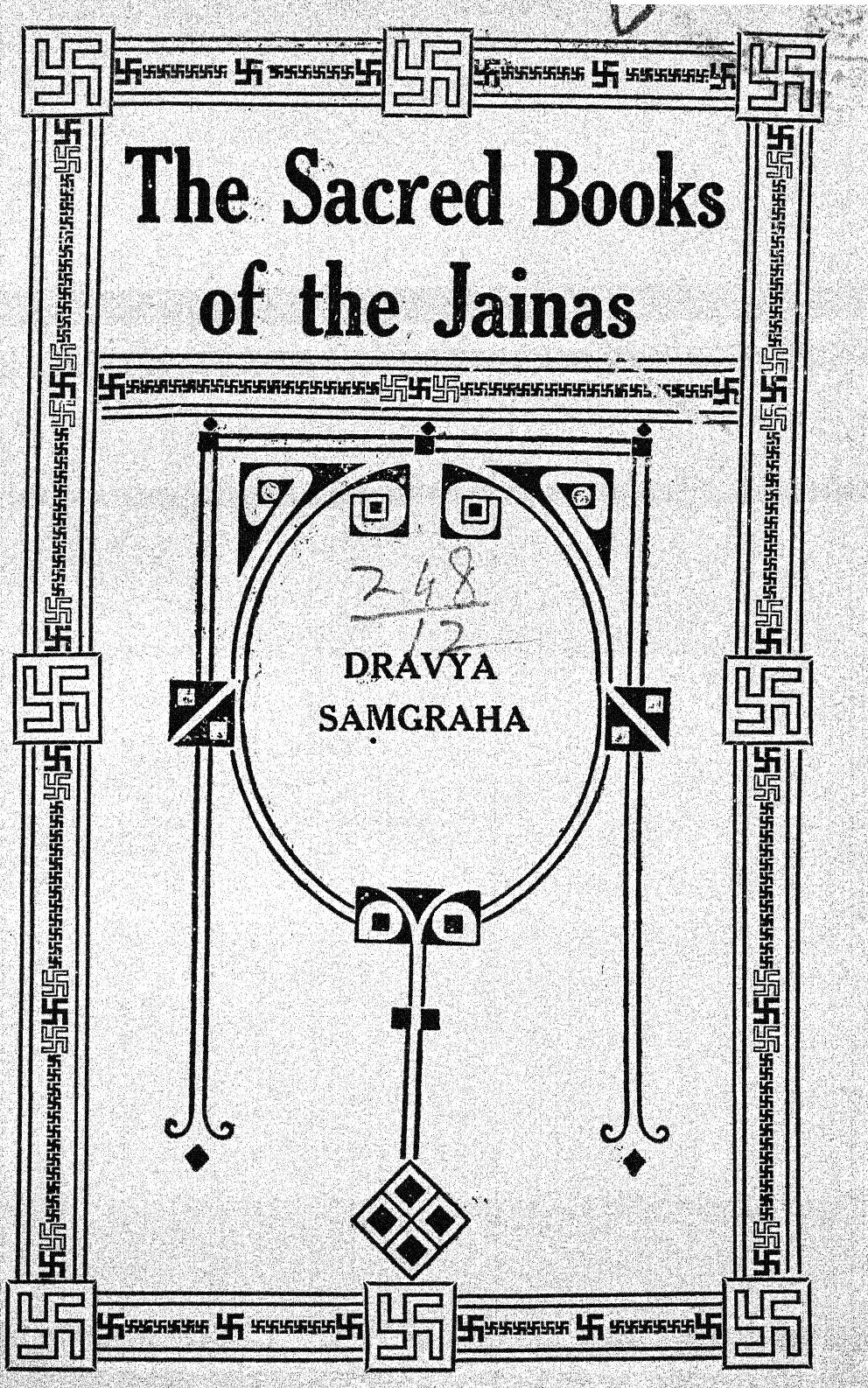
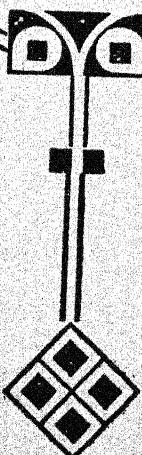
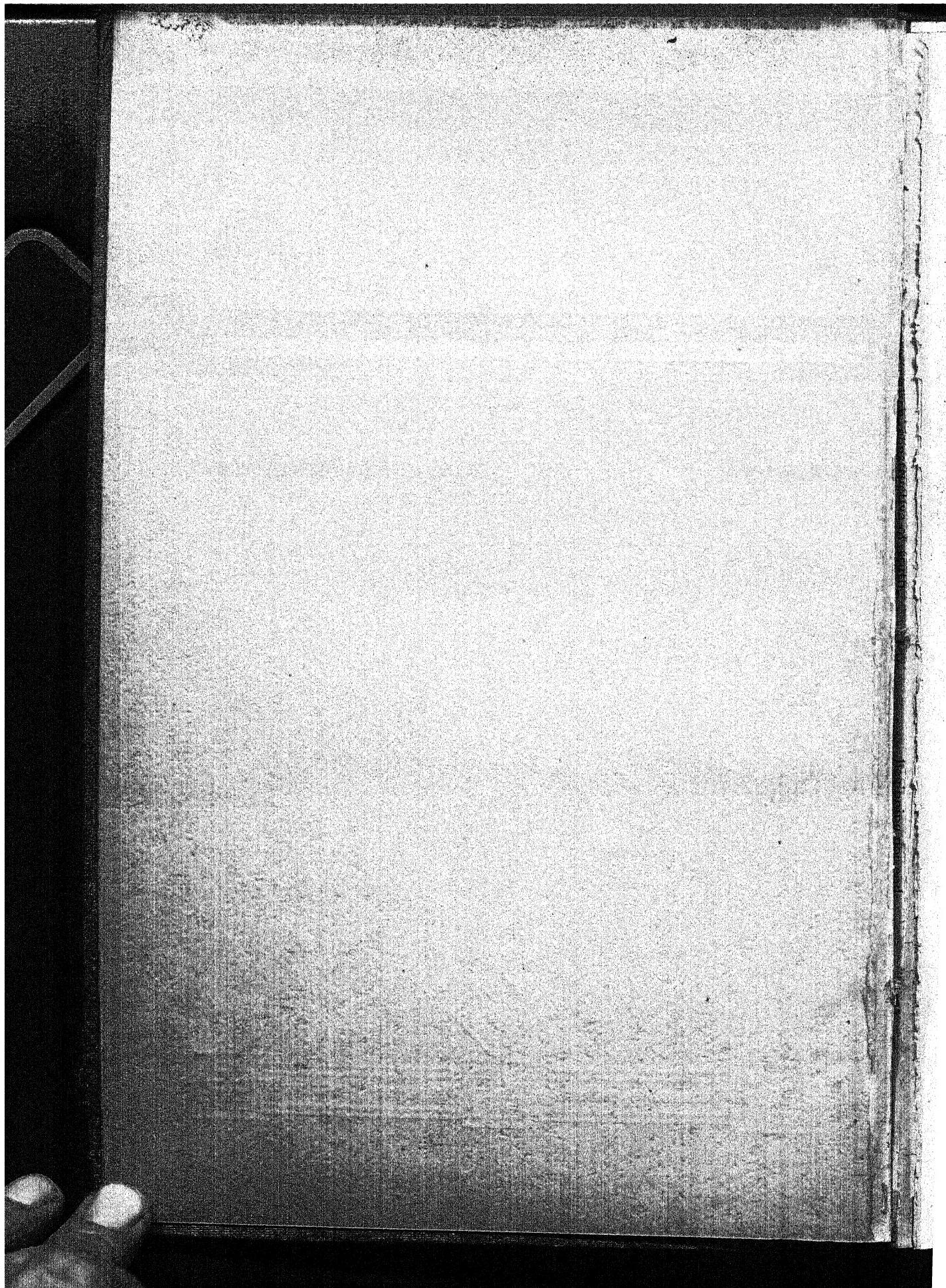

The Sacred Books of the Jainas

248
12
DRAVYA
SAMGRAHA

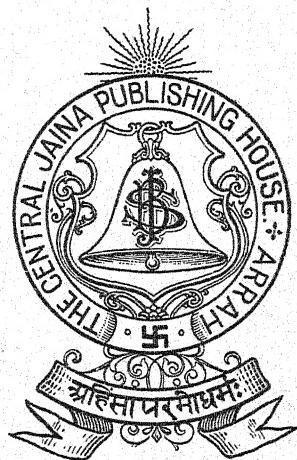

BIBLIOTHECA JAINICA

THE SACRED BOOKS OF THE JAINAS.

VOLUME I.

“सिद्धान्ताम्भोधिचन्द्रः प्रणुतपरमदेशीगणाम्भोधिचन्द्रः
 स्याद् वादाम्भोधिचन्द्रः प्रकटितनयनिक्षेपवाराशिचन्द्रः ।
 एनश्चक्रौधचन्द्रः पदनुतकमलब्रातचन्द्रः प्रशस्तो
 जीयाज्ञानाविधचन्द्रो मुनिपकुलवियज्ञन्दमा नेमिचन्द्रः ॥”
॥

THE SACRED BOOKS

OF THE

JAINAS

ORIGINAL TEXTS AND COMMENTARIES

WITH INTRODUCTION, TRANSLATION, NOTES, ETC.,

EDITED

WITH THE CO-OPERATION OF VARIOUS SCHOLARS

BY

SARAT CHANDRA GHOSHAL, M.A., B.L.,

SARASVATI, KAVYA-TIRTHA, VIDYABHUSAÑA, BHARATI,

Sometime Professor of Sanskrit, Edward College, PABNA, and Professor of

English and Philosophy, Hindu College, DELHI,

Editor "Prâchîna Bhâratîya Granthâvalî," Author of "Vârûpi,"

"Yantuks," Translator of "Vedânta-Paribhâṣî,"

"Pramâṇa-mîmâṃsâ," etc., etc.

VOLUME I.

DRAVYA-SAMGRAHA.

All Rights Reserved.

COPYRIGHT, 1917, BY C. J. P. HOUSE, ARRAH (India).

The publisher has much pleasure in announcing that Rai Sahib Lala Pyare Lal, Pleader, Chief Court, Delhi, and president of the Delhi Bar Association, has kindly contributed one-sixth of the cost of publishing this volume on the happy occasion of the wedding of his son, Lala Adishwar Lal, on the 20th January 1915.

Another contribution of one-sixth has been generously made by the wife of Lala Munshi Lal, Rais of Karnal, through her daughter—the charitably-inclined *Jinavanibhakta* Vidyapremini Srimati Chambeli Devi ! wife of Lala Ajita Prasada, Government Treasurer, Dehra Dun.

The publisher has instructions from the donors to present copies of this volume to Oriental Libraries and Scholars interested in Jaina Philosophy and Literature on their behalf.—Victory to Jaina *Siddhanta* !

DAVVA-SAMGAHA

(DRAVYA-SAMGRAHA)

BY

NEMICHANDRA SIDDHÂNTA-CHAKRAVARTI

WITH A COMMENTARY BY

BRAHMA-DEVA

EDITED WITH

Introduction, Translation, Notes and an original Commentary in English,

BY

SARAT CHANDRA GHOSHAL, M.A., B.L.,
SARASVATI, KÂVYÂ-TÎRTHA, VIDYÂBHÛSAÑA, BHÂRATI,
General Editor: "THE SACRED BOOKS OF THE JAINAS." ARRAH.

"भुवि नेमिचन्द्रः
विभाति सैद्धान्तिकसार्वभौमः
चामुण्डराजार्चितपादपद्मः ॥"

PUBLISHED BY

KUMAR DEVENDRA PRASADA
THE CENTRAL JAINA PUBLISHING HOUSE
ARRAH (INDIA)

यदीयकरुणाकणाद् विविधधर्ममोहात्यये
समादरसुशिक्षणं सकलधर्मसारेषु मे ।
तथा सकलमानवे समनुरागभावोऽस्फुरत्
तदीयचरणाम्बुजे समुपहार एषोऽपिंतः ॥

TABLE OF CONTENTS.

INTRODUCTORY.

PAGE.		PAGE.	
PREFACE	ix	Pratisthā Pātha	xliii
A List of Works Consulted	xiv	The GURUS of Nemichandra	xliv
A Guide to Transliteration	xviii	SUBJECT-MATTER of Dravyasamgraha	xlv
INTRODUCTION—	xix—xlviii	Brahmadeva's Commentary	xlii
The Gaṅga Dynasty ...	xix	LIST OF ILLUSTRATIONS—	
Mārasimha II ...	xx	1. VĀHUVALI Gommatesvara <i>frontispiece</i>	
Chāmuṇḍa Rāya ...	xx	2. Chandragiri at Śravāṇa Belgola in Mysore ...	xxv
Rāchamalla or Rājamalla II ...	xxiii	3. The Temple of Neminātha by Chāmuṇḍa Rāya on Chandragiri (Southern side) ...	xxv
Śravāṇa Belgola ...	xxv	4. The Temple of Neminātha by Chāmuṇḍa Rāya (lengthwise) ...	xxvi
Chandragiri and Vindhya-giri ...	xxv	5. Vindhya-giri, with the image of Gommatesvara and the temple around it ...	xxv
Gommatesvara ...	xxvi	6. Inscribed slabs below the image of Gommatesvara on Vindhya-giri ...	xxvi
The Inscriptions below the image of Gommatesvara ...	xxvii	7. Inscription at the foot of the image of Gommatesvara on Vindhya-giri ...	xxvii
Gaṅga Rāja ...	xxviii	8. The anointing ceremony of Gommatesvara ...	xxxv
The legendary account of Bhujavali ...	xxviii	9. Nemichandra expounding the tenets of Jainism to Chāmuṇḍa Rāya ...	xxxix
The legendary accounts of the establishment of the image by Chāmuṇḍa Rāya ...	xxx	SUBJECT INDEX ...	xlix
The story in Vāhuvali Charitra	xxx		
The story in Rājāvali Kathe ...	xxxi		
The story in Sthala Purāṇa ...	xxxii		
The date of the construction of the image ...	xxxv		
Nemichandra Siddhānta-Chakravartī, the author of Dravyasamgraha ...	xxxvii		
The Works of Nemichandra—	xxxix		
Gommatasāra	xi		
Commentaries on Gommatasāra	xli		
Labdhī-sāra	xli		
Kṣapanasāra	xlii		
Trilocasāra	xlii		

ENGLISH TRANSLATION OF DRAVYA SAMGRAHA

WITH

Prâkrit Gâthâs (Text), and Sanskrit Chhâyâs (renderings), & Padapâtha.
An Original Commentary & Notes, explanatory and critical,
accompany the text, being placed on the same
page as the matter to which they refer,
with cross references and
copious footnotes.

pp. 1-123.

APPENDICES.

	PAGE
SANSKRIT COMMENTARY (VRITTI) BY BRAHMADEVA ...	1—103
APPENDIX OF IMPORTANT REFERENCES ii
ALPHABETICAL INDEX OF THE PRÂKRIT GÂTHÂS lxviii
ALPHABETICAL INDEX OF THE SANSKRIT CHHÂYÂS lxx
ALPHABETICAL INDEX TO THE INTRODUCTION... lxxiii
GENERAL INDEX lxxvi
ADDENDA-ET-CORRIGENDA lxxxiii

LIST OF OTHER ILLUSTRATIONS—

1. LOKÂKÂSA, CONTAINING THE DRAVYAS AND ALOKÂKÂSA BEYOND IT facing 58
2. THE PANCHÂ PARAMESTHIS (<i>Tri-color</i>) 112

LIST OF CHARTS—

CHART I.—PRAMÂNA 19
CHART II.—JÂVA-SAMÂSA 35
CHART III.—SÂBDA 51
CHART IV.—ÂSRAVA 78
CHART V.—SAMVARA 92
CHART VI.—THE TÎRTHANKARAS Appendix	... lii
CHART VII—THE DEVAS Appendix	... lv
CHART VIII.—DHYÂNA Appendix	... lxvii

THIS VOLUME CONTAINS 381 PAGES AND 11 ILLUSTRATIONS.

PREFACE.

THIS is perhaps the first systematic attempt in India to publish the sacred and secular works of the Jainas with translation in English, so that not only the Jainas scattered over different parts of India, speaking different languages, but also the savants of Europe and America, may be enabled to explore the fountain-head of Jainism and derive a first-hand knowledge of the hitherto sealed literature of the Jainas. At the outset, we acknowledge gratefully the help derived from the works published and researches made by the orientalists with reference to Jainism without which it would have been impossible for us to launch into this great undertaking. It is not too much to say that, without the epoch-making researches of scholars like Weber, Hoernle, Jacobi, Leumann, Guerinot, Lewis Rice, Bhandarkar, etc., and the publication of original works by various societies in India, the literature of the Jainas would not have attracted even the slight attention which the modern orientalists deem fit to bestow on it.

Though Jainism is one of the oldest religions of India whose votaries in the past ranked from the prince to the peasant, exercising a noble influence in placing all beings on the same sacred status by unfurling the banner of peace and universal brotherhood, under which they were called to assemble, it is at the present day understood to consist of some customs and practices, the relics of a noble system, at which the other religionists continually fling their weapons of ridicule. The true principles and tenets of Jainism are as little known to these antagonists of the present day as to the Jainas themselves, and, consequently, we find a thickening of the gloom of ill-feeling in the minds of the friends and foes of Jainism which would have been easily dispelled by the light of knowledge, if they studied the original works of the Jaina Āchāryas. It is also a pity that the different sects of the Jainas waste their time and labour in finding faults of one another, each endeavouring to belittle the other sects and with well-meant, but ill-advised ways make the breach between them wider and wider every day. A study of their own canons, with the history of the great schisms in their order, would certainly dispel the deep-rooted aversion against the

sects which profess to hold different doctrines; for all will then understand that the different sects are like different branches of a river which have sprung from a single source, but, under stress of varying causes, were led to wander in different ways, always having in view the ultimate end of joining the ocean. The schisms in Jainism were in like manner, caused by circumstances of time and place, and the varying angles of vision of Jain Āchāryas, Sādhus, and Srāvakas, the preceptors and the initiates, though the ultimate goal of liberation is the same to all.

We intend to include in this series all the sacred works of the Jainas—those accepted by all the sects and those the authority of which is accepted by only a particular sect of the Jainas. By this course, we hope to open a field of impartial investigation, by which each sect of the Jainas can find out what are the actual points of difference of opinion, and without suffering any depreciation of their own, will be enabled to appreciate what is good in the views of others.

It would not have been necessary to dilate upon this point at the very beginning, had it not been for the fact that in India, at the present day, with a very few notable exceptions, every undertaking to promote the cause of Jainism is very often suspected as a sectarian propaganda. It is therefore necessary to emphasise that in the present series the sacred works of all sects of the Jainas will receive equal and impartial attention.

The difficulties which we shall have to overcome in our undertaking are many. The valuable manuscripts of the sacred works on Jainism are kept so very concealed and neglected in temples and private libraries that they may be said to be almost inaccessible. Fortunately for us, there is a band of enlightened scions of different sects of the Jainas gradually increasing in number who have nobly sacrificed their time and money in propagating the tenets of Jainism, irrespective of minor differences of opinion. It is only with the help of friends like these that it has been possible for us to gain access to the rare manuscripts, which will be published in the subsequent volumes of this series.

Our aim, therefore, is to publish the sacred books of the Jainas in original, together with old commentaries; and, in order to make the sacred works written in languages little understood at the present day, accessible to all, to add translation, elucidation and notes. In

the opening volumes of the series we shall take up simpler treatises on Jainism and proceed to add exhaustive original commentaries, so that even a reader with little or no knowledge of Jainism may without difficulty prepare himself by gradual stages to grasp the abstruse tenets of Jainism embodied in works to be published in the subsequent volumes.

Our series opens with Davva-Saṅgaha (Dravya-Samgraha) by Nemichandra Siddhānta-chakravartī, a brief, but exhaustive, work very useful to a beginner in his study of Jainism. This work is written by a Jaina sage, belonging to the Digambara sect, and it may not be out of place to mention that the Digambara sect of the Jainas arranges their sacred works into four classes, according to the subject-matter; and these four classes consist of (i) works which lay down rules of conduct, (ii) works in which an exposition of numerical sciences are given, (iii) works which by means of allegories and fables expound the tenets of Jainism, (iv) and works which treat of Dravyas (substances) existing in and composing the universe. The exposition of the principles of Jainism, as contained in the sacred books of the Jainas, is technically called Anuyoga, and the exposition of these four kinds of works mentioned above are respectively called (i) Charanānuyoga, i.e., exposition of what one ought to do, (ii) Ganitānuyoga, i.e., exposition of sciences, like mathematics, etc., (iii) Dharmakathānuyoga, i.e., exposition of parables and stories, and (iv) Dravyānuyoga or exposition of substances existing in this universe. Charanānuyoga is also known as Prathamānuyoga, because it heads the list. Among the Āngas, the canonical works of the Jainas according to the Svetāmbara school, Āchārāṅga belongs to the first, Chandra-prajñapti to the second, Jñātri-dharmakathāṅga to the third, and Sūtrākritāṅga to the fourth class of works mentioned before.*

Though Dravyānuyoga is mentioned last, it must not be

* “अनुयोगो हि सूत्रार्थयोव्याख्यानम् । तस्य चत्वारे भेदास्तत्र प्रथमश्चरणानुयोग आचारवचनमाचाराङ्गादिसूत्राणि । द्वितीयो गणितानुयोगः संख्याशास्त्रं चन्द्रप्रज्ञप्त्यादिसूत्राणि । तृतीयो धर्मकथानुयोग आख्यायिकावचनं ज्ञातृधर्मकथाङ्गादिसूत्राणि । चतुर्थो इव्यानुयोगः षड्द्रव्यविचारः सूत्रकृताङ्गादिसूत्राणि, सम्मति तत्वार्थप्रमुखप्रकरणाणि च महाशास्त्राणि ।”

[द्रव्यानुयोगतर्कणा । प्रथमसूत्रव्याख्या ।

supposed that, in studying the scriptures, the exposition of Dravya should be sought last of all. On the contrary, without Dravyānuyoga, the first and the most important exposition, of Charanānuyoga becomes ineffectual.* For, first of all, a person must have knowledge of substances existing in this universe and then proceed to regulate his conduct accordingly.† Therefore, though the exposition of the rules of conduct (Charanānuyoga) is, from the religio-secular point of view of more importance than the exposition of substances (Dravyānuyoga), the first step to be taken in comprehending the scripture of the Jainas must be the study of works which expound the theory of substances.

This is the reason why we open our series with a work on Dravya. The other authoritative works on Dravya are Sûtrakritâṅga, Tattvârthâdhigama Sûtra by Umâsvâmi, Sammati Prakaraṇa, etc. The exposition of Dravya is also found in later works like Pravachanasâra and Pañchâstikâya-samaya-sâra by Kundakundâchârya, Dravyânuyogatarkanâ by Bhojadeva, etc. In the first volume of our series, while expounding Dravya, we have quoted parallel passages from these works to enable the reader to refer to many authorities on a single point.

Besides these works, we have also quoted from works like Jaina epics, passages illustrative of Dravya, so that the reader may judge how, even in the secular literature of the Jainas, the subject of Dravya has been treated by different writers.

In conclusion, we beg to thank the authorities of institutions like Deva Kumar's Central Jaina Oriental Library, Arrah, and Hemchandra Jaina Library, Benares, for kindly placing many rare and

* “विना द्रव्यानुयोगे हं चरणकरणाख्ययेः ।

सारं नेति कृतिप्रेष्ठं निर्दिष्टं सम्मतौ स्फुटम् ॥”

[द्रव्यानुयोगतर्कणा ॥ २ ॥]

† “चरणकरण प्वहाणा ससमयपरसमय मुकवावारा ।

चरणकरणस्स सारं णिच्चयसुद्धं ग जाण्णति ॥”

[सम्मतिप्रकरणम् ।]

‡ “तत्वार्थं सम्मतिमुखेषु महाश्रुतेषु ।

द्रव्यानुयोगमहिमा कथिता विशेषात् ॥”

[द्रव्यानुयोगतर्कणा ॥ ९ ।]

valuable works and manuscripts at our disposal, and we also acknowledge our indebtedness to Mr. Ajita Prasad, M.A., LL.B., of Lucknow, Mr. Champat Rai Jain, Bar-at-Law of Hardoi, for their valuable help and to our loved friend, Kumar Devendra Prasad Jaina of Arrah, without whose untiring zeal this volume would never have seen the light of day.

Admitting many imperfections, we beg to ask the co-operation of all scholars interested in the study of Jainism, so that the future volumes may be worthier than the present one and more suited to the noble object which we have set before us in this great undertaking.

SRTUTAPANCHAMI :

26th May, 1917.

S. C. GHOSHAL.

ALPHABETICAL LIST OF WORKS CONSULTED.

- Âchârâṅga Sûtra (H. Jacobi) S. B. E. Series.
Adhyâtmâ-kalpa-druma. Ahmedabad. Vikram Samvat 1971.
Alphabetical Index of MSS. in the Government Oriental MSS. Library, Madras.
Madras, 1898.
Amarakośa. Nirṇaya Sâgara Press, Bombay.
Anekânta-jaya-pâtakâ, Ahmedabad.
Âpta-mîmamsâ (Pandit Gajadharlâl) Benares, 1914.
Âpta-parîkṣâ (Pandit Gajadharlâl), Benares, 1913.
Arthaprakâsikâ (Pannalal Jain), Calcutta, 1916.
Asiatic Researches, Vol. IX, London, 1809.
Astaka-prakarana, Ahmedabad.
Bhâṣârahasya, Ahmedabad.
Chandraprabhâ-charitam, (Pandit Durgaprasad and V. L. Sâstrî), Bombay, 1912.
Dharmaśarmâbhûdayam (Pandit Durgaprasad), Bombay, 1894.
Dravya Samgrah Marathi Hindi Edition, Kolhapur, 1900.
Dravya Samgrah (Pandit Suraj Bhan, Vakil) Deoband, 1909.
Dravya-samgraha (Pannalal Jain) Bombay, 1910.
Dravya-samgraha, Benares, 1909.
Dravâyânyûgâ-tarkânâ (Râyachandra Series), Bombay, Vir Nirvâna Samvat 2432.
Dvisandhanam (Pandit Sivadatta and K. P. Parab), Bombay, 1895.
Epigraphia Carnatica, Vols. II, III and VIII, Bangalore, 1889.
Epigraphia Indica, Vols. V. and VII.
Essai de bibliographie Jaina (M. A. Guerinot), Paris, 1906.
First Principles of Jaina Philosophy (J. L. Jhaveri) Bombay, 1912.
Fraser's Magazine, May, 1875.
Gommata-sâra, Jîva-kânda (Râyachandra Series), Bombay, 1911.
Gommata-sâra Karma-kânda (Râyachandra Series), Bombay, Vikram Samvat 1969.
Heart of Jainism, The (Mrs. S. Stevenson), Oxford, 1915.
History and Literature of Jainism (U. D Barodia), Bombay, 1909.
History of Indian Architecture (Fergusson).
History of Fine Art in India and Ceylon (Vincent Smith).
Imperial Gazetteer of India.
Indian Antiquary Vols. II, V and XII.
Introduction to Jainism (A. B. Latthe) Bombay, 1905.
Inscriptions at Srâvâna Belgola (Lewis Rice), Bangalore, 1889.
Insight into Jainism (R. D. Jain) Meerut.
Jainendra Prakriyâ (Srîlal Jain), Benares, 1914.
Jainism (Herbert Warren) Madras, 1912; Arrah, 1916.
Jaina-siddhânta-pravêsiķa (Gopâl Dâs Baraia) Bombay, 1912.
Jaina-tattva-digdarsana (Vijaya Dharma Suri) Benares. Vir Nirvana Samvat 2437.
Jivandhara-champû (T. S. K. Sâstrî), Tanjore, 1905.
Jñânarâpha (Râyachandra Series), Bombay, 1907.
Jñâtridharmakâthâṅga (Rai Dhanpat Singh Bahadur), Calcutta.,
Karma Philosophy (V. R. Gandhi), Bombay, 1913.
Katha-kosâ (C. H. Tawney).
Key of knowledge (O. R. Jain), Arrah, 1915.
List of the Strassburg Collection of Digambara MSS. (E. Leuman).
Lieut.-Col. Mackenzie's Collection (H. H. Wilson), Vol. I.
Mahâvîra-stavanam, Ahmedabad.
Manual of Salem District (Rev. T. Foulkes).
Manual of South Carara (Slurrock).
Moksa-sâstra (Pannalal Jain), Bombay, 1917.
Mysore and Coorg (Lewis Rice).
Nâgâñanda, Calcutta.
Nemi-nirvâna (Pandit Sivadatta), Bombay, 1896.
Notes on Modern Jainism (Mrs. S. Stevenson), Oxford, 1910.
Notices of Sanskrit MSS. (Rajendralal Mitra) Vols. VI. and IX.
Notices of Sanskrit MSS. (Haraprasâd Sâstrî).
Nyâya-karpiķa (M. D. Desai) Arrah, 1915.
Nyâyaloka, Ahmedabad.
Nyâvâtara (S. C. Vidyabhusana), Arrah, 1915.
Nyâya-dipika (Srîlal Jaina), Calcutta, 1915.

- Outlines of Jainism (J. L. Jaini), Oxford 1916.
 Pañchādhyāyi. *Kolhapur*. Saka 1828.
 Pañchāstikāya Samayasaṅgraha (Rāyachandra Series), 1904.
 Panhā-vāgarana (Rai Dhanpat Singh Bahadur), *Calcutta*.
 Pariksā-mukha. *Kolhapur*. Saka 1826.
 Pārvatībhuyudayam, *Bombay*. Vīr Nirvāṇa 1933.
 Paramātma-prakāśa (R. D. Jain), *Arrah*, 1915.
 Patrapariksā (Pandit Gajadharlal) *Benares*, 1913.
 Pramālakṣma, *Ahmedabad*, Vīr Nirvāṇa Samvat 1967.
 Pramāṇa-mimāṃsā, *Ahmedabad*.
 Pramāṇa-nayatattvālokañkāra, *Benares*.
 Pramāṇa-parikṣa (Pandit Gajadharlal), *Benares* 1914.
 Prameya-kamala-mārttanda, *Bombay*.
 Ratnākarāvatārikā, *Benares*.
 Report on the Search for Sanskrit MSS. (R. G. Bhandarkar), *Bombay*, 1887.
 Sabdārnava-chandrikā (Sūrlāl Jain), *Benares*, 1915.
 Sāgara-dharmāmrīta (Lālārām Jain), *Surat*. Vīr Nirvāṇa Samvat 2442.
 Sākatāyana Vyākaraṇa, *Benares*.
 Samaya-prābhṛita (Pandit Gajadharlal), *Benares*, 1914.
 Sammati-tarka, *Benares* (Yaśovijaya Series).
 Sanātana-Jaina-granthamāla (Pannalal Bansidhar) *Bombay*, 1905.
 Sapta-bhangi-taraṅgini, *Bombay*. (Rāyachandra Series).
 Sarva-Darsana-samgraha (Cowell).
 Sarvārtha-siddhi (Kalāpa Sarmā) *Kolhapur*, 1903.
 Sthānāṅga (Rai Dhanpat Singh Bahadur) *Calcutta*.
 Sūtra kritaṅga (Rai Dhanpat Sing Bahadur), *Calcutta*.
 Svāmikarttikeyānuprekṣa (Rāyachandra Series), *Bombay*, 1904.
 Syādvādamañjari (Yaśovijaya Series), *Benares*.
 Tattvārtha-rādhigama-sūtra } (Pandit Gajadharlal), *Benares* 1915.
 Tattvārtha-rāja-vārttika } (Sanātana-Jainagrānthaṁala Vol. I), *Bombay*, 1905.
 Upadeśa rahasya, *Ahmedabad*.
 Vedānta Sūtra. Nirnaya Sagar Press, *Bombay*.
 Viपāka sūtra (Rai Dhanpat Singh Bahadur) *Calcutta*.
 Vrihad-dravya-samgraha (Rāyachandra Series), *Bombay*. Vīr Nirvāṇa Samvat 2433.
 Wiener Zeitschrift für die Kunde des Mongenlandes Vol. XI. Wien, 1897.
 Yaśastilaka-champū (Pandit Sivadatta and K. P. Parab), *Bombay*. Vol. I, 1901.
 Vol. II, 1903.

MANUSCRIPTS.

- Gommata-sāra-vritti by Abhayachandra Traividya Chakravartti.
 Gommata-sāra-vritti by Keśava-varṇī.
 Harivamśa-purāṇa by Jinasena.
 Kṣapana-sāra by Nemichandra Siddhānta-Chakravartti.
 Labdhī-sāra by Nemichandra Siddhānta-Chakravartti.
 Pāṇḍava-purāṇa by Subha-Chandra.
 Pratisthāpāṭha by Nemichandra Siddhānta-Chakravartti.
 Pravachana-sāra by Kundakundāchārya.
 Rājāvalī-kathe.
 Sthalā-purāṇa.
 Svāmī-kārttikēyānuprekṣā-tikā by Śubha-Chandra.
 Triloka-sāra by Nemichandra Siddhānta-Chakravartti.
 Triloka-sāra-tikā by Mādhava-Chandra.
 Vāhuvali-charitra.
 Vardha-māna Purāṇa by Sakalakirti.
 Viśeṣāvaśyaka-bhāṣya.

PERIODICALS.

- Digambara Jain, Edited by M. K. Kapadia Esq., *Surat*.
 Jaina Gazette, Edited by Ajit Prasad M. A., LL.B., *Lucknow*.
 Jaina Hitaisi, Edited by Nathuram Premi, *Bombay*.
 Jaina Mitra—Edited by Brahmchari Sital Prasad, *Surat*.
 Jaina Siddhānta Bhāskara, Published by Deva Kumar's Central Jaina Oriental Library *Arrah*.
 Jaina Svetambara Conference Herald, Edited by M. D. Desai B. A., LL.B., *Bombay*.

BIBIOGRAPHY.

- Besides the works mentioned in the preceding list we mention the following:—
- Alankara-chintamani, *Bombay*.
Antagada-dasao and Anuttarova-vâya-dusao (L. D. Barnett), *London*, 1907.
Annual Address. Asiatic Society of Bengal (A. F. R. Hoernle), *Calcutta*, 1898.
Atma-khyati-samaya-sâra, *Bombay*.
Bhadrabahu-samhitâ, *Bombay*, Arrah 1916.
Bhasabatyañga (Rai Dhanpat Singh Bahadur) *Calcutta*.
Bhaktamara-stôtra, *Bombay*.
Bombay Gazeteer, Vol. IX Part I.
Cave Temples (J. Fergusson and J. Burgess), *London*, 1880.
Dasa-vaikâlika-sûtra, *Bombay*.
Dharma-mahôdaya,
Die Lehre vom karman in der Philosophie der Jainas, (Helmuth von Glasenapp), *Leipzig*, 1915.
Digambara Jaina Iconography (J. Burgess), 1903.
Encyclopaedia of Religion and Ethics, (Hastings).
Essai sur la religion des Jains (De Millone) *Le Musion, Louvain*, 1884.
Early History of India, the (A. Vincent Smith) *Oxford*, 1914.
Gurugunaratnakara kâvya (*Yaśovijaya Series*), *Benares*.
Haima-liṅgânusâsana, *Benares*.
Hira-saubhâgya. *Nirnaya Sagar Press, Bombay*.
Indian Religions (W. Crooke) in the Imperial Gazetteer of India, Vol. I. *Oxford*, 1909.
Jagadguru-kâvya (*Yaśovijaya Series*), *Benares*.
Jaina-nitya-pâtha-saṅgraha. *Nirnaya Sagar Press, Bombay*.
Jaina-stotra-ratnâkara. *Nirnaya Sagar Press, Bombay*.
Jaina-stotra-saṅgraha. *Nirnaya Sagar Press, Bombay*.
Kavî-kalpa-drûma (*Yaśovijaya series*), *Benares*.
Kalyâna-mandira stotra, *Bombay*.
Kalpa-sûtra, *Bombay*.
Kâvya-mala. Part VII. *Nirnaya Sagar Press, Bombay*.
Kâvyanusâsana (*Nâgbhatta*) *Nirnaya Sagar Press, Bombay*.
Kâvyanusâsana (*Hemachandra*) *Nirnaya Sagar Press, Bombay*.
Kriyâratna-samuchchaya (*Yaśovijaya Series*) *Benares*.
Lecture on Jainism (Lâla Banârsi Das), *Agra*, 1902.
Life of Mahâvîra (Manak Chand Jaini) *Allahabad*, 1908.
Mallinâtha-mahâkâvya. (*Yośovijaya Series*), *Benares*.
Metaphysics and Ethics of the Jainas, The (Transactions of the Congress for the History of Religion), *Oxford*, 1908.
Miscellaneous Essays (H. T. Colebrooke) Vol. II., *London*, 1873.
Mudrita-kumuda-chandra-prakaraṇa (*Yaśovijaya Series*), *Benares*.
Nava-tatva (Rev. J. Stevenson), *London*, 1848.
Nirvaya-blîma-vyâyoga (*Yaśovijaya Series*) *Benares*.
Notes on the Sthânakwasi or the non-Idolatrous Svetâmbara Jains (Seeker) *India*, 1911.
Nyâyârtha-mañjûṣâ (*Yaśovijaya Series*) *Benares*.
Nyâya-sâra, *Calcutta*.
On the Indian Sect of the Jainas (J. G. Buhler, Ed. by J. Burgess), *London*, 1903.
Parisistaparva, *Calcutta*, 1891.
Parvakathâsaṅgraha (*Yaśovijaya Series*) *Benares*.
Pârvanâtha-charittra (*Yaśovijaya Series*), *Benares*.
Pravandha-chintamani, *Calcutta*.
Prâkrita Laksana, *Calcutta*.
Prâkrita Paingala, *Calcutta*.
Religions of India, The (E. W. Hopkins) *Boston*, 1895.
Sacred literature of the Jainas (A. Weber) Translated in the Indian Antiquary Vols. XVII—XXI, 1888-1892.
Saddarsana-samuchchaya (*Yaśovijaya Series*), *Benares*.
Sâlibhadra-charittra (*Yaśovijaya Series*), *Benares*.
Samarâichchakahâ, *Calcutta*.
Sântinâtha-charittra (*Yaśovijaya Series*), *Benares*.
Siddha-hema Sabdânusâsana (*Yaśovijaya series*) *Benares*.
Sfî-dûta-kâvya (*Yaśovijaya series*) *Benares*.
Specimens of Jaina sculptures from Mathura (J. G. Buhler) *Epigrapica Indica* Vol. I., 1892, Vol. II, 1894.

ALPHABETICAL LIST OF WORKS.

xvii

- Stôtra-saṅgraha (Yaśovijaya Series), Benares.
Subhaśita-ratna-sandoha, Nirṇaya Sâgar Press, Bombay.
Tilaka-mañjari, Nirṇaya Sagar Press, Bombay.
Über Des Leben Des Jainaz-mönches Hemachandra, Vienna, 1889.
Upadesâ-taraṅgini (Yaśovijaya series) Benares.
Upamiti-bhava-prapañchâ-kathâ, Calcutta.
Uvâsaga-dasao, Calcutta, 1890.
Vâghatâlaṅkâra, Nirṇaya Sâgar Press, Bombay.

[N.B.—The reader may also refer to the following works for further lists of works and articles concerning Jainism :—

Essai de Bibliographie Jaina (in Annales du Musée Guimet, Bibliothèque d' Études, tome XXII) Paris, 1906.

Répertoire d'Epigraphie Jaina (Publications de l' E'cole Francaise d'Extrême Orient, Vol., X) Paris, 1908.]

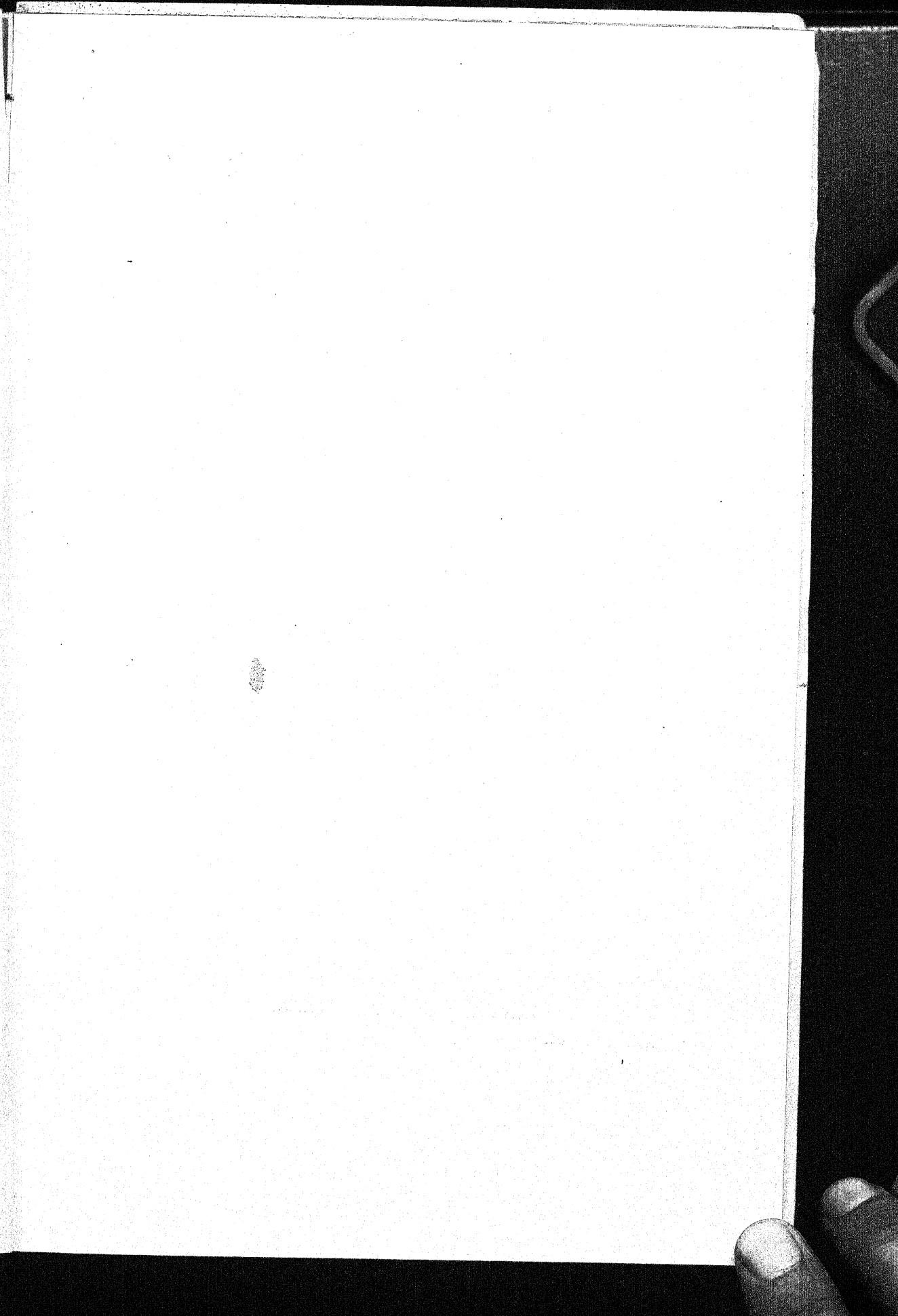
A GUIDE TO TRANSLITERATION.

VOWELS.

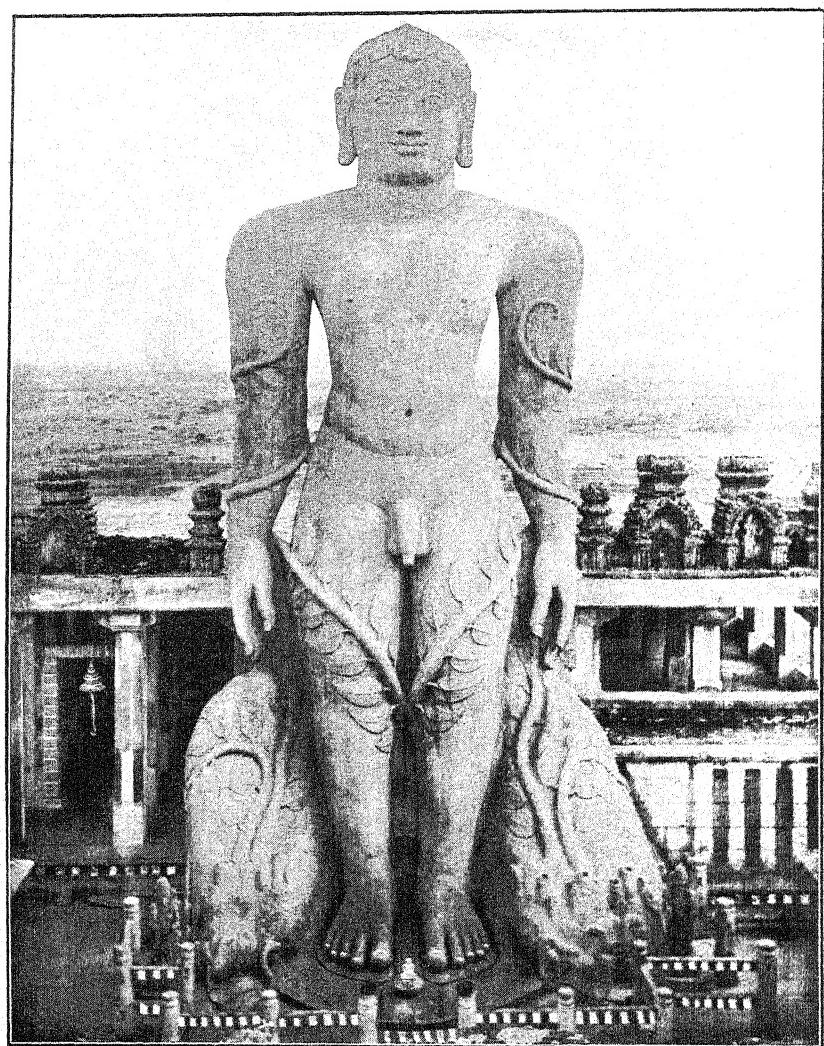
अ = A	उ = U	ए = Li	ओ = O
आ = Â	ऊ = Û	ए = Lli	औ = Au
इ = I	ऋ = Rî	ऐ = E	० = M
ई = Î	ऋ = Rî	ऐ = Ai	ঃ = H

CONSONANTS.

ক = Ka	ট = Ta	প = Pa	ষ = Sa
খ = Kha	ঢ = Tha	ফ = Pha	স = Sa
গ = Ga	ঢ = Da	ব = Ba	হ = Ha
ঘ = Gha	ঢ = Dha	ভ = Bha	
ন = Na	ণ = Na	ম = Ma	
চ = Cha	ত = Ta	য = Ya	
ছ = Chha	ঢ = Tha	ৰ = Ra	
জ = Ja	দ = Da	ল = La	
ঝ = Jha	ধ = Dha	ব = Va	
ঞ = Ña	ন = Na	শ = Sa	

FRONTISPICE TO S.B.J. Vol. 1

VAHUVALI GOMATESHWARA.

Copyright Reserved.

INTRODUCTION.

AMONG the ancient royal dynasties of India, the Gaṅgas of the West were devoted followers of Jainism. There The Gaṅga Dynasty. is a tradition that a Jaina Āchārya, named Śimhanandī, belonging to the Nandigāṇa, helped Śivamāra, the first king of the Gaṅga dynasty, to rise to the throne. In one inscription we find a mention of the fact that Śivamāra Koṅguṇivarmā was the disciple of Śimhanandī,* and in another that the race of the Gaṅgas prospered through the sage Śimhanandī.† It is therefore no wonder that we shall find in Jaina works verses to the effect that the Gaṅga kings worship the feet of Śimhanandī,‡ or that a dynasty which owed its origin to the help of a Jaina Āchārya should be staunch to

* *Vide Repertoire d'épigraphie Jaina (A. A. Guérinot) Inscriptions Nos. 213 and 214. Also—*

‘श्रीऽसौ धातिमलाद्विषद्वलशिला—स्तम्भावली—खण्डन—
स्थानासि: पतुरर्हतो भगवतः सोऽस्य प्रसादीकृतः ।
छात्रस्यापि स सिंहनन्दिमुनिना नो चेत् कथम् वा शिला—
स्तम्भो राज्यरमागमाद्वपरिघस्तेनासिखण्डो धनः’ ॥

[Inscription in Pârśvanâtha Basti on Chandragiri Hill, Śravâṇa Belgola, Mysore.
(Inscription No. 54—‘Inscriptions at Śravâṇa Belgola’ by Lewis Rice, page 42.)]

† ‘यस्याभवत् प्रवरकाश्यपवंशज्ञोऽग्रे
कण्ठो महामुनिरनलपतपःप्रभावः ।
यः सिंहनन्दिमुनिप्रतिलब्धवृद्धि—
र्गगान्वयो विजयतां जयतां वरः सः ॥’

[Manual of the Salem District—Revd. T. Foulkes, II, 369.] The reading बुनिष instead of चहिष in the above verse is according to Lewis Rice.

‡ ‘श्रीदेशीयगणाद्विपूर्णमृगभृच्छीसिंहनन्दिव्रति—
श्रीपादाम्बुजयुग्ममत्तमधुपः सम्यक्त्वचूडामणिः ।
श्रीमज्जैनमताद्विवर्जनसुधासूतिर्महीमण्डले
रेजे श्रीगुणभूषणो बुधनुतः श्रीराजमण्डो नृपः ॥’

[Vâhuvali Charitra, Verse 6.]

the Jaina religion. There are records which establish beyond doubt that the kings of the Gaṅga dynasty were the promoters and protectors of Jainism. Numerous inscriptions, dating from the fourth to the twelfth century A. D., testify to the building of Jaina temples, consecration of Jaina images of worship, hollowing out caves for Jaina ascetics and grants to Jaina Āchāryas by the rulers of the Ganga dynasty.

In this dynasty there was a king, named Mârasimha II, mentioned in the inscriptions as Dharma-Mahâjâ-
Mârasimha II. dhirâja Satyavâkya Koṅguṇivarmâ-Parmânadi Mârasimha. The reign of this king was conspicuous by great and decisive victories over the Cheras, the Cholas, the Pândyas and the Pallavas of the Nolambâdi country. The most notable success of Mârasimha II against his enemies was that against Vajjala-deva, and his most terrible fights were fought at Gonûr and Uchchaṅgi. Faithful to the doctrines of Jainism, this great king, after a glorious reign, abdicated his throne and gave up his life by a three days' fast, in the presence of his spiritual preceptor, the great Ajitasena, at Bânkapur, in the Dhârwâr district. The epitaph of Mârasimha II is contained in the inscription engraved on the four sides of the base of the pillar known as Kûge Brahmadeva Khambha, near the entrance to the temples on Chandragiri hill, at Śravaṇa Belgola (Mysore) §. Though this inscription is without date, the year of the death of Mârasimha II is inferred from another inscription to be 975 A. D. ||

Châmuṇḍarâya or Châmuṇḍarâja was the worthy minister of this great king. It is the heroism of this minister Châmuṇḍarâya. that enabled Mârasimha II to win his great battles against Vajjala and those fought at Gonûr and Uchchaṅgi. In an inscription at Śravaṇa Belgola, we have an eulogy of Châmuṇḍarâya in the following terms :

Châmuṇḍarâja, the sun adorning, like a jewel, the head of the eastern mountain of the Brahma-kṣatra race, the moon increasing by the rays of fame the waters of the Brahma-kṣatra race, a jewel in the garland sprung from the mountain containing the mine of the

§ Vide Inscription No. 38. 'Inscriptions at Śravaṇa Belgola' by Lewis Rice.

|| Vide Inscription at Melâgâni, quoted in the footnote to the 'Introduction to the Inscriptions at Śravaṇa Belgola (Lewis Rice), page 18. Vide also, *Epigraphia Indica*, Vol. V, Inscription No. 18.

Brahma-ksatra race, and a fierce wind to raise the fire of the Brahma-ksatra race, was born.

Where the array of the enemy was broken like that of a herd of deer before a pursuing elephant, in front of the victorious elephant of his lord, the king Jagadekavīra (the one hero in the world), when at the order of king Indra* he raised his arm to conquer Vajjala-deva, of terrible power, like the ocean disturbed at the end of age, and who was the younger brother of Pātāla-malla.

He who was thus praised by his lord in the fight with the king of Nolambas : " Which king among my foes will not fall as food to the black snake of my arrow when you sitting always in the front of the bravest heroes—an elephant by whose tusks, resembling a thunderbolt, the rock of the temples of the elephants of the enemy are split, and a goad to the wild animals—the enemy—are present ? "

Who fiercely roared thus in the fight with king Rāṇa-simha, " O king Jagadekavīra ! By your prowess I can conquer in a moment (an enemy), even if he be Rāvaṇa, his city, Laṅkā, the citadel, Trikūta, and the moat, the briny ocean."

To whom the celestial damsels bestowed the blessing—" We were thirsted in many battles of this hero by our eagerness to embrace his neck, but now we have been satiated with the water of the edge of his sword. O victor of Rāṇa-raṅga-simha ! live to the end of age."

Who, formerly frustrated the desire of king Chaladaṅka-gaṅga, who wished to snatch by power of arms the fortune of the empire of the Gaṅgas, and who satisfied the desire of the Rākṣasas, who were eager to drink blood, by holding the blood of his brave enemies in skulls of heroes resembling cups made of jewels.†

* Indra IV, grandson of Krisṇa III. [Vide Inscription No. 18. Vol. V, Epigraphia Indica.]

† “ब्रह्मक्षत्रकुलादयाचलशिरोभूषामणिर्भानुमान्
ब्रह्मक्षत्रकुलार्थिवद्धनयशारोचिः सुधादीधितिः ।
ब्रह्मक्षत्रकुलाकराचलमवश्रीहारवल्लीमणिः
ब्रह्मक्षत्रकुलाश्चिच्छण्डपवनश्चामुण्डराजोऽजनि ॥
कलपान्तक्षुभिताव्यिभीषणबलं पातालमहानुजम्
जेतुम् वज्जलदेवमुद्यतभुजस्येन्द्रक्षितीन्द्राङ्गया ।
पत्युः श्रीजगदेकवीरनृपतेजज्ञेत्रद्विपस्याग्रते
धावहन्ति यत्र भग्नमहतानीकं मृगानीकवत् ॥

The above inscription is Chāmuṇḍarāja's own information about himself. But the greater part of this inscription seems to have been lost. "Heggade Kanna, in order to have only two lines and-a-half inscribed regarding himself, appears to have caused three sides of Chāmuṇḍarāya's original inscription to be entirely effaced, leaving only the one side" * a translation of which we have given above.

"Chāmuṇḍarāya composed a work called Chāmuṇḍa Rāya Purāṇa, containing an epitome of the history of the 24 Tīrthaṅkaras, and at the end its date is given as Saka 900, the year Iṣvara (A. D. 978)."† The statements found in the verses of the inscription quoted above "accord with those given in the Chāmuṇḍa Rāya Purāṇa. It is there said, in the opening chapter, that his lord was the Gaṅgakula-chūḍāmaṇi Jagadekavīra Nolambakulāntaka-deva; and that he was born in the Brahma-ksatra vāṁśa. In the concluding chapter

अस्मिन् दन्तिलि दन्तवज्रदलितद्वित्कुम्भकुम्भोपले
वीरेत्तंसपुरोनिषादिनि रिपुव्याळाङ्गुशो च त्वयि ।
स्यात् को नाम न गोचरः प्रतिनृपो मद्बाणकृष्णोरग—
ग्रासस्येति नोलम्बराजसमरे यः इडाधितः स्वामिना ॥
खातः क्षारपयोधिरस्तु परिविश्चास्तु त्रिकूटः पुरी—
लङ्घास्तु प्रतिनायकोस्तु च सुरारातिस्तथापि क्षमे ।
तं जेतुं जगदेकवीरनृपते त्वत्तेजसीति क्षणान्
निवृद्धं रणसिंहपार्थिवरणे येनाजिर्जितं गर्जिर्जितम् ॥
वीरस्यास्य रणेषु भूरिषु वर्यं कण्ठग्रहोत्कण्ठया
तसाः सम्प्रति लघ्निर्वृतिरसास्तत्-खङ्गधाराम्भसा ।
कल्पान्तं रणरङ्गसिंहविजयि जीवेति नाकाङ्गना
गीर्वाणीकृतराजगन्धकरिणे यस्मै वितीर्णाशिषः ॥
आक्रष्टुं भुजविक्रमादभिलषन् गङ्गाधिराज्यश्रियं
येनादौ चलदङ्गगङ्गनृपतिवर्य धीभिलाषीकृतः ।
कृत्वा वीरकपालरहचषके वीरद्विषः शोणितम्
पातुं कौतुकिनश्च कोणपगणः पूर्णभिलाषीकृताः ॥"

[Inscription on the Tyāgada Brahma Deva Khambha. Size 1' 9" × 1' 6". Circa A. D. 983. Vide Lewis Rice Inscrip. at S. B., p. 85.]

* Lewis Rice—"Inscriptions at Śravaṇa Belgola." Introduction, page 33.

† Lewis Rice—"Inscriptions at Śravaṇa Belgola." Introduction, page 22. Vide also Lieut.-Col. Mackenzie's Collections, Edited by H. H. Wilson, Vol. I, p. 146, where it is said that Chāmuṇḍa Rāya Purāṇa gives "an account of the sixty-three celebrated personages of the Jainas."

it is said that he was the disciple of Ajita-sena; also that in the Krita Yuga he was Śaṇmukha, in the Treta Yuga Rāma, in the Dvāpara Yuga Gāndīvi, and in the Kali Yuga Vira-mārttanda. The origin of his various titles is then related. From his defeat of Vajjala Deva, in the Khedaga war, he obtained the title *Samara-Dhurandhara*; from the valour he displayed on the plains of Gonūr in the Nolamba war, the title *Vira-mārttanda*; from his fight in the fort of Uchchaṅgi, the title *Rana-raṅga-siṅha*; from his killing Tribhuvana Vira, and others, in the fort of Bāgalūr and enabling Govinda to enter it, the title of *Vairikula-kāladaṇḍa*; from his defeat of Rāja and others in the fort of king Kāma, the title of *Bhuja-vikrama*; from his killing his younger brother, Nāga-varmma, on account of his hatred, the title of *Chhaladaṇka Gaṅga*; from his killing the Gaṅga warrior (bhāṭa) Mudu Rāchayya, the titles of *Samara-parasūrāma* and *Pratipakṣa-rākṣasa*; from his destroying the fort of the warrior (bhāṭa) Vira, the title of *Bhāṭa-māri*; from upholding the brave qualities of himself and others, the title of *Guṇavam Kāva*; from his virtue, liberality, etc., the title of *Samyaktva-ratnākara*; from his not coveting the wealth or wives of others, the title of *Śauchābharana*; from his never telling an untruth even in jest, the title of *Satya-yudhiṣṭhira*; from his being the head of the bravest, the title of *Subhāṭa-chūḍāmani*. Finally, in his composition, he calls himself *Kavijana-śekhara*, the head of the poets.

Of most of these allusions we have no other information; but it is remarkable that among so many distinguished actions no mention is made of a single work of religious merit.....On the contrary, there is little more than a record of warfare and bloodshed from beginning to end."†

But there are authentic records to show that, with the advance of his age, Chāmuṇḍarāja devoted himself mostly to religion, under his spiritual teacher, Ajitasena, and became immortal as one of the greatest promoters of Jaina religion, by erecting the colossal images of Gomateśvara and Neminātha in Vindhya-giri and Chandragiri at Śravaṇa Belgola, (Mysore,) and devoting the greater part of his wealth to the maintenance of worship of these images.

After the death of Mārasimha II of the Gaṅga dynasty,
Rāchamalla II or
Rājamalla II. Pañchaladeva, fully known as Dharma-mahārājā-
dhirāja Satyavākyā Konguṇivarmā Pañchaladeva,
ascended the throne, and he was succeeded by

* Lewis Rice—'Inscriptions at Śravaṇa Belgola.' Introduction, page 34.

king Râchamalla or Râjamalla II *, fully known as Dharmâ-mahâ-râjâdhirâja Satya-vâkya Kongunîarma Parmanâdi Râchamalla. Châmuñda Raja was also the minister of Râchamalla or Râjamalla II. In one inscription we read "Râya (i.e., Châmuñda-Râya), the excellent minister of the king Râchamalla," † and in another "Châmuñda Râya, second in glory to king Râcha-malla." ‡ In a Jaina work, named Vâhuvali-Charitra, we find that there was a king named Râjamalla, the worshipper of the feet of the sage Simhanandî. Châmuñda Bhûpa (or Râja) was his minister. § In a manuscript we read "Châmuñda Râya, having the titles of *Ranaraṅga-malla*, *Asahâya-parâkrama*, *Guṇa-ratna-bhûṣana*, *Samyaktva-ratna-nilaya*, etc., the *Mahâmâtya* (highest minister) of Râjamalla of the Gaṅga dynasty, graced by the great sage Simhanandî." ||

* Mr. Fleet has accepted the name Râcha-malla to be the correct one (*Epigraphia Indica*, Vol. V, Inscription No. 18), and, though we find this name in some inscriptions, the name Râjamalla is also used by Jaina writers whom we have quoted in this Introduction and in inscriptions like No. 107 MD. Vol. III, *Epigraphia Carnatica*.

† “राचमल्लभूवर-वरमन्त्र-रायने” Inscription at Bhandârî Basti. Śravâna Belgola, Mysore. [Vide Lewis Rice—‘Inscriptions at Śravâna Belgola,’ p. 103.]

‡ “राचमल्लं जगन् नुतन् आ भूमिपण्डि द्वितीयविभवं चामुण्डरायम्”

Inscription to the left of the Dvârapâlaka doorway. [Vide Lewis Rice—‘Inscriptions at Śravâna Belgola,’ p. 67.]

§ “श्रीदेशीयगणान्धिपूर्णमृगभृच्छीसिंहनन्दिव्रति—
श्रीपादास्तुजयुगममत्तमधुपः सम्यक्त्वचूडामणिः ।
श्रीमज्जैनमतान्धिवर्द्धनसुधासूतिर्महीमण्डले
रैजे श्रीगुणभूषणो बुधनुतः श्रीराजमल्लो नृपः ॥.....
तस्यामात्यशिखामणिः सकलवित् सम्यक्त्वचूडामणिः—
र्भव्याम्भोजवियन्मणिः सुजनवन्दिव्रातचूडामणिः ।
ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशुक्लिसुमणिः कीर्त्यैघमुक्तामणिः
पादन्यस्तमहीशमस्तकमणिश्चामुण्डभूपोऽगणीः ॥”

[Vâhuvali-Charitra, Verses 6 and 11.]

|| “सिंहनन्दिमुनीद्राभिनन्दितगङ्गवंशलालाम..... श्रीमद्राजमल्लदेव—
महीवल्लभमहामात्यपदविराजमान-रणरङ्गमल्ल—सहायवराक्रम—गुणरत्नभूषण—
सम्यक्त्वरत्ननिलयादिविधगुणग्रामनामस्त्रासादितकीर्ति ... श्रीमच्चामुण्डराय—
भवत्पुण्डरीक—द्रव्यानुयोगप्रश्नानुरूपं.....”

[Commentary on Gommata-sâra by Abhayachandra Traividya-chakravartti. The MS. from which we quote the above passage is in the Central Jaina Oriental Library, Arrah.]

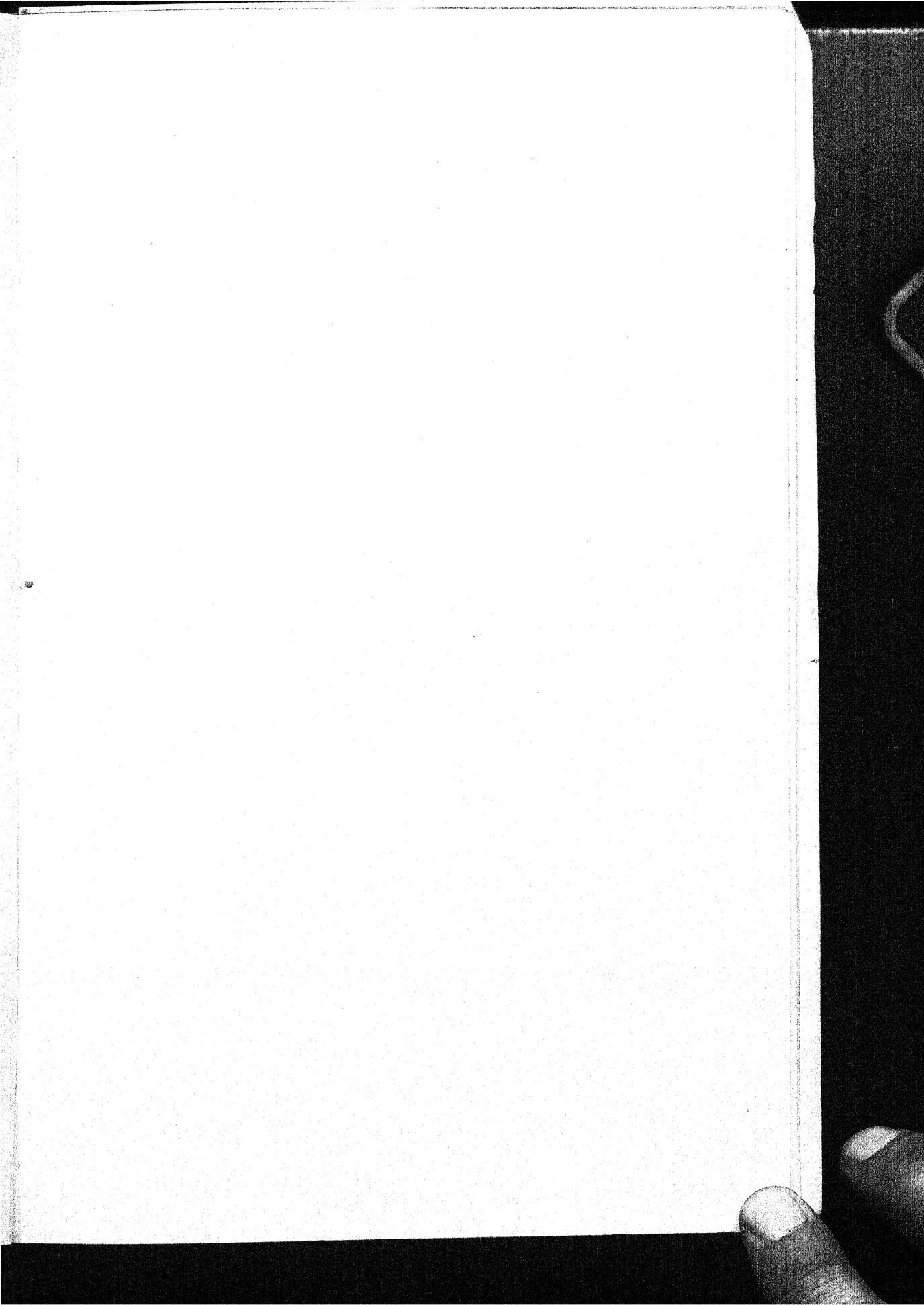
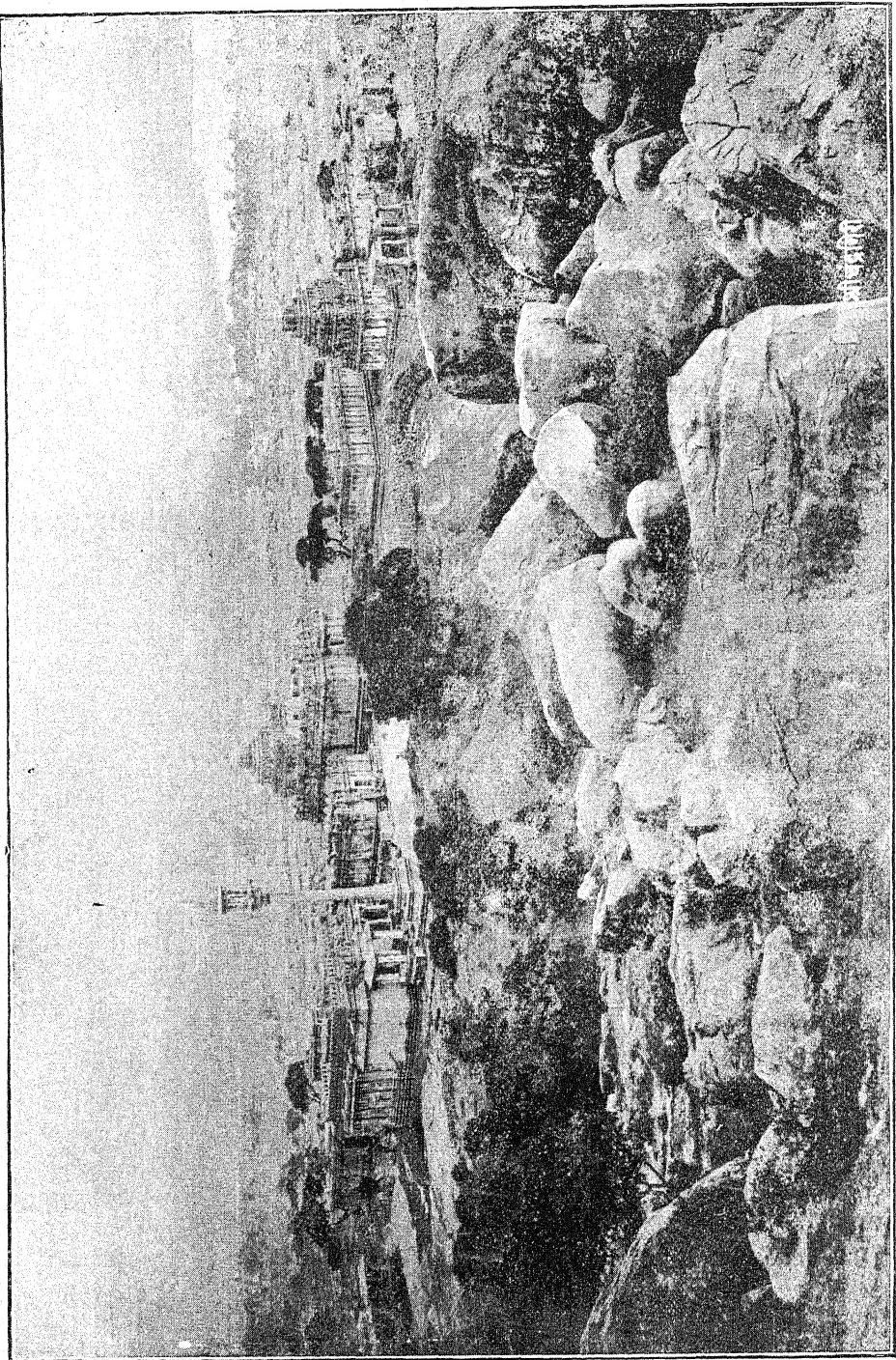

PLATE I.

To face Introduction of DRAVVA - SAMGRAHA Vol 1 OF S.B.J.

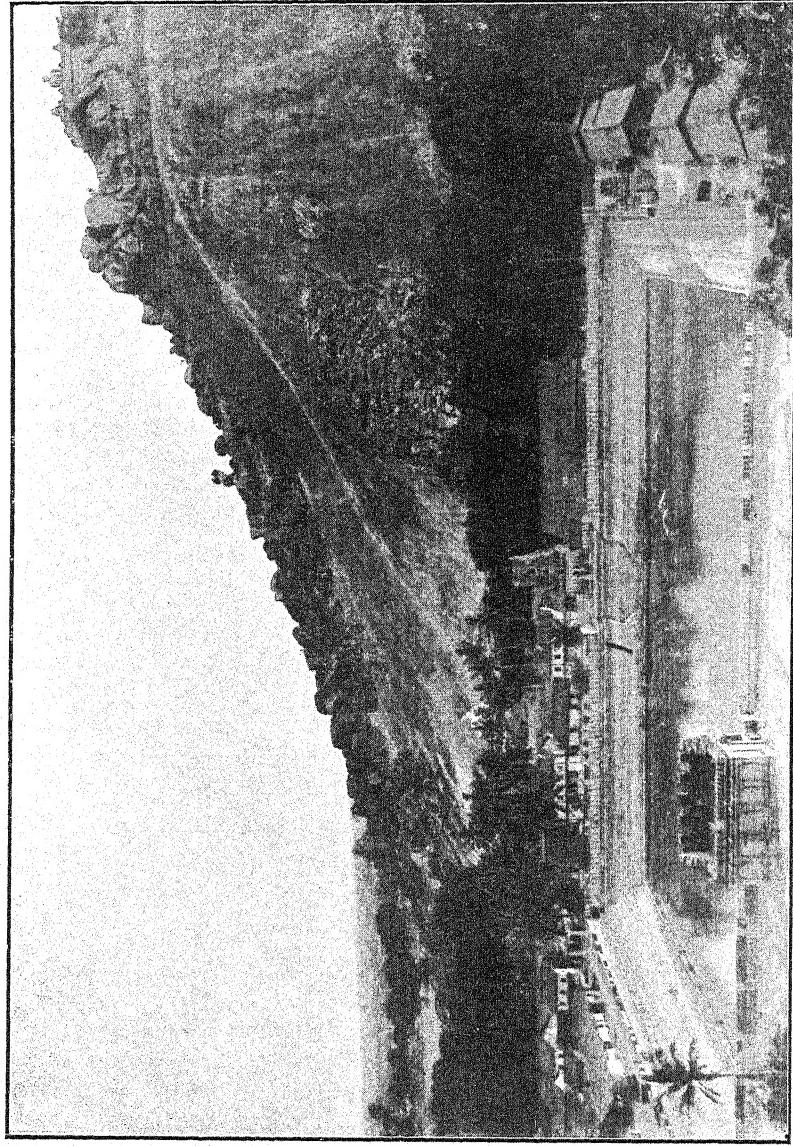

Special for S.B.J.

CHANDRAGIRI AT SRAVANA BELGOLA IN MYSORE.

Plate IV.

The Temple of Vahuvali Gomateshwara by Chamundaraya on Vindhya at Sravana Belgola.

Before we proceed to describe the images and buildings established by Chāmuṇḍa Rāya, it will be better to give a brief description of the places which bear these monuments of piety and which have now become some of the holiest places of pilgrimage resorted to by the Jainas.

Śravaṇa Belgola or Belgola of the Śramaṇas (Jainas) is a village in the Channarayapaṭna Taluq of the Hassan district in Mysore. The word 'Śravana' is used before Belgola to distinguish it from two other Belgolas which are known as Hale Belgola and Kōdi Belgola. Belgola in Canarese indicates "white lake;" and in many inscriptions we have references to "Dhavala-sarovara," * "Dhavala-sarasa" and "Śveta-sarovara," † all signifying the "white lake;" and the place must have derived this name from the beautiful lake situated on the spot. There are two hills, one on the north and the other on the south of the village, which are respectively known as Chandragiri (see Plate I) and Vindhya giri (see Plate IV), on which there are temples and images established by the Jainas and numerous inscriptions throwing a flood of light on the ancient history of this faith. Chandragiri according to a tradition derives its name from Chandragupta, who followed his spiritual teacher, Bhadrabāhu, when the latter with twelve thousand disciples, at the approach of a terrible famine, left Pātaliputra and moved towards the south. It was on Chandragiri that Bhadrabāhu left his mortal body, and in his last moments there was only one disciple, the above-mentioned Chandragupta, who was present. If we accept the tradition of the Jainas we shall have to come to the conclusion that this Chandragupta, the disciple of the sage Bhadrabāhu, was none other than the celebrated Maurya emperor of the same name.‡

It was on Chandragiri that Chāmuṇḍa Rāya erected a magnificent temple containing the image of the twenty-second Jaina Tīrthaṅkara, Neminātha. [See Plate II.] Subsequently, the upper storey of the building was added by the son of Chāmuṇḍa Rāya, and an image of the twenty-third Tīrthaṅkara, Pārśvanātha, was placed in it. Both

* Inscription No. 108. Lewis Rice—Inscriptions at S. B.

† Inscription No. 54. Lewis Rice—Inscriptions at S. B.

‡ For a detailed discussion on this point, the reader may refer to Epigraphia Carnatica, Vol. II. Introduction, pages 1-14. Vide also 'The Heart of Jainism' by Mrs. Sinclair Stevenson, page 10.

these storeys were built in the tenth century A. D. and give a fine idea of the beautiful architecture of that age. [See Plates II and III.]

On Vindhya-giri, Chāmuṇḍa Rāya erected a colossal image of Vāhuvali or Bhujabali, more commonly known as Gommatesvara. Gommat Svāmi or Gommatesvara. [See frontispiece]. Later on, imitating Chāmuṇḍa Rāya, the chief Vīra-Pāndya erected another statue of Gommatesvara at Karkala (South Canara), in A. D. 1432; and afterwards a similar figure of Gommatesvara was established by the chief Timmarāja at Yenur (South Canara), in A. D. 1604.*

These "colossal monolithic nude Jain statues.....are among the wonders of the world." † These are "undoubtedly the most remarkable of the Jain statues and the largest free-standing statues in AsiaAll three being set on the top of eminences, are visible for miles around, and, in spite of their formalism, command respectful attention by their enormous mass and expression of dignified serenity. The biggest, that at Śravaṇa Belgola, stands about $56\frac{1}{2}$ feet in height, with a width of 13 feet across the hips, and is cut out of a solid block of gneiss, apparently wrought *in situ*. That at Karkala, of the same material, but some 15 feet less in height, is estimated to weigh 80 tons. The smallest of the giants, that at Yenur, is 35 feet high. The three images are almost identical, but the one at Yenur has the 'special peculiarity of the cheeks being dimpled, with a deep grave smile,' which is considered to detract from the impressive effect. The extreme conventionalism of Jain art is well-illustrated by the fact that, whereas all the three colossi are substantially identical, save for the smile at Yenur, the dates vary widely." ‡

The image erected by Chāmuṇḍa Rāya "is not only the most ancient in date and considerably the highest of the three, but from its striking position on the top of the very steep hill and the conse-

* References for Śravaṇa Begola statue: Indian Antiquary, Vol. II, page 129; Epigraphia Indica, Vol. VII, page 108; Lewis Rice—'Mysore and Coorg,' page 47.

References for Karkala statue: Indian Antiquary, Vol. II, page 353; Epigraphia Indica, Vol. VII, page 112.

References for Yenur statue: Indian Antiquary, Vol. V, page 37; Epigraphia Indica, Vol. VII, page 112.

† Imperial Gazetteer of India, page 121.

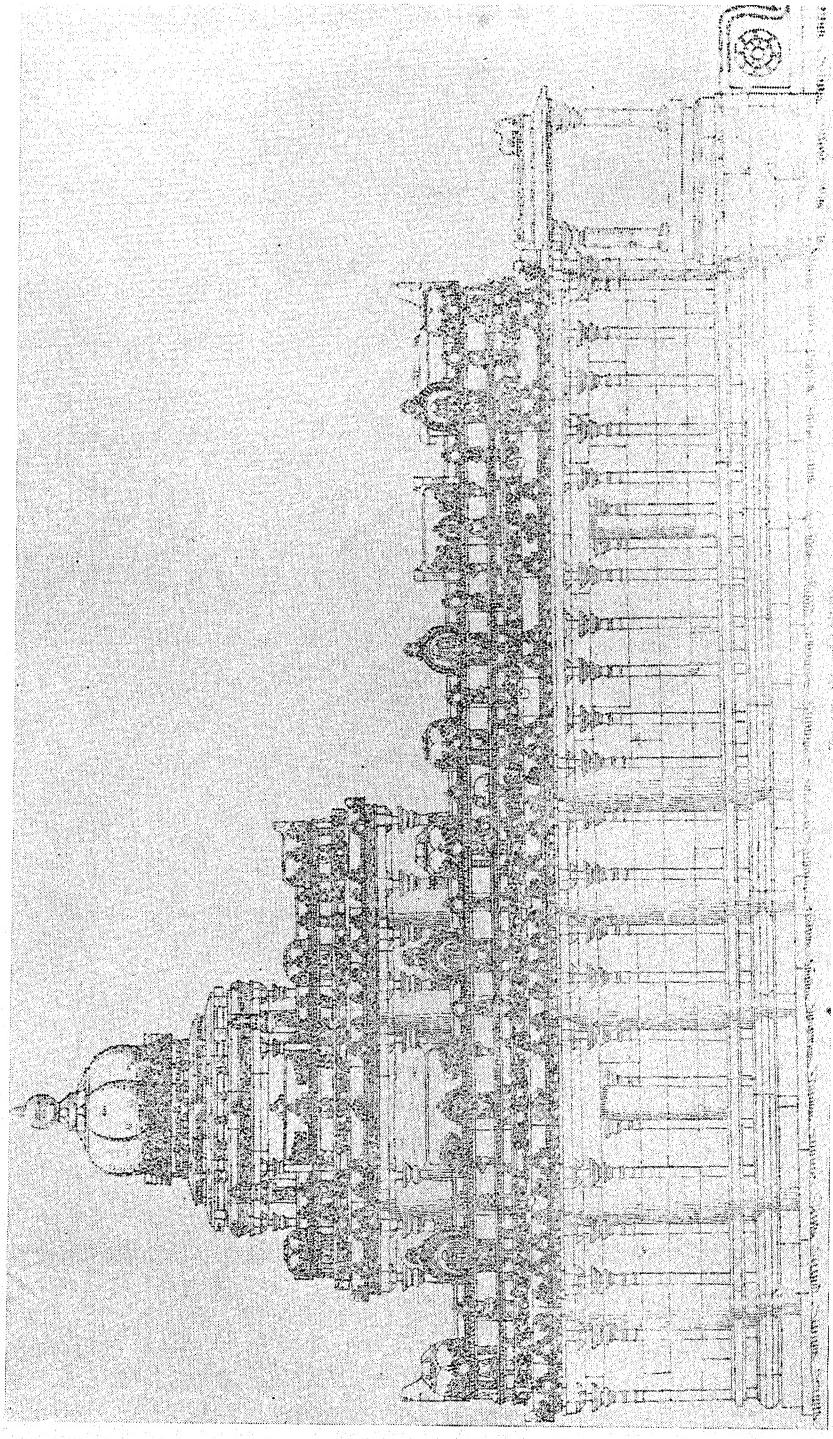
‡ Vincent Smith—'A History of Fine Art in India and Ceylon,' page 208.

Further references to these statues will be found in Slurrock—'Manual of South Canara,' page 85; Fergusson—'History of Indian Architecture,' page 267; 'Fraser's Magazine,' May, 1875 (Mr. Walhouse's article).

PLATE III.

To face introduction of DRAVYA - SAMGRAHA Vol 1 OF S.B.J.

Special for S.B.J.

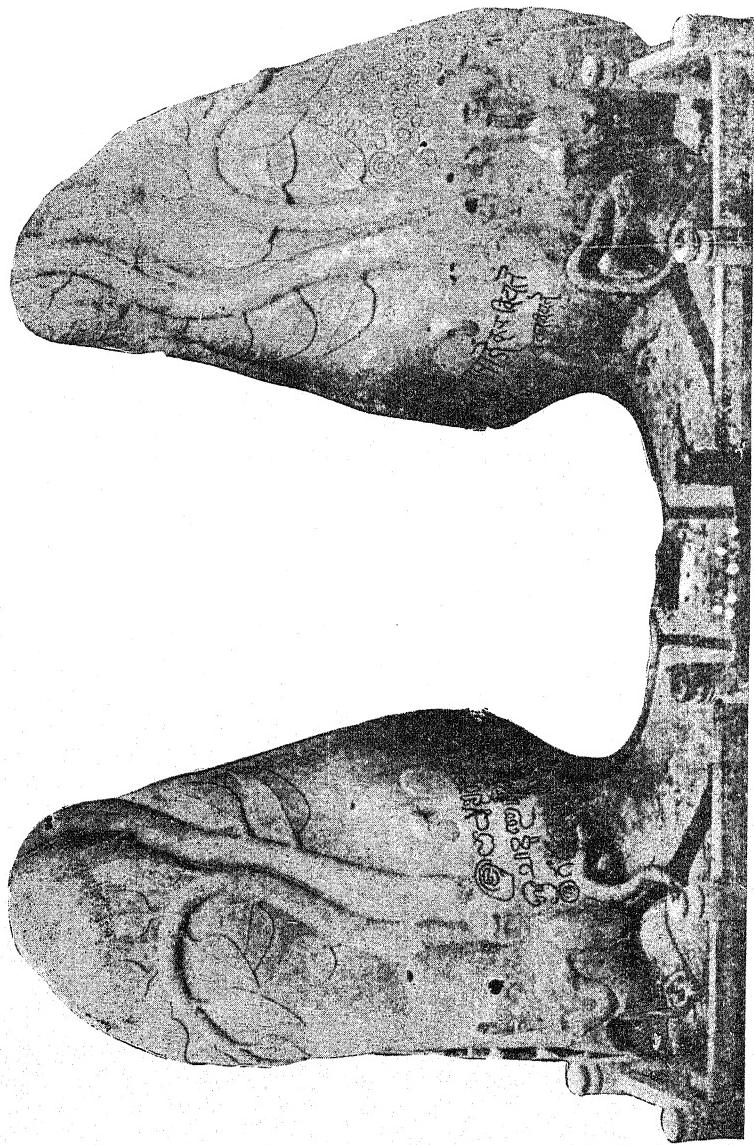
THE TEMPLE OF NEMINATH BY CHAMUNDARAYA ON CHANDRAGIRI

Showing the beautiful carving on its walls. (Length wise)

PLATE V.

To face introduction of DRAVYA - SAMGRAHA Vol 1 OF S.B.J.

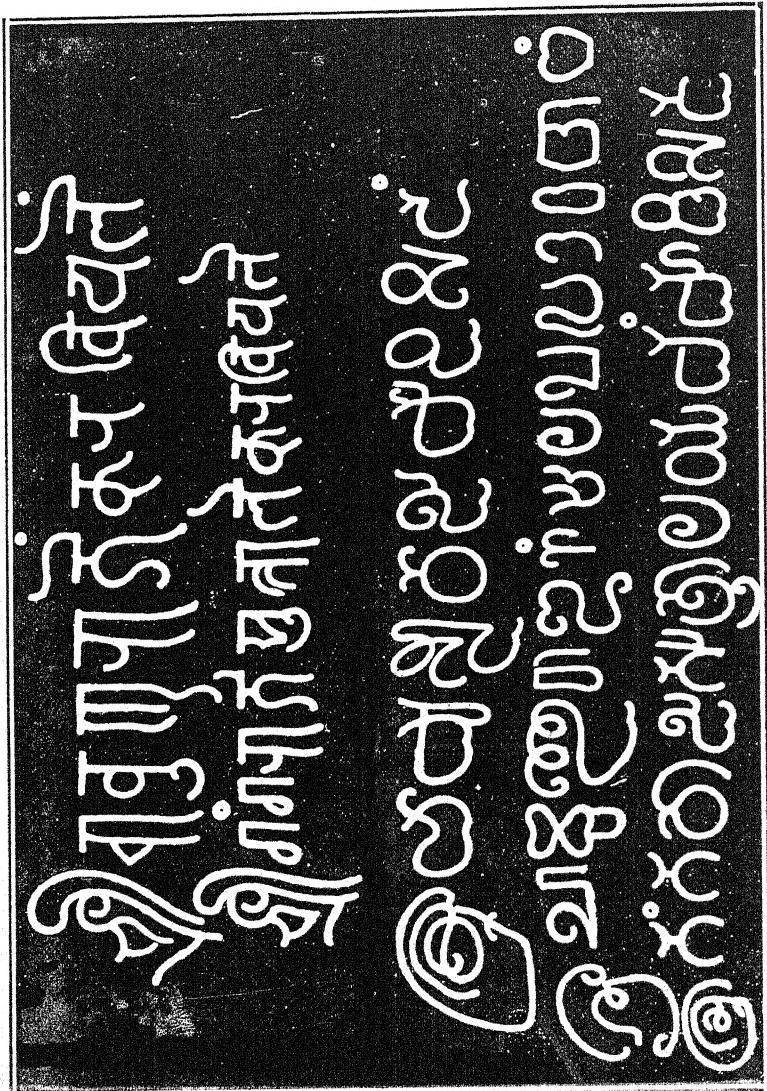
Special for S.B.J.

INSCRIBED SLABS BELOW THE IMAGE OF VAHUVALI IN GOMATESHWARA
TEMPLE ON VINDHYAGIRI (Containing inscriptions of Chamundaraya.)

PLATE VI.

To face introduction of DRAVYA - SAMGRAHA Vol 1 OF S.B.J.

Special for S.B.J.

INSCRIPTION AT THE FOOT OF THE IMAGE OF VÄHUVÄLI IN GOMATESHWARA
TEMPLE ON VINDHYAGIRI.

quently greater difficulty involved in its execution, is by far the most interesting. The image is nude and stands erect facing the north..... The figure has no support above the thighs. Up to that point it is represented as surrounded by ant-hills, from which emerge serpents: a climbing plant twines itself round both legs and both arms, terminating at the upper part of the arm in a clustre of fruit or berries. The pedestal on which the feet stand is carved to represent an open lotus.” *

There are inscriptions on the slabs near the right and left foot

The Inscriptions of the image of Gommateśvara at Śravaṇa Belgola. below the image of Gommateśvara at [See Plate V]. The inscription on the right-hand Śravaṇa Belgola. slab is as follows :—

Śri-Chāmuṇḍarājam mādisidam ;

Śri-Chāmuṇḍarājan [śe] Yv [v] ittān ;

Śri-Gamgarāja suttālayavām mādisida ;

that is to say—

Śri Chāmuṇḍarāja caused to be made.

Sri Chāmuṇḍarāja caused to be made.

Śri Gamgarāja caused the Chaityālaya (enclosure) to be made.

“ The alphabet and language of the first and third lines are Canarese. The second line is a Tamil translation of line 1, and consists of two words, of which the first is written in the Grantha and the second in the Vaṭṭeluttu alphabet. The first two lines record that Chāmuṇḍarāja caused to be made the image, at the foot of which the inscription is engraved, and the third line that Gamgarāja caused to be made the buildings which surround the image.”†

The inscription on the slab on the left-hand is as follows :—

Śri-Chāmuṇḍarājē karaviyalem

Śri-Gamgarāje suttāle karaviyale ;

that is to say—

Śri Chāmuṇḍarāja caused to be made.

Śri Gamgarāja caused the Chaityālaya (enclosure) to be made.

“ The alphabet is Nāgarī, and the language is Marāthi..... The Marāthi language was perhaps adopted for the benefit of Jain pilgrims from the Marāthā country.”†

In Plate VI we have given a facsimile reprint of the inscriptions mentioned above, beginning with that on the left. From the

* Epigraphia Carnatica, Vol. II, Introduction, page 29.

† E. Hultzsch—‘ Incriptions on the Three Jain Colossi of Southern India’ (Epigraphia Indica, Vol. VII, pages 108-109.)

identical type used in both the lines, the inscription on the left-hand slab is supposed to be engraved during the reign of Gaṅga-rāja, when he erected the building round the image of Gommateśvara established by Chāmuṇḍa-Rāya. It is all the more probable, as the inscription on the left is nothing but a repetition of that on the right in a different language.

Gaṅga-rāja was the minister of Viṣnuvardhana, a king of the Gaṅga-rāja. Hoysala dynasty, who ruled in the 12th Century A. D. In an inscription dated about 1160 A. D., we find the praise of Gaṅga-rāja and Chāmuṇḍa-Rāya, together with that of Hullā, as follows :—

" If it be asked who in the beginning were firm promoters of the Jina doctrine (*i.e.*, in Śravaṇa Belgola)—(they were) Rāya, the minister of king Rāchamalla ; after him, Gaṅga, the minister of king Viṣṇu ; and after him, Hullā, the minister of king Nr̥siṁha-deva : if any others could claim as much, would they not be mentioned ? " *

Besides the inscription at the foot of the image announcing that Chāmuṇḍa Rāya established the same, we find reference to this in another inscription, dated about 1180 A. D., in the following manner :—

" Combining in himself wisdom, religion, glory, high character and valour, the moon of the Gaṅga race was Rāchamalla, famed in all the world. That king's second in glory (his minister Chāmuṇḍa Rāya), equal to Manu, was it not he that had this Gommata made by his own effort ? " †

The three statues represent Vāhuvali or Bhujavali, also known as Gommateśvara, who was the son of Ādijina Riṣabhanātha, the first Tīrthaṅkara of the Jainas. Riṣabhadeva, according to tradition, was a king, and had two wives, Nandā (some say Sumaṅgalā) and Sunandā. Nandā or Sumaṅgalā gave birth to the twins, Bharata and Brāhmī, a boy and a girl, the former of whom was placed on the throne by Riṣabhadeva, when he retired to seek absolute knowledge. Vāhuvali and his sister, Sundari, were born of Sunandā, and the former ascended the throne of Takṣa-sīla (modern Taxila), when his father distributed his

* *Vide Epigraphia Carnatica*, Vol. II, Introduction, page 34. Hullā was the minister of Narasiṁha I, of the Hoysala dynasty, who ruled in the 12th century A.D.

† *Vide Epigraphia Carnatica*, Vol. II, page 154. The line speakin of the construction of the image is—

" वासुण्डरायं मनुप्रतिमं गोम्मटं अवते माडिसेदन् इन्ती देवनं यत्नदिम् "

kingdom among his sons. Bharata had possession of a wonderful Chakra (discus), which could not be withstood by any warrior in fight. With the help of this Chakra, Bharata conquered the earth and returned to his capital. But the discus would not enter the capital (or, according to another account, the armoury). Bharata then took this as a sign that there was still another territory on earth which had not been conquered by him, and, after reflection, came to the conclusion that there was only the kingdom of Takṣa-śila, ruled by his brother, Bhujavali, which had not been subdued by him. Bharata then declared war on his brother, Bhujavali, and in the terrible fight that followed, Bhujavali was victorious. Even the discus of Bharata could do no harm to Bhujavali. But Bhujavali, though victorious, suddenly became lost in meditation, thinking of the vanity of this world. Bharata made obeisance to Bhujavali and returned to his place; but Bhujavali went to the summit of Kailāsa mountain, remained standing there (or, according to another account, stood on the very field of battle) in a statuesque posture for one year* and "the creepers, wreathing round the boughs of the trees on the bank clung to his neck and crowned his head with their canopy and the blades of kusa-grass grew between his feet, and he became in appearance like an ant-hill."† Subsequently, Bhujavali obtained absolute knowledge and became one of the Kevalis.

In an inscription, however, we read that Puru was the father of Vāhuvali or Bhujavali and Bharata.‡ Then the inscription goes on to say that "Bharata, the son of Puru Deva, surrounded by all the kings conquered by him, erected, in glee, an image, representing the victorious Vāhuvali Kevali, which was 525 bows in height, near Podanapura. After a long time, innumerable Kukkuta-sarpa (dragons having the body of a fowl and the head and neck of a snake), terrifying the world, grew up in the place surrounding (the image of) that Jina, for which the image became known as Kukkutesvara."§

* *Vide* Harivamśapurāṇa by Jinasena, Chapter XI. For a slightly different account, see Kathākośa, translated by C. H. Tawney, pages 192-195.

† *Vide* The Kathākośa or Treasury of Stories, translated by C. H. Tawney, pages 192-195.

‡ "पुरु-सूनु-बाहुबलि वेल्" Inscription No. 85, Epigraphia Carnatica, Vol. II, page 67.

§ "धृत—जयबाहु—बाहुबलिकेवलि—रूपसमान—पञ्चविंशति—समुपेत—

In the light of these traditions, we shall be able to understand the significance of the sculptured anthills, from which serpents are issuing, and the climbing plant which twines round the legs and arms of the images of Gommateśvara at Śravaṇa Belgola, Karkala and Yenur. "These details are identical in all three, and supposed to represent so rigid and complete an absorption in penance that anthills had been raised around his feet and plants had grown over his body, without disturbing the profoundness of the ascetic's abstraction from mundane affairs."*

The story of the establishing of the image of Gommateśvara by Chāmuṇḍa Rāya is thus described in a work, composed in Sanskrit verses, named Vāhuvali Charitra.

In the city of Madhurā (now known as Madura) in the Drāviḍa country there was a king, named Rājamalla, who encouraged the spread of Jaina tenets, and was the worshipper of Śimhanandi, belonging to the Desiya Gaṇa † His minister was called Chāmuṇḍa Raja. One day, when the king sat with his minister in the royal court, a travelling merchant came there and told them that in the north there is a town called Paudanapuri, where there is an image of Vāhuvali, also called Gommata, established by Bharata. Hearing this, the devout Chāmuṇḍarāja resolved to visit the shrine of the image, and going home narrated the tale to his mother, Kālikā Devī whereupon she also wished to go with him to that sacred spot. Chāmuṇḍarāja then went to his spiritual preceptor,

पञ्चशततापसमुन्नतियुक्तम् अप्य तत्—प्रतिष्ठातियं मनोमुद्देष माडिसिदं भरतं
जिताखिलक्षितिपतिचक्रि पौदनपुरान्तिकदोल् पुरुदेव-नन्दनम् । चिरकालं
सले तज्जनान्तिक—धरित्री—देशादोल् लोकभीकरणं कुवकुटसर्पसंकुलं असंख्यं
पुष्टि दल् कुवकुटेश्वरनामन्.....” Inscription No. 85, Epigraphia Carnatica,
Vol. II, page 67.

* Lewis Rice—Inscriptions at Śravaṇa Belgola : Introduction, page 33.

† When the Āchāryas of the Nandi-saṅgha of the Jainas spread themselves over the country (Desa), their saṅgha came to be known as Desiya-Gaṇa, vide :-

“पूर्वं जैनमतागमाब्जिविधुवच्छ्रीनन्दिसंघेऽभवन्
सुज्ञानद्वितपोधनाः कुवलयानन्दा मयूखा इव ।
सत्सङ्घे भुवि देशदेशनिकरे श्रीसुप्रसिद्धे सति
श्रीदेशीयगणो द्वितीयविलसन्नाम्ना मिथः कथ्यते ॥”

[Vāhuvali Charitra, verse 87.]

Ajitasena, who revered Simhanandi and made a vow before the latter that he will not drink milk till he sees the image of Vâhuvali. Accompanied by Nemichandra, his mother and numerous soldiers and attendants, Châmundarâja started on his pilgrimage and reached the Vindhya-giri (in Sravâna Belgola). In the night, the Jaina Goddess Kuşmândî (the Yakṣinî attendant on Neminâtha, the twenty-second Tîrthaṅkara) appeared in a dream to Châmundarâja, Nemichandra and Kâlikâ, and told them that it was very difficult to go to Paudana-purî but on that very hill there is an image of Vâhuvali, formerly established by Râvana, which will be visible if the hill be cleft by a golden arrow. According to the dream, on the next morning, Châmundarâja stood on the hill with his face towards the south and let loose a golden arrow from his bow. Immediately the mountain was cleft in twain, and an image of Vâhuvali became visible. Châmundarâja then established and consecrated the image and granted lands for the worship of this image. When king Râjamalla heard of this affair, he conferred the title of "Râya" on Châmunda-râja and granted further lands for the regular worship of the image.

In a very recent work, named Râjâvalî-kathe, written by Deva The story in Chandra in the Kannâda language, the same story Rajâvalî-kathe. is repeated, with variations in details. It is there written that Châmunda Râya was a feudatory chief of king Râjamalla. His mother learnt from Âdi-purâna, when this work was being read to her, that in Podanpura there was an image of Vâhuvali. Thereupon she set out with her son to see this image, but on her way on the hill where Bhadrabâhu Svâmi died, she dreamt one night that Padmâvatî Devî appeared to her and said that there is an image of Vâhuvali on that very hill, covered by stones, which was formerly worshipped by Râma, Râvana and Mandodari. On the next morning an arrow was shot and the image of Vâhuvali became visible.

Thus, in the legendary accounts of the Jainas, we find that Châmunda Râya was not the person who caused the image to be made, but that there was already an image on the hill which he established and consecrated in the proper way. The high priest at Sravâna Belgola had also stated, according to these traditions, that "in ancient times, an image was at this place, self-formed from earth, under the shape of Gomat Isvara Svâmi which Râvana, the monarch of the Râksasas, worshipped to obtain happiness."

Châmuṇḍarâja discovered it and "made the workmen cut it into a regular shape, with the utmost accuracy of proportion in all its parts; the several proportions of the body resembling the original likeness of Gomat Îśvara Svâmi in profound contemplation to obtain Mokṣa. He also caused several buildings to be constructed as temples and other edifices round the God (?). On their completion, he established the worship of the image...with great ceremony and devotion."* In an extract taken from Sthala-purâṇa, we find the following passage which agrees with the above story :

"Châmuṇḍarâja set out with his family ... with a view of visiting the God Gommaṭeśvara ... at Padanapura
 The story in and the 1,254 other gods scattered throughout the Sthala-purâṇa. surrounding country. *En route* he came to Śravana Belgola Kṣetra, having heard a good deal about the God Gommaṭeśvara ... He repaired the ruined temples and, among other ceremonies, had that of sprinkling the god performed. He appointed Siddhântâchârya as Guru of the Mâṭha to conduct the daily, monthly, annual and other processions. He established in the Mâṭha a Chattram, where food, medicine and education were provided for pilgrims. He appointed men of his caste to receive with due respect the devotees and pilgrims of all three castes who should resort to the place from Delhi, Kanakâdri, Svitpura, Sudhâpura, Pâpâpuri, Champâpuri, Sammida-giri, Ujjayanta-giri, Jayanagara, etc. For this purpose, certain villages ... were made over to the temple. He fixed Silâ-sasanas in the four directions ... This endowment was maintained by his descendants for 109 years."†

Now let us attempt to find out how far these statements to the effect that Châmuṇḍa Râya was merely the discoverer of the image of Gommaṭeśvara at Śravana Belgola are true. The work, Bhujabali Charitra or Vâhuvali Charitra, is composed in Sanskrit verses, and in it we find only a collection of traditions handed down from mouth to mouth, with variations arising from such a course. The date of the work cannot be definitely ascertained, but, from its style, it can be inferred that it was composed long after the establishment of the image of Gommaṭeśvara. Râjâvalîkathé

* Historical and Legendary account of Belliagola (Asiatic Researches, Vol. IX, page 262).

† "Sthalapurâṇa" Extract taken by Capt. J. S. F. Mackenzie (Indian Antiquary, Vol. II, page 130).

is "a compendium of Jaina history, legends and chronology, drawn up early in the present century for Devîramma, a lady of the Mysore royal family, by Devachandra of the Jaina establishment at Maleyûr"*. This work also cannot, therefore, be called to be an authority for determining the question in hand. In Râjâvalî-kathe and in Sthala-purâna, the authors made no attempt to be accurate on historical points, for the subject-matter in their hands was merely a collection of legends and fables. It is true that there are historical materials underlying these stories, but these should not be taken on trust as they are, but we should test the accuracy of the same by comparing these with other and more trustworthy records before we could accept them as matters of history. To mention one among many inaccuracies in Sthala-purâna, we may quote the line "Châmuñda Râya, king of Dakṣina Madura and the descendant of Jaina Kṣatri Pându,"† from which we shall understand how in the legendary accounts Châmuñda Râya, the minister, came to be described as the king of Madura.

Further, if there had not been any contemporary and authentic records to prove who caused the image to be constructed, we might have doubted, on the basis of these traditional accounts, that Châmuñda Râya erected this statue. But, fortunately for us, there are records to prove that it was Châmuñda Râya and no other who had the image of Gommatesvara constructed.

First, there is the inscription which we have already quoted under the feet of the image in which it is distinctly stated that Châmuñda Râja "made" the image. Next, in an inscription, dated about 1180 A. D. (see page X), we have seen that Châmuñda Râya had this image made by his own effort. These are supported by a work, named Gommata-sâra, composed by Nemichandra, the

* Lewis Rice—Inscriptions at Śravana Belgola : Introduction, page 3 (1889).

† Extract taken from "Sthala-purâna" by Capt. Mackenzie (Indian Antiquary, Vol. II, page 130). It may also be mentioned that in the Pattâvali of Sena-gaṇa, we have "Châmuñdarâya, the king of the Southern Tailâga and Karnâṭaka, the crest jewel of the Kṣatriya race, a resident of the city of Dakṣina Madhurâ, for whose awakening of soul) the image of Vâhuvali Gommata Svâmi (was efficacious) and consecrated by Ajita-sena Bhâttâraka." [“दक्षिणमधुरानगरनिवासि—क्षत्रियवंशशिरोभण्ड-
शिणैलङ्कर्णटकदेशाधिपतिचामुण्डराय—प्रतिबोधक—बाहुबलिप्रतिविम्बगोमट
स्वामिप्रतिष्ठाचार्य—श्रीअजितसेनभट्टारकाण्म”] [Jain Siddhânta Bhâskara, Part 1, No. I (1912), page 38.

preceptor, and therefore contemporary, of Châmuṇḍa Râya, in which we have the following verses :

" Let the aphorisms consisting of the Gommata compendium, the Gommata Jina, on the summit of Gommata Hill and the Dakṣina Kukkuta Jina (the Southern Kukkuta Jina) constructed by Gommata Râya, be victorious.

" Let that Gommata by whom the face of the image was constructed which was seen ... by the gods ... and sages, be victorious."*

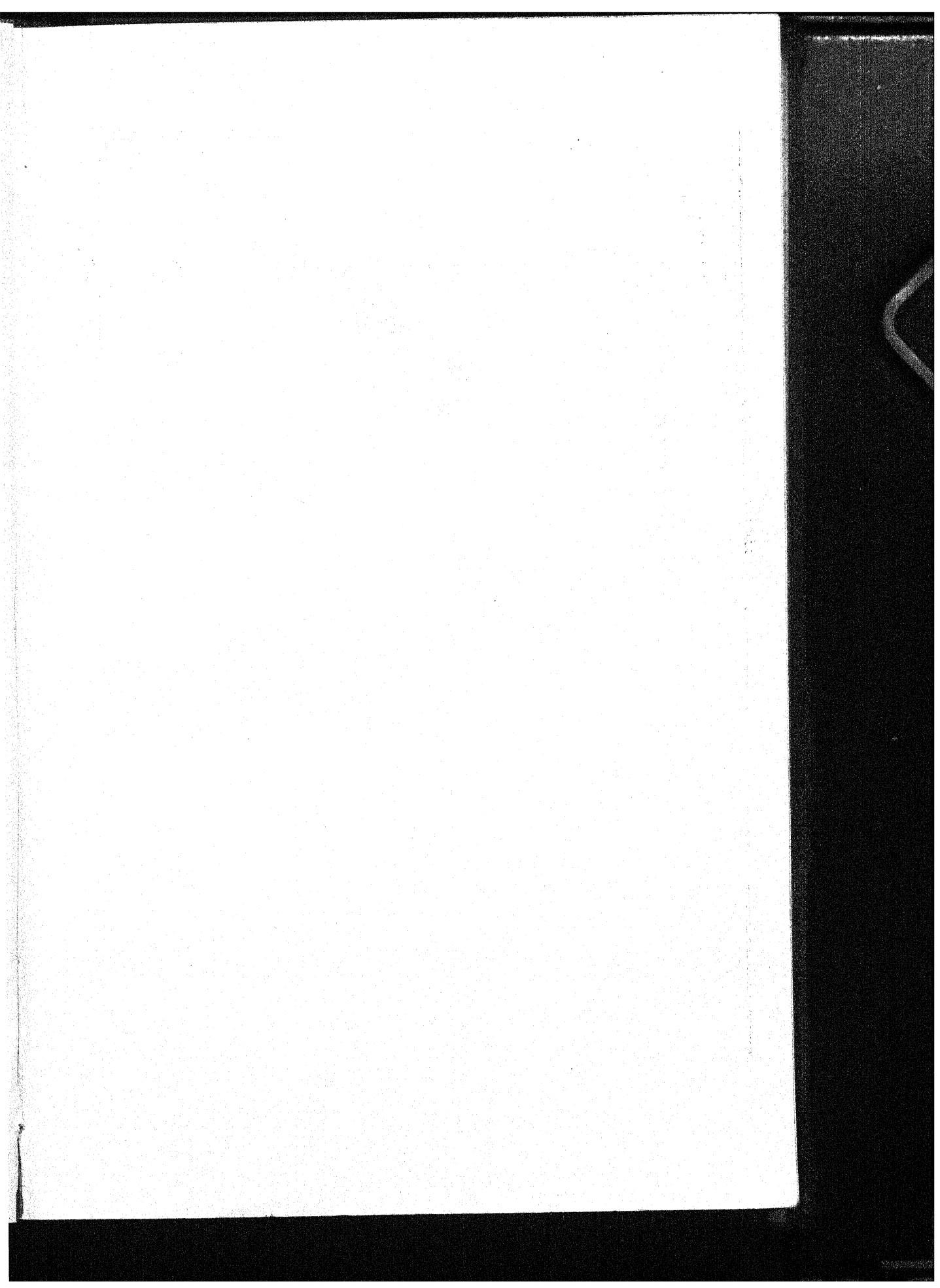
The image of Gommateśvara caused the hill on which it was situated to be called Gommata hill, and Nemichandra uses the words "constructed (विणिमय) by Châmuṇḍa Râya." We have already mentioned that the image of Gommateśvara, which was established by Bharata in Paudanapura, came to be known as Kukkuteśvara, when dragons sprung up around it. The image established by Châmuṇḍa Râya came to be called the Southern Kukkuta Jina to distinguish it from the other one which was in the north. Châmuṇḍa Râya, by having this image constructed came to be called Gommata Râya.

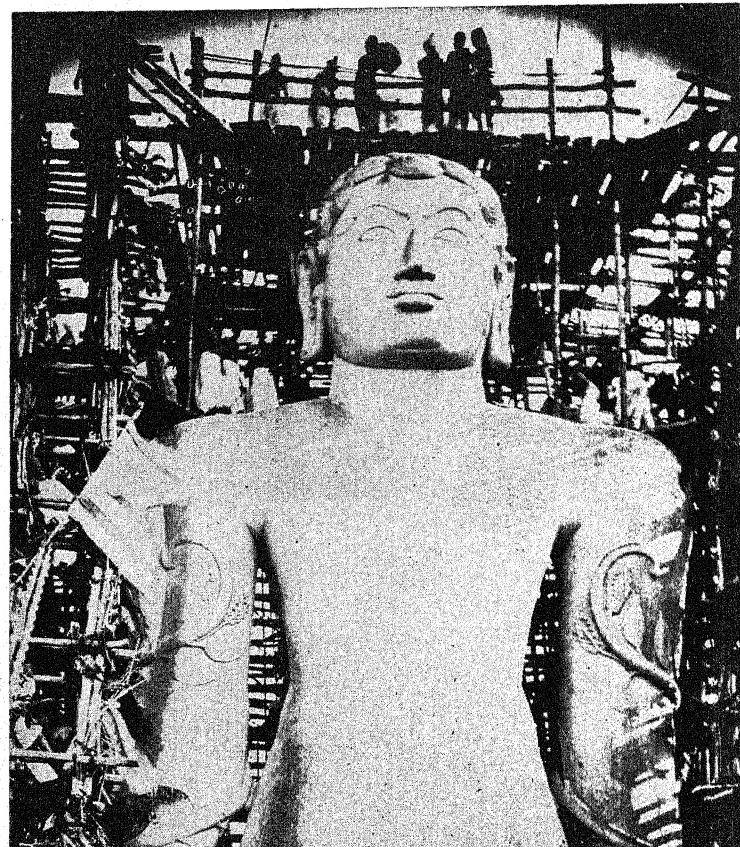
From these facts we have not the least doubt that it was Châmuṇḍa Râya who had this image constructed. For such a great act he himself came to be known as Gommata Râya, which would have been hardly possible, had it been the fact that he merely discovered the image. Nemichandra, the preceptor of Châmuṇḍa Râya, must have been present at the time of the establishment of this image (for even in Vâhuvali Charitra we find that Nemichandra was present on this occasion), and consequently the words of Nemichandra, supported as they are by the inscription, must be accepted to be conclusive on this point.

The reason why in the works like Vâhuvali Charitra, Râjâvalikathe, etc., we find that Châmuṇḍa Râya was merely the discoverer of the image, may probably be that the writers of these works desired to ascribe to the image a greater antiquity, causing the image to be considered an object of deeper veneration.

* "गोमटसंगहसुत्तं गोमटसिहरुवरि गोमटजिणो य ।
गोमटरायविणिमयदक्षिणाकुकुडजिणो जयउ ॥
जेण विणिमय—पङ्गो—वयणं सबहसिद्धिदेवेहि ॥
सबपरमेहिजोगिहिं दिट्ठं सो गोमठो जयउ ॥

[Gommata-sâra. Karma-Kânda, verses 968 and 969].

THE ANOINTING CEREMONY OF
VAHUVALI GOMATESWARA.

There is one more legend connected with the image of Gommateśvara which describes how the pride of Châmuṇḍa Râya for establishing such a figure was humbled. The story is as follows:—

"Châmuṇḍa Râya, after having established the worship of this image, became proud and elated, at placing this God by his own authority at so vast an expense of money and labour. Soon after this, when he performed in honour of the God the ceremony of *Pañchâmrita snâna* (or washing the image with five liquids—milk, curds, butter, honey and sugar), vast quantities of these things were expended in many hundred pots; but, through the wonderful power of the God, the liquor descended not lower than the navel, to check the pride and vanity of the worshipper. Châmuṇḍa Râya, not knowing the cause, was filled with grief that his intention was frustrated of cleaning the image completely with this ablution. While he was in this situation, the celestial nymph, Padmâvatî, by order of the God, having transformed herself into the likeness of an aged poor woman, appeared, holding in her hand the five *amritas* in a *Beliya Gola* (or small silver pot) for washing the statue: and signified her intention to Châmuṇḍa Râya, who laughed at the absurdity of this proposal, of accomplishing what it had not been in his power to effect. Out of curiosity, however, he permitted her to attempt it; when, to the great surprise of the beholders, she washed the image with the liquor brought in the little silver vase. Châmuṇḍa Râya, repenting his sinful arrogance, performed a second time, with profound respect, his ablution, on which they formerly wasted so much valuable liquids, and washed completely the body of the image. From that time this place is named after the silver vase (or *Beliya Gola*), which was held in Padmâvatî's hand."*

We shall now try to ascertain the probable date on which the image of Gommateśvara was erected by Châmuṇḍa Râya. The date of the construction of the image. We have already seen that Châmuṇḍa Râya was the minister of Mârasimha II and Râchamalla or Râjamalla II. It was during the reign of Râjamalla that the tradition ascribes the establishment of the image of Gommateśvara. We have found that during the reign of Mârasimha II, Châmuṇḍa Râya distinguished himself as a valiant warrior, and in an inscription in

* Asiatic Researches, Vol. IX, page 266. In the above account a quite different explanation of the name of Śravaṇa Belgola has been given. Recently the Jainas performed an anointing ceremony of Gommateśvara, a picture of which with the scaffoldings erected, is reproduced here. [See the illustration facing this page].

which he gives an account of himself he only makes mention of the victories which he had won. There is no mention of any religious work done by him, and had it been the fact that he erected the colossal image during the reign of Mârasimha II, he must have mentioned the same, it being a monumental work which has immortalised his name. Mârasimha II died in 975 A. D. Châmuṇḍa Râya, in his work, named Châmuṇḍa Râya Purâṇa, gives a detailed account of all his exploits and mentions all his titles and how he derived the same, but there is not the slightest mention of the erection of the image of Gommateśvara by him. At the end of this work the date of its completion is mentioned to be Śaka 900 (A. D. 978). It must have been, therefore, after A. D. 978 and before the last year of the reign of Râchamalla or Râjamalla II that the image of Gommateśvara was erected. The reign of Râjamalla II ended in A. D. 984. We therefore come to a limited period, *viz.*, 978—984 A. D. within which the statue must have been established.

There is a verse in Vâhuvalî Charitra which purports to give the exact date of the establishment of the image. That verse is as follows :—

“कल्कयदे षट्शताख्ये विनुतविभवसंवत्सरे मासि चैत्रे,
पञ्चम्यां शुक्लपक्षे दिनमणिदिवसे कुम्भलग्ने सुयोगे ।
सौभाग्ये मस्तनाम्नि प्रकटितभगणे सुप्रशस्तां चकार
श्रीमच्छामुण्डराजो वेल्गुलनगरे गोमटेश-प्रतिष्ठाम् ॥”

i.e., Sri Châmuṇḍarâya established the image of Gomatesha in the city of Belgula, in Kumbha Lagna, on a Sunday, the fifth day of the bright lunar fortnight, in the month of Chaitra, in the praised year Vibhava, in the Kalki age, known as 600, when the auspicious Mrigâśirâ star was visible.

If we accept that the date mentioned above is the true one, as it indicates an auspicious day on which such a great work might have been performed, we shall have to find out on what date in the years between 978 and 984 A. D. (for we cannot go beyond this period, as has been already shown) was such a combination possible. We have carefully tested all the possible dates according to the methods adopted in astronomy and found out that on Sunday, the 2nd of April 980 A. D., there was Mrigâśirâ Nakṣatra, and that from the previous day (the 20th Chaitra) there was Pañchami Tithi (Sukla Pakṣa) and that there was also Kumbha Lagna on Sunday. This, therefore, may be accepted to be the date on which Châmuṇḍa Râya established the image.

But there is one point in the above verse which at the first sight is in discrepancy with the accepted period derived from history. In the above verse, it is stated that in the Kalki age 600, in the praised year Vibhava, the statue of Gommateśvara was established. The Śaka Samvat begins after 605 years five months elapse from the Nirvâna of Mahâvîra* and the Kalki era begins 394 years and seven months after the Śaka era, or, in other words, 1000 years after the Viranirvâna. The Kalki era therefore begins from 472 A. D. The year 600 of the Kalki would therefore be $472 + 600 = 1072$ A. D., which does not accord at all with history, for Râchamalla II's reign ended in 984 A. D. Further, even by astronomical calculation we find that the Pañchami Tithi in Śukla Pakṣa in Chaitra of the Kalki year 600 falls on Friday, the 23rd Chaitra, a fact which is opposed to that laid down in the verse itself, viz., that the Śukla Pañchami in Chaitra was a Sunday in that year.

It is, therefore, necessary to interpret "the Kalki era 600" as the sixth century of the Kalki. The Vibhava year should be the eighth in order, so that it may accord with historical facts. By "the Kalki era 600 in the praised year Vibhava," therefore, we should mean the eighth year in the sixth century of the Kalki, viz., the year 508 of the Kalki era; and, if we accept this, it exactly accords with the year 980 A. D. and corresponds in every astronomical detail with the facts mentioned in the verse.

There are, therefore, two courses open for us to adopt; first, to reject the verse contained in the Vâhubali Charitra as opposed to the historical records, or to interpret it in the way we have done, so that it may accord with the data obtained from the inscriptions; and we think that the latter course would be the best to adopt.

We shall now try to collect all available information about Nemichandra the author of *Davva-samgaha* (*Dravya-saṃgraha*) Siddhânta-chakravarti, the author or compendium of the substances. From the of *Dravya-samgraha*. last verse of this work, it appears that it was

* *Vide* :—

"पण्डि सयवस्तु पण्मासज्जुद्"

गमिय वीरणिवृद्धो सगराजो ।"—[*Triloka-sâra* by Nemichandra.

i.e., six hundred and five years, joined to five months, having passed away, since the Nirvâna of Vîra, the Śaka king (was born). [See *Indian Antiquary*, Vol. XII, page 21 (1883).]

composed by Muni Nemichandra.* In Vâhuvali Charitra we read that Nemichandra, belonging to the Desiya Gaṇa, accompanied Châmuṇḍa Râya and his mother when they started to see the image of Gommatesvara at Paudanapura. Further, that Nemichandra also dreamt that there was an image of Gommatesvara on the Vindhya-giri, and that Châmuṇḍa Râya, after establishing the image, offered villages yielding a revenue of ninety-six thousand coins at the feet of Nemichandra for the daily worship and festivals of Gommatesvara.†

That Nemichandra was revered by Châmuṇḍa Râya appears from the following verse in an inscription dated about 1530 A. D., engraved in the enclosure of Padmâvatî temple in Nagar Taluq, Shimoga District, Mysore :—

“त्रिलोकसार-प्रमुख.....
भुवि नेमिचन्द्रः ।
विभाति सैद्धान्तिक-सार्वभौमः
चामुण्डराजार्चित-पादपद्मः ॥”

i. e., “(The author of) Trilokasâra and other (works).....Nemichandra, the Saiddhântika Sârvabhauma (the Paramount Lord of those versed in the Siddhântas) shines in this world, his lotus-feet worshipped by Châmuṇḍa-râja.”‡ Though a fragment of this verse is effaced, the meaning is quite clear. The Saiddhântika Sârvabhauma is a synonym of the epithet ‘Siddhânta-chakravartî,’ generally applied to Nemichandra.

Nemichandra himself, in his work entitled Gommatasâra, has praised Gommata Râya or simply Râya which, as we have shown before (see page), is but another name of Châmuṇḍa Râya. In the eulogistic verses, Nemichandra has mentioned that Ajitasena was the

* “दद्रसंगहमिण मुणिणाहा दोसंचयच्छुदा सुदपुण्णा ।
सोधयंतु तणुसुच्छरेण णेमिचंदमुणिणा भणियं जं ॥

[Dravya-samgraha, verse 58.]

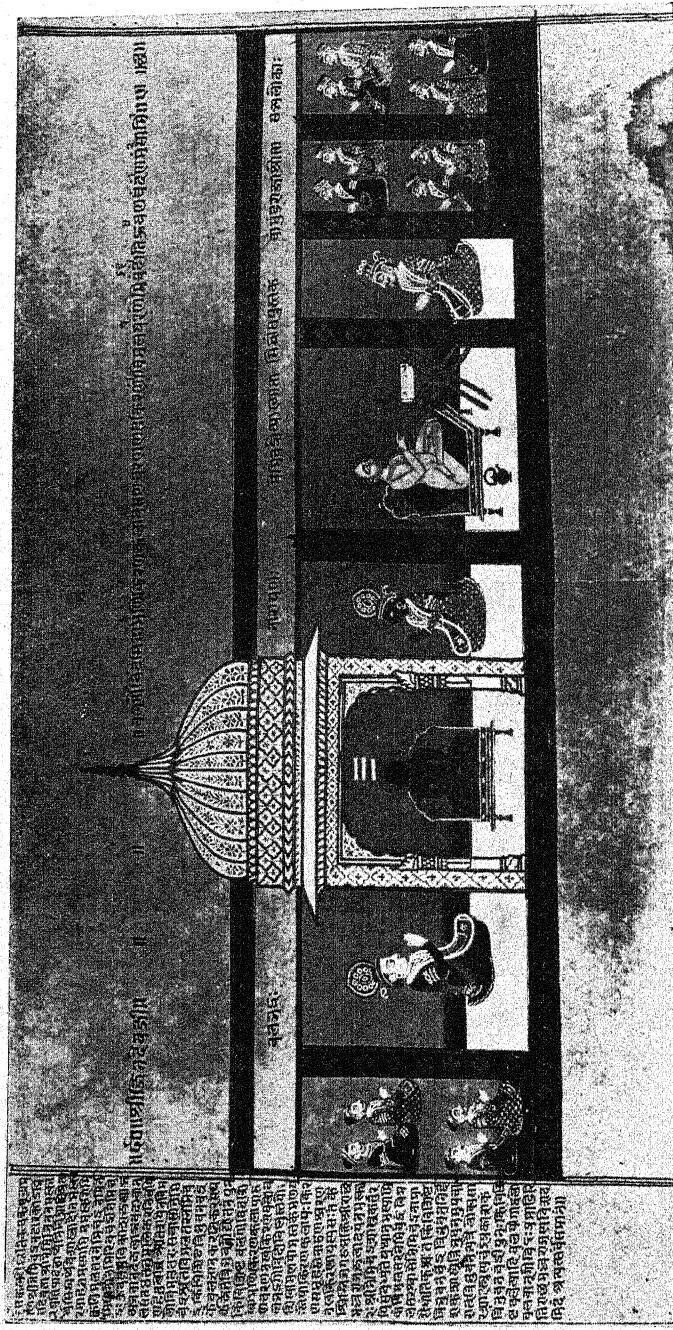
† *Vide* :—

“भास्वदेशीगणाग्रेसरहचिरसिद्धान्तविज्ञेमिचन्द्र—
श्रीपादाग्रे सदा पण्णवतिदशशतद्रव्यभूग्रामवर्यान् ।
दत्त्वा श्रीगोमटेशोत्सवसवननित्यार्चनावैभवाय
श्रीमच्छामुण्डराजा निजपुरमथुरा संजगाम क्षितीशः ॥”

[Vâhuvali Charitra, verse 61.]

‡ Epigraphia Carnatica, Vol. VIII, Nagar Taluq, Inscription No. 46.

NEMICHANDRA SIDDHANTA-CHAKRAVARTI EXPLAINING THE SCRIPTURES TO CHAMUNDARAYA.

From a very old illuminated manuscript]

[By the courtesy of a Jaina Lady.

spiritual preceptor of Châmuṇḍa Râya, who erected the image of Gommateśvara.*

In the introduction to the commentary on Gommatasâra by Abhayachandra, we find that this work was composed according to the desire of Châmuṇḍa Râya, who wished to learn the exposition of substances as enumerated in the canonical works of the Jainas. In a very old illuminated manuscript of Trilokasâra, composed by Nemichandra, we have a picture representing Châmuṇḍa Râya, with several courtiers hearing the tenets of Jainism as expounded by Nemichandra. (See picture facsimile reprint of this, facing this page).

Nemichandra Siddhânta-chakravarttî is the author of (1) Dravya-samgraha, (2) Gommatasâra, (3) Labdhi-sâra, (4) Kṣapaṇasâra and (5) Trilokasâra. In Vâhuvali Charitra we have "Nemichandra, the author of Gommatasâra, Labdhi-sâra and Trilokasâra."† In the last verse of Dravya-samgraha, Nemichandra has mentioned his name.‡ Similarly, from a verse in

* “गोमट संगहसुत्तं गोमटसिहरुवरि गोमटजिणो य ।
गोमटरायचिणिस्मयदक्षिणगणकुडजिणो जयउ ॥
जेण विणिस्मियपडिमाचयणे सवट्टसिद्धिदेवेहिं ।
सवपरमेहिजेगिहिं दिहं सो गोमटो जयउ ॥
वज्जयणं जिणभवणं ईसिपभारं सुवण्णकलसं तु ।
तिहुवणपडिमाणिकं जेण कयं जयउ सो राओ ॥
जेणवृभियथंभुवरिमजकरव—किरीटगकिरणजलधोया ।
सिद्धाण सुद्धपाया सो राओ गोमटो जयउ ॥
जमहि गुणा विस्तंता गणहरदेवादि—इडृष्टिपत्ताणं ।
सो अजियसेणणाहो जस्स गुरु जयउ सो राओ ॥”

[Gommatasâra Karmakâṇḍa, verses 968–971 and 966.]

† *Vide* :-

“सिद्धान्तामृतसागरं स्वमतिमन्थश्माभृदालोच्च मन्त्रे
लेभेऽभीष्टफलप्रदानपि सदा देशीगणाग्रेसरः ।
श्रीमद्गोमटलविधसारविलसत् त्रैलोक्यसारामर—
श्माजश्रीसुरधेनुचिन्तितमणीन् श्रीनेमिचन्द्रो मुनिः ॥”

[Vâhuvali Charitra, verse 63.]

‡ “गोमिचन्द्रमुणिणा भणियं जम् ।”

[Dravya-samgraha, verse 58].

Gommatasâra we know that it was composed by Nemichandra.* It may be well to give a brief account of the works of Nemichandra at this place.

Gommatasâra is so named, as it was composed for the reading of Châmunda Râya who, as we have already shown, was also known as Gommata Râya. This work is also known as Pañcha-samgraha† [the compendium of five things], the significance of which will be understood when we mention that in it the following five subjects have been thoroughly treated : (1) Bandha (bondage), (2) Badhyamâna (that which is bound), (3) Bandhasvâmi (that which binds), (4) Bandha-hetu (the cause of bondage) and (5) Bandha-bheda (the varieties of bondage).

The work consists of 1705 verses in Prâkrit, and is divided into two parts Jîvakânda and Karmakânda, containing 733 and 972 verses respectively. In Jîvakânda, there is an enumeration of Mârganâs, Gunasthânas, Jîva, Paryâpti, Prâna, Saṅga and Upayôga.‡ In Karma-kânda, there are nine sections, called Prakritisamutkîrtana, Bandhodayasatva, Sattvasthânabhaṅga, Trichûlikâ, Sthânasamutkîrtana, Pratyaya, Bhavachûlikâ, Trikarâṇa-chûlikâ and Karma-sthiti-rachanâ. The eight varieties of Karma and the bondage of Karma, with respect to its Prakriti, Sthiti, Anubhâga and Pradeśa, are also treated in detail. There are also various other subjects connected with Karma which are elaborated in this part. To be brief, the first part of Gommatasâra gives an idea of the natural characteristics of Jivas and the means and stages of their development, while the second part describes the obstacles producing bondage of Karma which must be removed, in order that Jivas might attain liberation. The advancement of the soul is the end which the author always keeps in view ; and it is in this light that he has summarised the precepts of Jaina Âchâryas on this point in Gommatasâra. The work, in very brief limits, comprises most of the important tenets of Jaina philosophy,

* “सिद्धं तु दयत दुर्गायणि॑ मपलवरणे॒ मिचंदकरकलिया ।
गुणरयणभूसगंबुहि॑ मइवेला भरउ भुवणायलं ॥”

[Gommatasâra, Karmakânda, verse 967.]

† Vide :-

“श्रीमच्चामुण्डरायप्रश्नानुरूपं गोम्मटसारनामधेयपञ्चसंग्रहशास्त्रं प्रारभमानः।”

[Commentary on Gommatasâra by Abhayachandra. From a MSS. in the Central Jaina Oriental Library, Arrah.]

‡ What these mean will appear from Dravya-samgraha, pages 39, 37, 33, 7 and 8 respectively.

and proceeds to lay down the ways and means to liberation, warning us against the hindrances and obstacles to the same.

Chāmuṇḍa Rāya himself wrote a commentary on Gommata-sāra in Canarese language. In the last verse of Gommatasāra. Gommatasāra there is a reference to the fact that

Chāmuṇḍa Rāya wrote in the popular language a commentary, named Vīra-mārttāṇḍi.* [Gommatasāra, Karmakāṇḍa, verse 972.] One of the titles of Chāmuṇḍa Rāya being Vīramārttāṇḍa, he named his commentary "Vīra-mārttāṇḍi," meaning "composed by Vīra-mārttāṇḍa." This commentary of Chāmuṇḍa Rāya seems to have been lost, and we only have a reference to it in another commentary, named Keśavavarṇiyā Vṛitti, by Keśavavarṇi, in the opening verse of which the author says: "I write the Vṛitti on Gommatasāra from the Karnātaka Vṛitti."† There is another commentary on Gommatasāra, named Mandaprabodhikā, written by Abhayachandra‡. Following these commentaries, Todarmalla has written a commentary in the Hindi language which is widely read by the Jaina Pandits of the present day.§

Labdhisāra|| is a treatise on Labdhi, which literally means "attainment." The sense in which it is used in Labdhisāra. Jaina philosophy is "the attainment of those things which will lead to perfect conduct." Labdhi is said to be of five kinds,

* Vide:—

गोमटसुत्तलिहणे गोमटरायेण या कया देसी ।

सो राग्ना चिरं कालं गामेण य वीरमत्तण्डि ॥"

[Gommatasāra, Karmakāṇḍa, verse 972.]

† Vide:—

"नेमिचन्द्रं जिनं नत्वा सिद्धं श्रीज्ञानभूषणम् ।

वृत्तिं गोमटसारस्य कुर्वे कर्णाट-वृत्तिः ॥"

[Vṛitti by Keśavavarṇi.]

‡ Vide:—

"मुनिं सिद्धं प्रणम्याहं नेमिचन्द्रं जिनेश्वरम् ।

टीकां गोमटसारस्य कुर्वे मन्द-प्रबोधिकाम् ॥"

[Commentary by Abhayadeva.]

§ The editions of Gommata-sāra are:—

1. Jīva-Kāṇḍa (Ed. by Pandit Manoharlal) Bombay, 1914.

2. Karmakāṇḍa (Rāya Chandra Series) Bombay, 1912.

|| Labdhisāra has not yet been printed, and we give the above account from a manuscript in the Central Jaina Oriental Library, Arrah. A notice of another manuscript of Labdhisāra, where a brief summary of the work has also been given, may be found in Notices of Sanskrit Manuscripts, by Rajendralal Mitra, Vol. IX Part I, page 86. The manuscript is there numbered 2980.

Kṣayopasamika, Viśuddhi, Deśanā, Prāyôgya and Karana.* The first four kinds of Labdhi appear without distinction to Bhavya and Abhavya individuals, but the fifth one appears only to a Bhavya individual who is advanced towards perfect conduct. The opening verse of Labdhisâra is as follows :—

सिद्धे जिगेदचन्दे आयरिय उवज्ञाय सद्वसाहुगणे ।
वंदिय सम्मद्वंसण चरित्तलद्विं परुवेमो ॥

i.e., “Bowing to Siddhas, Jinendras, Āchâryas, Upâdhyâyas and Sâdhus,† I shall relate the attainment of perfect faith and conduct.”

Kṣapanasâra‡ by Nemichandra should not be confounded with another work of the same name written by Kṣapanasâra.

Mâdhavachandra, the latter being composed in Sanskrit prose and the former in Prâkrit verse. The subject-matter of both these works is the same, for each of them treats of Bandha, Kaśâya, Leśyâ, etc., and lays down the means by which Kaśâyas may be removed. Kṣapanâ literally means ‘destruction’ and Kṣapanasâra deals with the destruction of Kaśâyas. The opening verse of the work is as follows :—

कसायख्वगणे द्वाणे परिणामो केरिसो हवे ।
कसाप उवजोगो लेस्सा वेदो य को हवे ॥”

This work may be considered to be a continuation of Labdhisâra, and both Labdhisâra and Kṣapanasâra are so related to Gommatasâra that these may be said to be a sequel to it. The number of verses in Jivakânda of Gommata-sâra is 733, that in Karmakânda 972, that in Labdhisâra 380 and that in Kṣapanasâra 270.

Trilokasâra§ contains a description of the three Lokas (regions of the universe). In it is found a description of Trilokasâra. the countries of the earth, with oceans, mountains, etc., together with a description of the abodes of heavenly beings and

* *Vide* :—

“खयउवसमियविसोही देसणणउगगकरणलद्वी य ।

चत्तारि वि सामणण करणं पुणं हादि समत्ते ॥”

[Gommatasâra, Jivakânda, verse 650.]

† For an explanation of these terms, see Dravya-samgraha, page 112.

‡ The account given here is from a manuscript in the Deva Kumar's Central Jaina Oriental Library, Arrah.

§ This work has not yet been printed. We give an account of it from Notices of Sanskrit Manuscripts by Rajendaralal Mitra, Vol. VI, page 97. Manuscript No. 2041, There is a manuscript of this work in the Arrah Library.

the inmates of hell. The stars and planets, with their orbits, are described, and there is a mention how night and day are caused by the motion of the earth. Besides these, there are other subjects, such as the various kinds of measurements, methods of reckoning, etc.

The opening verses are as follows:—

“बलगोविंदसिहामणि किरणकलावरुणचरणणहकिरणं ।
विमलयरणमिचंदं तिहुवणाचंदं णमंसामि ॥
भवणवेतरजोइसविमाणणरतिरियलोयजिणभवणे ।
सद्वामरिंदं णरवह संपूजिय वंदिए वंदे ॥”

The last verse, similar to that of Dravya-samgraha, is as follows:—

“इदि णमिचंदमुणिणा अप्यस्सुदेणुभयण दिवच्छेण ।
रयिओ तिलोयसारो खमं तु तं वहु सुदाइरिया ॥”

There is a commentary on Trilokasâra, written by Mâdhava-chandra Traividya, in the introduction of which we find that the work was obviously written by Nemichandra for imparting knowledge to Châmuñda Râya.* It is curious to note, however, that at the end of the commentary, Mâdhavachandra says that he himself wrote some verses which have been incorporated in this work, according to the instructions of his preceptor Nemichandra.† The commentary begins with the following verse:—

“त्रिभुवनचन्द्रं जिनेन्द्रं भक्त्या नत्य त्रिलोकसारस्य ।
वृत्तिरियं किञ्चिज्ज्ञ—प्रवोधनाय प्रकाश्यते विधिना ॥”

We further hear that there is a work, named Pratiṣṭhâpâtha, Pratiṣṭhâpâtha, by Nemichandra, which was written in imitation of another work of the same name written by Indranandi, to whom Nemichandra makes obeisance in Gommatasâra.‡ This work is said

* “श्रीमदप्रतिहताप्रतिमनिःप्रतिपक्षनिष्करण—भगवन्नेमिचन्द्रसैद्धान्तदेवश्च-
तुरनुयोगचतुरुद्धिपारगश्चामुण्डरायप्रतिबोधनव्याजेन अशेषविनेयज्ञन-
प्रतिबोधनार्थं त्रिलोकसारानामानं ग्रन्थमारचयन् तत्रादौ निर्विघ्नतः शास्त्र-
परिसमाप्त्यादिकफलकुलमवलोक्य विशिष्टदेवतामभिष्ठौति ।”

[Introduction to the Commentary by Mâdhavachandra.]

† “गुरुणमिचंदसम्मद—कदिमयगाहा तहिं तहिं रहदा ।

माधवचंदतिविज्जे णिणमणुसरणिज्ज मञ्ज्ञहिं ॥”

[Commentary by Mâdhavachandra.]

‡ “गमह गुणरयणभूसणसैद्धं तामियमहन्त्रभवभावं ।

वरवीरणंदिचंदं णिम्मलगुणमिंदणंदिगुरुं ॥”

[Gommatasâra, Karmakânda, verse 896.]

to consist of directions for the establishment and consecration of images. Pandit Javâharlal Shâstri has written that he has seen an incomplete manuscript of this work.* We are at present unable to give any further information about the same.

In Gommatasâra, we have a mention of several sages to whom

The Gurus of Nemichandra makes obeisance as his preceptors.
chandra.

These sages are Abhayanandi, Indranandi, Vîranandi and Kanakanandi.† There is an epic, named Chandra-prabha Charitam (which we have often quoted in our commentary on Dravya-samgraha) composed by Vîranandi, at the end of which it is written that Viranandi was the disciple of Abhayanandi ‡ and that Abhayanandi was the disciple of Guñanandi. In Gommatasâra itself we find that Kanakanandi was the disciple of Indranandi.§

* *Vide* Introduction to Vrihad-dravya-samgraha, page 9, footnote No. 2.

† “गमित्य अभयणंदि॑ सुदसायरपारगिंदणंदिगुरु॒
वरवीरण्दिगुरु॒ पयडीणं पच्यं वोच्छुं ॥”

Also :—

“वरइंदणंदिगुरु॒णा पासे सोऽण सयलसिद्धंतं ।
सिरिकण्यणंदिगुरु॒णा सत्तट्टाणं समुद्दिठुं ॥”

[Gommatasâra, Karmakânda, verses 785 and 396.]

‡ “बभूव भव्याम्बुजपद्मबन्धुः पतुर्मुनीनां गणभृत्समानः ।
सदग्रणीदेशिगणगणयो गुणाकरः श्रीगुणनन्दिनामा ॥
मुनिजननुतपादः प्रास्तमिथ्याप्रवादः
सकलगुणसमृद्धस्तस्य शिष्यः प्रसिद्धः ।
अभवदभयनन्दी॑ जैनधर्माभिनन्दी—
स्वमहिमजितसिन्धुर्भव्यलोकैकबन्धुः ॥
भव्याम्भोजविवेधनोद्यतमतेर्भास्वत् समानत्विषः
शिष्यस्तस्य गुणाकरस्य सुधियः श्रीवीरनन्दीत्यभूत् ।
स्वाधीनाखिलवाङ्मयस्य भुवनप्रस्त्र्यातकीर्त्तेः सतां
संसत्सु व्यजयन्त यस्य जयिनो वाचः कुतकाङ्कुशाः ॥”

[चन्द्रप्रभचरितप्रशस्तिः । श्लोकाः १, ३, ४,]

§ “वरइंदणंदिगुरु॒णो पासे सोऽण सयलसिद्धंतं ।
सिरिकण्यणंदिगुरु॒णा सत्तट्टाणं समुद्दिठुं ॥”

[Gommatasâra, Karmakânda, verse 396.]

Davva-samgaha or Dravya-samgraha,* the work which we are publishing as the first volume of our series, may be conveniently divided into three parts. The first part deals with the six Dravyas (substances) including the five Asti-Kâyas existing in and comprising this universe. This part extends from verse 1 to verse 27. The second part, comprising verses 28-39, deals with the seven Tattvas and nine Padârthas. The third part, consisting of verses 40-57, describes the way to attain liberation.

In the opening verse, along with the usual Maṅgalâcharana, it is mentioned that Dravya consists of Jîva and Ajîva. In the second verse, Jîva is defined ; and the several characteristics of Jîva mentioned in this definition are taken up one by one in verses 3-14, and a detailed consideration of the same is embodied therein. After this detailed description of Jîva, the author proceeds to describe Ajîva in verse 15 which consists of Pudgala, Dharma, Adharma, Âkâśa and Kâla, each of which is defined in verses 16-22. These five classes of Ajîva with Jîva make up the six Dravyas existing in this universe.

Among these, Jîva, Pudgala, Dharma, Adharma and Âkâśa are called Astikâyas (verse 23), the definition of which is given in the next verse. The first part ends after two more verses.

The second part deals with the seven Tattvas, viz., Âsrava, Bandhana, Samvara, Nirjarâ, Mokṣa, Puṇya and Pâpa. These seven, together with Jîva and Ajîva, are known as the nine Padârthas. Some again regard all these nine as Tattvas. The different varieties of Âsrava, Samvara, etc., are treated in detail in verses 29-38.

The third part begins with verse 39, in which and the next verse the means to attain liberation are stated, according to the ordinary and realistic points of view. Perfect faith, perfect knowledge and perfect conduct which are essential to obtain liberation are then defined, and

* Manuscripts of Dravya-samgraha are : Dravya-samgraha par Nemichandra [E. Leumann, A list of the Strassburg collection of Digambara manuscripts, (Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Vol. XI, page 297-312), Wien. 1897]. There is also a MSS. of Dravya-samgraha with Dravya-samgraha-sûtra-vritti in the Govt. Oriental MSS. Library, Madras [Vide Alphabetical Index of MSS. in the Govt. Oriental MSS. Library, Madras, 1893.] Vide also notices of MSS. of Dravya-samgraha and its commentary in Notices of Sanskrit MSS. by Haraprasad Sâstrî, Vol. X, Nos. 3292 and 3293, the latter being a copy of the commentary by Brahmadeva. The printed editions are Vrihad-dravya-samgraha, edited by Javaharlal Sâstrî (Raychandra Jaina Sâstramâla No. 10) (Bombay) Dravya-samgraha published by Jaina Grantha-Ratnâkara Office (Bombay), and Dravya-samgraha (Benares) 1900.

in this connection the importance of Dhyâna (meditation) is emphasised. In verse 49 we are introduced to the prayers of the Jainas by which one should attempt to concentrate the mind upon the Arhats, Siddhas, Âchâryas, Upâdhyâyas and Sâdhus. These five classes of beings are known as the five Paramesthis, and their characteristics are described in verses 50-54. The work ends with a mention of the efficacy of Dhyâna (meditation).

The commentary on Dravya-samgraha which we publish herewith Brhmadeva's com- is composed by Brahmadeva.‡ Portions of this mentary. commentary have been quoted by Subhachandra in his commentary on a work entitled, Svâmi-kârtikeyâ-nuprekshâ.* There is, therefore, no doubt that Bramhadeva must have lived before, or at least was the contemporary of, Subhachandra. The commentary on Svâmi-kârtikêyâ-nupreksâ by Subhachandra was finished on the 10th of Magh, in the Vikrama year 1613† Subhachandra wrote another work, named Pândava-Purâna, at the end of which it is mentioned§

‡ “द्रव्यसंग्रहसूत्राणां वृत्तिं वश्ये समाप्तः ।” [ब्रह्मदेववृत्तिः]

Also श्रीनेमिचन्द्रसिद्धान्तिदैवैर्विरचितस्य द्रव्यसंग्रहाभिधानग्रन्थस्य सम्बन्धिनी श्रीब्रह्मदेवकृतवृत्तिः समाप्ता ।

* We mention this on the authority of a passage written by Pandit Javaharlal Sâstrî in his Introduction to Vrihad-dravya-samgraha, page 11. There is evidence that Subhachandra was well-versed in the works of Nemichandra.

cf. चैलोक्यसार-गोमहसार-लघ्विसार-क्षपणसारादिशास्त्र-सरित्पतिपारप्रातानं”

[Pattâvali printed in Jain Siddhânta-Bhâskara, a Part I, No. 4., page 45.]

† Vide: “श्रीमद्विकमभूपतेः परिमिते वर्षे शते षोडशे ।

श्रीमच्छ्रीगुभचन्द्रदेव-रचिता टीका सदा नन्दतु” ॥

[Praśasti of the commentary on Svâmkârtikeyâ-nuprekshâ by Subhachandra as quoted in Jaina Siddhânta Bhâskaraa Part I, No. 4 page 67]

Dr. Bhandarkar, however, in his Report on Sanskrit MSS. page 113 (Bombay), says “Subhachandra finished his work on the 10th of Mâgha in the year 1613 of Vikrama”

§ “श्रीमद्विकमभूपतेद्विकहते स्पष्टाष्टसंख्ये शते

रम्येऽश्वाधिकवत्सरे सुखकरे भाद्रे द्वितीयान्तिथौ ।

श्रीमद्वाग्वरनिवृत्तिदमतुले श्रीशाकवाटे पुरे

श्रीमच्छ्रीपुरुषाभिधे विरचितं स्थेयात् पुराणं चिरम् ॥”

[Pândava-Purâna Praśasti verse 86. From a MSS. in Jaina Library, Arrah.]

The place, Śâkabâta Pura, where the work Pândava Purâna was finished, is Sangbârâ, where Subhachandra succeeded his guru in the Patta established in that place. The order of succession of Gurus of Subhachandra is as follows; Padmanandi, Sakala-kirti, Bhubana-kirti, Jñânakûma, Vijayakirti, Subhachandra. For a further account of Subhachandra, the reader may refer to an article in Jaina Siddhânta Bhâskara, Part I, No. 4 pages 65-68,

that it was finished in the Vikrama year 1608. Manuscripts of the commentary on Svâmi-kârtikeyâ-nuprekṣâ and Pândava-Purâṇa have been discovered from which we quote the above dates. This Śubha-chandra seems to be different from an author of the same name who composed Jñânarñava, etc.

Thus it is clear that the commentator, Brahmadeva, was born several centuries after Nemichandra. Consequently, the statements which he makes about the composition of works by Nemichandra must be read with caution and accepted only when the same are confirmed by other proofs. Keeping this fact in view, we are not inclined to accept, without any further evidence, the statement made by Brahmadeva, namely, that Nemichandra first wrote a small treatise, in twenty-six verses, entitled Laghu-dravya-saṃgraha, for a merchant, named Soma, in the temple of the Tîrthaṅkara Muni Subrata, in the town Āśrama of the ruler Sriपâla, under the King Bhoja of Dhârâ, in Mâlwa, and that subsequently Nemichandra enlarged the work and named it Vrihad-dravya-saṃgraha.† We do not find any indication of such a fact in the work itself, and in the last verse, Nemichandra has named his work to be "Davva-saṃgaha (or Dravya-saṃgraha and not "Vrihad-dravya-saṃgraha)," as it would have been the case according to the statement of the commentator. Further, the supposition that Nemichandra flourished during the reign of Bhoja of Malwa makes his date later than what has been proved by inscriptions and authorities quoted before. For this reason we do not feel ourselves justified in agreeing with Pandit Javâharlal Sâstrî in holding that Nemichandra resided for a time in Malwa and then went to other places, especially as there is no certainty as to the Bhoja (for there are several kings of this name) mentioned in the commentary.

† “ अथ मालवदेशो धारानामनगराधिपति-राजभेजदेवाभिधानकलिकालचक्र-
वर्त्तिसम्बन्धिनः श्रीपालमण्डलेश्वरस्य सम्बन्धिन्याथमनामनगरे श्रीमुनिसुव्रत-
तीर्थकरचैत्यालये... सोमाभिधानराजश्रेष्ठिनो निमित्तं श्रीनेमिचन्द्रसिद्धान्तिदेवैः
पूर्वं षड्विंशतिगाथाभिर्लघुद्रव्यसंग्रहं कृत्वा पश्चाद्विद्योषतत्त्वपरिज्ञानार्थं विरचि-
तस्य बृहद्रद्रव्यसंग्रहस्याधिकारशुद्धिपूर्वकत्वेन वृत्तिः प्रारम्भते । ”

[Introduction to the commentary by Brahma-deva.]

In the MSS. of Dravyasamgraha-sûtra-Vritti preserved in the Govt. Oriental MSS. Library, Madras, the name of the merchant given is लोक instead of सोम.

With these words as a preliminary, we leave the reader to peruse the following pages, hoping that the subject matter and the method of treatment adopted by the celebrated Jaina Āchārya will meet with due justice in his hands according to the intrinsic merits underlying the same.

SUBJECT-INDEX.

	Page
The Dravyas, Jīva and Ajīva	1
The characteristics of Jīva	4
Jīva, according to Vyavahāra and Niśchaya Naya	7
The two kinds of Upayoga	8
The four kinds of Darśana	8
Sub-divisions of Jñāna	10
Jīva, according to Śuddha Naya	20
Jīva—without form, according to Niśchaya Naya, and having form, according to Vyavahāra Naya	22
Varieties of colour, taste, smell and touch	23
Connection of Jīva with Karmas	24
The fruits of Karmas—whether enjoyed by Jīva	27
The extent and existence of Jīva	28
Sthāvara and Trasa Jīvas	31
Jīvas having, not having, and being without mind	33
Bādara and Sūkṣma Jīvas	33
Paryāpta and Aparyāpta Jīvas	33
The fourteen Gunasthānas	36
The fourteen Mārganās	39
Mukta Jīvas	42
The varieties of Ajīva	44
The modifications of Pudgala	47
Dharma	52
Adharma	54
The two kinds of Ākāśa	56
Lokākāśa and Alokākāśa	58
Vyavahāra and Paramārthika Kāla	59
Points of time	62
The six kinds of Dravya	63
The five Astikāyas	63
Definition of Astikāya	64
Pradesa in Jīva, Pudgala, Dharma, Adharma, Ākāśa and Kāla	66
Why Pudgala is Kāya?	68
Definition of Pradesa	69
Bhāvāsrava and Dravyāsrava	71
The sub-divisions of Bhāvāsrava	74
Characteristics of Dravyāsrava	79
Bhāva-bandha and Dravya-bandha	80
Bandha, according to Prakriti, Sthitि, Anubhāga and Pradesa	82
Bhāva-samvara and Dravya-samvara	84
Varieties of Bhāva-samvara	85

	Page
The two kinds of Nirjarâ 93
Bhâva-mokṣa and Dravya-mokṣa 96
Punya and Pâpa 98
The Causes of Liberation... 100
The Soul, with reference to Liberation 101
Perfect knowledge 102
The three kinds of Samâropa 103
Darsâna 105
The rise of Jñâna and Darsana in Samsâris and Kevalis 106
Châritra 107
Perfect conduct 108
The importance of Dhyâna 109
How to succeed in meditation 110
The meditation of Mantras 111
Who is an Arhat? 113
Who is a Siddha? 115
Who is an Âchârya? 116
Who is an Upâdhyâya? 117
Who is a Sâdhu? 118
Nîśchaya Dhyâna 119
Excellent meditation 121
The efficacy of practising penances, keeping vows and reading Scriptures 121

द्रव्य-संग्रहः DRAVYA-SAMGRAHA

जीवमजीवं द्रव्यं जिणवरवसहेण जेण णिद्विं ।
देविंदविंदवंदं वंदे तं सव्वदा सिरसा ॥१॥*

Jīvamajīvam Davvam jinavaravasahena jena niddittham
Devinda-vinda-vandam vande tam savvadā sirasā—(1).

Padapitha.—जेण Jena, by whom. जिणवरवहेण Jinavaravasahena, the greatest of the great Jinas. जीवमजीवं Jīvamajīvam, Jīva and Ajīva. द्रव्यं Davvam, the Dravya. णिद्विं Niddittham, has been described. देविंदविंदवंदं Devindavindavandam, worshipped by the host of Indras. तं Tam, him. सव्वदा Savvadā, always. सिरसा Sirasā, with the head. वंदे Vande, salute.

1. I always salute with my head that eminent one among the great Jinas, who is worshipped by the host of Indras and who has described the Dravyas (substances), Jīva and Ajīva.

COMMENTARY.

The title of this work ‘Dravya-Samgraha’ being interpreted literally means “A compendium of Dravyas.” According to the Jaina philosophy, the component factor of the universe is Dravya (substance), which is subdivided into Jīva (living) and Ajīva (non-living) substances. Everything in this universe is either Jīva or

* Sanskrit rendering :

जीवमजीवं द्रव्यं जिनवरवृषभेण येन निद्विंष्टम् ।
देवेन्द्रवृन्दवन्द्यं वंदे तं सर्वदा शिरसा ॥१॥
Jīvamajīvam dravyam Jinavaravrisabheṇa yena nirdiṣṭam
Devendravrindavandyam vande tam sarvadā sirasā—(1)

Ajīva or a resultant of these. The author of Dravya-Samgraha has fully described Dravya with its classes and sub-classes in verses 1-38 of this work. Jīva, the first variety of Dravya, is defined in verse 2 and a detailed explanation of this definition is given in verses 3-14. Ajīva, the second variety of Dravya, is next described with its subdivisions in verses 15-27.

The first verse of this work is nothing but the usual Mangalācharan, in which the author salutes Mahāvīra, the twenty-fourth Tīrthankara of the Jainas. He is called here the Eminent One among the great Jinas. The word Jina literally means "the Victor". One who has freed himself from the bondage of Karma by conquering Rāga (attachment) and Dveṣa (Aversion) is called a Jina by the Jainas. In Buddhist scripture the word Jina is often used as a synonym to Buddha. In the lexicon called Amarakoṣa* and in popular Sanskrit literature, the use of the word Jina to signify Buddha is too common.† The Buddhists take the word Jina to mean one who has conquered Māra.‡ But the word Jina is used in a special sense by the Jainas. The Gaṇadharas or disciples of the Tīrthankaras and the Tīrthankaras themselves are known as Jinas, Jinendras, Jineśvaras, etc. [See Appendix A.]

Lord Mahāvīra has been saluted at the beginning of almost all the later works of the Jainas. Here it is said that he is worshipped by the Indras. Indras are Gods who possess special excellent powers [“परमैश्वर्यादिन्द्र-व्यपदेशः ।” Tattvārtha-rāja-vārttika by Aka-lanka Deva. IV. 4. 1.] According to Jaina eschatology there are four kinds of Gods, dwelling in four different spheres, known respectively as Bhavana, Vyantara, Jyotiṣa and Vaimānika. [See Appendix B.] The Vaimānika region is again subdivided into Kalpa and Kalpātīta spheres. Indras are a higher order of Gods who dwell in Bhavana, Vyantara and Jyotiṣa regions and the Kalpa sphere only of the Vaimānika region. There are no Indras in the Kalpātīta sphere.

* “सर्वज्ञः सुगते बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिज्जनः॥”—Amarakoṣa. I. lines 25, 26.

† We quote only one instance among many:—

“सेर्ष्यं मारवधूभिरित्यसिहिते बुद्धो जिनः पातु वः ।”

[Nāgānanda by Śrīharṣa. नागानन्द]

‡ In the Jaina work on Nyāya called Parikṣāmukha, Jina is used in the same sense, e.g.—

“नमो जिनाय दुर्बार-मार-वीर-मदच्छिदे ।”

Besides these Indras among Gods, there are also others among men and among the lower animals.

There is a difference of opinion between the two principal sects of the Jainas as to the number of Indras. "The Svetâmbaras assert that there are twelve heavens and sixty-four Indras;" but "the Digambaras maintain that there are sixteen heavens and one hundred Olympian monarchs (Indras)." * From a verse † found in most of the commentaries on Digambara Jaina works, we learn that "there are forty Indras among the Gods who dwell in Bhavana (sphere), thirty-two among the Gods (who live in) Vyantara (sphere), twenty-four among the Gods (living in) Kalpa (sphere), two among the Jyotiṣa or planetary Gods, the sun and the moon, (one among) men and (one among) the Tiryaks ‡ (i.e., all creatures excluding Gods, men and inmates of hell)."

Mahâvîra is said to have been the propounder of all the Jaina Canonical works. The wrong theory that Mahâvîra is the founder of Jainism and that Jainism is an offshoot of Buddhism, has long ago been exploded; and when we say that there is a tradition that Mahâvîra spoke to his disciples what has been embodied in the Canonical works of the Jainas, it must be understood that, though the fundamental truths of Jainism were preached long before Mahâvîra, it was after the Nirvâna of this last Tîrthaṅkara that the teachings of Jainism were reduced to writing which formed the basis of the Jaina Canonical works now extant.

The Ângas which are the Canonical works of the Svetâmbara sect of the Jainas are said to have been dictated by the fifth Gaṇadhara Sudharmâ Svâmi to his disciple, Jambu Svâmi, when the latter asked the former to explain the tenets of Jainism as laid down by Mahâvîra. In the Ângas we find questions like this: "What has been laid down by Lord Mahâvîra, the Tîrthaṅkara, on such and such a matter?" § put to Sudharmâ Svâmi by his disciple,

* Asiatic Researches, Vol. XVII, p. 289.

† भवणालय चालीसा विंतरदेवाण हैंति बत्तीसा ।

कप्यामर चउबीसा चदो सूरा गरा तिरओ ॥

‡ "आपपादिकमनुष्येभ्यः शोषास्तियग्र्येनयः ।"

[Tattvârthâdhigama Sûtra by Umasvâmi, IV. 27.]

§ "समरेण भगवया महावीरेण आइगरेण तित्थगरेण……के अद्वे पण्णते ।"

—Gñâtridharmakathâṅga. Introduction.

"समरेण भगवया महावीरेण……के अद्वे पण्णते ।"—Vipâka Sutrâṅga.
Introduction.

Jambu Svâmi. Further, in the Ângas there are sentences spoken by Sudharmâ Svâmi to the effect : " I am telling you such and such a matter, as described by Lord Mahâvîra."* From passages like these, it becomes certain that Mahâvîra is the earliest authority to which the existing Jaina Canonical works refer.

The Digambaras, however, deny the authority of the Ângas and say that the original Canonical works have perished during the first century after the Nirvâna of Mahâvîra; but they also maintain that the tenets of Jainism were made popular by Lord Mahâvîra. The tradition of both the Jain sects thus agree in attributing to Mahâvîra the popular exposition of the tenets of Jainism. This is the reason why we most frequently find Mahâvîra worshipped by the Jaina writers in the opening verses of their Works as the great propounder of the Truths of their religion. Here also Nemichandra, the author of Dravya-Samgraha, seems to have saluted Mahâvîra as the propounder of Dravya, which is the subject-matter of the present work.

The word " Jîva " is usually translated as " Soul," " Living being," " Consciousness," etc., and Ajîva as " things without life," " non-living substance," etc., but we shall use the original words throughout the translation. The accurate meaning of these terms will be understood from the verses which follow, and which deal with the distinguishing characteristics of each of these substances.

जीवो उवागमाऽम्रुतिं कर्ता सदेहपरिमाणो ।

भोक्ता संसारत्थो सिद्धो सो विस्ससोऽृढगई ॥ २ ॥ †

Jîvo uvaogamao amutti kattâ sadehaparimâno.

Bhottâ samsârattho siddho so vissasoddhagai—(2)

Padapâtha.—जीवो Jîvo, Jiva. उवागमाऽम्रुतिं Uvaogamao, characterised by upayoga. अमृति Amutti, formless. कर्ता Kattâ, agent. सदेहपरिमाणो Sadehaparimâno, equal in extent to its own body. भोक्ता Bhottâ, enjoyer. संसारत्थो Samsârattho, being in the Samsâra. सिद्धो Siddho, siddha. सो So, he. विस्ससोऽृढगई Vissasoddhagai, having a natural upward motion.

2. Jîva is characterised by upayogâ, is formless

* "वोच्छामि आणुपूर्वीपं जह भणियाणि भगवया ।"—Praśna-vyâkaraṇâṅga. VI.

† Sanskrit rendering :

जीवः उपयोगमयः अमृतिः कर्ता स्वदेहपरिमाणः ।

भोक्ता संसारस्थः सिद्धः स विस्ससा ऊर्ढ्वगतिः ॥ २ ॥

Jîvah upayogamayah amûrtih kartâ svadehaparimânah.

Bhoktâ samsârasthah siddhah sa visrasâ ūrddhvagatih—(2).

and an agent, has the same extent as its own body, is the enjoyer (of the fruits of Karma), exists in samsâra, is Siddha and has a characteristic upward motion.

COMMENTARY.

In this verse the author lays down the distinguishing characteristics of Jîva. The nine characteristics of Jîva mentioned in this verse will be taken up one by one in verses 4-14, and a full explanation of them will be given in the notes to the said verses. Brahmadeva in his Commentary on Dravya-Samgraha has mentioned in connection with this verse that each of these characteristics of Jîva is mentioned in order to differentiate the Jaina conception of 'Jîva' from that of Sâṅkhya, Nyâya, Mîmâmsâ, Chârvâka, Sadâśiva and Buddha systems of philosophy. His words are as follows :

“ जीवत्तिद्धिः चार्वाकं प्रति, ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणं नैयायिकं प्रति, अमूर्त-
जीवस्थापनं भट्टचार्वाकद्वयं प्रति, कर्मकर्तृत्वस्थापनं सांख्यं प्रति, स्वदेह-
प्रमिति-स्थापनं नैयायिक-मीमांसक-सांख्य-त्रयं प्रति, कर्मभोक्त्व-व्याख्यानं बौद्धं
प्रति, संसारस्थ-व्याख्यानं सदाशिवं प्रति, सिद्धत्व-व्याख्यानं भट्टचार्वाकद्वयं
प्रति, ऊद्धगति-स्वभावकथनं माण्डलिक-ग्रन्थकारं प्रति इति मतार्थो ज्ञातव्यः । ”
i.e., Jîva is established to (refute) Chârvâka, its characteristic of having upayoga consisting of Jñâna and Darshan is said to (refute) the followers of Nyâya, that of Jîva being formless to (refute) Bhatta (i.e., those who follow Kumârila Bhatta, the propounder of one branch of Mîmâmsâ philosophy) and Chârvâka, that of the agency of Karma to (refute the) Sâṅkhya (view), that of having the same extent of its body is expressed to refute the three, viz., the Nyâya, Mîmâmsâ and Sâṅkhya views, that of the enjoyment of (the fruits of) Karma is said to refute the Buddhistic view, that of being in the Samsâra to refute Sadâśiva, that of being Siddha to refute Bhatta and Chârvâka, and that of having an upward motion to refute views of all other writers.”

It should be remembered that, as the Hindu and the Buddhist philosophers omitted no opportunity to refute the views of the Jaina philosophy, so also the Jain philosophers on their part tried to refute the views of their opponents. It is a special feature of nearly every system of Indian philosophy to proceed to maintain its own views after refuting those of other systems. Examples of such refutation by Hindu philosophers may be found in Vedânta Sûtra, Chapter II, Pâdas I and II, and Sâṅkhya Sûtra, Chapter V. The refutation of the views of the Hindu systems of philosophy may, on the other

hand, be found in numerous Jaina works, such as Ratnâkarâvatârikâ, Syâdavâdamanjari, Prameyakamalamârtanda, etc., etc.

In this verse also Jîva is recognised as against the Chârvâka view, which recognises no proof but Pratyaksha which is only derived through the senses. The Nyâya system recognises the difference between a quality and the possessor of a quality (गुणगुणिमेदः); but in this verse, by saying that Jîva consists of the quality upayoga which is made up of Jñâna and Darśana, that theory of Nyâya is upset. Similarly, by saying that Jîva is the agent of all actions, the Sâṅkhya theory that Puruṣa is indifferent (उदासीनः), is denied. The other characteristics also deny in this manner the views of Mîmâmsâ, Buddhistic and other systems of philosophy. These will be further explained in notes to verses 4-14. But it should be remembered that the author does not directly proceed to refute the views of the other systems of philosophy, for that would be entirely impossible in a compendium like this. What the commentator, therefore, suggests, is that by laying down this definition of Jîva, the author has incidentally denied the opposite views of other systems of philosophy.

For a brief account of the tenets of different systems of philosophy, we refer the reader to Sarvadarśansâṅgraha of Mâdhavâchârya (Ed. by Cowell) in which the account of Jaina philosophy, under the head of "Ârhat Darśan," is worthy of notice as being written by a non-Jaina author who, though not very enthusiastic about Jainism, tried his best to be impartial.

The following verse from Pañchâstikâyasamayasâra by Kundakundâchârya, is exactly similar to this verse of Dravya-Samgraha :—

जीवोत्ति हृषदि चेदा उपयोगविसेसिदा पहु कर्ता ।
भोक्ता य देहमत्तो ण हि मुक्तो कर्मसंजुक्तो ॥

[पञ्चास्तिकायसमयसारः । २७ ।]

i.e., "Jîva is conscious, formless, characterised by upayoga, attached to Karma, the lord, the agent, the enjoyer (of the fruits of Karma), the pervader of bodies (large or small.)"

The only characteristic of Jîva mentioned in Dravya-Samgraha but not found in the above verse, is that of having an upward motion; but this is mentioned in the next verse of Pañchâstikâyasamayasâra :—

“कर्ममलविषयमुक्तो उट्टदं लोगस्स अंतमधिगंता ।”

[पञ्चास्तिकायसमयसारः । २८ ।]

i.e., "That which goes upward to the end of Loka, being freed from the impurity of Karma."

**तिक्काले चदुपाणा इंदिय बलमाउ आणपाणो य ।
ववहारा सो जीवो णिच्छयणयदो दु चेदणा जस्स ॥३॥***

Tikkâle chadupânâ inдиya balamâu ânapâno ya
Vavahârâ so jîvo nichchayañayado du chedanâ jassa—(3).

Padapâtha.—ववहारा Vavahârâ, according to Vyavahâra Naya. तिक्काले Tikkâle, in three kinds of time. इंदिय Indiya, Indriya (the senses). बलं Balam, force. आउ Âu, Life. आणपाणो Ânapâno, respiration. य Ya, also. चदुपाणा Chadupânâ, the four Prânas. दु Du, but. णिच्छयणयदो Nichchayañayado, according to Niśchaya Naya जस्स Jassa, whose. चेदणा Chedanâ, consciousness. सो So, he. जीवो Jîvo, Jîva.

3. According to Vyavahâra Naya, that is called Jîva, which is possessed of four Prânas, *viz.*, Indriya (the senses), Bala (force), Âyu (life) and Âna-prâna (respiration) in the three periods of time (*viz.*, the present, the past and the future), and according to Niśchaya Naya, that which has consciousness is called Jîva.

COMMENTARY.

Vyavahâra and Niśchaya Naya is thus distinguished in Dravyânuyogatarkanâ of Bhoja :

**“तेनेदं भाष्यसंदिष्टं गृहीतव्यं विनिश्चयम् ।
तत्त्वार्थं निश्चयो वक्ति व्यवहारो जनेदितम् ॥”**

[द्रव्यानुयोगतर्कणा । ८२४ ।]

i.e., "Therefore, this is to be understood as described in the Bhâṣya (Viśeṣâvâsyaka-bhâṣya, a celebrated Jaina work) that Niśchaya narrates the real thing and Vyavahâra narrates things in the popular way." Vyavahâra Naya, therefore, is the ordinary or common sense point of view in which we speak every day about the things of this world. But Niśchaya Naya is the realistic point of view, which attempts an accurate description of the realities which are over-

* Sanskrit rendering :

त्रिकाले चतुः प्राणाः इंद्रिय बलं आयुः आणपाणः च ।

व्यवहारात् स जीवः निश्चयनयतः तु चेतना यस्य ॥ ३ ॥

Trikâle chatuhprânâḥ indriyam balam âyuh ânaprânâḥ cha
Vyavahârât sa jîvâḥ niśchayanayataḥ tu chetanâ yasya—(3).

looked in our everyday parlance. For example, we ordinarily say "a jar of honey;" but to be accurate we must say "a jar of clay or some other substance containing honey." The characteristics of Jīva will be examined from both these points of view in the following verses.

Here it is said that ordinarily we say that Jīva (Living Substance) possesses the five senses, Sight, Hearing, Touch, Taste and Smell, the three forces of thought, word and action, life and respiration. Indriya (the five senses), Bala (the three forces of thought, word and action), Āyu (life) and Ānaprāṇa (respiration)—these four are called the four Prāṇas of Jīvas in the past, present and the future. The following verse from Pañchāstikāyasaṃayasāra is parallel to this verse of Dravya-Saṃgraha :—

"पाणेहिं चदुहिं जीवदि जीवस्सदि जो हु जीविदो पुब्वं ।

सो जीवो पाणा पुण बलमिदियमात्र उस्सासो ॥"

[पञ्चास्तिकायस्सारः १ १० ।]

i. e., "That is Jīva which lives, will live or has lived formerly by four Prāṇas. The Prāṇas are Bala (force), Indriya (the senses), Āyu (Life) and Uchchhāsa (Respiration)."

Thus, from the ordinary point of view (Vyavahāra Naya), we regard Jīva to possess a period of life, during which its characteristics are respiration and the employment of the five senses and the three forces of thought, word and action. But from the realistic point of view, Jīva is distinguished by its own great quality, viz., consciousness.

उवओगो दुवियप्पो दंसण णाणं च दंसणं चदुधा ।

चक्खु अचक्खु ओही दंसणमध केवलं णेयं ॥ ४ ॥ *

Uvaogo duviyappo damsana nānam cha damsana chadudhā,

Chakkhu achakkhu ohi damsana madha kevalam
neyam—(4).

Padapāṭha.—उवओगो Uvaogo, Upayoga. दुवियप्पो Duviyappo, of two varieties. दंसणं Damsanam, Darśana. च Cha, and. णाणं Nānam, jñāna. दंसणं Damsanam, Darśana. चदुधा Chadudhā, of four kinds. णेयम् Neyam, is to be known. चक्खु-अचक्खु-ओही-दंसणं Chakkhu-achakkhu-ohi-Damsanam, the Darśana like Chakṣu,

* Sanskrit rendering :

उपयोगः द्विविकल्पः दर्शनं ज्ञानं च दर्शनं चतुर्द्वा ।

चक्षुः अचक्षुः अवधिः दर्शनं ग्रथ केवलं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

Upayogaḥ dvivikalpaḥ darsanam jñānam cha darsanam chaturddhā
Chakṣuḥ achakṣuḥ avadhīḥ darsanam atha kevalam jñeyam—(4).

Achakṣu and Avadhi. अथ Adha, then. केवलं Kevalam्, Kevala. दम्प सानाम् Dam-paṇam्, Darśana.

4. Upayoga is of two kinds, Darśana and Jñāna. Darśana is of four kinds. Darśana is known to be (divided into) Chakṣu, Achakṣu, Avadhi and Kevala.

COMMENTARY.

Verses parallel to these are found in Pañchāstikāyasaṁyasa-
rā, as follows :—

“उवाग्रोगो खलु दुविहो गायेण य दंसणेण संजुच्चो ।
जीवस्स सवकालं अणण्णभूदं वियाणीहि ॥
दंसणमवि चक्रखुजुदं अचक्रखुजुदमवि य ओहिणा सहित्यं ।
अणिधणमणातविसयं केवलियं चावि पण्णत्य ॥”

[पञ्चास्तिकायस्यसारः । ४०, ४२]

i.e.,—“Upayoga is of two kinds, being connected with Jñāna and Darśana : know that this Upayoga is at all times inseparable from Jīva. Darśana also is said to be with Chakṣu, Achakṣu, Avadhi and the endless and eternal Kevala.”

Upayoga is the resultant of consciousness which, according to Niśchaya Naya or realistic point of view, is the sole characteristic of Jīva. Roughly, Upayoga may be said to be a sort of inclination which arises from consciousness. This inclination is either towards Darśana or towards Jñāna. The difference between Darśana and Jñāna consists in this, that in the former the details are not perceived, while in the latter the details are also known. “Before we know things in a detailed way, there is the stage where we simply see, hear, or otherwise become conscious of it in a general way, without going into its ins and outs. We simply know it as belonging to a class, we may know it as a horse, for instance, without going into any further details as to its individual characteristics. This is the first stage of knowledge; it may be called detail-less knowledge or indefinite cognition (Darśana). If this stage is not experienced, there can be no knowledge of the thing.”* Cognition of the details consists in Jñāna (knowledge).

Darśana is thus understood to be “cognition in an undifferentiated way.....you see a picture, for instance, but you do not go into the details of it ; you just know in a general way that it is a picture.”†

* ‘Jainism’ by Herbert Warren, p. 29.

† ‘The Karma Philosophy’ by V. R. Gandhi, pp. 5-6.

Jīva, according to Jaina philosophy, consists of infinite Jñāna and Darsana, but certain classes of Karma tend to obscure these. Darsana is of four kinds, Chakṣu, Achakṣu, Avadhi and Kevala; so there are also four kinds of Karma which obscure each of these varieties. When there is a cessation or mitigation (क्षयोपशम) of one or more of these varieties of Karma, the corresponding class or classes of Darsana is or are evolved. Thus, by the removal of these Karmas, which obscure the Darsana which is received through the eye, a Jīva can see through the eyes. This is Chakṣu Darsana (Darsana through the eye). Again, by the removal of that Karma which obscure the Darsana through any sense other than the eye, or mind, a Jīva can cognise through the four organs of sense—ear, nose, tongue or skin, and through the mind. This is called Achakṣu Darsana (Darsana not through the eye). Similarly, when Karmas obscuring Avadhi Darsana are removed, a Jīva can have Avadhi Darsana (psychic knowledge, limited by space and time and obtained directly by the soul, e.g., clairvoyance). Lastly, by the removal of the Karmas which obscure Kevala Darsana, a Jīva can have Kevala (or perfect) Darsana (in which everything in the three worlds existent in the present, past and the future is at once cognised).

[Besides the four varieties of Karmas obscuring Darsana already mentioned, there are also five others mentioned by Umiśvāmi, e.g., Nidrā (sleep), Nidrānidrā (Deep sleep), Prachalā (Trance), Prachalā prachalā (Drowsiness) and Styānagṛiddhi (Somnambulistic state) *. These, together with the Karmas obscuring Chakṣu, Achakṣu, Avadhi and Kevala Darsana already mentioned, make up nine Darsanavaraniya Karmas.]

णाणं अद्वियप्पं मदिसुदओही अणाणणाणाणाणि ।
मणपज्य केवलमवि पञ्चकूखपरोक्खभेदं च ॥ ५ ॥†

Nāṇam aṭṭhaviyappam madisudaohi anāṇanāṇanāni

* “चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रा-निद्रानिद्रा-प्रचला-प्रचलाप्रचला-स्त्यानगृद्ध-यश्च ।”—[Tattārthādhigama Sūtra, VIII. 7.]

† Sanskrit rendering :

ज्ञानं अष्टविकल्पं मतिश्रुत-अवधयः अज्ञानज्ञानानि ।
मनःपर्ययः केवलम् अपि प्रत्यक्षपरोक्षभेदं च ॥ ५ ॥
Jñānam aṣṭavikalpaṁ mati-sruta-avadhayaḥ ejñānajñānāni,
Manah-paryayaḥ kevalam apि pratyakṣa-parokṣa-bhedam cha—(5).

Maṇapajjaya kevalamavi pachchakkha-parokkha-vheyam cha (5).

Padapitha.—मदिसुदाही अणाण्णाणाणि Matisuda-ohi अणाण्णाणाणि, the Jñāna and Ajñāna of Mati, Sruta and Avadhi. अवि Avi, also. जलपञ्च Maṇapajjaya, Maṇah paryaya. केवल Kevalam, kevala. नाणम् Nāṇam, Jñāna. अद्विष्यपं Aṭṭhaviyappam, of eight varieties. च Cha, also. पच्छक्ख-परोक्ष-भेदं Pachchakkha-parokkha-vheyam, has the varieties Pratyakṣa and Parokṣa.

5. Jñāna is of eight kinds, viz., Jñāna and Ajñānā of Mati, Sruta and Avadhi, Maṇah-paryaya and Kevala. (It is) also divided into Pratyakṣa and Parokṣa (from another point of view).

COMMENTARY.

In the previous verse, the first stage of cognition, viz., Darsana (undifferentiated knowledge) has been described. In this verse the next stage, Jñāna (detailed knowledge), with its varieties, is being described.

The eight kinds of Jñāna are (1) Mati Jñāna, (2) Sruta Jñāna, (3) Avadhi Jñāna, (4) Maṇah-paryaya Jñāna, (5) Kevala Jñāna, (6) Kumati or Ajñāna of Mati, (7) Ku-sruta or Ajñāna of Sruta and (8) Vibhangāvadhi or Ajñāna of Avadhi.

Kundakundāchārya has summed up all of them in the following verse :—

“आभिण्डिवाधिसुदाधिमण्डेवलाणि शाणाणि पञ्चभेयाणि ।
कुमदिसुद-विभंगाणि य तिण्णि वि शाणेहिं संज्ञुते ॥”

[पञ्चास्तिकायसम्बद्धारः । ४१ ।]

i.e., “Abhinibodhika or Mati, Sruta, Avadhi, Maṇah-paryaya and Kevala—these are the five varieties of Jñāna. Kumati, Ku-sruta and Vibhanga—these three also are connected with Jñāna.”

The three last-mentioned are nothing but false knowledge of the first three. It will, therefore, be sufficient to explain the first five varieties only of Jñāna. Umāsvāmi has also mentioned them in Sūtra 9, Chapter I of Tattvārthādhigama Sūtra. [e.g., “मतिध्रुतावधि-मनःपर्ययेवलाणि ज्ञानम् । ”]. It should be remembered that these varieties of Jñāna constitute the two sorts of Pramāṇas recognised in Jaina Philosophy [“ तत् प्रमाणे । ” तत्वार्थसूत्र १ । १०]

Mati Jñāna is knowledge derived through the senses, including the knowledge which arises from the activity of the mind. Sruta Jñāna is knowledge derived through symbols or signs (e.g., words which are symbols of ideas, gestures, etc.). Avadhi Jñāna is the psychic

knowledge which is directly acquired by the soul without the medium of the activity of the mind or the senses. Knowledge in the hypnotic state may be cited as an example of Avadhi Jñâna. Manah-paryaya Jñâna is the knowledge of the ideas and thoughts of others. Mind reading is an instance of this kind of knowledge. Kevala Jñâna is omniscience or knowledge unlimited as to space, time or object.

In our everyday life we have Mati Jñâna and Śruta Jñâna, but there are instances, though rare, of persons who, under a hypnotic trance, have knowledge of certain things (Avadhi Jñâna) and of persons who can read the thoughts of others (Manah-paryaya Jñâna). Though the exact nature of the last two kinds of knowledge have not yet been understood, there is no doubt of the possibility of their existence. The mention, therefore, of these kinds of knowledge by ancient Jaina writers proves that at that time there were evidences which led them to believe in these two forms of knowledge. The occult powers attainable by Yogis which are mentioned in Yoga Philosophy of the Hindus also support the view that in ancient India occult sciences were by no means unknown. The last-mentioned knowledge, Kevala-Jñâna or omniscience, which correspond to the knowledge of the sages called Sarvajñas or Trikâladarsîs in the Purânas of the Hindus, is, according to the Jaina tradition, only possessed by those who have reached the highest point of elevation. The Tîrthaṅkaras and Gaṇadharas are said to possess such a kind of knowledge.

Though it is not possible to understand the real nature of knowledges called Avadhi Jñâna, Manah-paryaya Jñâna and Kevala Jñâna, we can describe fully the remaining two kinds of knowledge, viz., Śruta Jñâna and Mati Jñâna. Śruta Jñâna is knowledge derived from words spoken by a person, from reading books, from seeing gestures or facial expressions and from all other kinds of symbols or signs. Mati Jñâna requires much detailed consideration; for it gives us an idea of that part of the Jaina psychology which treats of Perception and Memory.

In Jaina psychology four stages in Mati Jñâna are usually recognised. These are called (1) Avagraha,* (2) Iha, (3) Avâya and (4) Dhâraṇâ.

*“अर्थस्य ।” I. 17. “व्यज्ञनस्यावग्रहः ।” I. 18—Tattvârthâdhigama Sûtra.

In works on Jaina Nyâya philosophy, we find that Pramâna is of two kinds—Pratyaksha (independent) and Paroksha (dependent). Pratyaksha is clear knowledge or cognition that this object is of such and such a character, without depending upon any other kind of knowledge. That cognition, which is not clear by itself, i.e., that which depends upon some other kind of knowledge is Paroksha.* Pratyaksha or independent knowledge is of two kinds, Sâhnyavahârika and Pâramârthika. Sâhnyavahârika again is of two kinds, viz., Indriya-nivandhana (caused through the senses) and Anindriya-nivandhana (not caused through the senses).† The senses recognised in Jaina philosophy are the eye, the ear, the nose, the tongue and the skin. Mind (Manas) is called No-indriya or Anindriya‡ (Not Indriya). This Sâhnyavahârika variety of Pratyaksha is what we have in our everyday life. The processes of Perception and Memory are dependent upon this variety of Pratyaksha only. We shall, therefore, deal with Sâhnyavahârika Pratyaksha leaving aside Pâramârthika Pratyaksha

*“प्रमाणं द्विधा ।” I. 1. 9.

“प्रत्यक्षं च परोक्षं च ।” I. 1. 10.

“विशदः प्रत्यक्षं ।” I. 1. 13.

“प्रमाणान्तरानपेक्षेदन्तया प्रतिभासो वा वैशद्यम् ।” I. 1. 14.

“अविशदः परोक्षम् ।” I. 2. 1.—[Pramâna Mimâmsâ].

“तद्वेधा ।” II. 1. “प्रत्यक्षे तरभेदात् ।” II. 2. “विशदं प्रत्यक्षं ।” II. 3.

प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन विशेषवत्तया वा प्रतिभासने वैशद्यम् ।” II. 4.

“परोक्षमितरत् ।” III. 1.—[Parikshâmukha Sûtra.]

“तद् द्विभेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च ।” II. 1. “स्पष्टं प्रत्यक्षम् ।” II. 2.

“अनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वम् ।” II. 3. “अस्पष्टं

परोक्षम् ।” III. 1.—[Pramâna-Naya-tattvâlokâlankâra].

†“तद् द्विप्रकारं सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं च ।”

तत्राद्यं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धनमनिन्द्रियनिबन्धनं च ।”

[Pramâna-Naya-tattvâlokâlankâra, II. 4. 5].

“इन्द्रियानिन्द्रियमित्तं देशातः सांव्यवहारिकम् ।”

[Parikshâ-mukha Sûtra, II. 5].

‡“स्पर्शरसगन्धरूपशब्दग्रहणलक्षणानि स्पर्शनरसनद्वागचक्षुः श्रोत्राणीन्द्रियाणि ।” I. 1. 22.—[Pramâna Mimâmsâ].

“मनोऽनिन्द्रियमिति नो इन्द्रियमिति च उच्यते ।”

[Pramâna Mimâmsâ Vritti].

which includes the little understood occult knowledges—Avadhi, Manah-paryaya and Kevala mentioned previously.*

Sāñvyabhāra is the act of satisfying a desire to cognize. [“समीचीनः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपे व्यवहारः संव्यवहारः ।” Pramāṇa Mimāṃsā Vṛitti] This is the essence of Sāñvyavahārika Pratyakṣa which, according to Jaina philosophers, is of four kinds, viz., Avagraha, Īhā, Avāya, and Dhāraṇā.† These four are identical with the four stages of Mati Jñāna already mentioned by us, and we shall now proceed to explain each of these four varieties.

The first stage, Avagraha, consists in the general knowledge of an object when it is brought into contact with a sense organ. First of all, there is an excitation in the sense organ by the stimulus (viz., the object present in the outside world). Then there is an excitation in the consciousness. Thus, in the first stage a person is barely conscious of the existence of an object.‡

The second stage, Īhā, consists in the desire to know the particulars of the object §, e.g., a desire to know whether it is this or that. Thus, similarities and differences of this object with other objects become the subject of consciousness in this stage.

* Pāramārthika Pratyakṣa is divided into classes, Sakala (Perfect) and Vikala (Imperfect). Kevala Jnāna comes under Sakala and Avadhi and Manah-Paryaya come under Vikala Pratyakṣa.

“तदविकलं सकलं च ।” “तत्र विकलमवधिमनःपर्ययज्ञानरूपतया द्वेधा ।” “सकलं तु... केवलज्ञानम् ।”

[Pramāṇa-Naya-tattvālokālāṅkāra. II. 19, 20 and 23].

Hemachandra also mentions Kevala, Avadhi and Manah-paryaya under Pratyakṣa

[“तत्-सर्वथावरणविलये चेतनस्य स्वरूपाविर्भावो मुख्यं केवलम् ।”]

“तत्त्वातस्येऽवधिमनःपर्ययौ च ।”—Pramāṇa Mimāṃsā. I. 1. 15 and 18].

† एतद्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकश्चतुर्विकल्पम् ।”

[Pramāṇa-Naya-tattvālokālāṅkāra. II. 6.]

“इन्द्रियमनोनिमित्तोऽवग्रहेहावायधारणात्मा सांव्यवहारिकम् ।”

[Pramāṇa Mimāṃsā I. 1. 21.]

For a detailed account of this part of Jaina philosophy, the reader may refer to my translation of Pramāṇa Mimāṃsā, published in the *Jaina Gazette*, 1915.

‡ “विषयविषयिसंनिपातानन्तर—समुद्भूत—सत्तामात्र—गोचरदर्शनाज्ञातमाद्यमवान्तर—सामान्याकार—विशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः ।”

[Pramāṇa-Naya-tattvālokālāṅkāra II. 7.]

“अक्षार्थयोगे दर्शनानन्तर—मर्थंग्रहणमवग्रहः ।”

[Pramāṇa Mimāṃsā. I. 1. 27]

§ “अवगृहीतार्थविशेषाकाङ्क्षणमीहा ।”

[Pramāṇa Nayatattvālokālāṅkāra. II. 8.]

“अवगृहीतविशेषकाङ्क्षणमीहा ।”—[Pramāṇa-Mimāṃsa I. 1. 28].

In the first stage (Avagraha), we have for example simply the knowledge of a man, but in the second stage (Îhâ) we desire to know the particulars of this man, e.g., whether he is a resident of Karnâta or Lâta country, etc.*

In the third stage, Avâya, there is a definite finding of the particulars which we desired to know in the second stage. The second stage is merely an attempt to know the particulars, while the third stage consists of the ascertainment of these particulars.†

The fourth stage, Dhâraṇâ, consists of the lasting impression which results after the object, with its particulars, is definitely ascertained.‡ It is this impression (संस्कार) which enables us to remember the object afterwards. Memory, therefore, is the result of these four successive stages of Mati Jnâna.

Now we shall turn to that part of verse 5 of Dravya-Samgraha which, after laying down the eight varieties of Jnâna, says that it may also be divided into two classes from another point of view. These two classes are respectively known as Pratyaksha and Paroksha.

We have already given a detailed account of Pratyaksha, and it now remains to narrate briefly Paroksha knowledge.

Paroksha knowledge is said to be of five kinds : (1) Smarâna, (2) Pratyabhijñâna, (3) Tarka, (4) Anumâna and (5) Âgama. Smarâna is simply the remembrance of an object. Pratyabhijñâna is the recognition of an object by noticing similarities and differences. The difference between Smarâna and Pratyabhijñâna may be understood from the following examples. We see a certain man. We then remember that we had seen him previously. This is Smarâna. We go to a forest and see a strange creature. Then we remember that we have heard or read about such a creature, and we identify it. This is Pratyabhijñâna. This corresponds to Upamâna Pramâna recognised in the Hindu philosophies. Tarka or Uha consists of the knowledge of an universal concomitance of any two things (e.g.,

* “अवग्रहेण विषयीकृतो योऽर्थात्वान्तर—मनुष्यत्वादिजातिविशेषलक्षणस्तस्य विशेषः कर्णोटलाटादभेदस्तस्याकाङ्क्षणं भवितव्यताप्रत्ययरूपतया अवग्रहणमिमुख्यमीहेत्यभिधीयते ।”—[Ratnakarâvatârika. II. 8].

† “ईहतविशेषलिङ्गयोऽवायः ।”

[Pramâna-Naya-tattvâlokâlankâra. II. 9 and Pramâna Mîmâmsâ I. 1. 30].

‡ “स एव हृष्टमावस्थापन्नो धारणा ।”

[Pramâna-naya-tattvâlokâlankâra. II. 9]

“स्मृति-हेतुर्धारणा ।”—[Pramâna Mîmâmsâ. I. 1. 29].

wherever there is smoke, there is fire.) This is the same as Vyāpti Jñāna mentioned in the Nyāya philosophy of the Hindus. Anumāna is inference and is either Svârtha (for one's own self) or Parârtha (for others.) There is a detailed treatment of Anumâna in Jaina Nyâya philosophy, similar to that found in the Nyâya philosophy of the Hindus. Âgama is knowledge derived through the words of one who is trustworthy. This also is recognised in different systems of Hindu philosophy, such as Vedânta, Nyâya, Sâṅkhya, Mîmâmsâ, etc.*

We finish this brief survey of different kinds of knowledge by saying that, as we have mentioned in our notes to verse 4 Dravya-Samgraha that there are certain Karmas called Darśanâvaraṇiya Karmas which obscure the different varieties of Darśana, so there are also Karmas which obscure the different varieties of Jñâna. These are known as Jñânâvaraṇiya Karmas. Umâsvâmi in his Tattvârthâdhigama Sûtra has mentioned that Jñânâvaraṇiya Karmas are of five sorts which obscure Mati, Sruta, Avadhi, Manahparyaya and Kevala

*“प्रत्यक्षादिनिमित्तं समृतिप्रत्यभिज्ञानतकीर्त्तनुमानागममेदम् ।” III. 2.

“संस्कारोद्वेधनिबन्धना तदित्याकारा समृतिः ।” III. 3.

“दर्शनस्मरणकारणकं सङ्कुलनं प्रत्यभिज्ञानम् ।” III. 5.

“उपलभ्मानुपलभ्मनिमित्तं व्यासिज्ञानमूहः ।” III. 11.

“साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानम् ।” III. 14.

“आसवचनादिनिबन्धनमर्थज्ञानमागमः ।” III. 99.

[Parikṣâmukha Sûtra.]

“स्मरणप्रत्यभिज्ञानतकीर्त्तनुमानागममेदतस्तत् पञ्चप्रकारम् ।” III. 2.

“तत्र संस्कारप्रवेधसंभूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं वेदनं स्मरणम् ।” III. 3.

“अनुभवसमृतिहेतुकं तिर्यगूर्धतासामान्यादिगोचरं संकलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् ।” III. 5.

“उपलभ्मानुपलभ्मसम्भवं चिकालीकलितसाध्यसाधनसंबन्धाद्यालम्बनं इदमस्मिन् सत्येव भवतीत्याकारं संवेदनमूहापरनामा तर्के ।” III. 7.

“आसवचनादाविष्वैतमर्थसंवेदनमागमः ।” IV. 1.—[Prâmânya-Naya-Tattvâlokâlaukâra.]

“समृतिप्रत्यभिज्ञानोहानुमानागमास्तद्विधयः ।” I. 2. 2.

“वासनोद्वेधधर्तुका तदित्याकारा समृतिः ।” I. 2. 3.

“दर्शनस्मरणसम्भवं तदेवेदं तत्-सदृशं तद्विलक्षणं तत्-प्रतियोगीत्यादिसंकलनं प्रत्यभिज्ञानम् ।” I. 2. 4.

“उपलभ्मानुपलभ्मनिमित्तं व्यासिज्ञानमूहः ।” I. 2. 5.

“साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानम् ।” I. 2. 7.—[Pramânya Mîmâmsâ.]

knowledge respectively. [“मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम् ।” तत्त्वार्थाधिगम-सूत्र, ८।६।]

Now, a doubt is started by the commentator of Dravya-Samgraha. He says that in Tark-Śâstra (Nyâya philosophy) of the Jainas we find that Mati Jñâna, with its four varieties, Avagraha, Īhâ, Avâya and Dhâraṇâ, is included under Sânvayavahârika Pratyakṣa. But Umâsvâmi in his Tattvârtha Sûtra says plainly that Mati and Śruta Jñânas are not Pratyakṣas, but Parokṣas.* We have the following aphorisms in Tattvârtha Sûtra :—

“मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ।” I. 9.

“आद्ये परोक्षम् ।” I. 11.

“प्रत्यक्षमन्यत् ।” I. 12.

i.e., “Knowledge is of five kinds : Mati, Śruta, Avadhi, Manah-paryaya and Kevala. The first two are called Parokṣa and the rest are known as Pratyakṣa.”

Now, this is apparently in contradiction with the works on Jaina Nyâya philosophy some of which we have already quoted in our notes. How can this apparent contradiction be explained away ?

The commentator says that Umâsvâmi's aphorism is to be regarded as a general ordinance (उत्सर्गः) while the sayings of the writers on Jaina Nyâya philosophy should be taken as a special rule or exception.† (अपवादः)

In special or exceptional cases the general rule should not be followed. In the present instance also, though the general rule as laid down in Tattvârtha Sûtra says that Mati and Śruta Jñânas are Parokṣa knowledge, there are particular exceptional cases, ‡ when

*“ अत्राहं शिष्यः—आद्ये परोक्षमिति तत्त्वार्थसूत्रे मतिश्रुतद्वयं परोक्षं भणितं तिष्ठति, कथं प्रत्यक्षं भवति ?”

†“ परिहारमाह । तदुत्सर्गव्याख्यानम्, इदं पुनरपवादव्याख्यानम् । यदि तदुत्सर्गव्याख्यानं न भवति तर्हि मतिज्ञानं कथं तत्त्वार्थं परोक्षं भणितं तिष्ठति ? तर्कशास्त्रे सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षं कथं जातं ? यथा अपवादव्याख्यानेन मतिज्ञानं परोक्षमपि प्रत्यक्षज्ञानं तथा स्वात्माभिमुखं भावश्रुतज्ञानमपि परोक्षं सत् प्रत्यक्षं भण्यते ।”

‡ The commentator lays down in the following passage certain cases where Śruta Jñâna is wholly Parokṣa, where it is partially Parokṣa and where it is not at all Parokṣa but Pratyakṣa :—“शब्दात्मकं धृतज्ञानं परोक्षमेव तावत् । स्वर्गीपवर्गादिबहिर्विषयपरिच्छिन्निपरिज्ञानं विकल्परूपं तदपि परोक्षम् । यत् पुनरभ्यन्तरे सुखदुःखविकल्प-रूपोऽहमनन्तज्ञानादिरूपे-

these should be called Pratyakṣa. The commentator further says that we all know that the knowledge of our own happiness and misery is Pratyakṣa, but if we say that, according to Tattvārtha Sūtra, Mati and Śruta Jñānas are always Parokṣa, the knowledge of our happiness or misery should also become Parokṣa, which is absurd.*

The following table of Jñāna can, therefore, be re-arranged from different points of view, in the manner shown in Tables I and II in the accompanying Chart No. I.

Jñāna.					
Mati.	Śruta.		Avadhi.	Manah-paryaya.	Kevala.
Jñāna.	Śruta.		Jñāna.	Ajñāna	
(Kumati).	(Kuśruta).			(Vibhangā-vadhi.)	

इहमिति वा तत् ईषत्-परोक्षम् । यच्च निश्चयभावशुतज्ञानं तच्च शुद्धतमाभिमुखसुखसंवित्तिस्वरूपं स्वसंवित्त्याकारेण सविकल्पमणीन्द्रियमनेजनितरागादिविकल्पजालरहितत्वेन निर्विकल्पम्, अभेदनयेन तदेवात्मशब्दवाच्यं वीतरागसम्यक्चारित्राविनाभूतं केवलज्ञानापेक्षया परोक्षमणि संसारिणां क्षायिकज्ञानाभावात् क्षायेपश्चमिकमणि प्रत्यक्षम-भिन्नीयते ।'

*“यदि पुनरेकान्तेन परोक्षं भवति तर्हि सुखदुःखादि-संवेदनमणि परोक्षं प्राप्नोति, न च तथा ।”

CHART I.

TABLE I.
[This table is according to Works on *Jaina Nyâya Philosophy*.]
PRAMÂNA.

Sâivayavahârika.	Pâramârthika.	Smaraṇa.	Pratyabhijñâna.	Tarka.	Anumâna.	Agama.
Indriya-nivandhana.	Animdriya-nivandhana.	Sakala.	Vikalâ.	Avadhi.	Manahparyaya.	
		Ihâ.	Avâya.		Dhâraṇâ.	
Avagraha.						

TABLE II.

[This table is according to *Tattvārthaḍīgama Sūtra* of *Uṇīśvāmī*, but is not exhaustive. Only as much of the details as is treated in *Drvaya-Saṅgraha* has been included in it.]

Pratyakṣa.	Parokṣa.		
Avadhi.	Manahparyaya.	Kevala.	Mati.
Jñāna.	Ajñāna (Vibhangāvadhi.)	Jñāna.	Ajñāna (Kumati.)
			Śruti.
			Ajñāna (Kuśruta.)

अष्टचतुर्वर्णाणदंसण सामरणं जीवलक्खणं भणियं ।
ववहारा सुद्धणया सुद्धं पुण दंसणं णाणं ॥ ६ ॥*

Atṭhachaduṇāṇadamsaṇa sāmaṇyam jīvalakkhanam
bhāṇiyam.

Vavahārā suddhaṇayā suddham puna damsanaṇam
nāṇam (6).

Padapātha.—सामरणं Sāmaṇyam, in a general sense. जीवलक्खणं Jīvalakkhaṇam, the characteristic of Jīva. ववहारा Vavahārā, according to Vyavahāra Naya. अष्टचतुर्वर्णाणदंसण Atṭhachaduṇāṇadamsaṇa, the eight Jñānas and four Darśanas. भणियं Bhāṇiyam, is narrated. पुण Puna, again. सुद्धणया Sudhaṇayā, according to Śuddha Naya. सुद्धं Sudham, Śuddha (Pure). दंसणं Damsaṇam, Darśan (perception). णाणं Nāṇam, Jñāna (knowledge).

6. According to Vyavahāra Naya, the general characteristics of Jīva are said to be eight kinds of Jñāna and four kinds of Darśana. But according to Śuddha Naya, (the characteristics of Jīva) are pure Jñāna and Darśana.

COMMENTARY.

The commentator Brahmadeva says that Jīva is said in a general sense to have the characteristics of eight kinds of Jñāna and four kinds of Darśana. By the word "Sāmaṇya" or "in a general sense" in the original verse we should understand "when we do not desire to distinguish between Saṃsāri (leading a mundane existence) or Mukta (liberated) Jīvas or when we do not distinguish between pure and impure Jñāna and Darśana."† In this verse the author says that really Jīva possesses the characteristics of pure Jñāna and Darśana, but from the ordinary or common sense point of view,

* Sanskrit rendering:

अष्टचतुर्वर्णनदर्शने सामान्यं जीवलक्षणं भणितम् ।
व्यवहारात् शुद्धनयात् शुद्धं पुनः दर्शनं ज्ञानं ॥ ६ ॥
Aṣṭachaturjñāṇadarśane sāmaṇyam jīvalakṣaṇam bhaṇitam.
Vyavahārāt śuddhanayāt śuddham punaḥ darśanam jñānam.—(6).

† “सामान्यमिति कोऽर्थः ? संसारिजीव—मुक्तजीवविवक्षा नास्ति,
अथवा शुद्धशुद्ध-ज्ञानदर्शनविवक्षा नास्ति ।”

Commentary on Dravya—Samgraha, Verse 6. By Brahmadeva.

we recognise that Jīva has eight kinds of Jñāna and four kinds of Darsana. Among the eight kinds of Jñāna, varieties of impure or false knowledge are also included, but these can only be said in a general sense to be the characteristics of Jīva, for in Mukta or liberated Jīva, these are not possible. So Jīva in its pure state has only the characteristics of pure Jñāna and Darśana.

The commentator says that verses 4-6 of Dravya Samgraha by explaining Upayoga refute the doctrine of Nyāya Philosophy, viz., that a thing and its qualities are permanently distinct.* It should be remembered that in Nyāya Philosophy the identity of a quality and the possessor of that quality is never recognised. Here it is said that Jñāna and Darśana are not only the qualities of Jīva, but are identical with it. Now the question may arise how can this be possible? Can we not conceive of qualities as separated from the possessor of the same? The answer is that Jainism examines everything from different standpoints and though from the realistic point of view Jīva and its qualities are identical, we say from the ordinary or common-sense point of view that these are distinct. That is to say, in Jainism there is no dogmatic assertion as in Nyāya Philosophy that there can be no identity between a quality and the possessor of that qualities. On the contrary, the identity of Jīva and its qualities is recognised. Of course from the ordinary point of view we may recognise qualities as distinct from the possessor of them. That is to say, we can conceive the qualities as distinguishable, but not distinct from their possessor, that is, this separate existence is not real. In Pañchāstikāya-samayasāra also we find the following verse which expresses a similar view :—

“ दंसणाणाणि तहा जीवणिवद्वाणि णणाभूदाणि ।
वचदेसदो पुधत्तं कुब्बंति हि णे सभाचादो ॥ ”

[Verse No. 52.]

“ Darsana and Jñāna, in a similar manner, are identical with Jīva and not separable from it. Only in common parlance we separate (Darsana and Jñāna from Jīva), but in reality there is no such separation.”

* “एवं नैयायिकं प्रति गुणगुणिभेदैकान्तनिराकरणार्थमुपयोगव्याख्यानेन
गाथात्रयं गतम् । ”

Commentary on Dravya-Samgraha, Verse 6. By Brahmadeva.

वण्ण रस पञ्च गंधा दो फासा अट्ठ शिच्चया जीवे ।
णो संति अमुत्ति तदो ववहारा मुत्ति वंधादो ॥७॥*

Vanna rasa pañcha gandhâ do phâsâ aṭṭha nichchayâ jîve.

No santi amutti tado vavahârâ mutti bandhâdo—(7).

Padapâṭha.—शिच्चया Nichchayâ, according to Niśchaya Naya. जीवे Jîve, in Jîva. वण्ण Vanna, colour. रस Rasa, taste. पञ्च Pañcha, five. दो Do, two. गंधा Gandhâ, smells. अट्ठ Aṭṭha, eight. फासा Phâsâ, touch. णो No, not. संति Santi, are. तदो Tado, therefore. अमुत्ति Amutti, without form. ववहारा Vavahârâ, according to Vyavahâra Naya. वंधादो Bandhâdo, from Bandha (bondage). मुत्ति Mutti, possessed of form.

7. According to Niśchaya Naya, Jîva is without form, because the five kinds of colour and taste, two kinds of smell, and eight kinds of touch are not present in it. But according to Vyavahâra Naya [Jîva] has form through the bondage [of Karma.]

COMMENTARY.

Jîva is naturally invisible, but “when the soul is attacked by the passions...it takes on the Pudgala (material) particles fit for the bondage of the karmas, just as a heated iron-ball takes up water-particles in which it is immersed. This is the bondage of the Karmas.”† Thus “the naturally invisible soul is compounded in a very subtle way with visible, tangible matter, and is in a sense thereby rendered visible, as lemon-juice is rendered sweet by the addition of sugar and water. In its pure state the soul [Jîva] is invisible, just as in itself the lemon-juice is sour.”‡

We should therefore remember that, according to the Jaina belief, Jîva, in its natural or real state, is invisible. But it combines with

* Sanskrit rendering :

वण्णः रसाः पञ्च गन्धौ द्वौ स्पर्शाः अष्टौ निश्चयात् जीवे ।
नो संति अमुत्ति: ततः व्यवहारात् मूर्त्ति बन्धतः ॥

Varṇāḥ rasāḥ pañcha gandhau dvau sparsāḥ aṣṭau niśchayāt jîve,
No santi amûrttiḥ tataḥ vyavahârât mûrttiḥ bandhataḥ.

† A. B. Latthe—“An Introduction to Jainism,” pages 9-10.

‡ Herbert Warren—“Jainism,” pages 10-11.

Pudgala or matter. This combination is the bondage (Bandha) which produces karmas. When Jīva thus combines itself with Pudgala (matter), it leaves its invisible state and becomes visible to us. It is Pudgala (matter) which has form and when Pudgala combines itself with Jīva, the taste, colour, smell and touch of the former which are the requisites of its form, are attributed to the really formless Jīva, and we say that Jīva has form. Every form of mundane life which we see is a Jīva in its impure and visible state in combination with Pudgala. Therefore, according to Vyavahāra Naya, that is to say, from the ordinary or common sense point of view, we may say that Jīvas have form, but we must remember that according to Niśchaya Naya or the realistic point of view, Jīvas are without form.

Brahmadeva in his commentary quotes a verse to support this view :

“बंधं पडि एयत्तं लक्खणदो हवदि तस्स भिणण्ट ।
तम्हा अमुत्तिभावो गोपन्तो होदि जीवस्स ॥”

i.e. “In bondage [Jīva] is one [with Pudgala], but really according to definition, it is separate [from Pudgala]. Hence formlessness does not always belong to Jīva.”

Pudgala is said to possess touch, taste, smell and colour.* Though these qualities are really inseparable from Pudgala, from the ordinary point of view we speak of them as separate from Pudgala.† Colours are of five kinds, viz., Blue (Nīla), Yellow (Pita), White (Śukla), Black (Kṛiṣṇa), and Red (Lohita).‡ The varieties of taste are Bitter (Tikta), Sour (Katu), Acid (Amla), Sweet (Madhura) and Astringent (Kaṣāya).§ Smells are of two kinds, fragrance (Surabhi) and its opposite (Asurabhi).|| The eight kinds of touch are Soft (Mṛidu),

* “स्पर्शं रसगंधवन्तः पुद्गलाः ।” Tattvārthādhigama Sūtra V. 23.

† “वर्णारसगंधफाला परमाणुपरुचिदा विसेसा हि ।
दद्वादो य अणण्णा अणण्णतपगासगा हैंति ॥”
[पञ्चास्तिकायसमयसारः ॥ ५२ ॥]

‡ “वर्णाः पंचधा नीलपीतशुक्रकृष्णलोहितमेदात् ।”
[Tattvārtharājavārttika No. 10 on Sūtra V. 23.]

§ “तिक्तकटुकाम्लभुरकषाया रसप्रकाराः ।”
[Tattvārtharājavārttika No. 8 on Sūtra V. 23.]

|| “गंधः सुरभिरसुरभिश्च ।” [Tattvārtharājavārttika No. 9 on Sūtra
V. 23.]

Hard (Kāthina), Heavy (Guru), Light (Laghu), Cold (Śīta), Hot (Uṣṇa), Smooth (Snigdha) and Rough (Rūksa).*

The commentator says that the author in this verse establishes the formlessness of Jīva which is contrary to the views held by (Kumarila) Bhatta (and his followers) and Chārvāka. [“इति भट्ट-चार्वाकमतं प्रत्यमूर्च्छीवस्थापनमुख्यत्वेन सत्रं गतम्”] Chārvāka recognises nothing but what is capable of being perceived by the senses, hence a formless Jīva is contrary to his doctrine.

पुग्गलकम्मादीणं कर्ता ववहारदो दु णिच्चयदो ।
चेदणकम्माणादा सुद्धणया सुद्धभावाणं ॥८॥†

Puggalakammādīṇam kattā vavahārado duṇichchayado.
Chedanakammāṇādā suddhanayā suddhabhāvāṇam.—(8).

Padapātha.—ववहारदे Vavahārado, according to Vyavahāra Naya. आदा
Ādā, Jīva. पुग्गलकम्मादीणं Puggalakammādīṇam, of the Pudgala Karmas. कर्ता
Kattā, doer. दु Du, but. णिच्चयदे Nichchayado, according to Niśchaya Naya.
चेदणकम्माणाद Chedanakammāṇā, of the thought karmas. सुद्धणया Suddhanayā,
according to Śuddha Naya. सुद्धभावाणं Suddhabhāvāṇam, of the Śuddha Bhāvas.

8. According to Vyavahāra Naya, Jīva is the doer of the Pudgala Karmas. According to Niśchaya Naya, [Jīva is the doer of] Thought Karmas. According to Śuddha Naya, [Jīva is the doer] of Śuddha Bhāvas.

COMMENTARY.

In this verse the Jaina doctrine of causation as to the origin of the world is briefly treated. Causes are generally accepted to be of two kinds. Upādāna (Substantial Cause) and Nimitta (Determining Cause). Take the case of an earthen pot. The Upādāna or the

* “मदुकठिनगुरुलघुशीतोष्णस्थिरस्पर्शमेदाः ।”

[Tattvāratharājavārttika No. 7 on Sūtra 23.]

† Sanskrit rendering:—

पुद्गलकम्मादीनां कर्ता ववहारतः तु णिच्चयतः ।

चेतनकम्माणां आत्मा शुद्धनयात् शुद्धभावानाम् ॥८॥

Pudgalakammādīnām karttā vyavahārataḥ tu niśchayataḥ

Chetanakarmmāṇām ātmā suddhanayāt śuddha-bhāvāṇam.—(8).

Substantial Cause of the earthen pot is the earth, and its Nimitta or Determining Cause is the potter and his implements. First of all, the potter forms an idea of the shape, size, etc., of the pot which he is going to make. This existence of the pot in the idea may be called the resultant in consciousness of the potter. Then follows the existence of the pot which we can perceive by our senses. According to Jaina Metaphysics, Jivas are only possessed of infinite knowledge, etc., and are not agents. But causation is attributed to Jivas from different points of view. First, Jivas are said to be agents of their own resultants, *viz.*, infinite knowledge, bliss, etc. This is according to Śuddha (Pure) Naya. Again, according to Niśchaya Naya, Jivas are said to be causes of the thought karmas which precede the Pudgala-karmas preceptible by us. According to Vyavahāra Naya, Jīvas are also recognised as agents of even these Pudgala-karmas.

Karmas are generally understood to be of two sorts—Dravya-karmas and Bhāva-karmas. To return to our example of the making of a pot, the existence of a pot in the mind of a potter may be said to be a Bhāva-karma, while the material existence of the pot perceptible by our senses is known to be a Dravya-karma. Now, the potter is directly the cause of the Bhāva-karma, and that Bhāva-karma again is the cause of the Dravya-karma. It should, therefore, be remembered that, according to Niśchaya Naya, the potter is the agent of the Bhāva-karma (the pot existing in idea), and according to Vyavahāra Naya, that of the Dravya-karma (the pot perceptible by us).

Similarly, in the case of Jivas, they are really possessed of the characteristics, *viz.*, infinite knowledge, bliss, etc. Jīvas, therefore may be said to be the agents of these characteristics according to Śuddha Naya. Next, we may say that the Jīvas are agents of those mental attitudes and conditions which favour the influx of particles of matter. Attachment, aversion, etc., may be mentioned as examples of such states of Jīvas. These are the thought karmas. According to Niśchaya Naya, Jivas are said to be the agents of these classes of karmas. When the Jīvas cause such thought karmas to be produced, these thought karmas, on the other hand, lead to the generation of the material karmas or Dravya-karmas. The Jīvas are not, therefore, the direct causes of Dravya-karmas. It is according to Vyavahāra Naya only that we can speak of Jīvas as agents of Dravyakarmas. The very essence of Dravya-karmas consists of particles of matter, and these are in no way akin to consciousness—the characteristic

of Jivas. The Upâdâna or substantial cause of a Dravya-karma is therefore Pudgala or matter, and their Nimitta or determining cause is the Bhâva-karma, *viz.*, that condition of the Âtmâ which render it capable of assimilating the particular Dravya-karma. Thus a Jîva is neither the Upâdâna nor the Nimitta cause of Dravyakarmas, according to Niśchaya Naya. It is only from the Vyavahâra point of view that we say that the Jîvas are causes of Dravyakarmas. But, in reality, (according to Niśchaya Naya), Jîva is only the agent of its own attitudes (Bhâvas). In Pañchâstikaya-samaya-sâra, we have : “Âtmâ is the agent of its own Bhâvas, as it causes its own resultants. But it is not the agent of Pudgala-karmas. This should be understood to be the precept of the Jina.”*

The universe is therefore made up of Jîvas and Ajivas. Pudgala or matter is the substantial cause of every material thing, while different Bhâva or thought karmas are the determining cause of these. Jîvas cause these thought karmas to be produced. Thus two sorts of substances, material and spiritual, may be regarded to be the cause of all kinds of manifestations. There are many units of this spiritual substance possessed of qualities which are known as Jîvas, and there are also many units of material substance (Pudgala), which again have their own characteristic qualities. These two kinds of substances act and re-act upon each other, and a constant state of activity is going on in this universe.

The Jaina doctrine of the causation of the world should therefore be remembered as quite distinct from the same of Hindu philosophies, like Vedanta, which asserts that the whole of the universe is one homogeneous spiritual Brahma, or, like Chârvâka, which avers that the universe is made up of matter only.

The commentator, Brahmadeva says that this verse refutes the doctrine of the Sâṅkhya philosophy that Purusa (corresponding to Jîva of the Jainas) is always Udarâsina (lit. indifferent, *i.e.*, without activity), for here it is recognised that Jîva is an agent. †

* “कुब्दं सगं सहायं अत्ता कन्ता सगस्स भावस्स ।
ग हि पोग्गलकम्माणं इदि जिणवयणं मुण्यव्वं ॥”

[Verse 61.]

† “एवं सांख्यमतं प्रत्येकान्ताकर्तृत्वनिराकरण-मुख्यत्वेन गाथा गता”

[Brahmadeva's Commentary on verse 8, Dravya-samgraha].

ववहारा सुहदुक्खं पुग्गलकम्मफलं पभुजेदि ।
आदा णिच्छयणयदो चेदणभावं खु आदस्स ॥६॥*

Vavahârâ suhadukkham puggalakammaphalam pabhujedî.

Âdâ nichchayanayado chedañabhâvam khu âdassa.—(9).

Padapâtha.—आदा Âdâ, Jîva. ववहारा Vavahârâ, according to Vyavahâra Naya. सुहदुक्खं Suhadukkham, happiness and misery. पुग्गलकम्मफलं Puggalakammaphalam, the fruits of Pudgala karma. पभुजेदि Pabhujedî, enjoys. णिच्छयणयदो Nichchayanayado, according to Niśchaya Naya. आदस्स Âdassa, of Jîva. चेदणभावं Chedañabhâvam, conscious Bhâva. खु Khu, only.

9. According to Vyavahâra Naya, Jîva enjoys happiness and misery, the fruits of Pudgala karmas. According to Niśchaya Naya, Jîva has conscious Bhâvas only.

COMMENTARY.

It has already been laid down that Âtmâ (or soul) is entirely distinct in its characteristics from Pudgala (or matter). The essence of Jîva or Âtmâ is consciousness which is altogether absent from Pudgala or matter. Hence, as in the previous verse it has been laid down that a spiritual substance (Jîva) cannot be the cause of Pudgala-karmas (*i.e.*, material karmas), so in this verse it is shown that Jivas from their very nature are unaffected by the fruits of Pudgala-karmas. Really speaking, Jivas only enjoy eternal bliss which is their essential characteristic. Therefore, according to Niśchaya Naya, a Jîva should only be regarded as an enjoyer of bliss resulting from its characteristic of consciousness. But through the generation of attachment, aversion, etc., Jivas attain such a condition that they become ready for the assimilation of matter. It is only in such states of Jivas that there is an influx of matter in them. When there is such an influx of matter, the Jivas have to enjoy sorrow and delight, happiness and misery, as these are the fruits of Pudgala-karmas.

* Sanskrit rendering :—

ववहारात् सुखदुःखं पुद्गलकर्मफलं प्रभुक्ते ।
आत्मा निश्चयनयतः चेतनभावं खलु आत्मनः ॥६॥

Vyavahârât sukhadukkham pudgalakarma phalam prabhukte.
Âtmâ niśchayanayataḥ chetanabhâvam khalu âtmanah.—(9).

Thus, really, a Jīva, through its characteristic consciousness, is incapable of being affected by happiness or misery—the fruits of material karmas. It is only when matter assimilates itself with a Jīva that we see the fruits of material karmas also in that Jīva and say that this Jīva is enjoying happiness or misery the fruits of material karmas. But it should be remembered that this enjoyment of the fruits of karma by a Jīva is only apparent, but not real. Really speaking, Jīvas enjoy bliss only, which is the resultant of its characteristic consciousness.

The commentator says that this verse refutes the doctrine of the Buddhistic philosophy that an agent does never enjoy the fruits of karma.*

अनुगुरुदेहपमाणो उवसंहारप्पसप्पदो चेदा ।

असमुहदो ववहारा णिच्यणयदो असंखदेसो वा ॥१०॥†

Anugurudehapamāṇo uvasam̄hārappasappado chedā.
Asamuhado vavahārā nichchayanayado asaṅkhadeso
vā.—(10.)

Padapātha.—ववहारा Vavahārā, according to Vyavahāra Naya. चेदा Cheda, the conscious Jīva. उवसंहारप्पसप्पदे Uvasam̄hārappasappado, by contraction and expansion. असमुहदे Asamuhado, without Samudghāta. अनुगुरुदेहपमाणे Anugurudehapamāṇo, equal in extent to a small or a large body. वा Va, but. णिच्यणयदे Nichchayaṇayado, according to Niśchaya Naya. असंखदेसे Asaṅkhadeso, existent in innumerable Pradesas.

10. According to Vyavahāra Naya, the conscious Jīva, being without Samudghāta, becomes equal in extent to a small or a large body, by contraction and expansion ; but, according to Niśchaya Naya, [it] is existent in innumerable Pradesas.

* “एवं कर्ता कर्म फलं न भुङ्ग इति वौद्ध मतनिषेधार्थं
भाक्तत्वव्याख्यानरूपेण सूत्रं गतम् ।”

[Brahmādeva's Commentary on verse 9, Dravya-saṁgraha.]

† Sanskrit rendering :—

अनुगुरुदेहप्रमाणः उपसंहारप्रसर्पभ्यां चिदात्मा ।

असमुद्घातात् व्यवहारात् निश्चयनयतः असंख्यदेशः वा ॥१०॥

Anugurudehapramāṇaḥ upasam̄hāraprasarpābhyaṁ chidātmā.

Asamudghātāt vyavahārāt niśchayanayataḥ asaṅkhyadeśaḥ va.—(10.)

COMMENTARY.

That portion of Âkâśa, which is obstructed by one indivisible atom, is known as a Pradeśa. [See verse 27 of Dravya-samgraha.] That portion of Âkâśa in which Jîva, Pudgala, Dharma, Adharma and Kâla exist, is known as Lokâkâśa, and the Âkâśa beyond it is called Alokâkâśa.* Really speaking, Jivas fill up innumerable Pradesas in Lokâkâśa. But, from the ordinary point of view, we speak that a Jîva becomes equal in extent to a small or a large body, by contraction and expansion, when it is without Samudghâta.

Samudghâta has been thus defined : "Samudghâta is the exit of Jîva from the body to another form, without leaving the original body altogether."† Seven kinds of Samudghâta are recognised in Jaina philosophy, viz., Vedanâ, Kaśâya, Vikriyâ, Maranântika, Teja, Âbhâra and Kevali.‡ When the Âtmâ goes out of its restraining body particles through excessive pain, without leaving the original body, we have an illustration of Vedanâ-samudghâta. When, at the rise of excessive anger, etc., the Âtmâ goes out of its material confines without leaving the body to injure others, we have Kaśâya-samudghâta. The expension of the Âtmâ from its Pradesas, without leaving the body, owing to some perturbation due to lust, etc., is called Vikriyâ-samudghâta. The exit of the Âtmâ, without leaving the original body, to that Pradesa where it has fixed its residence, at the time of death of a being, is Mâranântika-samudghâta. Teja-samudghâta are of two sorts—Śubha and Aśubha. It is said that when a great sage perceives some cause of harm to his mind, he becomes angry, and at that time a red figure, twelve yojanas in length and nine yojanas broad, pointed at the top and broad at the bottom, issues forth from the left shoulder of the sage and, after destroying that cause of evil, consumes itself with the sage. This is Aśubha-samudghâta. There is a Jaina story that such a figure issued forth from the body of the sage, Dwaipâyana, and, destroying Dwârikâ, destroyed itself

* For a detailed description of Lokâkâśa and Alokâkâśa, see verse 20 of Dravya-samgraha.

† "मूलसरीरमङ्गिय उत्तरदेहस्स जीवपिंडस्स ।

गिर्गमणं देहादो हवदि समुद्धादयं णाम ॥"

‡ "वेयराकसायविउवियमारणं तिउसमुद्धादो ।

तेजाहारो छट्ठो सन्तमउ केवलीणं तु ॥"

[Verses quoted in Brahmadeva's Commentary.]

with the sage *. The exit of a white form, having an extent similar to that mentioned in Aśubha-samudghâta, from the right shoulder of a sage who becomes full of commiseration at some calamity of the people, like a famine or an epidemic, is known as Śubha-samudghâta. This, after destroying the calamity, enters its own place. The exit of a white figure, one cubit in length, from the head of a sage, to resolve a doubt by seeing some Kevali (possessed of infinite knowledge), is known as Āhâra-samudghâta. In a certain stage through the rise of all kinds of Karmas, a Kevali's form expands and fills up the whole Lokâkâṣa, without leaving the original body. This is called Kevali-samudghâta.

A description of these forms clearly illustrates the belief of various subtle forms by the Jainas. In all cases, when a Jîva does not assume these forms, it fills up either a large or a small body. This theory of the Jainas is severely criticised in the Vedanta philosophy of the Hindus. Sankarâchârya, in his commentary on Vedanta-sûtra, Adhyâya II, Pâda II, Sûtra 34, had said that if it is admitted that a Jîva is equal in extent to its body, it is impossible that the same Jîva can enter into the bodies of a fly and an elephant. This is not the place to discuss the point in detail. We shall simply mention the view held by the Jainas with respect to this point. The Jainas say that as a lamp, placed respectively in a small pot and a room, illuminates the whole of the space between each of these, so a Jîva contracts and expands, according to the dimensions of different bodies. A better example can be given by mentioning the case of gases like oxygen, which fills up the whole of the space within different vessels, having small or large dimensions. But

* Brahmadeva has thus referred to it in his commentary : “द्वैपायनवत्” We find a mention of this story in the following passage quoted from the commentary by Śrutasâgara Sûri on Yaśastilaka Champu by Somadeva Sûri :

“उर्जयनौ गिरौ किल अरिष्टनेमिभगवतः समवसरे नारायणो गणधरदेवेन
चापृच्छन् हे भगवन्, एवं समुद्धारवत्या किं कुतेऽपि व्ययो भविष्यति ? इति ।
वरदत्तः गणधर उवाच, अनया चित्तया किम् ? इति ब्रुवन्नपि हरिणा कृतनिवन्ध्यो
वभाषे, द्वादशवर्षेषु गतेषु द्वैपायनकुमारात् दाहो भविष्यति । तद्वचनं द्वैपायनः
थ्रुत्वा असत्यं कर्तुं मिच्छुः गृहीतवृक्षः द्वादशापि वर्षाणि पूर्वदेशे अतिक्रम्य अधिक-
मासमलक्षयन् द्वारवतीद्वारदेशे कृतकायेत्सर्गः पाणिविहृतमतिना मातङ्गेन
विहितखलतिमस्तगुज्जादाघश्च (?) कोपादग्निकूमारो भूत्वा तां नगरो ददाह ।”

this expansion and contraction of Jîvas, according to different bodies, are only recognized from the Vyavahâra point of view. According to Niśchaya Naya, Jîvas can fill up innumerable Pradesas in Lokâkâsa.

**पुढविजलतेउवाऽवणप्पदी विविहथावरे—इंदी ।
विगतिगच्छुपंचक्खा तसजीवा होंति संखादी ॥११॥ ***

Pudhvijalateuvâvânaṇappadî vivihathâvare indî.

Vigatigachadupañchakkhâ tasajîvâ honti saṅkhâdî.—(11.)

Padapâtha.—पुढविजलतेउवाऽवणप्पदी Pudhvijalateuvâvânaṇappadî, the earth, water, fire, air and plants. विविहथावरे इंदी Vivihathâvare indî, various kinds of Sthâvara, possessed of one sense. विगतिगच्छुपंचक्खा Viga-tiga-chadu-pañchakkhâ, of two, three, four and five senses. संखादी Saṅkhâdî, conches, etc. तसजीवा Tasajîvâ, the Trasa Jîvas. होंति Honti, are.

11. The earth, water, fire, air and plants are various kinds of Sthâvara possessed of one sense. The Trasa Jîvas, conches, etc., are possessed of two, three, four and five senses.

COMMENTARY.

Jîvas are classified under two principal heads—Samsâri (leading a wordly existence) and Mukta (liberated). In verses 11—13 of Dravya-samgraha the Samsâri Jîvas with their sub-divisions are described, and the characteristics of Mukta Jîvas are mentioned in verse 14.

In this verse, two varieties of Samsâri Jîvas are enumerated—Samsâri, viz., Sthâvara (Immobile) and Trasa (mobile; capable of spontaneous movement.) Earth, water, fire, air and vegetables are Sthâvara Jîvas and possess only one sense, viz., the sense of touch. Those Jîvas which possess more than one sense are called Trasa Jîvas. These might possess two, three, four or five

* Sanskrit rendering :—

पृथिवीजलतेजोवायुवनस्पतयः विविधस्थावरैकेन्द्रियाः ।

द्विक्त्रिकचतुःपञ्चाक्षाः त्रसजीवाः भवन्ति शङ्खादयः ॥११॥

Prithivijalatejovâyuvanaspatayaḥ vividhasthâvaraikendriyâḥ.

Dwika-trika-chatuh-pañchâ-kṣâḥ trasajîvâḥ bhavanti saṅkhâdayâḥ.—(11).

senses.* Worms, oysters, conches, etc., are Trasa Jivas, possessing two senses, taste and touch. Ants, bugs, lice, etc., are Trasa Jivas having three senses, touch, taste and smell. Mosquitoes, flies, bees, etc., are Trasa Jivas of four senses, touch, taste, smell and sight. Men, birds, beasts, Gods, inmates of Hell etc., are Trasa Jivas, possessing all the five senses, viz., touch, taste, smell, sight and hearing.†

It should be remembered that, though really Jivas have two characteristics, viz., pure Jñâna and Darsana, it is owing to the different karmas that they assume bodies of various kinds possessed of one, two, three, four or five senses. That Jîva which resorts to earth for its body, is called Prithivî-Kâya (i.e., having earth as its body). Stones, etc., are examples of this class of Jivas. So also there are Jivas who resort to water, air or fire to have bodies.

* “संसारिणो मुक्ताश्च ।”
 “संसारिणस्त्रस्थावराः ।”
 “पृथिव्यप्रतेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः ।”
 “द्वीन्द्रियादयस्त्रासाः ।”

Tattvârthâdhigama Sûtra II. 10, 12—14.

† In the Pañchâstikâya-samaya-sâra, we have the following verses, the sense of which has been summarised in the Commentary :—

‘पुढवी य उदगमगणी वाउवगणफदि जीव-संसिदा काया ।
 देंति खलु मोहवहुलं फासं वहुगा वि ते तेसिं ॥…
 पदे जीवनिकाया पंचविहा पुढविकाइयादीया ।
 मणपरिणामविरहिदा जीवा एगेंद्रिया भणिया ॥…
 संबुक्तमादुवाहा संष्टा सप्तो अपादगा य किमी ।
 जागंति रसं फासं जे ते वे-ईंद्रिया जीवा ।
 ज्ञूगुगुभीमकुणपिपीलिया विच्छियादिया कीडा ।
 ज्ञानंति रसं फासं गंधं तै-ईंद्रिया जीवा ॥
 उद्दंसमसयमक्षियमधुकरममरा परंगमादीया ।
 रुपं रसं च गन्धं फासं पुण तै वि जागंति ॥
 सुरणरणारयतिरिया वणरसप्कासगंधसद्गृह ।
 जलचरथलचरसवरा वलिया पंचेंद्रिया जीवा ॥’

[Verses 110, 112, 114—117.]

समणा अमणा नेया पञ्चेदियं णिम्मणा परे सव्वे ।

बादरसुहमेइंदीं सव्वे पज्जत्त इदरा या ॥१२॥*

Samanā amanā neyā pañchendiya nimmaṇā pare savve.

Bâdarasuhame-indī savve pajjatta idarā ya (12).

Padapâṭha.—पञ्चेदियं Pañchendiya, [Jîvas] possessing five senses. समणा Samanā, having mind. अमणा Amanā, without mind. नेया Neyā, are known. परे Pare, the rest. सव्वे Savve, all. णिम्मणा Nimmaṇā, without mind. इंदीं Eindī, [Jîvas] possessing one sense. बादर-सुहमा Bâdara-suhamā, Bâdara and Sûkṣma. सव्वे Savve, all. पज्जत्त Pajjatta. Paryâpta (complete). य Ya, and. इदरा Idarā, opposite (of Paryâpta).

12. [Jîvas] possessing five senses are known [to be divided into] those having mind and those without mind. All the rest are without mind. [Jîvas] having one sense [are divided into two classes] Bâdara and Sûkṣma. All [of these have again two varieties each] Paryâpta and its opposite.

COMMENTARY.

In this verse the fourteen varieties of Jîva commonly known as Jîva-samâsa in Jain philosophy are briefly described. In Gommata-sâra (Jîva-kânda) another work of the author of Dravya-samgraha each of these varieties has been described in detail. The verse in Gommatasâra which is parallel to this verse is as follows :—

“बादर-सुहमे-इंदियं वितिचउरिंदियं असणिणसणणी य ।

पज्जत्ताऽपज्जत्ता पवं ते चोद्दसा हौति ॥”

[गोम्मटसार । जीवकाण्ड । ७२ ।]

i.e., “Jîvas of one sense divided into two classes, Bâdara and Sûkṣma, Jîvas of two, three and four senses, Jîvas having and not having Sañjâ, Paryâpta and Aparyâpta, thus they (the Jîvas) are of fourteen kinds.”

* Sanskrit rendering :—

समनस्काः अमनस्काः ज्ञेयाः पञ्चेन्द्रियाः निर्मनस्काः परे सव्वे ।

बादरसुहमैकेन्द्रियाः सव्वे पर्याप्ताः इतरे च ॥ १२ ॥

Samanaskâḥ amanaskâḥ jñeyâḥ pañchendriyâḥ nirmanaskâḥ pare savve.

Bâdara-sûkṣmaikendriyâḥ savve Paryâptâḥ itare cha. (12).

The accompanying table (Chart No. II.) illustrates these fourteen varieties of Jivas. It will be remembered that in Verse 11 it was told that Jivas are first of all divided into two varieties Saṃsāri and Mukta. The Samsāri Jivas are subdivided into Trasa and Sthāvara. The Sthāvara Jivas possessed of one sense are again divided into Bādara (gross) and Sukṣma (subtle). A Bādara form is that which is fettered by matter. A Sukṣma form is not so fettered. That is to say, a Sukṣma is a subtle form unfettered by material things, earth, etc., while Bādara is exactly its opposite. In Jaina philosophy it is said that all the universe is the place of existence of Sukṣma Jivas possessing one sense. It is also said that Bādara Jivas possessing one sense must have some Ādhāra (substratum) in order to exist.

Jivas of five senses may be either with mind or without mind. Those with mind are also known as Sanjī, or having Sanjā.*

Sanjā consists of attempt to gain what is beneficial and leave what is harmful and a judgment of good and bad.†

Paryāpta has been thus illustrated in Gommata-sāra :—

“जह पुण्यापुण्याइं गिहघडवथादियाइं दवाइं ।
तह पुरिणदरा जीवा पञ्चतिंदरा मुण्यवा ॥”

[Jiva-kānda. Verse 118.]

i.e. “As things like rooms, jars, cloths, etc., are full or empty, so Jivas should be understood to be complete or incomplete (Paryāpta and Aparyāpta).”

Ādhāra (taking food and drink), Sarira (Body), Indriya (the five senses) Āṇaprāṇa (Respiration), Bhāṣā (Speech) and Manas (Mind), these six exist in Jivas and make them complete (Paryāpta). Of these the first four make Jivas having one sense complete, and the first five make Jivas having two, three and four senses complete. As for Jivas having five senses, all the six are necessary to make them complete.‡ In absence of these the Jivas are incomplete (Aparyāpta).

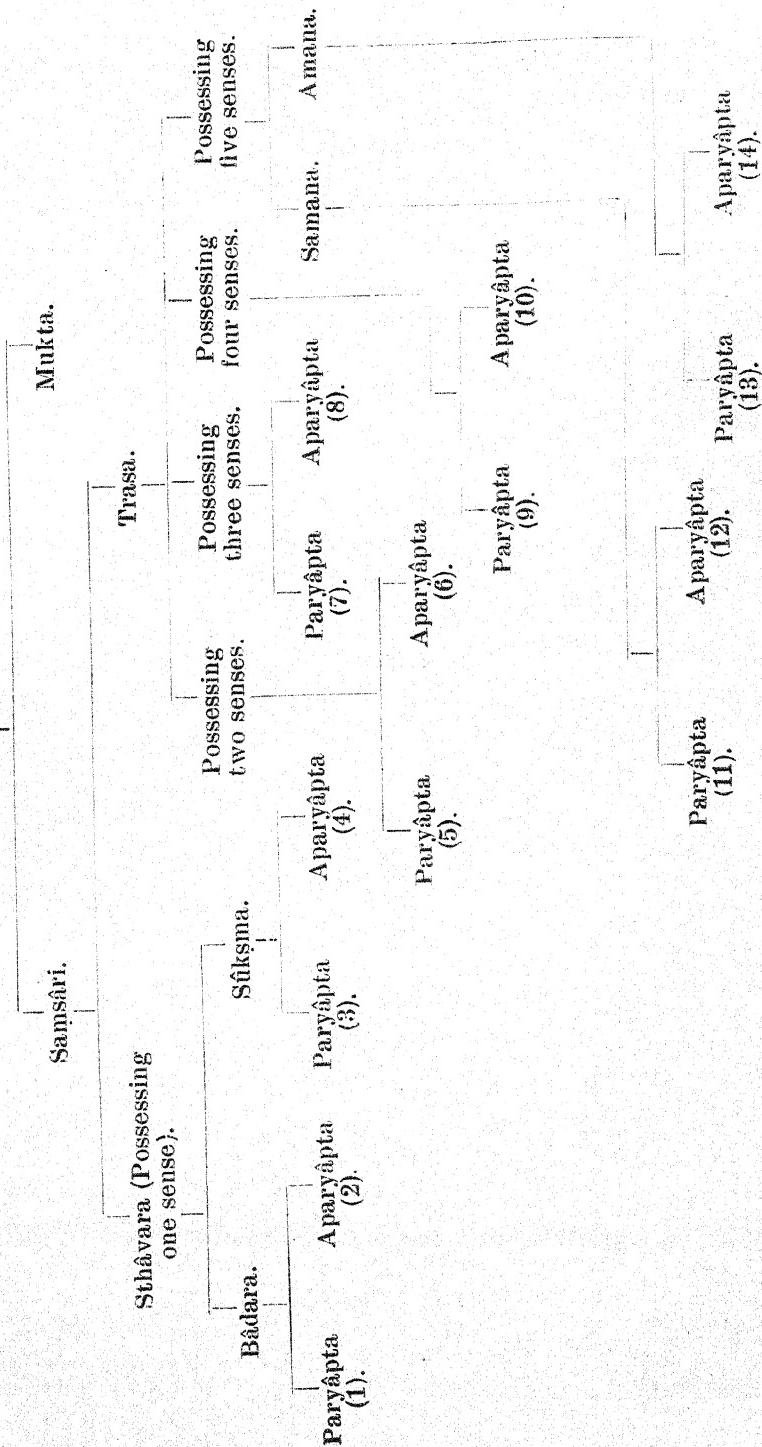
* “संझिनः समनस्काः ।” [Tattvārthādhigama Sūtra II. 5. 24.]

† “हिताहितप्राप्तिपरिहारयोगुणदोषविचारणात्मका संज्ञा” । [Tattvārtha-rāja-vārttika on Sūtra II. 5, 24].

‡ “आहारसरीरिंदियपञ्चती आण्याणभासमण्णा ।
चत्तारि पञ्च छुप्पि य पइंदियवियलसण्णीणं ॥”

CHART II.—[JIVA-SAMASA.]

JIVA.

मग्गणगुणठाणेहि य चउदसहि हवंति तह असुद्धणया ।
विज्ञेया संसारी सब्बे सुद्धा हु सुद्धणया ॥ १३ ॥ *

Maggaṇagunaṭhānehi ya chaudasahi havanti taha asudhānayā.

Vinneyā samsārī savve suddhā hu suddhanayā.—(13).

Padapâtha.—तह Taha, again. संसारे Samsārī, Samsārī (Jīva). असुद्धणया Asuddhaṇayā, according to Asuddha (impure) Naya. चउदसहि Chaudasahi, (according to) fourteen. मग्गणगुणठाणेहि Maggaṇagunaṭhānehi, Mârgaṇâ and Guṇasthâna. हवंति Havanti, are. य Ya, but. सुद्धणया Sudhaṇayā, according to Śuddha (pure) Naya. सब्बे Savve, all. हु Hu, surely. सुद्धा Suddhā, Śuddha (pure). विज्ञेया Vinneyā, are to be known.

13. Again, according to impure (Vyavahâra) Naya, Samsârî Jîvas are of fourteen kinds according to Mârgaṇâ and Guṇasthâna. But according to pure Naya, all Jîvas should be understood to be pure.

COMMENTARY.

This verse, if thoroughly understood, will make known to us the doctrine of Jainism about the gradual stages of development of soul.

The whole of the universe is full of very minute living beings, technically called Nigoda. These infinite and conscious beings are not in an appreciable state of development. From these beings come out the developing souls and, after passing the different stages of development, become liberated. There is no chance of any soul in which development has once begun to go back to the original Nigoda state. Nowhere in the universe can we find an inch of space which does not contain Nigoda beings. These beings are therefore the source from which souls longing for development come out. The stages of development are fourteen in number, and technically these are known

* Sanskrit rendering :

मार्गणगुणस्थानैः च चतुर्दशभिः भवन्ति तथा असुद्धनयात् ।

विज्ञेयाः संसारिणाः सर्वे शुद्धाः खलु शुद्धनयात् ॥ १३ ॥

Mârgaṇâguṇasthânaiḥ cha chaturddashabhiḥ bhavanti tathā asuddhanayât.

Vijñeyāḥ samsārināḥ sarvve śuddhāḥ khalu suddhanayāt. (13).

as Guṇasthānas. In Gommatasāra, we have the following list of the fourteen Guṇasthānas :—

“मिच्छो सासण मिस्सो अविरद्दसमो य देसविरदो य ।
विरदा पमत्त इदरो अपुव्व अणियडु सुहुमो य ॥
उवसंतखीणमोहो खजोगकेवलिजिणो अजोगी य ।
चउदस जीवसमासा कमेण सिद्धा य गाव्वा ॥”

[Jīva-kānda, 9, 10.]

i.e., “the fourteen Guṇasthānas should be known to be Mithyātva, Sāsādana, Miśra, Avirata-samyaktva, Deśavirata, Virata, Pramatta, Itara (i.e. Apramatta), Apūrvta, Anivritta, Sūkṣma, Upasānta-ksīṇamoha, Sayogi-kevali-jina and Ayogi.”

In the first stage, a person has no belief in the truth of Jaina doctrines. Even when these are taught to him, he does not believe in them, but on the contrary holds false beliefs, whether taught or not. The true doctrines appear to him as distasteful as sweet syrup to a man suffering from fever.* This stage is known as the Mithyātva Guṇasthāna.

The second is a transitory stage. When one loses true belief and comes to believe false doctrines as in the first stage, he passes through the second stage which is known as Sāsādana. This is an intermediate stage in the fall from the heights of Samyaktva (right belief) to the level of Mithyātva (false belief).†

In the third or Miśra stage, a person has true and false beliefs in a mixed way. That is to say, neither a desire to have true beliefs

* “मिच्छोदयेण मिच्छत्तमसद्दहणं तु तच्चग्रथ्याणं ।

...
मिच्छत्तं वेदन्तो जीवो विवरीयदंसणो होदि ।
गा य धम्मं रोचेदि हु महुरं लु रसं जहा जरिदो ॥
मिच्छाइट्टी जीवो उवइट्टं पवयणं ण सद्दहदि ।
सद्दहदि असवभावं उवइट्टुं वा अणुवइट्टुं ॥”

[Gommatasāra, Jīva-kānda, 15, 17, 18.]

† “ सम्मतरयणपव्यसिहरादो मिच्छभूमिसमभिमुहो ।
गासियस्तमत्तो सो सासणणामो मुण्यवो ॥ ”

[Gommatasāra, Jīva-kānda, Verse 20.]

nor a wish to give up false ones, appear in his mind. Samyaktva and Mithyâtvâ are mixed up, like curd and treacle.*

A person in the fourth stage controls excessive anger, pride, deceit and greed, † and does not doubt the truth of right doctrines. But, while in this stage, he is unable to control the moderate or slight degrees of anger, etc. However, an effort for self-control is made as the person appreciates the value of it, though the effort is successful only to a very limited extent.

In the fifth stage, a person becomes able to control moderate degrees of passions like anger, etc., and succeeds in establishing self-control to a greater extent than in the fourth stage.

In the sixth stage, a person begins to refrain from injury, falsehood, taking any substance which is not given to him, lust and a desire to have worldly possessions. But his attempts are not always successful.

In the seventh stage, a person succeeds in practising, without any transgression, non-injury, truth, chastity, non-acceptance of things not presented and of possessions in general.

In the eighth stage, mild states of passions still arise, but the person enjoys an inexpressible delight by either checking or destroying their consequences.

A person in the ninth stage becomes void of the desire to have enjoyments which he saw, heard or partook of previously, and practises meditation about the true nature of his soul.

In the tenth stage, a person by meditation becomes capable of subduing or destroying the subtle forms of greed.

* “ दहि-गुडमिव वामिस्सं पुहभावं गेव कारिदुँ सक्कं ।
पर्वं मिस्सयभावो सम्मामिच्छोत्ति णादव्वो ॥ ”

[Gommatasâra, Jiva-kânda, Verse 22.]

† It should be mentioned here that in Jainism the passions Krodha (anger) Mâna (pride), Mâyâ (deceit) and Lobha (greed) are known as Kaşayâs. These passions are of four degrees. The first and the most excessive form of these is termed Anantânubandhi. The passions in this state are said to be as permanent as lines cut out on a stone. The next stage is Pratyâkhyâna and the passions last like lines on earth. The third stage is called Apratyâkhyâna in which passions have their existence like lines on dust. In the fourth or Samjvalana state, the passions easily disappear like lines on water. The examples given show the gradual stages of duration and permanency of the passions. As a man passes through the successive stages of development, these various classes of passions disappear one by one.

In the eleventh stage, a person gains the power to control all Mohaniya (intoxicating) Karmas,* but these do not disappear altogether.

In the twelfth stage, all the passions and Mohaniya Karmas disappear altogether.

A person in the thirteenth stage destroys the Karmas called Jñānāvaraṇīya, Darsanā-varaṇīya and Antarāya† and appears like the sun freed from clouds. He attains knowledge of everything existing in the universe. But in this stage, Yoga‡ still remains which disappears in the next or fourteenth stage, and the person attains liberation.

Now we shall see what is meant by Mārgaṇās. Those states by, or conditions in which, the Jivas are found are known as Mārgaṇās; and these are of fourteen kinds, viz., (1) Gati, (2) Indriya, (3) Kāya, (4) Yoga, (5) Veda, (6) Kaṣṭya, (7) Jñāna, (8) Samyama, (9) Darsana, (10) Lesyā, (11) Bhavya, (12) Samyaktva, (13) Samjñī and (14) Āhāra§.

Gati or condition of existence is of four kinds, viz., existence (1) as inmates of hell (2) as inmates of heaven (3) as human beings and (4) as lower animals.||

Indriya or senses are five, e.g., the senses of sight, hearing, touch, taste and smell.¶

Kāya or body is of six kinds, viz., five kinds of Sthāvara, earth, water, fire, air and vegetable and Trasa.||

* For an explanation of Mohaniya Karmas, see the commentary on Verse 14. (Page 42).

† The first two Karmas have been described in commentaries on Verses 4 and 5.

For an account of the third, see the commentary on Verse 14. (Page 42).

‡ Yoga is the fourth Mārgaṇā described below.

§ “ जाहि व जासु व जीवा मगिजजंते जहा तहा दिङ्गु ।
तांग्रो चोहस जाणे सुयणाणे मगणा होंति ॥
गइ-इदियेसु काये जौगे वेदे कसायणाणे य ।
संजमदंसणलेस्सा भवियासम्मत्सणिण आहारे ॥ ”

[Gommatasāra: 1. Jīva-kānda: 142. 142]

|| “गइ-उदयजपजाया चउगइगमणस्स हेउ वा हु गई ।
गणरयतिरिक्खमाणुसदेवगइत्ति य हवे च्छुधा ॥”

[Gommatasāra, Jīva-kānda, 146.]

¶ “फासरसगंधरुवे सद्वे णाणं च चिण्हयं जेसिं ।”

[Gommatasāra, Jīva-kānda, 146.]

§ See a detailed description of Trasa and Sthāvara Jīvas in Verse 11. (Pages 31-32).

Yoga is the power of a Jīva possessing activities of mind, speech and body by which particles of matter are attracted towards it.* Yoga or union is mainly of three kinds, viz., (1) with respect to mind (2) with respect to speech and (3) with respect to body. The first two of these, again, are each of four kinds. Mind may be turned to things which are true, to things which are false, to things which are both true and false, and to things which are neither true nor false. Speech also might be directed to truth, falsehood, mixed truth and falsehood, and neither truth nor falsehood. Unity in body, again, is of seven kinds : (1) as in the bodies of human beings and lower animals which are fixed in limits (2) a mixed state of the first (3) as in the bodies of the inmates of heaven and hell which can increase or diminish (4) a mixed state of the third (5) as in the body which comes out of the head of a sage in the sixth stage of development to go to a Kevali † (6) a mixed state of the fifth and (7) as in the forms which result from the eight kinds of Karma.‡

Veda or sex is of three kinds, male, female and eunuch.

Kaśāya or passions are four: anger, pride, deceit and greed. Each of these is, again, of four kinds, according to different degrees of intensity.§

Jñāna is of eight kinds, Mati, Śruta, Avadhi, Manah-paryaya, Kevala, Kumati, Kuśruta and Vibhaṅgavadhi.||

Samyama or restraint consists of keeping the Vratas (vows), observing the Samitis, checking the Kaśāyas or passions, giving up the Dandas and controlling the Indriyas (senses).¶

Darśana is of four kinds, Chakṣu, Achakṣu, Avadhi and Kevala.₹

* “पुरगलविवाह देहोदयेण मणवयणकायजुत्तस्स ।
जीवस्स जा हु सच्ची कम्मागमकारणं जोगो ॥”

[Gommatasāra, Jīva-kānda, Verse 216.]

† See the commentary on Verse 10. (Page 20).

‡ For a description of eight kinds of Karma, see the commentary on Verse 14. (Page 42).

§ All these sixteen kinds of Kaśāyas have been described in a footnote on page 38.

|| See Verse 5. (Page 11).

¶ “वदसमिदिकसायाणं दंडाण तर्हिंदियाणं पञ्चणं ।
धारणालण्णिगग्न्यागजग्नो संज्ञो भण्ण्यो ॥”

[Gommatasāra, Jīva-kānda, Verse 464.]

₹ See Verse 35. (Page 86) for a detailed description of Vrata and Samiti.

₹ See Verse 4. (Page 10).

Leśyā is that by which a Jīva assimilates virtue and vice with itself.* Feelings arising from Yoga, coloured by passions, lead to Bhāva-Leśyā and the actual colours of bodies produced by such feelings are called Dravya-Leśyā. The colours are black, blue, pigeon, golden, lotus-like and white.† The first three are resultants of evil, and the last three of good emotions.

That quality by which a soul attains perfect faith, knowledge and conduct is known as Bhavyatva Guṇa, and that by which these are obstructed is called Abhavyatva Guṇa. Bhavya Mārgaṇâ defines Jīvas which possess each of these sets of qualities.

Samyaktva is perfect faith in the Tattvas or principal tenets of Jainism.

Samjñī Jīvas are those who with the help of mind are capable of teaching, of action, of giving advice, and of conversation. Asamjñī Jīvas are those who are incapable of these.‡ In Samjñī Mārgaṇâ, each of these classes of Jīvas are described.

Āhāra is the assimilation of material particles by Jīvas to preserve bodies.

These are the fourteen kinds of Mārgaṇâ.

Jīvas may be viewed with reference to each of these Mārgaṇâs or with reference to different Guṇasthânas or stages of development. But it must be remembered that all these characteristics are attributed to Jīvas from the ordinary point of view, for none of them really exist in Jīvas.

* “लिंगइ अप्पीकीरइ एदीए गियअपुण्णपुण्णां च ।
जीवोत्ति होदि लेस्सा लेस्सागुणजाग्यक्खादा ॥”

[Gommatasâra, Jîva-kânda, 488.]

† “किण्हा यीला काऊ तेऊ पमा य सुक्कलेस्सा य ।
लेस्सागं गिदे सा छबेव हवंति गियमेण ॥
वण्णादयेण जण्णदो सरीरवण्णो दु दब्बदो लेस्सा ।”

[Gommatasâra, Jîva-kânda, 492, 493]

‡ “सिक्खाकिरियुवदेस्सालावग्नाही मण्णावलंवैण ।
जो जीवो सो सण्णी तविवरीयो असण्णी दु ॥”

[Gommatasâra, Jîva-kânda, 660.]

गिक्कमा अट्टगुणा किंचूणा चरमदेहदो सिद्धा ।
 लोयग्गठिदा गिद्धा उप्पादवयेहि संजुत्ता ॥ १४ ॥*

Nikkammâ astagunâ kimchûnâ charamadehado
 siddhâ.
 Loyaggathidâ nichchâ uppâdavayehi sañjuttâ.—

(14).

Padapâtha.—गिक्कमा Nikkammâ, void of Karmas. अट्टगुणा Astagunâ, possessed of eight qualities. चरमदेहदो Charamadehado, than the final body. किंचूणा Kimchûnâ, slightly less. गिद्धा Nichchâ, eternal. उप्पादवयेहि Uppâdavayehi, Utpâda and Vyaya. संजुत्ता Samjuttâ, consisting of. सिद्धा Siddhâ, liberated. लोयग्गठिदा Loyaggathidâ, existing at the summit of Loka.

14. The Siddhas (or liberated Jîvas) are void of Karmas, possessed of eight qualities, slightly less than the final body, eternal, possessed of Utpâda (rise) and Vyaya (fall), and existent at the summit of Loka.

COMMENTARY.

According to Jainism, Jîvas, as long as they are not liberated, are connected with Karma. But a liberated Jîva is free from all Karmas. Karmas are recognised to be of eight kinds, viz., Jñânâvaraṇiya, Darśanâvaraṇiya, Vedaniya, Mohaniya, Âyu, Nâma, Gotra and Antarâya. It has already been described in the commentaries on Verses 4 and 5 (Pages 10 and 16) that Jñânâvaraṇiya and Darśanâvaraṇiya Karmas are those which obscure infinite Jñâna and Darśana of a Jîva. Vedaniya Karmas tend to produce pain and pleasure in a Jîva. Mohaniya Karmas infatuate Jîvas, making these unable to distinguish right from wrong. Âyu Karmas sustain Jîvas for a certain period and determine their tenure of existence. Nâma Karmas give them their personalities, and Gotra Karmas conduce to their being produced in a particular social surrounding. Antarâya Karmas throw obstacles to the performance of right action.

* Sanskrit rendering :

निष्कर्मीणः अट्टगुणाः किंचिच्चदूनाः चरमदेहतः सिद्धाः ।

लोकाग्रस्थिताः नित्याः उत्पादव्ययाभ्यां संयुक्ताः ॥ १४ ॥

Niṣkarmînah astagunâḥ kiñcididûnâḥ charamadehataḥ siddhâḥ,
 Lokâgrasthitâḥ nityâḥ utpâdavyayâvâyam samjuktâḥ.—(14).

by the Jivas. Thus all these varieties of Karmas* operate to make a Jiva have different qualities and characteristics in its Samsari or worldly state of existence. But as a Jiva begins to pursue the path of gradual development, these Karmas disappear one by one until at last the said Jiva becomes liberated.

Being void of Karmas, a Jiva resides at the top of the Loka,[†] and the following eight qualities can then be found in it: Samyaktva, Jñâna, Darśana, Virya, Sûkṣma, Avagâhana, Agurulaghu and Avyâvâdha. Samyaktva is perfect faith or belief in the Tattvas or essential principles of Jainism. Jñâna and Darśana have been explained in Verses 4 and 5. Virya (literally, power) is the absence of fatigue in having a knowledge of infinite substances. Sukṣma literally means fineness, and the possession of this quality makes a liberated Jiva incapable of being perceived by the senses, which can perceive the gross bodies only. Avagâha is interpenetrability, that is to say, one liberated Jiva can allow others to exist without obstruction, just as the light of a lamp does not prevent the interpenetration of the light of other lamps. Agurulaghu means "neither heavy nor light." By possessing this quality, a liberated Jiva does neither go up like a light thing nor go down like a heavy object, but remains stationary. Avyâvâdha is undisturbable bliss in which the disturbance of equilibrium caused by happiness or misery is entirely absent. In a word, a liberated Jiva being freed from Karmas goes up to the summit of the Loka and remains there stationary, possessed of perfect faith, power and infinite Jñâna and Darśana and enjoying eternal bliss without obstructing other Jivas of the same kind. Such a Jiva has a body slightly less than the final body as recognised in the Jaina canons.

A liberated Jiva, again, is eternal in its essential character, though perpetual modifications of it may go on in its condition. To give an example of such modifications, we may say that a ball of gold has certain essential characteristics and may always be said to possess these characteristics throughout its various modifications. Now, if we prepare a ring from this gold, we have an instance of a modification which arises (Utpâda) from the original state of the ball of gold. Again, if the ring be destroyed, we shall have another modification consisting of the destruction (Vyaya) of the stage of existence of

* There are many sub-divisions of each of the eight kinds of Karmas mentioned above. A detailed description of these may be found in works like Tattvârthâdhigama Sûtra, Chapter VIII, Gommatasâra, (Karmakânda,) etc.

† See commentary on Pages 56 and 58.

the ball of gold as a ring. Every substance in the universe is, according to Jainism, possessed of the quality of permanency (Nityatva), with generation (Utpâda) and decay (Vyaya) of the modifications of itself. Being possessed of these qualities, is technically called 'Sat'; and this 'Sat' defines a substance (Dravya) in Jainism.*

अजीवो पुण णेओ पुग्गल धम्मो अधम्म आयासं ।

कालो पुग्गल मूर्त्तो रुपादिगुणो अमुत्ति सेसा दु ॥१५॥

Ajjîvo puṇa ṇeyo puggala dhammo adhmma āyāsam
Kalo puggala mutto rûvâdiguno amutti sesâ du—(15).

Podapâṭha.—पुण Puṇa, again. पुग्गल Puggala, Pudgala. धम्म Dhammo, Dharmo. अधम्म Adhmma, Adharma. आयासं Āyāsam, Ākâśa. काले Kalo, Kâla. (Time). अजीवे Ajjîvo, Ajīva. जेओ ṇeyo, to be known. पुग्गल Puggala, Pudgala. रुपादिगुणो Rûvâdiguno, possessing the qualities, Rûpa, etc. मुत्ते Mutto, having form. दु Du, but. सेसा Sesâ, the rest. अमुत्ति Amutti, without form.

15. Again, Ajîva should be known to be Pudgala, Dharmo, Adharma, Ākâśa and Kâla. Pudgala has form and the qualities, Rûpa, etc. But the rest are without form.

*“उत्पादव्ययवौव्ययुक्तं सत् ।”

“सदद्रव्यलक्षणम् ।”

[*Tattvârthâdhigama Sûtra* V. 30. 29.]

Again—

“स्वजात्यपरित्यगेन भावान्तरावासिष्टत्पादः । तथा पूर्वभावविगमो व्ययः ।

ध्रुवे स्थैर्यकर्मणो ध्रुवतीति ध्रुवः ।”

[*Tattvârthârâjavârttika* V. 29 (1, 2 and 3);

i.e., “Utpâda is having a modification by a substance without leaving its own kind, (e.g., the transformation of a lump of clay into a pot.) Vyaya is the change or disappearance of a form, (e.g., the change of a pot into pieces). Dhrauvya consists of the existence of the essential characteristics throughout different modifications (e.g., the existence of clay as such.)”

| Sanskrit rendering :

अजीवः पुनः ज्ञेयः पुद्गलः धर्मः अधर्मः आकाशम् ।

कालः पुद्गलः मूर्त्तः रूपादिगुणः अमूर्त्यः शेषाः तु ॥ १५ ॥

Ajivah punah jñeyah pudgalah dharmah adharmah akâśam

Kalah, pudgalah mûrttah rûpâdigunah amûrttayah sesah tu—(15).

COMMENTARY.

We have now arrived at the end of the subdivisions of Dravya. The following table will illustrate the varieties of Dravya with sub-classes.

DRAVYA.				
Jīva.	Ajīva.			
Dharma.	Adharma.	Ākāśa.	Pudgala.	Kāla.

Innumerable passages might be quoted from all sorts of Jain works which contain a mention and description of these varieties of Dravya. In Tattvārthādhigama Sūtra we have :—

“द्रव्याणि ।” [V. I].

“अजीवकाया धर्माधर्मकायपुद्गलाः ।” [V. I].

“जीवश्च ।” [V. 3].

“कालश्च ।” [V. 39].

i.e., “The Dravyas are Dharma, Adharma, Ākāśa and Pudgala which are Ajīvas having Kāya (body). The Jīvas also (are Dravyas). Kāla too is Dravya.”

Jīva and the four Ajīvas Pudgala, Dharma, Adharma, and Ākāśa have Kāya (body) and are known as Pañchāstikāyas (the Five Astikāyas). Kāla, though an Ajīva, has no body. It is Akāya (or without body). This is why Kāla is mentioned separately and last of all in the Sūtras quoted above.

In all the Jaina Purāṇas there is a description of Dravyas. We quote one verse only from a manuscript of Vardhamāna Purāṇa by Bhattacharaka Sakalakīrti.

“अथ पुद्गलं एवात्र धर्माऽधर्मे द्विष्टा नभः ।

कालश्च पञ्चवैवेत्यजीवतत्त्वं जगौ जिनः ॥”

[Canto XVI. Sloka 15.]

i.e., “Then Jina (Mahāvīra) spoke about the five sorts of Ajīva, viz., Pudgala, Dharma, Adharma, Ākāśa and Kāla.

As in all the Purāṇas so in all Jain Kāvyas also we find enumeration and description of Dravyas. A peculiarity of Jain Kāvyas is that in the last Canto of nearly all of these works we find a brief summary of the principles of Jainism. It is no wonder therefore

that we shall find a description of Dravyas there. Two such passages are quoted here.

“धर्माधर्मौ नभः कालः पुद्गलश्चेति पञ्चधा ।

अजीवः कथते सम्यग्जिनैस्तच्चार्थदर्शिभिः ॥

षड्-द्रव्याणीति वर्णन्ते समं जीवेन तान्यपि ।

विना कालेन तान्येव यान्ति पञ्चास्तिकायताम् ॥”

[Dharmaśarmābhuyuda Kāvya, Canto XXI. 81. 82].

“धर्माधर्मावधाकाशं कालः पुद्गल इत्यपि ।

अजीवः पञ्चधा ज्ञेयो जिनागमविशारदैः ॥

एतान्येव सजीवानि षड्-द्रव्याणि प्रचक्षते ।

कालहीनानि पञ्चास्तिकायास्तान्येव कीर्तिताः ॥”

[Chandraprabha-Charita Kāvya, Canto XVIII. 67. 68].

i.e., “Dharma, Adharma, Akāśa, Kāla and Pudgala—these five are called Ajīvas. These with Jīva make up the six Dravyas. Excluding Kāla, the remaining five make up the five Astikāyas.”

It is needless to quote any more parallel passages from works like Pañchāstikāyasmayasaṃāra, Dravyānuyogatarkāṇa, etc.

In the text we have “Pudgala has form.” In Tattvārthādhigama Sūtra, we find “The Pudgalas have Rūpa” [“रूपिणः पुद्गलाः V. 5]. The following explanation of Rūpa in this aphorism is found in the Tattvārtharāja-vā-rttika : “Though the word Rūpa has various meanings, it is here synonymous with ‘shape’ according to the authority of the Sāstras. Or it may be taken to mean a certain quality (*viz.*, that quality which is capable of being perceived by the eyes “ब्रह्मग्रहणयोग्यः”)* The word “Mūrttaḥ” in our text signifies ‘that which has Mūrtti (shape).’ This Mūrtti should be understood to be the same as “Rūpa” mentioned in Tattvārthādhigama Sūtra. That is to say the word “Rūpa” in our text is not used in the same sense as it is used in the Tattvārthādhigama Sūtra. In the latter “Rūpa” is used to denote “Shape or form” but in our text it is used to denote “Colour.” In our text “Shape or form” is indicated by the word “Mūrtti” and not “Rūpa.” This should be remembered to avoid confusion.

In our text we have “Pudgalas have the qualities, Rūpa, etc.” The qualities are touch, taste, smell and colour. All these qualities

* “रूपशब्दस्यानेकार्थत्वे मूर्त्तिपर्यायग्रहणं शास्त्रसामर्थ्यात् ।”

“गुणविशेषवचनग्रहणे वा ।”

[Vārtikas 2, 3 on Aphorism V. 5].

are enumerated in Tattvârthâdhigama Sûtra “स्पर्शरसगन्धवर्णवत्तः पुद्गलाः ।” [V. 23] i.e., “Pudgalas have touch, taste, smell and colour.” In Vardhamâna-Purâna by Sakalakirti also we have “वर्णगन्धरसस्पर्शमयाश्चानन्तपुद्गलाः ।”

[Canto XVI. Verse 16.]

i.e., “Pudgalas are endless and characterised by colour, smell, taste and touch.” The varieties of colour, etc., have already been mentioned in the commentary to Verse 7. (Page 23).

Thus we find that among the five varieties of Ajiva, Pudgala has shape and possesses colour, smell, taste and touch. The other four Ajivas, Dharma, Adharma, Kâla and Akâsa have no form.

सहो बंधो सुहमो थूलो संठाणभेदतमछाया ।

उज्जोदादवसहिया पुग्गलदव्वस्स पज्जाया ॥१६॥*

Saddo bandho suhamo thûlo saṃṭhâṇa-bheda-tama-chhâyâ. Ujjodâdava-sahiyâ puggala-davvassa pajjâyâ.—(16).

Padapâtha.—सहो Saddo, sound. बंधो Bandho, union. सुहमो Suhamo, fineness. थूलो Thûlo, grossness. संठाणभेदतमछाया Saṃṭhâṇa-bheda-tama-chhâyâ, shape, division, darkness, and image. उज्जोदादवसहिया Ujjodâdava-sahiyâ, with lustre and heat. पुग्गलदव्वस्स Puggala-davvassa, of Pudgala substances. पज्जाया Pajjâyâ, modifications.

16. Sound, union, fineness, grossness, shape, division, darkness and image, with lustre and heat (are) modifications of the substance (known as) Pudgala.

COMMENTARY.

Śabda or sound is said to be of two kinds—Bhâṣâ-lakṣaṇa (as incorporated in languages) and Abhâṣâ-lakṣaṇa (which does not find place in any language). The first, again, is of two kinds, viz. (1) sounds which are expressed by letters and (2) sounds which are not expressed by letters. It is said that the last-mentioned kind of sounds is made by creatures who possess two, three or four senses, or by the Kevalis.

* Sanskrit rendering:

शब्दः बन्धः सूक्ष्मः स्थूलः संस्थानभेदतमश्छायाः ।

उद्योतातपसहिताः पुद्गलद्रव्यस्य पर्यायाः ॥१६॥

Śabdaḥ bandhaḥ sūkṣmaḥ sthâlah saṃṭhâṇa-bheda-tama-śchhâyâḥ. Udyotatapasahitâḥ pudgaladravyasya paryâyâḥ—(16).

Sounds not finding place in languages are again of two kinds : (1) produced by human beings and (2) resulting from other sources, as the noise of thunder, etc. The first of these, again, are of four kinds : (a) Tata or that produced from musical instruments covered by leather, (b) Vitata or that produced from string-instruments, (c) Ghana or that produced from metallic instruments and (d) Sauṣira or that produced from wind-instruments.* It should be mentioned in this connection that there is a difference in the nomenclature of musical instruments between the Jainas and the Hindus, for the latter call Tata by the name of Ānaddha and Vitata by the name of Tata.†

The following theory of sounds is found in Verse 79 of the Pañchāstikāyasamayasāra :

“स्वदो खंधप्पभवो खंधो परमाणुसंगसंधादो ।
पुष्टेसु तेसु जायदि स्वदो उप्पादगो लियदो ॥”

i.e., “The combination of atoms is known as Skandha. Sound results when Skandhas strike against one another.” Thus it has been laid down that all sounds result from the Skandhas of Pudgala (matter).

Bandha or union is mainly divided into two heads, (1) Prāyogika (produced by the efforts of body, speech, or mind of a person) and (2) Vaisrasika (produced without any kind of effort of any person).

Prāyogika may again be (1) Jīva-viṣaya, i.e., union of non-living substances only or (2) Jīvājīva-viṣaya, i.e., union of living with non-living substances. Jīvājīva-visaya Bandha, again, may result (1)

* “शब्दो द्रेधा भाषालक्षणविपरीतत्वात् ।
भाषात्मक उभयथा अक्षरीकृतेरविकल्पात् ।
अभाषात्मक द्रेधा प्रयोगविस्तारानिमित्तत्वात् ।
तत्र वैस्त्रसिको बलाहकादि-प्रभवः ।
प्रयोगश्चतुर्धा तत्त्वितत्त्वनसौषिरभेदात् ।”

Tattvārtha-rāja-vārttika, V. 24 (2, 3, 4, 5 and 6).

† Compare the Hindu nomenclature, e.g.

“तत्र वीणादिकं वायमानद्वं मुरजादिकम् ।
वंशादिकन्तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥” [Amarakoṣa]

with

“चर्मततनात्ततः पुष्करभेरीदर्दुरादिप्रभवः ।
विततः तंत्रीकृतो वीणासुधोषादिसमुद्भवः ।”

Tattvārtha-rāja-vārttika, V. 24 (6).

from Karma (producing eight kinds of bondage corresponding to eight kinds of Karma, viz., Jñānāvaraṇīya, Darsanāvaraṇīya, Bedaniya, Mohaniya, Nāma, Gotra, Āyu and Antarāya)* or (2) from No-Karma. This last, again, is of five kinds: (1) Ālapana, (e.g., the fastening of a rope or chain to a chariot, etc.) (2) Ālepana (e.g., painting the walls, etc.) (3) Samslesha (e.g., joining of pieces of wood together by a carpenter, etc.,) (4) Sarira (e.g., the union of limbs in a body) and (5) Sariri (e.g., the union of different bodies).

Vairasika Bandha, again, is either (1) Anādi or eternal, as the union of the whole mass or parts of Dharma, Adharma and Ākāśa† or (2) Ādimat or that which has a beginning having resulted from a definite cause, e.g., the union of different colours in a rainbow.

The whole or half or a quarter of each of Dharma, Adharma and Ākāśa may be said to contain different parts which are attached to one another.‡ Thus there arise nine kinds of union which are eternal.§

Sauksmya or fineness is of two kinds: (1) that which is found in the atoms, beyond which there is nothing more fine, and (2) that which is found in other substances and which is of different degrees as the same is relative to that of different substances.||

Sthaulya or grossness is, similarly, of two kinds: (1) grossness of the maximum limit, e.g., that of the whole universe and (2) grossness less than the maximum limit which may be of various degrees.¶

Samsthāna or shape is of two kinds: (1) that which can be

* See Commentary on Verse 14 for an explanation of these eight kinds of Karma.
† See Verses 17, 18 and 19 for definitions of Dharma, Adharma and Ākāśa.

‡ “कृतस्तो धर्मात्मिकायः, तदर्थं देशः, अर्धार्थं प्रदेशः । एवं अधर्माकाशयोरपि ।”—“धर्माधर्माकाशानामेकशः त्रैविभ्यान्वयविधः ।”

Tattvārtha-rāja-vārttika, V. 24 (11).

§ “वंशोऽपि द्रेष्टा विस्ताप्रयोगभेदात् । आद्यो द्रेष्टा आदिमद्नादिविकल्पात् ।
विस्तापा विधिविपर्यये निपातः । प्रयोगः पुरुषकायवाङ्मनःसंबोगलक्षणः ।”
“ग्रायागिकः द्रेष्टा अजीवविषयो जीवाजीवविषयश्चेति ।.....जीवाजीवविषयः कर्मनोकर्मवन्धः । कर्मवन्धो ज्ञानावरणादिरूपात् । नो-कर्मवन्धः
...पञ्चविधः आलपनालेपनसंश्लेषशारीरशरीरभेदात् ।” [तत्वार्थराजवार्त्तिकम् ५१ः४। (१०११। १२।१३।)]

|| “सौक्षम्यं द्विविधं अन्त्यमापेक्षिकं च ।” [तत्वार्थराजवार्त्तिकम् ५।२४।१५।]

¶ “तथा स्थौल्यम् ।” [तत्वार्थराजवार्त्तिकम् ५।२४।१५।]

permanently defined (e.g., as round, square, triangular, etc.) and (2) that which cannot be permanently defined (e.g., the shape of clouds).*

Bheda (division or separation) is of six kinds: (1) Utkara (e.g., sawing a piece of wood), (2) Chûrpa (e.g., grinding wheat into powder), (3) Khanda (e.g., breaking up a pitcher into its different parts), (4) Chûrpika (e.g., separating the chaff from rice, pulses, etc.), (5) Pratara (e.g., dividing mica into many slices) and (6) Añuchatana (e.g., causing sparks to fly out from a glowing ball of iron).†

Tamah is darkness.‡ Chhâya is of two kinds: (1) Inverted images, as seen in mirror, etc. and (2) un-inverted images. In the first of these, the left side becomes right and *vice versa*. Herein lies the difference between the two.§ Âtapa is heat caused by the sun, and Udyota is the light resulting from the moon, fire-fly, jewels, etc.||

All these things are mere modifications of Pudgala.

* “संस्थानं द्रेघेत्यलक्षणं अनितयं-लक्षणं च । वृत्तत्यस्त्रचतुरस्यायतनपरि-
मंडलादित्यमतोन्यदनित्यम् ॥” [तत्वार्थराजवार्त्तिकम् ५।२४।१६।१७।]

† “भेदः पोढोत्कर-चूर्ण-खण्ड-चूर्णिका-प्रतराणुचटनविकल्पात् ॥”
[तत्वार्थराजवार्त्तिकम् ५।२४।१८।]

‡ “तमो हष्टिप्रतिबंधकारणं । [तत्वार्थराजवार्त्तिकम् ५।२४।१९।]

§ “छाया प्रकाशावरणानिमित्ता । सा द्रेघा तद्वर्णादिविकार-प्रतिबिम्बमात्र-
अहणविकल्पात् ॥”

[तत्वार्थराजवार्त्तिकम् ५।२४। (२०।२।)]

|| आतप उष्णप्रकाशलक्षणः । उद्योतश्चन्द्रमणिखद्योतादिविषयः ॥”

[तत्वार्थराजवार्त्तिकम् ५।२४। (२०।२३।)]

CHART III.

TABLE I.

ŚABDA

Bhāṣātmaka.	Aksarī-kritā.	Bhāṣātmaka.
	Anaksarī-kritā.	Abhāṣātmaka.

Prāyogika.

Tata.	Vitata.	Ghana.	Sauśira.
-------	---------	--------	----------

TABLE II.

BANDHA.

Vaisrasika.	Adimāt.	Anādimāt (9 kinds).	Karma-bandha (8 kinds).	Jīvā Jīva- viśaya.	No-karma-bandha.
Prāyogika.					

Ālapana. Ālepana. Samiṣṭeṣa. Śarīra. Saṁīrī..

गॅ-परिणयाण धम्मो पुग्गलजीवाण गमणसहयारी ।
तोयं जह मच्छाणं अच्छंता येव सो नेव ॥१७॥*

Gayi-parinayâna dhammo puggalajîvâna gamanasahayârîⁱ
Toyan̄ jaha machchhânam̄ achchhantâ neva so nevi.

Padapâtha.—जह Jaha, as. गॅ-परिणयाण Gai-parinayâna, engaged in moving.
मच्छाणं Machchhânam̄, fish. गमणसहयारी Gamaṇa-sahayârî, assisting the movement.
तोयं Toyam̄, water पुग्गलजीवाण Puggala-jîvâna, of the Pudgala and Jîvas.
धम्मो Dhammo, Dharma. सो So, that. अच्छंता Achchhantâ, those not moving.
येव Neva, does not. नेव Nêv, moves.

17. As water assists the movement of moving fish, so Dharma (assists the movement of moving) Pudgala and Jîva. (But) it does not move (Pudgala and Jîva which are) not moving.

COMMENTARY.

In this verse, we have a description of a peculiar substance known as Dharma in Jain philosophy. It should be remembered that the meaning of the word Dharma, as used by the Jainas, has not the slightest resemblance to that of the same word in Hindu philosophy.†

The Jaina philosophers mean by Dharma a kind of ether, which is the fulcrum of motion. With the help of Dharma, Pudgala and Jîva move. Dharma does not make these move, but only assists them in their movement when they begin to move. In all works in Jaina literature, we have nearly the same illustration given of Dharma. The illustration is as follows. As fish move in water, without being impelled in their movement by water, but only receiving assistance of the water in their movement, so Pudgala and Jîva move, assisted by

* Sanskrit rendering :

गतिपरिणतानां धर्मः पुद्गलजीवानां गमनसहकारी ।

तोयं यथा मत्स्यानां अगच्छतां नैव स नयति ॥१७॥

Gati-parinatânâm dharmah pudgalajîvânâm gamanasahakârî,
Toyan̄ yathâ matsyânâm agachehatâm naiva sa nayati—(17).

† “धर्मादयः संज्ञा सामायिक्यः ।

आहंते हि प्रवचनेऽनादिनिधनेऽर्हदादिभिः यथाकालं, अभिव्यक्तशानदर्श-
नातिशयप्रकाशैरवद्योतितार्थसारे रुढा एताः संज्ञा ज्ञेयाः। क्रियानिमित्ता
वा ।”

[तत्त्वार्थराजवार्त्तिकम् ।११११७१८८]

Dharma, but not impelled by it. Dharma has no form, is eternal and void of activity. These characteristics of Dharma has been thus enumerated in Varadhamâna Purâna by Sakala-Kîrti :

“जीवपुद्गलयोर्धर्मम्: सहकारी गतेभ्यंतः ।
अभूतो निष्क्रिया नित्या मत्स्यानां जलवद् भुवि ॥”

(Canto XVI, verse 29.)

i.e., “Dharma is known to be the helper of motion of Jîva and Pudgala, is formless, inactive and eternal. (It acts like) water to fish in the world.”

In Pañchâstikâya Samaysâra we have :

“उदयं जह भच्छार्ण गमणाणुगहयरं हवदि लोए ।
तह जीवपुद्गलाणं धर्मं दद्वं वियाणेहि ॥”

(Verse 85.)

i.e., “Know that, as water helps the movement of fish, so Dharma (helps the movement of) Jîva and Pudgala.”

Amrita Chandra Sûri has written in his Tattvârthasâra, “That is called Dharma which help the motion of things which have begun to move by themselves. Jîvas and Pudgalas resort to Dharma when they are going to move, as fish take the help of water in their movement.”

“क्रियापरिणतानां यः स्वयमेव क्रियावताम् ।
आदधाति सहायत्वं स धर्मः परिगीयते ॥
जीवानां पुद्गलानां च कर्त्तव्ये गत्युपग्रहे ।
जलवन्मत्स्यगमने धर्मः साधारणाश्रयः ॥”

[तत्त्वार्थसारः ३ । ३३ । ३४ ।]

In Jain Kâvyas also we have the same illustration of Dharma, and we shall only quote two such passages here :—

“धर्मः स नात्विकैरुक्तो यो भवेद् गतिकारणम् ।
जीवादीनां पदार्थानां मत्स्यानामुदकं यथा ॥”

[धर्मशार्माभ्युदयम् । १ । ८३ ।]

i.e., “That which becomes the fulcrum of motion of substances, like Jîvas, etc., as water is to fish is called Dharma by those versed in the Tattvas.”

“जलवन्मत्स्ययानस्य तत्र यो गतिकारणम् ।
जीवादीनां पदार्थानां स धर्मः परिवर्णितः ॥
लोकाकाशमभिव्याप्य संस्थितो मूर्त्तिवर्जितः ।
नित्यावस्थितिसंयुक्तः सर्वज्ञानगोचरः ॥”

[चतुर्दशमिति । १८ । ६९-७०]

i.e., "That is called Dharma which is the cause of movement of substances, like Jīvas, etc., as water (is the helper) of the movement of fish. It exists pervading Lokākāśa, is formless and eternal, and is the object of knowledge of only the omniscient."

Dharma is, therefore, that which, not moving in itself and not imparting motion to anything, helps the movement of Jīva and Pudgala. Without Dharma, the motion of Jīva and Pudgala would be impossible.

ठाणजुदाण अधम्मो पुग्गलजीवाण ठाणसहयारी ।
छाया जह पहियाणं गच्छता गेव सो धरई ॥ १८ ॥ *
 Thāṇajudāṇa adhammo puggalajīvāṇa thāṇasahayārī.
 Chhāyā jaha pahiyāṇam gachchhantā neva so dharayi—
 (18.)

Padapāṭha.— जह Jaha, as. छाया Chhāyā, shadow. पहियाणं Pahiyāṇam, of the travellers. ठाणजुदाण Thāṇajudāṇa, stationary. पुग्गलजीवाण Puggalajīvāṇa, of the Pudgalas and Jīvas. ठाणसहयारी Thāṇa-sahayārī, is assistant in making stationary. अधम्मो Adhammo, Adharma. सो So, that. गच्छता Gachchhantā, those moving. नेवा Neva, does not. धरई Dharaī, holds.

18. As shadow (assists the staying of) the travellers, (so) Adharma assists the staying of the Pudgalas and Jīvas which are stationary. But that (i.e., Adharma) does not hold back moving (Pudgalas and Jīvas).

COMMENTARY.

Adharma is exactly the opposite of Dharma which has been described in Verse 17. Dharma is the fulcrum of motion, and Adharma is the fulcrum of rest. *Vide*—

“जह हवदि धम्मदब्धं तह तं जायेह द्वप्रथमक्रूं ।

ठिदि-किरियाजुत्ताणं कारणभदं तु पुढरीव ॥”

[पञ्चास्तिकायस्मयसारः । ८६ ।]

Adharma, like Dharma, is eternal, without form and without

* Sanskrit rendering :

स्थानयुतानां अधम्मः पुद्गलजीवानां स्थानसहकारी ।

छाया यथा पथिकानां गच्छतां नैव स धरति ॥ १८ ॥

Sthānayutānām adharmaḥ pudgalajīvānām sthāna-sahakārī.
 Chhāyā yathā pathikānām gachchhatām naiva sa dharati—(18).

activity. It does not stop the motion of Jīva or Pudgala, but it assists them in staying still, while they are in a state of rest. *Vide—*

“स द्वाकर्त्ताप्यधर्मस्याजीवपुद्गलयोः स्थितेः ।

नित्योऽमूर्त्तः क्रियाहीनः द्वायेव पथिकाङ्गुनाम् ॥”

[*Vardhamāna Purāṇa*, XVI. 30.]

The following examples are invariably found in all Jaina works, as illustrating Adharma. First, Adharma is likened to earth which does not stop creatures from moving but becomes a support of them when they are at rest. Secondly, Adharma is said to be like shadow which does not forcibly stop the travellers scorched by the rays of the sun from moving, but assists in their rest, while they of their own accord come to sit in the shade.

Both these examples are given in the Verse 84, Canto XXI of *Dharmaśarmābhuyudaya Kāvya*:

“छायेव धर्मतप्तानामश्वादीनामिव क्षितिः ।

द्रव्यानां पुद्गलादीनामधर्मः स्थितिकारणम् ॥”

i.e., “Adharma is the cause of rest of Dravyas, Pudgala, etc., as shadow is that of (persons) heated by the rays of the sun, or as the earth is that of (creatures like) horses, etc.”

In *Tattvārthasāra*, Chapter III, Verses 35 and 36, we have :

“स्थित्या परिणतानां तु सञ्चिवत्वं दधाति यः ।

तमधर्मं जिनाः प्राहुर्निरावरणदर्शनाः ॥

जीवानां पुद्गलानाऽच्च कर्त्तव्ये स्थित्युपग्रहे ।

साधारणाश्रयोऽधर्मः पृथिवीव गत्वा स्थितौ ॥”

i.e., “Jivas, whose faith is unclouded, call that to be Adharma which ministers to the staying of Jivas and Pudgalas when these are prone to rest. Adharma supports all (to rest), like the earth allowing rest to the cows.”

In *Chandraprabhacharita*, Canto XVIII, Verse 71, we have :

“द्रव्यानां पुद्गलादीनामधर्मः स्थितिकारणम् ।

लोकेऽभिव्यापकत्वादिधर्मोऽधर्मोऽपि धर्मवत् ॥”

i.e., “Adharma is the cause of rest of Dravyas, Pudgala, etc. Adharma, like Dharma, has the same characteristics, viz., it pervades Lokākāśa, etc. (the other qualities are that of being eternal, being without form, and being perceptible only by the omniscient.)

We should therefore remember that, without Dharma, it will be impossible for any substance (Dravya) to move. The universe is divided into two parts : (1) Lokākāśa, which is pervaded throughout by Dharma and Adharma, and in which movement or rest may therefore

happen and (2) Alokâkâśa, which is beyond Lokâkâśa, and in which Dharma and Adharma are absent. We have learnt previously that one of the characteristics of a Jîva is to move upwards. When a Jîva makes an attempt to move upwards, in its gradual stages of development, it is able to do so through the assistance of Dharma. By gradually moving higher and higher, it reaches the limits of Lokâkâśa, beyond which there is no Dharma. Hence, it is bound to stay there. This will explain why in Verse 14 we have said that liberated Jîvas stay at the top of Lokâkâśa and, though possessing the characteristic of having an upward motion, they do not proceed any further.

**अवगासदाणजोग्गं जीवादीणं वियाण आयासं ।
जेणं लोगागासं अल्लोगागासमिदि दुविहं ॥ १६ ॥**
Avagâsadâṇajoggam jîvâdînâm viyâṇa âyâsam
Jenam logâgâsam allogâgâsamidi dubiham—(19).

Padapâṭha.—जीवादीण् Jîvâdînâm, of the Jivas. अवगासदाणजोग्गं Avagâsadâṇajoggam, capable of allowing space. जेण् Jenam, Jaina. आयासं Âyâsam, Âkâśa. वियाण Viyâṇa, know. लोगागासं Logâgâsam, Lokâkâśa. अल्लोगागासं Allogâgâsam, Alokâkâśa. इदि Idi, thus. दुविहं Dubiham, of two kinds.

19. Know that which is capable of allowing space to Jîva, etc., to be Akâśa, according to Jainism. Lokâkâśa and Alokâkâśa, thus (Akâśa is) of two kinds.

COMMENTARY.

The word Âkâśa is thus derived : “ That in which the substances, Jîva, etc., are revealed or that which reveals itself is known as Âkâśa,” or it may be thus derived : “ Âkâśa is that which allows space to other substances.”†

In our text, the last of the derivations is adopted, as this clearly

* Sanskrit rendering :

अवकाशदानयोग्यं जीवादीनं विजानी हि आकाशम् ।

जैनं लोकाकाशं अलोकाकाशमिति द्विविधम् ॥ १९ ॥

Avakâsadâṇayogyam jîvâdînâḥ vijânihi âkâśam,
Jainam Lokâkâsam Alokâkâsamiti dvividham—(19).

† Vide : आकाशंते स्मिन् द्रव्याणि स्वयं वा काशत इत्याकाशम् । (जीवादीनि द्रव्याणि स्वैः स्वैः पर्यायैः अव्यतिरेकेण यस्मिन्नाकाशंते प्रकाशंते तदाकाशं, स्वयं चात्मीयपर्यायमर्यादया आकाशत इत्याकाशम्) अवकाशदानाद् वा । (अथवा इतरेषां द्रव्याणां अवकाशदानादाकाशमिति पृष्ठोदरादिषु निपातितः शब्दः ।)

explains the characteristics of Akâsa. The chief characteristic of Akâsa is to allow other substances to enter into or penetrate itself. This entering or penetration is expressed by the word Avagâha, which Akalanka Deva explains as Anuprabesa or interpenetration. Umâ Svâmi has also mentioned this characteristic of Akâsa, e.g.

“आकाशस्यावगाहः ।”

[Tattvârthâdhigama Sûtra v. 18].

i.e., “interpenetrability is the characteristic of Akâsa.”

In Pañchâstikâyasamayasâra, verse 90, we have : “That which gives all the room to all Jîvas, Pudgalas and the rest (i. e., Dharma Adharma and Kâla) is Akâsa”* In Tattvâthasâra, Chapter iii. Verse 38, we have a similar idea :† “Akâsa is eternal, pervasive and all objects of the universe exist in it,”‡ and “it has no form.”§

Akalanka Deva gives the following example to illustrate the interpenetrability of Akâsa. He says that as water allows a swan to enter in itself, so Akâsa allows the other substances to penetrate itself.|| But this example, being taken from the material world, should not be accepted in a strict sense. For, really, a swan displaces some water; but Akâsa being a subtle substance does not obstruct other substances. To have a better example, let us suppose the empty space between a room to be Akâsa and the substances Dharma, Adharma, etc., to be lights of different lamps. Now, the space in a room can be filled up by the lights of different lamps which intermingle and penetrate the space. In the same manner, Akâsa can allow the substances, Dharma, etc., to penetrate itself.

Akâsa is of two kinds : Lokâkâsa and Alokâkâsa. These will be explained in the next verse.

* “सर्वेसिं जीवाणं सेराणं तद्य पुण्डलाणं च ।
जं देदि विवरमखिलं तं लोप हवदि आयासं ॥”

† “जीवानां पुण्डलानां च कालस्याधर्मधर्मयोः ।
अवगाहनहेतुत्वं तदिदं प्रतिपद्यते ॥”

‡ “लित्य व्यापकमाकाशमवगाहैकलक्षणम् ।
चराचराणि भूतानि यत्रासंबाधमासते ॥”

§ “लोकालोकनभेदादाकाशोऽ च द्विधा भवेत् ।
अवकाशप्रदः सर्वद्व्यानां मूर्च्छिर्जितः ॥”

[Vardhamâna-Purâna, XVI. 31.]

|| “ यथा जलमवगाहते हंसः ।”

[Tattvârtharâjavârttika. V. 18 (2)]

धम्माधम्मा कालो पुग्गलजीवा य संति जावदिये ।

आयासे सो लोगो तत्तो परदो अलोगुत्तो ॥२०॥ *

Dhammâdhammâ kâlo puggala-jîvâ ya santi jâva-diyे.

Âyâse so logo tatto parado alogutto.—(20).

Padapâthi.—जावदिये Jâvadiye, in which. आयासे Âyâse, in Âkâsa. धम्माधम्मा Dhammâdhammâ, Dharma and Adharma. कालो Kâlo, Kâla. य Ya, and. पुग्गलजीवा Puggalajîvâ, Pudgala and Jîva. संति Santi, exist. सो So, that. लोगो Logo, Lokâkâsa. तत्तो Tatto, that. परदो Parado, beyond. अलोगुत्तो Alogutto, is called Alokâkâsa.

20. Lokâkâsa is that in which Dharma, Adharma, Kâla, Pudgala and Jîva exist. That which is beyond (this Lokâkâsa) is called Alokâkâsa.

COMMENTARY.

“Loka is that place in which happiness and misery are seen as results of virtue or vice, or Loka might be said to be that place in which things are got, or Loka is that place which is perceived by the omniscient.”† This is how Akalanka Deva derives the word Loka. Âkâsa with reference to Loka, or Âkâsa similar in extent to Loka is Lokâkâsa, and Âkâsa beyond Loka is Alokâkâsa‡.

In the accompanying Plate, we have a representation of Lokâkâsa and Alokâkâsa. Loka or the universe, according to the Jain idea, consists of three divisions—Urdha Loka or the upper world,

* Sanskrit rendering :

धर्माधर्मै कालः पुद्गलजीवाः च सन्ति यावतिके ।

आकाशे स लोकः ततः परतः अलोकः उक्तः ॥ २० ॥

Dharmâdharmau kâlah pudgalajîvâh cha santi jâvatike.

Âkâše sa lokaḥ tataḥ parataḥ alokaḥ uktah—(20).

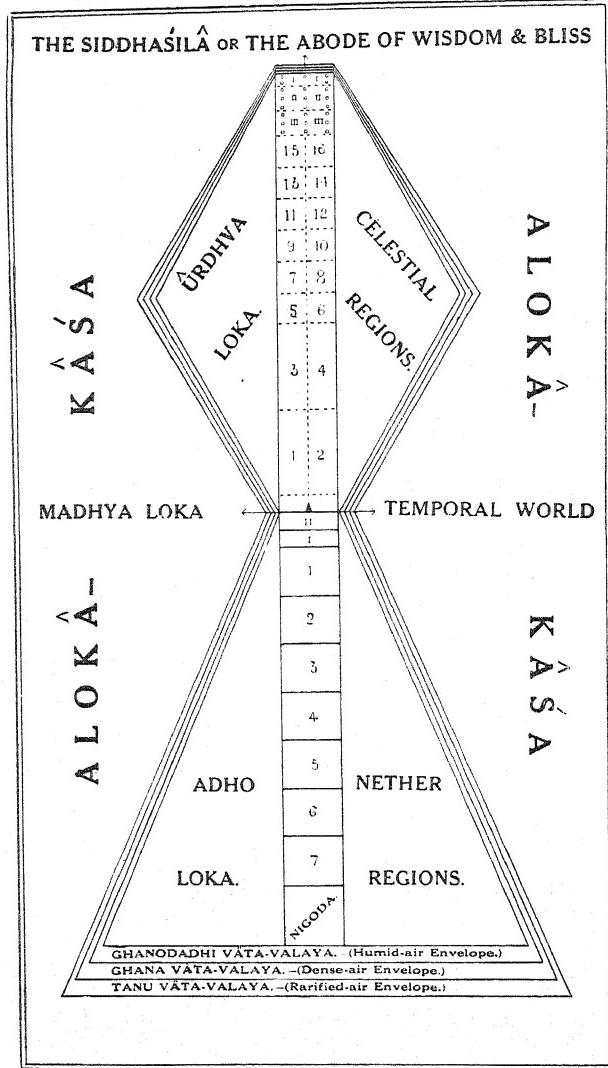
† “यत्र पुण्यपापफललोकनं स लोकः । (पुण्यपापयोः कर्मणाः फलं सुख-
दुःखलक्षणं यत्रालोक्यते स लोकः) लोकतीति वा लोकः । (लोकति
पश्यत्युपलभते अर्थान्वित लोकः) लोक्यत इति वा लोकः । (सर्वज्ञे नानंता-
प्रतिहतकेवलदर्शनेन लोक्यते यः स लोकः ।)”

[तत्त्वार्थराजवाच्चिकम् ५ । १२ । (१० । १२ । १३ ।)]

‡ “तस्याकाशं लोकाकाशं जलाशयत् । (लोकस्याकाशं लोकाकाशमिति ।
..... लोक एवाकाशं लोकाकाशमिति समानाधिकरणलक्षणा त्रुच्छः ।)”

[Tattvârtharâjavârttika. V. 12, (17)].

LOKĀKĀSA ... THE UNIVERSE.

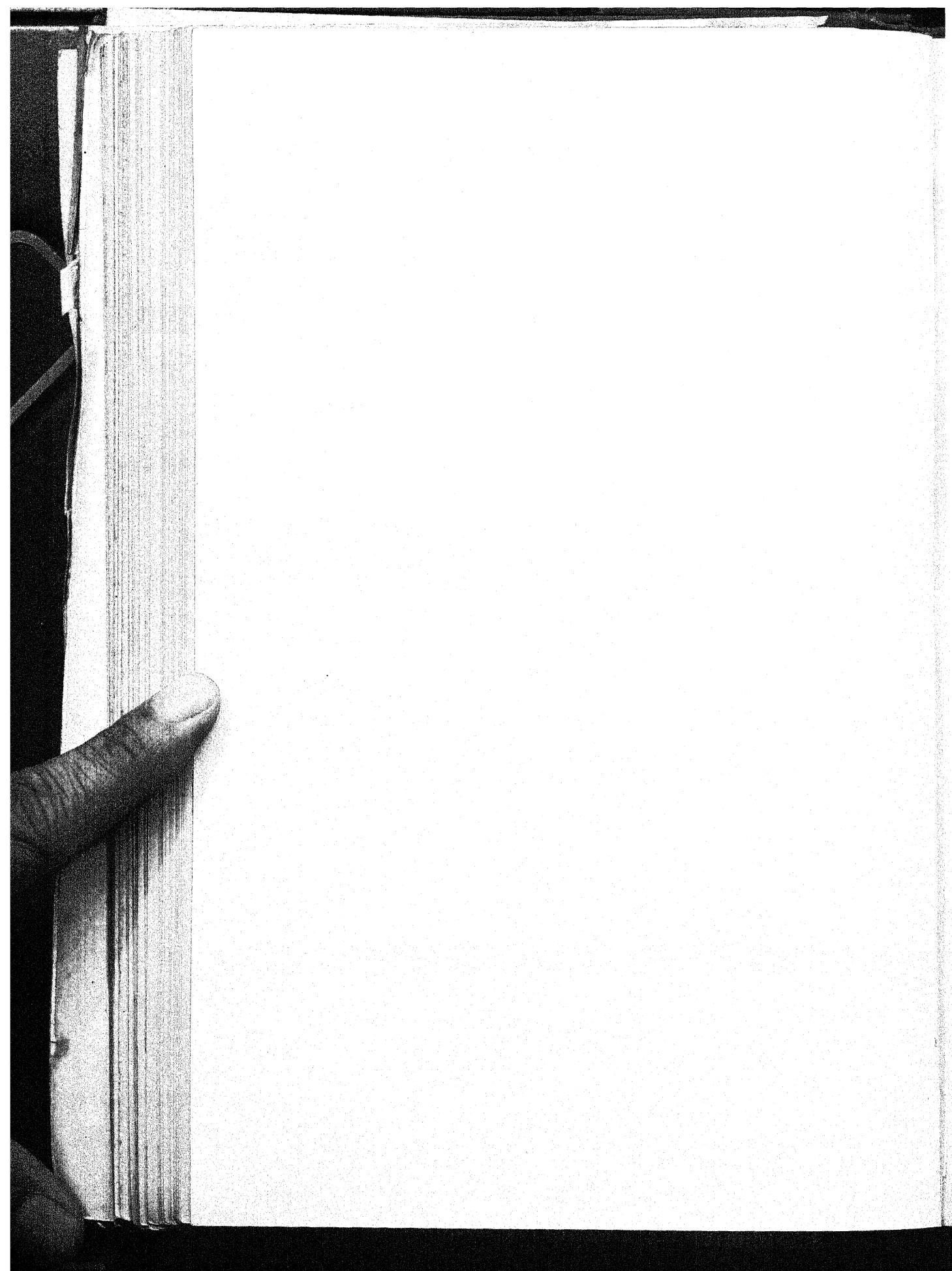

LOKĀKĀSA CONTAINING THE DRAVYAS AND

ALOKĀKĀSA BEYOND IT.

[See Notes on GĀTHĀ 20.]

FROM THE "KEY OF KNOWLEDGE" WITH THE COURTESY OF THE AUTHOR.

Madhya Loka or the middle world and Adho Loka or the lower world. The first is the abode of celestial beings, the second of men and of other creatures, and the third of the inmates of hell. Surrounding these Lokas, which are situated one above the other, are three layers of air, the inner being humid, the middle dense and the outer rarified. Within the envelope of these layers, there is Lokâkâśa—an invisible substance which allows space to other substances and is equal in extent to the Lokas. In this Lokâkâśa, Jîva, Pudgala, Dharmâ, Adharmâ exist.*

Beyond this Lokâkâśa, there is Alokâkâśa which is eternal, infinite, formless, without activity and perceptible only by the omniscient.† In Alokâkâśa, there is only the substance Âkâśa and not Dharmâ, Adharmâ, Kâla, Pudgala or Jîva.

**द्रव्यपरिवृत्त्वात् जो सो कालो हवेद् ववहारो ।
परिणामादीलक्ष्ये वट्टयलक्ष्ये य परमद्वे ॥२१॥‡**

Davvaparibattarûvo jo so kâlo havei vayahâro.

Parinâmâdilakkho vattapalakkho ya paramattho—(21).

Padapâtha.—जो, which. द्रव्यपरिवृत्त्वात् Davvaparivattarûvo, helping changes in substances. परिणामादीलक्ष्ये Parinâmâdilakkho, understood from modifications, etc. सो So, that. ववहारो Vayahâra, Vyavahâra. कालो Kâlo, time. हवेद् Havei, is. य Ya, which. वट्टयलक्ष्ये Vattapalakkho, understood from continuity. परमद्वे Paramattho, real.

* “धर्मा-धर्मसुताः कालपुडगलाः जीवपूर्वकाः ।
ये यावत्यत्र तिष्ठन्ति लोकाकाशः स्य उच्यते ॥”

[Vardhamâna Purâna XVI. 32].

“जीवा पुण्डलकाया धर्माधर्मा य लोकादोषणां ।
तत्त्वो अगणणमण्डणं आदासं ग्रन्तवदिरितं ॥”

[Pañchâstikâyasa mayasâra. Verse 91].

“पुडगलादि-पदार्थानामवगाहैकलक्षणाः ।
लोकाकाशः स्मृतो व्यापी शुद्धाकाशो विद्युतः ॥”

[Dharmaśarmâbhûdaya XXI. 86].

† “तस्माद् बहिरनन्तो स्यादाकाशो द्रव्यपरिज्ञतः ।
नित्योऽमूर्त्तो क्रियाहीनः सर्वज्ञहृषिणोऽरः ॥”

[Vardhamâna-Purâna XVI. 33].

‡ Sanskrit rendering :

द्रव्यपरिवृत्त्वनस्यः यः स कालः भवेत् ववहारः ।
परिणामादीलक्ष्यः वर्त्तनालक्षणा च परमार्थः ॥ २१ ॥

Dravyaparivarttanarûpaḥ yaḥ sa kâlaḥ bhavet vyavahâraḥ.

Parinâmâdilakṣyāḥ varttanâlakṣaṇā cha paramârthaḥ—(21).

21. Vyavahâra Kâla (Time from the ordinary point of view) is that which helps to produce changes in substances and which is known from modifications (produced in substances), while Paramârthika (*i.e.*, real) Kâla is understood from continuity.

COMMENTARY.

Real time is, according to the Jainâ view, that which assists the changes in substances. To give a concrete example, we might say that the stone under a potter's wheel assists in the movement of the wheel. The stone here does not impart motion to the wheel, but without this stone such a kind of motion would not have been possible. Similarly, time, according to Jainism, assists in the changes produced in substances, though it does not cause the same. The Jaina view is, that time does not cause the changes which are produced in the substances, but indirectly aids the production of such changes. This is real time. But time, from the ordinary point of view, consists in hours, minutes, seconds, etc., by which we call a thing to be new or old according to changes produced in the same.* These two kinds of time are technically called Kâla and Samaya respectively. In all the

* “नवजीर्णादिपर्यायैर्द्व्यानां यः प्रवर्तकः ।
समयादिमयः कालो व्यवहाराभिदोऽस्ति सः ॥”

[वर्द्धमानपुराणम् । १६ । ३४ ।]

It is said that Vyâvahârika Kâla is known from Pariñâma (modification) Kriyâ (action) Paratva (distance) and Aparatva (nearness) of substances. *Vide-*

“व्यावहारिककालस्य परिणामस्थाप्ता क्रिया ।
परत्वं चापरत्वं च लिङ्गान्याहुर्महर्षयः ॥
स्वजातेरविरोधेन विकारो यो हि वस्तुनः ।
परिणामः स निर्दिष्टो परिष्पन्दातिमकोऽजिनैः ॥
प्रयोगविद्यसाभ्यां या लिमित्ताभ्यां प्रजायते ।
द्रव्यस्य सा परिक्षेया परिष्पन्दातिमका क्रिया ॥
परत्वं विश्रकृष्टत्वमितरत् सञ्चिकृष्टता ।
ते च कालद्वाते ग्राह्ये कालप्रकरणादिह ॥”

[तत्त्वार्थसारः । ३ । ४५—४८ ॥]

Āngas of the Jainas we find the phrase, "In that Kāla and in that Samaya" ("तेण कालेण तेण समये"). Kāla is eternal, void of form and without beginning or end. Kāla has no varieties. Samaya has a beginning and an end, and consists of varieties, viz., hour, minute, second, etc. Kāla may be said to be the substantial cause (Upādāna Kāraṇa) of Samaya.

"Some say that there is no other Kāla, except that which consists of acts comprised by the rising and setting of the sun, etc."* That is to say, some deny that there is a real time (Nīśchaya Kāla) behind the apparent time (Vyavahāra Kāla). But this view is untenable, for there must be a time having the characteristics of a substance different from the acts mentioned above. There must be something behind to help these acts. Though in ordinary parlance we apply the word time to such acts, real time is not identical with the same.†

Vartanā or continuity is the perception of the existence of a substance understood from changes produced in the same in separate moments of time.‡ For example, we put rice in a pot containing water and place the same on a fire. After some time, we find that

* "क्रियां दिनकरादीनामुदयास्तमयादिकाम् ।
प्रविहायापरः कालो नास्तीत्येके प्रचक्षते ॥"
[चन्द्रप्रभवरितम् । १८ । ७५ ।]

† "तत्र युक्तं क्रियायां हि लोके काल इति ध्वनिः ।
प्रवृत्तो गौणवृत्त्यैव वाहीक इव गोध्वनिः ॥
न च मुख्याहृते गौणकल्पना नरसिंहवत् ।
तस्माद्व्यस्वभावोऽन्यो मुख्यः कालोऽस्ति कश्चन ॥"
[चन्द्रप्रभवरितम् । १८ । ७६ । ७७ ।]

"कालो दिनकरादीनामुदयास्त-क्रियात्मकः ।
ग्रापचारिक एवासौ मुख्यकालस्य सूचकः ॥"
[धर्मशार्माभ्युदयम् । २१ । ८९ ।]

‡ "प्रतिद्रव्यपर्यायमन्तर्नीतैकसमया स्वसत्तानुभूतिर्वर्त्तना ।"
[तत्वार्थराजवाचिकम् । ५-२१४]

"अन्तर्नीतैकसमया प्रतिद्रव्यविपर्ययम् ।
अनुभूतिः स्वसत्तायाः स्मृता सा खलु वर्त्तना ॥"
[तत्वार्थसारः । ३४१]

the rice has been boiled. From this we infer that slow changes must have been going on in the rice from the moment we put it in the raw state in the vessel, till we saw it in the boiled condition. Throughout this period an existence is to be inferred. This perception of existence is called Vartanā. Of course, this inference of existence of real time can only be made from the effects of apparent Time (Vyavahārika Kāla), viz., the changes in the rice.*

**लोयायपदेसे इकेके जे द्विया हु इकेका ।
रयणाणं रासीमिव ते कालाण्यु असंखदव्याणि ॥२२॥†**

Loyāyapadese ikkekke je tthiâ hu ikkekka,
Rayañānam râsimiva te kâlânû asamkhadav-
vâni—(22).

Padapâtha.—इकेके Ikkekke, in each. लोयायपदेसे Loyāyapadese, Pradeśa of Lokâkâśa. जे Je, which. इकेका Ikkekka, one by one. कालाण् Kâlânû, points of Time. रयणाणं Rayañānam, jewels. रासीमिव Râsimiva, heaps. हु Hu, certainly. द्विया Tthiâ, are. ते Te, that. असंखदव्याणि Asamkhadavvâni, innumerable substances.

22. Those innumerable substances which exist one by one in each Pradeśa of Lokâkâśa, like heaps of jewels, are points of time.

COMMENTARY.

Kâla or time consists of minute points or particles which never mix with one another, but are always separate. The universe (Lokâkâśa) is full of these particles of time, no space within it being void of the same. It need not be mentioned that these particles of time are invisible, innumerable, inactive and without form.

In all the Jaina works, these particles have been compared to innumerable jewels. This example illustrates the fact that the

* “सानुमानिकी व्यावहारिकदर्शनात् पाकवत् ।”
[तत्वार्थराजज्ञार्चिकम् ।३११५]

† *Sanskrit rendering*:

लोकाकाशप्रदेशे पकैकस्मिन् ये स्थिताः हि पकैकाः ।

रत्नानां राशिः हव ते कालाणवः असंख्यद्रव्याणि ॥२२॥

Lokâkâśa—pradeśe ekaikasmin ye sthitâḥ hi ekaikâḥ,
Ratnânam rasîḥ iva te kâlânavaḥ asamkhya-dravyâni—(22).

particles of time never mix up with one another. In Tattvârthasâra, we have—

“एकैकवृत्त्या प्रत्येकमणवस्तस्य निष्क्रियाः ।
लोकाकाश-प्रदेशेषु रत्नराशिरिव स्थिताः ॥” [३४४]

i.e., “The particles of that (Time) exist each in its own capacity, like heaps of jewels in the Pradesas of the Lokâkâśa (universe), and are without activity.”

In Vardhamâna Purâna, we have—

“लोकाकाशप्रदेशे ये ह्यैकैका अणवः स्थिताः ।
भिन्नभिन्नप्रदेशस्था रत्नानामिव राशयः ।”

[Canto XVI., Verse 35.]

i.e., “The particles exist separately in different Pradesas of Lokâkâśa, like heaps of jewels in different places.”

This characteristic of Time differentiates it from the other five kinds of substances; for, while the former consists of separable particles, the latter are collections of indivisible and inseparable parts.

एवं छवूभेयमिदं जीवाजीवप्पभेददो दव्वं ।
उत्तं कालविजुतं णायव्वा पञ्च अत्थिकाया तु ॥२३॥*

Evam chhavbheyamidam jîvâjîvappabhedado dav-
vam,

Uttam kâlavijuttam nâyavvâ pañcha athikâyâ
du. (23).

Padapâtha.—एवं Evam, in this manner. जीवाजीवप्पभेददो Jîvâjîvappa-
bhedado, according to the subdivisions of Jîva and Ajîva. इदं Idam, this.
दव्वं Davvam, Dravya. छवूभेय Chhavbheyam, of six kinds. उत्तं Uttam, is called.
तु Du, and. कालविजुतं Kâla-vijuttam, without Kâla. पञ्च Pañcha, five. अत्थिकाया
Athikâyâ, Astikâyas. णायव्वा Nâyavvâ, to be known.

23. In this manner, this Dravya is said to be of six kinds, according to the subdivisions of Jîva and Ajîva. The five, without Kâla, should be understood to be Astikâyas.

* Sanskrit rendering :

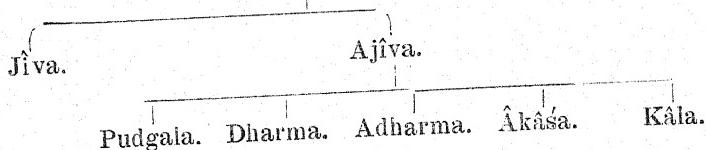
एवं षड्भेदं इदं जीवाजीवप्रभेदतः द्रव्यम् ।
उत्तं कालवियुक्तं ज्ञातव्याः पञ्च अस्तिकायाः तु ॥२३॥

Evam sañbhedam idam jîvâjîvaprabhedataḥ dravyam,
Uktam kâlaviyuktam jñâtavyâḥ pañcha astikâyâḥ tu.—(23).

COMMENTARY.

Dravya is divided into Jiva and Ajiva. Ajiva, again, is subdivided into Pudgala, Dharma, Adharma, Akâsa and Kâla. These five Ajivas, with Jiva, make up the six varieties of Dravya.

DRAVYĀ.

Of these six varieties, Jîva, Pudgala, Dharma, Adharma and Akâsa are technically known as the five Astikâyas.* The meaning of the word Astikâya will be understood from Verse 24, Page 65 and the reason why Kâla, the sixth variety of Dravya, is not called Astikâya, will be explained in Verse 25. Page 66.

संति जदो तेणदे अत्थीति भण्णति जिणवरा जम्हा ।
काया इव वहुदेसा तम्हा काया य अत्थिकाया य ॥२४॥†
Santi jado tenede atthiti bhan̄anti jinavarā jamhā,
Kâyâ iva vahudesâ tamhâ kâyâ ya atthikâyâ ya.—(24).

* Compare :

“धर्माधर्मै नभः कालः पुद्गलश्चेति पञ्चधा ।
अजीवः कथयते सम्यग् जिनैस्तत्वार्थदर्शिभिः ॥
षड्द्रव्याणीति वर्णनते समं जीवेन तान्यपि ।
विना कालेन तान्येव यान्ति पञ्चास्तिकायताम् ॥”
[धर्मशार्माभ्युदयम् ।२६।८१। ८२]

Also—

“धर्माधर्माविवाकाशं कालः पुद्गल इत्यपि ।
अजीवः पञ्चधा श्वे यो जिनागमविशारदैः ॥
पतान्येव सजीवानि षड् द्रव्याणि प्रचक्षते ।
कालही नानि पञ्चास्तिकाया स्तान्येव कीर्तिताः ॥”
[चन्द्रप्रभचरितम् ।१५।६७।६८]

† Sanskrit rendering :

सन्ति यतः तेन अस्ति इति भण्णति जिनवराः यस्मात् ।
काया इव वहुदेशाः तस्मात् कायाः च अस्तिकायाः च ॥२४॥
Santi yataḥ tena asti iti bhan̄anti jinavarāḥ Gasmāt,
Kâyâ iva vahudeśāḥ tasmāt kâyâḥ cha astikâyâḥ, cha.—(24).

Padapâtha.—जदे Jado, because, स्वे Ede, these. सति Santi, exist. तेऽ
Teṇa, on that account जिनवरा Jinavarâ, the great Jinas. अत्थीति Atthîti, as
“Asti.” भर्तुति Bhaṇtîti, say. य Ya, and. जन्महा Jamhâ, because. काया Kâyâ, bodies.
इव Iva, like. वहुदेश Vahudesâ, having many Pradesas. तम्हा Tamhâ, therefore
काया Kâyâ, Kâyas. य Ya, and. अतिकाया Atthikâyâ, Astikâyas.

24. As these exist, they are called “Asti” by the great Jinas, and because (they have) many Pradesas, like bodies, therefore [they are called] Kâyas. [Hence these are called] Astikâyas.

COMMENTARY.

“Asti-kâya”† consists of two words, “Asti” and “Kâya.” “Asti” literally means “exists.” Now, the five kinds of substances, viz., Jîva, Pudgala, Dharma, Adharma, and Âkâsha always exist; hence, while mentioning any of these, one might say “it exists.” Again, each of these substances has many Pradesas, like bodies. Hence, each of these might also be said to be “Kâya” (literally, body). These two characteristics being combined, each of the aforesaid five substances are named ‘Astikâya’ or ‘that which exists and has different Pradesas like a body.’ It should be remembered that to be an Astikâya, a substance must have both these characteristics. The substance Kâla, (Time) though having the first characteristic (viz. existence), is not called Astikâya, because it does not have many Pradesas.

To be more clear, first let us understand what is meant by a Pradesa. Pradesa has been defined in Verse 27 to be that part of space which is obstructed by one indivisible atom of matter. A Pradesa can contain not only atoms of matter, but of particles of other substances also. Thus each of the substances have Pradesas. Now, Jîva, Pudgala, Dharma, Adharma and Âkâsha have many Pradesas, as these consist of many indivisible and inseparable parts, or, in other words, the particles of these are not separate, but are mixed up or capable of being mixed up. Hence, as we are unable to locate these particles, in definite Pradesas, these substances can be said to

† The word Astikâya is thus derived :

“अस्ति इति तिङ्गत्प्रतिरूपकमव्ययम् ।”

“Asti” is an indeclinable (Avyaya) resembling a verb in form.

That which acts like Kâya is “Kâya.”

(काय इव आचरति इति कायः । आचरार्थं विवर् ।)

That in which there is existence (Asti) and Kâya is called Astikâya.

occupy many Pradeśas. But Kāla consists of particles which never mix up, and consequently each of these particles occupies a particular Pradeśa. Hence Kāla is said to have one Pradeśa only. But the other substances Jīva, Pudgala, Dharma, Adharma and Ākāśa having no separable and distinct particles occupying distinct Pradeśas, are said to be of many Pradeśas.

Kāya is that which has many Pradeśas. The five substances, Jīva, Pudgala, Dharma, Adharma and Ākāśa have many Pradeśas, and hence these are called Kāyas; but Kāla, having but a single Pradeśa, is not called so. This is the reason why Kāla is not called an "Astikāya."

होंति असंख्या जीवे धर्माधर्ममे अणंत आयासे ।

मुत्ते तिवह पदेसा कालस्सेगो ण तेण सो काशो ॥२५॥*

Honti asamkhâ jîve dhammâdhamme ananta âyâse.

Mutte tivaha padesâ kâlassego na tena so kâyo—(25).

Padapûtha.—जीवे Jīva, in Jīva. धर्माधर्मे Dhammâdhamme, in Dharma and Adharma. असंख्या Asamkhâ, innumerable. पदेसा Padesâ, Pradeśas. होंति Honti, are. आयासे Âyâse, in Ākâśa. अणंत Ananta, infinite. मुत्ते Mutte, in that which has form. तिवह Tiviha, of three sorts. कालस्सा Kâlassa, of Kâla. ए ए Ego, one. तेण Tenâ, for that. सो So, that. काशो Kâyo, having body. ना Na, not.

25. In Jīva and in Dharma and Adharma, the Pradeśas are innumerable, in Ākâśa (the Pradeśas are) infinite and in that which has form (*viz.*, Pudgala) (these are) of three kinds, (*viz.*, numerable, innumerable and infinite). Kâla (Time) has one (Pradeśa). Therefore, it is not (called) Kâya.

COMMENTARY.

Every kind of substance is made up of ultimate indivisible particles. The space occupied by one such particle is known as Pradeśa. Now, the substances, Jīva, Dharma and Adharma have

* Sanskrit rendering :

भवन्ति असंख्याः जीवे धर्माधर्मयोः अनन्ताः आकाशे ।

मूर्त्ते त्रिविद्धाः प्रदेशाः कालस्य एकः न तेन स कायः ॥ २५ ॥

Bhavanti asamkhyâḥ jîve dharmâdharma�oḥ anantâḥ ākâśe,
Mûrtte trividhâḥ pradesâḥ kâlasya ekaḥ na tena sa kâyaḥ (25).

innumerable Pradesas.* That is to say, the Pradesas of Jiva, Dharma and Adharma are beyond calculation. Lokâkâsa or the universe contains innumerable Pradesas and, as Jiva can fill up the whole of the universe by expansion, it is said to contain innumerable Pradesas. Dharma and Adharma also pervade all parts of the universe, as oil pervades the whole portion of a mustard seed.† Hence these two substances also have innumerable Pradesas. Âkâsa is infinite, for it not only pervades the universe, but is even existent beyond it; hence its Pradesas are infinite. The distinction between innumerable and infinite Pradesas consists in this that, while the former have a limit, though it is beyond the power of even an omniscient being to count them, the latter is without limits.

It may be urged that, without knowing the number of the Pradesas belonging to Âkâsa, how can one become omniscient? Akalanka Bhatta has replied to this that, to be omniscient, it is sufficient to know that these are innumerable.

When we say that Pradesas of such and such a substance are innumerable, we mean that in reality these are incapable of being counted by anyone. We are not speaking this with reference to the ordinary human beings who have limited powers of perception, but with reference to all beings.‡ Hence, it must be supposed that an omniscient being only knows that Pradesas of such substances are innumerable. This is also the case when we speak of the infinite Pradesas.

* “असंख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम् ।”

[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् ५।८।]

“एकस्य जीवद्रव्यस्य धर्माधर्मात्मिकाययोः ।

असंख्येयप्रदेशात्ममेतेषां कथितं पृथक् ॥”

[तत्वार्थसारः । ३। १९।]

† “संद्वाराच्च विसर्पाच्च प्रदेशानां प्रदीपष्टत् ।

जीवस्तु तदसंख्येयभागादीनवगाहते ॥

लोकाकाशो समस्तेऽपि धर्माधर्मात्मिकाययोः ।

तिलेषु तैलवत् प्राहुरवगाहं महर्घयः ।”

[तत्वार्थसारः । ३। १४। २३।]

‡ “संख्याविशेषातीतत्वादसंख्येयाः ।”

“तदनुपलब्धेर सर्वज्ञत्वप्रसंग इति चेन्न तेनात्मनावसितत्वात् ।”

[तत्वार्थराजवार्त्तिकम् ५।८।१।३।]

Pudgala has Pradesas which are numerable, innumerable and infinite. To be more explicit, Pudgala or matter consists of ultimate indivisible particles which we might call atoms, remembering, however, that these atoms are more fine than the atoms as understood in the modern science. Now, two or more atoms of matter may combine and produce what is technically known as a Skandha.[†] A Skandha may contain two, four, six, a hundred, a million or more atoms. The Pradesas or spaces obstructed by atoms in the state of Skandha can, therefore be counted, and hence we might say in this respect that matter (Pudgala) has numerable Pradesas. From another point of view, if we do away with the combination which produce Skandhas and suppose the atoms to exist separately, contemplating a division, Pudgala should be understood to have innumerable atoms; for Pudgala, as mentioned before, exists throughout Lokâkâsa or the universe. Again, Pudgala may be said to have infinite Pradesas also from another point of view, *niz.*, the atoms of matter in a subtle state may be considered to be infinite.

If a doubt be started that how can infinite atoms exist in finite Lokâkâsa, we reply that atoms in a subtle state, though infinite, can exist in one Pradeśa of Akâsa, though in the gross state this is not possible.[‡] Thus matter in subtle state may be said to possess infinite Pradesas.

It has already been mentioned in the Commentary on Verse 24 that Kâla has only one Pradeśa, and this is the reason why we do not call it Kâya, for a Kâya is that which has more than one Pradeśa.

एयपदेसो वि अणु णाणाखंधपदेसदो होदि ।

बहुदेसो उवयारा तेण य काच्रो भण्नति सवगाहु ॥२६॥*

Eyapadeso vi anû nânâkhandhappadesado hodi.

† “अणवः स्कन्धाश्च ।” “भेदसंघातेभ्य उत्पद्यन्ते ।”

“भेदादणुः ।” “भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः ।”

[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् । ५ । २५—२८ ।]

‡ “अधिकरणविरोधादानन्त्याभाव इति चेत्र सूक्ष्मपरिणामावगाहनसामर्थ्यात् ।

[तत्वार्थराजवार्त्तिकम् । ५ । १ । ३ ।]

* Sanskrit rendering :

एकप्रदेशः अपि अणुः नानास्कन्धप्रदेशातः भवति ।

बहुदेशः उपचारात् तेन च कायः भण्नति सर्वज्ञाः ॥ २६ ॥

Ekapradesah api anuh nânâskandhapradesatah bhavati.

Vahudesah upachârât tena cha kâyâh bhaṇanti sarvajñâh—(26).

Bahudeso uvayârâ tena ya kâyo bhananti savvan-hu—(26.)

Padapâtha.—स्वपदेसेवि Eyapadesovi, though of one Pradeśa, अनु Anû, atom, नानासंख्यपदेसेवि Nâñâkhandhappadesado, on account of being Pradeśa of many Skandhas. वहूर्वे Bahudeso, of many Pradeśas. होदि Hodi, becomes. तेषा Tepa, therefore. या Ya, and. सवण्हु Savvanhu, the omniscient. उवयारा Uvayârâ, ordinarily. कायो Kâyo, Kâya. भनति Bhananti, say.

26. An atom (of Pudgala), though having one Pradeśa, becomes of many Pradeśas, through being Pradeśa in many Skandhas. For this reason, from the ordinary point of view, the omniscient ones call (it to be) Kâya.

COMMENTARY.

It may be urged that, as each particle of Kâla occupies a separate Pradeśa, so we have said that Kâla has one Pradeśa only; in the same manner, each atom of matter occupies one Pradeśa, and consequently matter might also be said to have only one Pradeśa. To this, we reply that it is true that a single atom of matter occupies a single Pradeśa, but this atom may combine with other atoms and form different Skandhas which have many Pradeśas. With reference to this stage, an atom may be said to have many Pradeśas. For this reason, from the ordinary point of view, we recognise even one atom to have many Pradeśas. And, as that which has many Pradeśas is called Kâya, so this atom also is known as Kâya.

The atoms in matter are capable of combining with one another and form Skandhas, but particles of Time cannot combine in this manner. It has been mentioned before that each particle of Time exists separately. Hence, though from the ordinary point view we may say an atom of matter to have many Pradeśas with reference to its existence in a Skandha stage, we cannot say that a particle of Time in the same manner contains many Pradeśas.

जावदियं आयासं अविभागीपुग्गलाणुवट्ठद्धं ।
त खु पदेसं जाणे सव्वाणुद्वाणदाणरिहं ॥ २७ ॥*

Jâvadiyam âyâsam avibhâgîpuggalânûvatthaddham,

* Sanskrit rendering :

यावन्मात्रं आकाशं अविभागीपुद्गलाणवष्टव्यम् ।
तं खलु प्रदेशं जानीहि सव्वाणुस्थानदानार्हम् ॥ २७ ॥

Yâvanmâtram âkâsam avibhâgipudgalânavaṣṭavdhama,
Tam khalu pradesam jânihi sarvânusthânañârham—(27).

Tam khu padesam jāne savvānuṭṭhānadānariham.—
(27)

Padapâtha.—जावदिय Jâvadiyam, which portion. आवास्य आयासम्, आकाशा अविभगीपुण्याणुवृद्धः Avibhâgipuggalânuvratâhaddham, is obstructed by one indivisible atom of Pudgala. तं Tam, that. कु Khu, surely. सव्वाणुद्राक्षाणदारिहम् Savvānuṭṭhānadānariham, capable of giving space to particles of all. पदेषं Padesam, Pradeśa. जाने Jane, know.

27. Know that (to be) surely Pradeśa which is obstructed by one indivisible atom of Pudgala and which can give space to all particles.

COMMENTARY.

We have already mentioned more than once what is meant by a Pradeśa. In this verse, we have a definition of Pradeśa. That portion of Akâśa which is obstructed by one indivisible ultimate atom of matter is known as a Pradeśa. In such a Pradeśa of Lokâkâśa, one Pradeśa of Dharma, one Pradeśa of Adharma, one particle of Kâla and innumerable atoms of matter, or even Skandhas in a subtle state may exist.* The characteristic of Akâśa is to give space to all these.

आसवबन्धगसंवरणिजरमोक्षवा सपुण्यपापावा जे ।
जीवाजीवविसेसा ते वि समासेण पभणामो ॥ २८ ॥†
Âsavabandhaṇasamvaraṇijaramokkhâ sapuṇṇapâ-
vâ je,
Jîvâjîvavisesâ te vi samâsenâ pabhanâmo—(28).

Padapâtha.—जे Je, those. सपुण्यपापा Sapuṇṇapâvâ, with Puṇya and Pâpa. आसवबन्धगसंवरणिजरमोक्षवा Âsava-bandhaṇa-samvaraṇijaramokkhâ, Âsava, Bandha,

* “लोकाकाशस्य तस्यैकप्रदेशादैस्तथा पुनः ।
पुद्गला अवगाहन्ते इति सर्वज्ञशासनम् ॥
अवगाहनसामर्थ्यात् सूक्ष्मत्वपरिणामिनः ।
तिष्ठन्त्येकप्रदेशोऽपि बहवेऽपि हि पुद्गलाः ॥”

[तत्त्वार्थसारः । ३ । २५ । २६ ।]

† Sanskrit rendering :

आसवबन्धगसंवरणिजरमोक्षाः सपुण्यपापाः ये ।
जीवाजीवविशेषाः तान् अपि समासेन प्रभणामः ॥ २८ ॥
Âsava-bandhaṇa-samvaraṇijaramokkhâ sapuṇṇapâpâḥ ye.
Jîvâjîvaviśeṣâḥ tân̄ api samâsenâ prabhanâmaḥ—(28).

Samvara, Nirjarâ and Moksha. जीवाजीवविसेश Jivâjîva-visesâ, varieties of Jîva and Ajîva. तेवि Tevi, those also. समासेन Samâsen, briefly. पञ्चानि Panchâni, say.

28. We shall describe briefly those varieties of Jîva and Ajîva also which are (known as) Âsrava, Bandha, Samvara, Nirjarâ and Moksha, with Punya and Pâpa.

COMMENTARY.

The author now takes up the subject of Âsrava, Bandha, Samvara, Nirjarâ, Punya and Pâpa. These seven are commonly known as the seven Tattvas of Jainism. Adding Jîva and Ajîva to these, we get the nine Tattvas of Jainism. Each of these seven will be taken up and discussed one by one in Verses 29-38.

**आसवदि जेण कम्मं परिणामेणपणो स विगणेत्रो ।
भावासवो जिणुत्तो कम्मासवणं परो होदि ॥२६॥**
Âsavadi jena kammam parinâmenappano sa vinneo,
Bhâvâsavo jinutto kammâsavaṇam paro hodi—(29).

Padapâtha.—अप्पणो Appano, of the soul. जेण Jena, that परिणामेण Pariṇâmena, modification. कम्मं Kammam, Karma. आसवदि Âsavadi, gets in. स Sa, that. जिणुत्तो Jinutto, called by the Jîna. भावासवो Bhâvâsavo, Bhâvâsrava. विण्णेत्रे Vinneo, to be known. कम्मासवणं Kammâsavaṇam, influx of Karmas. परो Paro, the next. होदि Hodi, is.

29. That modification of the soul by which Karma gets into (it), is to be known as Bhâvâsrava, as told by the Jîna, and the other (kind of Âsrava) is the influx of Karma.

COMMENTARY.

Âsrava has been defined to be the cause of the bondage of Karma, i.e., that by which the Karmas enter the soul.† Elsewhere,

* Sanskrit rendering :

आस्रवति येन कर्म परिणामेन आत्मनः स विज्ञेयः ।
भावासवः जिनोक्तः कर्मासवणं परः भवति ॥२९॥

Âsravati yena Karma pariṇâmena âtmânaḥ sa vijñeyah.
Bhâvâsravaḥ jinoktaḥ karmâsavaṇam paraḥ bhavati—(29).

† “ग्राश्रवन्ति प्रविशन्ति येन कर्माणि आत्मनि इति आश्रवः कर्मबन्धहेतुरिति भावः ।”

[Abhayadeva's Commentary on Sthânâṅga.]

we have "those from which Karmas flow are called Âsravas."* These definitions are in keeping with the derivative meaning of the word Âsrava, and throughout Jaina literature the word Âsrava is used in this sense. We should mention in this connection that this use of the word Âsrava, in its original and derivative sense, has been supposed to support the view that Jainism was prevalent before Buddhism. "We meet with many terms which are used alike by the Jainas and the Buddhists. Among them there is one which the Buddhists must have borrowed from the Jainas. The term Âsrava, in Pali Âsava, is, according to the Buddhists, synonymous with Klesa, and it means human passion, sin, corruption, depravity. Âsrava, etymologically, meant 'flowing in' or 'influx,' and it was difficult to imagine why the Buddhists should have chosen just that word to denote sin, corruption, depravity. Even if taken in a metaphorical sense, it is not easy to see how, from the Buddhist point of view, it could come to express the idea of depravity and sin, for it might be asked what is to flow in and where is it to flow in? But with the Jainas, Âsrava retained its etymological meaning and it adequately expressed the idea denoted by the term Âsrava, for, according to Jaina philosophy, Âsrava meant the influx of matter into the soul. Hence the term Âsrava had its literal meaning, for there really was something flowing in, and the result of it was defilement or depravity. It is therefore easily imaginable that, in common parlance, Âsrava should have got the meaning defilement or depravity, irrespective of the etymology; and this was just what happened to the word Âsrava before it was received into Buddhist terminology. But the word could never have been used in its derivative meaning (sin), if it had not before been used in its literal meaning. And since the Jainas used the word in its original, i.e., literal or etymological meaning, those who used it in the derived meaning must have adopted it from the Jainas. Thus the use of the word Âsrava by the Buddhists is a proof of their posteriority with regard to the Jainas."†

Umâsvâmi says that Âsrava results from the actions of the

* "अभिविधिना श्रौति श्रवति कर्म येन्यस्ते आश्रवाः ।"

[Abhayadeva's Commentary on Praśna Vyâkaraṇa].

† Presidential address by H. Jacobi, delivered at Benares, on the 29th December, 1912.

body and the mind and also from speech.* Svâmi Kârtikeya says that Âsravas are certain movements of Jîva resulting from actions of speech and those of the mind and the body, either accompanied by or bereft of Moha Karma.† As water enters a pond through various channels, so Karmas enter a soul through the Âsravas.‡ As water enters a boat through holes, so Karma enters a soul through Âsravas.

Âsravas are broadly divided into (a) Bhâvâsrava and (b) Karmâsrava or Dravyâsrava. The former consists of the thought-activities which cause the influx of karmic matter into a soul while the latter is the karmic matter itself, which enters a soul in this manner. In other words, in Bhâvâsrava we are concerned with thought activities, while in Dravyâsrava or Karmâsrava we have connection with matter. Abhayadeva says that Dravyâsrava is the entrance of water through holes in a boat, etc., when the boat is on the water, and Bhâvâsrava is the influx of Karma, through the five senses of Jivas.§ In Vardhamâna, Purâna, we have "that Bhâva made impure by attachment (Râga), etc., by which Karmas adhere to men possessing attachment, is

* "कायवाङ्मनः कर्म योगः ।"

"स आस्रवः ।"

[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् । ६ ॥ १ ॥ २ ॥]

Amritachandra Sûri, in his Tattvârthasâra (IV-2) has combined the above two Sûtras in a single line of a verse as follows :—

"कायवाङ्मनसा कर्म स्मृतो योगः स आस्रवः ।"

Vide also.—

"कर्मणामागमद्वारमास्त्रं संप्रचक्षति ।

स कायवाङ्मनः कर्मयोगत्वेन व्यवस्थितः ॥"

[चन्द्रप्रभचरितम् । १८ ॥ ८२ ॥]

† "मणवयणकायजोया जीवपयेसाण—फंदणविसेसा ।

मोहोदपण जुत्ता विजुत्ता वि य आसवा हैति ॥"

[स्वामिकार्त्तिकेयानुप्रेक्षा । ८८ ॥]

‡ "सरसः सलिलावाहि द्वारमत्र जनैर्यथा ।

तदास्त्रवणहेतुत्वादास्रवो व्यपदिश्यते ॥"

[तत्वार्थसारः । ४ ॥ ३ ॥]

§ "तत्र द्रश्यास्रवो यज्जलान्तर्गतनावादौ तथाविधपरिणामेन छिद्रैः जलप्रवेशनं, भावास्रवस्तु यज्जीवानां पञ्चेन्द्रियादिछिद्रतः कर्मजलसञ्चय इति ।"

[स्थानाङ्क-टीका]

called Bhâvâsrava. The influx of matter, in the shape of Karma, in a Jiva grasped by impure Bhâvas, is known as Dravyâsrava." *

Varieties of each of these classes of Âsrava will be mentioned in Verses 30 and 31 respectively.

मिच्छत्ताविरदिपमादजोगकोहादओ थ विणेया ।

पण पण पणदह तिय चदु कमसो भेदा दु पुव्वस्स ॥३०॥८

Michchhattâviradi-pamâda-joga-kohâdayo tha vijñeyâ,

Pañña pañña paññadaha tiya chadu kamaso bhedâ du
puvvassa—(30).

Padapâtha—अथ Atha, then. पुव्वस्स Puvvassa, of the former. मिच्छत्ताविरदि-
पमादजोगकोहादओ Michchhattâ-viradi-pamâda-joga-kohâdayo, Mithyâtva, Avirati,
Pramâda, Yoga, and Krodha, etc. कमसो Kamaso, respectively. पण-पण-पणदह-तिय-चदु.
Pañña-pañña-paññadaha-tiya-chadu, Five, five, fifteen, three and four. भेदाभेदाह, classes
विणेया Vijneyâ, are to be known.

30. Then, it should be known that of the former (i.e., Bhâvâsrava) (the subdivisions are) Mithyâtva, Avirati, Pramâda, Yoga, Anger, etc., (which are again of) five, five, fifteen, three and four classes, respectively.

COMMENTARY.

In this verse, the varieties of Bhâvâsrava are described to be of five kinds, viz. :Mithyâtva (Delusion), Avirati (Lack of Control), Pramâda (Inadvertence), Yoga (Activities) and Kaśaya (Passions).

I. Mithyâtva or Delusion is of five kinds, Ekânta, Viparîta, Vinaya, Saṃsaya and Ajñâna :

* “रागादि-दूषितेनैव येन भावेन रागिणाम् ।
आस्ववन्त्यत्र कर्माणि स भावाद्यत्र एव हि ॥
दुर्भावकलिते जीवे पुद्गलानां य आगमः ।
प्रत्ययैः कर्मरूपेण द्रव्याल्लब्धो मतोऽत्र सः ॥”

[वर्द्धमानपुराणम् । १६ ॥ ४० ॥ ४१ ।]

† Sanskrit rendering :

मिथ्यात्वाविरतिप्रमादयोगकोहादयोऽथ विज्ञेयाः ।

पञ्च पञ्च पञ्चदश त्रय चत्वारः क्रमशः भेदा तु पूर्वस्य ॥ ३० ॥

Mithyâtvâviratipramâdayogakrohdhâdayo' tha vijñeyâḥ,
Pañcha pañcha pañchadaśa traya chatvârah kramasâh bhedâḥ tu pûrvasya
—(30).

(a) Ekânta Mithyâtva is that state of delusion when we have a false belief, without knowing the same to be false or without even attempting to examine the same. A person who is born and brought up in a family where the tenets of Jainism are unknown and who consequently takes up the doctrines of that family to be true may be said to have Ekânta Mithyâtva with respect to Jainism.

(b) Viparita Mithyâtva is that state of delusion in which we think that this or that may both be true. A belief that one religion is as good as another, for both of these are true, may be said to be such a delusion according to Jainism.

(c) Vinaya Mithyâtva is retaining a belief, even when we know it to be false. This state exists in those who, even when convinced of the falsity of their doctrines, stick to the same.

(d) Samśaya Mithyâtva consists of a state of doubt as to whether a course is right or wrong. This state arises when a person begins to lose faith in the doctrines which he holds and is going to have a belief in others.

(e) Ajñâna Mithyâtva is the state when a person has no belief at all. A man who does not employ his reasoning faculties, and is unable to form any definite idea about doctrines might be said to have this kind of delusion, which obstructs knowledge.

II. Avirati or lack of control is also of five kinds, viz.: (a) Himsâ (Injury), (b) Anrita (Falsehood), (c) Chaurya (Stealing), (d) Abrahma (Incontinence) and (e) Parigrahâkâñkha (Desire to possess a thing which is not given). In some works, these five only are mentioned as subdivisions of Âsrava. For example, in the tenth Äṅga of the Jainas, called Praśna Vyâkaraṇa, we have a description of Asravas and Samvaras, with their subdivisions; and in that work we have only the mention of the above five kinds of Avirati as subdivisions of Âsrava.* Abhayadeva, in his Commentary on Praśna Vyâkaraṇa, says that, though in that work Âsrava is said to be of five kinds, from another point of view, forty-two varieties of Âsrava are also recognised.† Abhayadeva quotes this passage to support

* “पञ्चविहो पण्णतो जियेहिं इह अराहतो अणादीवै हिंसा-मेस-मदत्-
मधंभ-परिग्रहं चेव ।” [पण्हा वागरणम् । १]

† “हिंसादि-मेदतः एवं पञ्चविधः । प्रकारान्तरेण तु द्वि-चत्वारिंश-द्विधः ।”
[प्रश्नव्याकरणटीका ।]

his view : "There are forty-two Âsravas, viz., those arising from five Indriyas, four Kaşâyas, five Avratas, twenty-five Kriyâs and three Yogas.* In Dravyasaṅgraha, we have a mention of thirty-two varieties only of Âsrava.

The five Aviratis are called Avratas by Umâsvâmi. † He, however, mentions many subdivisions of Âsrava.‡ Svâmi Kârtikeya seems to support the author of Dravyasaṅgraha, by saying, " Know these Asravas to be of various kinds, viz., Mithyâtva, etc." §.

III. Pramâda or Inadverntance is said to consist of (a) Vikathâ (Reprehensible talk), (b) Kaşâya (Passions), (c) Indriya (Senses), (d) Nidrâ (Sleep) and (e) Râga (Attachment) :

(a) Vikathâ or reprehensible talk may be about the king (Râjakathâ), the state (Râṣṭra-kathâ), women (Strîkathâ) or food (Bhojana-kathâ). Thus it is of four varieties :

(b) Kaşâya or passions are Krodha (Anger), Mâna (Pride), Mâyâ (Deceit) and Lobha (Greed) ;

* "इंद्रिय-कसाय-अव्यय-किरिया पण-चउच-पञ्च-पणवीसा जोगा तिणे वभवे आसवेयाउ वायालन्ति ।"

Vide also—"स च इंद्रियकषायाव्रतक्रियायैगसुपक्षमेण पञ्च-चतुः-पञ्च-पञ्चविंशति-त्रि-भेदाः" [स्थानाङ्क-टीका]

† "प्रमत्तयैगात् प्राणव्यपरेण्यां हिंसा ।"

"असदभिधानमनुतम् ।"

"अदत्तादानं स्तेयम् ।"

"मैथुनमब्रह्मा ।"

"मूर्च्छा परिप्रहः ।"

[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् । ७ ॥ १३-१७ ।]

‡ Umâsvâmi mentions Sâmparâyika and Iryâpatha as varieties of Âsrava, the former existing in Jîvas with passions, and the latter in Jîvas without passions. Sâmparâyika Âsrava is, again, subdivided into five Indriyas, four Kaşâyas, five Avratas and twenty-five Kriyâs.

Vide—

"सकषायाकषायैः साम्परायिकेर्यापथमोः ।"

"इंद्रियकषायाव्रतक्रियाः पञ्च-चतुः-पञ्चविंशतिसंख्याः पूर्वस्य भेदाः" [तत्वार्थाधिगमसूत्रम् । ६ ॥ ४ । ५ ।]

§ "ते आसवा मुण्डजसु मिच्छत्तर्हाई अणेयविहा ।"

[स्वामिकार्त्तिकेयानुप्रेक्षा । ७ । ८९ ।]

The Commentator says that by "Mithyâtva, etc." Mithyâtva, Avirati, Pramâda, Yoga and Kaşâya are meant.

(c) Indriya or the senses are five, *viz.*, the senses of touch, taste, smell, sight and hearing;

(d) Nidrā (Sleep) and (e) Rāga (Attachment) to worldly objects, are the last two varieties of Pramāda.

In some works, Pramāda or Inadverntance has not been mentioned as a sub-class of Bhāvāsra. The author of Dravya-Samgraha himself, in his another work called Gommata Sāra, only mentions Mithyātva, Avirati, Kaśāya and Yoga to be subdivisions of Āsrava.*

IV. Yoga consists of the activities of the Manas (Mind), Vachana (speech) and Kāya (Body). Though the author of Dravya-Samgraha stops here, in other works we meet with further subdivisions, *e.g.*, the activities of mind and speech are each divided into four classes, according as the same are true, untrue or mixed, and the activities of the body also are said to be of seven kinds.

V. Kaśāyas or passions are four in number, *viz.*, Anger, Pride, Deceit and Greed. Each of these, again, are of four varieties, according as the same are of intense, great, moderate or mild degrees. Thus we get sixteen varieties of Kaśāya.† In some works, we get a mention of nine No-Kaśāyas which, together with the sixteen, make up twenty-five varieties of Kaśāyas. The No-Kaśāyas are Hāsyā (Laughter), Rati (Pleasure), Arati (Pain) Śoka (Grief), Bhaya (Fear), Jugupsā (Hatred), Strīveda (knowledge of the feminine gender), Puruṣa-veda (knowledge of the masculine gender) and Napumṣaka-veda (knowledge of the gender of a eunuch.)

* “मिच्छत्तमविरमणं कसायज्ञोगा य आसवा हैति ।

पण वारस पशुबीसं पण्णरसा हैति तव्येया ॥”

i.e., “ five kinds of Mithyātva, twelve kinds of Avirati, twenty-five kinds of Kaśāya and fifteen kinds of Yoga, are subdivisions of Āsrava.”

[Gommatasāra Karmakānda, Verse 786.]

† See footnote on Page 38.

CHART IV.
ÂSRAVA.

Bhâvâsvava.	Dravyâsvava.			Kasâya.			Yoga.			Lobha.
Mithyâtvâ.	Viparîta-mithyâtvâ.	Samsîya-mithyâtvâ.	Añûna-mithyâtvâ.	Avirati.	Pramâda.	Mano-vyâpâra.	Satyâ-manoyoga.	Vachana-vyâpâra.	Kaya-vyâpâra.	Sam-jivalana.
Himsâ.	Amrita.	Chandra.	Abrahma.	Parigrahâ-kânikâ.	Indriya.	Nidrâ.	Râga.	Asatya-vachana-yoga.	Ubbaya-vachana-yoga.	Âhâraka.
Vikathâ.	Rastrâ-kathâ.	Bhojana-kathâ.	Krohda.	Mâra.	Mâyâ.	Lobha.	Satyâ-vachana-yoga.	Asatya-vachana-yoga.	Anubhaya-vachana-yoga.	Kârmâna.
Râja-kathâ.	Strî-kathâ.	Rasanâ.	Nasikâ.	Chakṣu.			Srotra.			
	Audârikâ.	Audârikâ-	Vaikriyaka.	Vaikriyaka-						
		mîstra.		mîstra.						
Krodha.				Mâna.						
Anantânu-vandhi.	Apratyâ-khyânâ-varâna.	Pratyâ-khyânâ-varâna.	Sam-jivalana.	Anantâ-nuvandhi.	Apratyâ-khyânâ-varâna.	Pratyâ-khyânâ-varâna.	Anantâ-jivalana.	Anantâ-nuvandhi.	Pratyâ-khyânâ-varâna.	Sam-jivalana.

गणावरणादीणं जोगं जं पुगलं समासवदि ।
दव्यासवो स णेत्रो अणयभत्रो जिणकुखादो ॥३१॥ *

Nānāvaraṇādīnām joggam jam puggalam samāsavadi,

Davvāsavo sa neo aneyabheo jinakkhādo.—(31.)

Padapâtha—गणावरणादीणं Nānāvaraṇādīnām, of Jñānāvaraṇīya, etc. जोगं Joggam, fit. जं Jam, which. पुगलं Puggalam, Pudgala समासवदि Samāsavadi, inflows. स Sa, that. जिणकुखादी Jinakkhādo, told by the Jina. अणेकभेदो Aneyabheda, of many kinds. दव्यासवो Davvāsavo, Dravyāsrava. णेत्रो Neyo, to be known.

31. That influx of matter which causes Jñānāvaraṇīya, etc., is to be known as Dravyāsrava as called by the Jina and possessing many varieties.

COMMENTARY.

We have observed that Bhāvāsravas are thought-activities which prepare the way for the influx of matter into Jīva. Dravyāsrava is the actual flowing in of matter into the soul by which the eight kinds of Karma mentioned in Verse 14, are produced. As it is easy for particles of dust to stick to the body of a person if the same be smeared with oil, so it becomes easier for particles of matter to enter a soul when it is vitiated by certain thought-activities (Bhāvāsravas). First of all, therefore, there are the reprehensible thought-activities (Bhāvāsrava). These are followed by the influx of matter (Dravyāsrava). When matter enters the soul in this manner, the eight kinds of Karma are produced.

Thus, Dravyāsrava may be said to be primarily of eight kinds, according to the eight varieties of Karma, viz., Jñānāvaraṇīya, Darśanāvarṇīya, Vedanīya, Mohanīya, Āyu, Nāma, Gotra and Antarāya. Further subdivisions are also made of each of these kinds of Karmas. Jñānāvaraṇīya is said to be of five kinds—Darśanāvaraṇīya of nine, Vedanīya of two, Mohanīya of twenty-eight, Āyu of four, Nāma of ninety-three, Gotra of two and Antarāya of five kinds. The total number of the varieties of Dravyāsrava is, therefore, one hundred and

* Sanskrit rendering:

ज्ञानावरणादीनां योग्यं यत् पुड्गलं समासवति ।
द्रव्यासवः स ज्ञेयः अनेकभेदः जिनास्यातः ॥ ३१ ॥

Jñānāvaraṇādīnām yogyam yat pudgalam samāsavati.
Dravyāsravaḥ sa jñeyah anekabhedaḥ jinākhyātāḥ—(31).

forty-eight. The author of Dravya-Saṅgraha has treated these varieties in detail, in his work named Gommata Sâra (Karma-kânda). Here verse, he simply says that Dravyâsrava is of many varieties. Consequently, we need not go into these detailed subdivisions.

**बज्जहि कम्मं जेण दु चेदणभावेण भावबंधो सो ।
कम्मादपदेसाणं अगणोरणपवेसणं इदरो ॥३२॥***

Bajjhadi kammam jena du chedanabhâvena bhâvabandho so,
Kammâdapadesânam anñonnapavesanam idaro.
—(32).

Padapâtha.—जेण Jena, which चेदणभावेण Chedaṇabhâvena, conscious state. कम्मं Kammam, Karma. बज्जहि Bajjhadi, is bound. व Sa, that. भावबंधो Bhâvabandha, Bhâva-bandha. दु Du, but. कम्मादपदेसाणं Kammâdapadesânam, of the Pradesas of Karma and Âtmâ (soul). अगणोरणपवेसणं Anñonnapavesanam, inter-penetration. इदरो Idaro, the other.

32. That conscious state by which Karma is bound (with the soul) is called Bhâva-bandha, while the interpenetration of the Pradesas of Karma and the soul is the other (*i.e.*, Dravyabandha).

COMMENTARY.

We have learnt in Verses 29-31 the causes, on account of which Karmas enter a soul. Now, when there is such an influx of Karmas, there is a bondage of the soul with these Karmas. This bondage is called Bandha.

Bondage of the soul with Karmas is made by the conscious states of mind, when a soul is excited with attachment or aversion. These states of consciousness are known as Bhâva-bandha. In Vardhamâna-Purâna (Canto xvi, Verse 43) we have :—

“चेतनापरिणामेन रागद्रेष्मयेन च ।
येन कर्माणि वाध्यते भावबन्धः स एव हि ॥”

i.e., “That modification of consciousness consisting of attachment or aversion by which Karmas are tied (to the soul), is known as

* Sanskrit rendering :

वाध्यते कर्म येन तु चेतनभावेन भावबंधः सः ।
कर्मात्मप्रदेशानाम् अन्योन्यप्रवेशानम् इतरः ॥३२॥

Badhyate karma yena tu chetanabhâvena bhâvabandhaḥ saḥ,

Karmâtmapradesânām anyonyapraveshanam itarah.—(32).

Bhâva-bandha." Bhâva-bandha is, therefore, the alliance of the soul with mental activities which are produced when we are excited with attachment or aversion to worldly objects.

First of all, therefore, there is an influx of Karmas, through Âsravas. Then, there are some activities of consciousness which attach themselves to the soul, producing a peculiar kind of bondage. This is what we call Bhâva-bandha. After this Bhâva-bandha, there is a union of Jîva with actual Karmas. This union consists of the interpenetration of the soul and Karmas, and the bondage resulting from this, is known as Dravya-bandha. In Vardhamâna-Purâna (Canto xvi, Verse 44), we have :—

“भावबन्धलिपित्तेन संश्लेषो जीवकर्मणोः ।
योऽसौ चतुःप्रकारोऽन्न द्रव्यबन्धो बुधैः स्मृतः ॥”

i.e., "That union of Jîva and Karma which is caused by Bhâvabandha and is of four kinds, is called Dravya-bandha by the learned."

Bandha is, therefore, the assimilation of matter existing in many Pradeśas by Jîva, when it is excited by Kasâya (i.e., attachment and aversion)* We have already described the results of this bondage in the commentary on Verse 7.†

**पयडिट्ठदिश्चरुभागपदेसभेदा दु चदुविधो वंधो ।
जोगा पयडिपदेसा ठिदिश्चरुभागा कसायदो होति ॥३३॥‡**

Payaditṭhidianubhâgappadesabhedâ du chaduvidho
bandho,

* “सकषायतयादत्ते जीवोऽसंख्यप्रदेशगान् ।
पुद्गलान् कर्मणो योग्यान् बन्धः स इह कथ्यते ॥”

[धर्मशार्माभ्युदयम् ।२१।१०६]

“सकषायतया जन्तोः कर्मयोर्यन्विरन्तरम् ।
पुद्गलैः सह संबन्धी बन्ध इत्यभिधीयते ॥”

[चन्द्रप्रसचरितम् ।१८।९६]

“सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्धः ।”

[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् ।१०२।]

† See pages 22-23.

‡ Sanskrit rendering :

प्रकृतिस्थित्यनुभागपदेशभेदात् तु चतुर्विधः बन्धः ।
योगात् प्रकृतिप्रदेशौ स्थित्यनुभागौ कषायतः भवन्ति ॥३३॥

Prakritisthityanubhâgapradesabhedât tu chaturvidhaḥ bandhah,
Yogat̄ prakritipradesau sthityanubhâgau kaṣayataḥ bhavanti.—(33).

Jogâ payadipadesâ thidianubhâgâ kasâyado honti.
—(33).

Padapâtha.—बंधो Bandho, Bandha. पश्चिमद्विद्युति अनुभागप्रदेशमेवा Payaditthidhianubhâgappadesabhedâ, according to the subdivisions, Prakriti, Sthiti, Anubhâga and Pradeśa. चतुर्विको Chaduvidho, is of four kinds. पश्चिमप्रदेशा Payadi-padesâ, Prakriti and Pradeśa. जीवा Jogâ, from Yoga. हृति. Honti, are. दु Du, but. विद्युतिअनुभागा Thidianubhâgâ, Sthiti and Anubhâga. कसायदे Kasâyado, from Kasâya.

33. Bandha is of four kinds, according to the (subdivisions, *viz.*) Prakriti, Sthiti, Anubhâga and Pradeśa. Prakriti and Pradeśa are (produced) from Yoga, but Sthiti and Anubhâga are from Kasâya.

COMMENTARY.

When there is an influx of matter into the soul, certain energies (Karma) are produced which consist of bondage of the soul with matter. It has been stated before (see page 42) that Karma is of eight kinds Jñânâvaraṇiya, Darsanâvaraṇiya, Vedaniya, Mohaniya, Āyu, Nâma, Gotra and Antarâya. What is the nature of each of these eight kinds of Karma? The nature of the first two kinds of Karma is to obscure Jñâna and Darśana respectively; that of the third to produce happiness or misery; that of the fourth to produce illusion; that of the fifth to attach a soul to a body for a certain period; that of the sixth to produce shape; that of the seventh to cause birth in high and low families; and that of the eighth to put obstacles to several characteristics of the soul. Now, all these are the different natures (Prakritis) of Karma. Bandha or bondage can also be regarded to be of various natures, corresponding to the different natures of Karmas. The first variety of Bandha or bondage is, therefore, with respect to its Prakriti or nature.

Now, the time during which the various kinds of Karma will stay in a soul, is called its Sthiti or duration. Bandha or bondage also has a duration equal in extent with the duration of Karmas. The second variety of Bandha is, therefore, recognised with respect to this duration (Sthiti).

Karmas may be of intense, mediocre or mild degrees, as regards the results which these may produce. Bandha or bondage also may be of these three degrees of intensity. We therefore recognise the third variety of Bandha, with regard to its Anubhâga (Intensity).

The fourth variety of Bandha is with regard to its Pradesa (or mass). The Karmas interpenetrate Pradesas of the soul and attach themselves to the same. Considering this existence of Karma and soul in one place, we speak of the fourth variety of Bandha with respect to its mass (Pradesa).

Umâsvâmi has also mentioned these four varieties of Bandha* In Vardhamâna Purâna we have: "Bandha which is of an evil nature and productive of all evils is of four kinds, viz., Prakriti, Sthiti, Anubhâga and Pradeśa."† Harichandra and Viranandi also mention the same.‡

In a word, we consider bondage with respect to its nature (Prakriti), duration (Sthiti), intensity (Anubhâga) and mass (Pradesa).

The nature (Prakriti) and mass (Pradesa) of bondage result from the activities of thought, speech and body, while the duration of bondage (Sthiti) and intensity (Anubhâga) result from the attachment and aversion of the soul towards worldly objects. In other words, Kaṣâya or attachment and aversion of the soul towards worldly objects is the Antaraṅga (internal) cause of bondage, and determines the duration and intensity of it; while the activities of mind, speech and body are the Vahiraṅga (external) cause of the bondage and determines its nature and mass. In Pañchâstikâya-samaya-sâra also we have a similar idea.§

* "प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशास्तद्विधयः ।"
[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् । ८ । ३ ।]

† "प्रकृतिस्थितिबंधोऽनुभागः प्रदेश-संज्ञकः ।
इति चतुर्विधा बंधः सर्वानर्थकरोऽशुभः ॥"
[वर्द्धमानपुराणम् । १६ । ४५ ।]

‡ "प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशानां विभेदतः ।
चतुर्विधः प्रणीतोऽसौ जैनागमविचक्षणैः ॥"
[धर्मशार्माभ्युदयम् । २१ । १०८ ।]

"विभेदात् प्रकृतिस्थित्योरनुभागप्रदेशयोः ।
जिनागमनदीख्लानैर्विज्ञेयः स चतुर्विधः ॥"
[चन्द्रप्रभचरितम् । १८ । ९७ ।]

§ "जोगणिमित्तं गहणं जोगो मणवयणकायसंभूदो ।
भावणिमित्तो बंधो भावो रदिरागदोसमोहजुदो ॥"

[Verse 148.]

चेदणपरिणामो जो कम्मस्सासवणिरोहणे हेऊ ।
सो भावसंवरो खलु दव्यासवरोहणे अगणो ॥३४॥*

Chedaṇapariṇāmo jo kammassāsavaṇirohane heū.
So bhāvasamvara khalu davyāsavarohane anyo.—
(34).

Padapāṭha.—जो Jo, which. चेदणपरिणामो Chedaṇapariṇāmo, the modification of consciousness. कम्मस्स Kammassa, of Karma. आसवणिरोहणे Āsavārirohane, in checking Āsrava. हेऊ Heū, the cause. सो So, that. खलु Khalu, surely. भावसंवरो Bhāva-samvara, Bhāva-samvara. दव्यासवरोहणे Davvāsava-rohane, in checking Dravyāsrava. अगणो Anyo, the other.

34. That modification of consciousness which is the cause of checking Asrava (influx) of Karma, is surely Bhāvasamvara, and the other (known as Dravyasamvara is known from) checking Dravyāsrava.

COMMENTARY.

Samvara is the antagonistic principle of Āsrava.† The word is thus derived : that which checks the causes of Karma, such as killing, etc. (i.e., that which stops Āsrava), is known to be Samvara.‡ Those by which the water of Karma is prevented from entering the pond of self, are known as Samvaras. Samvaras are refraining from killing, etc.§

To be more explicit, Āsrava being the influx of Karma, through some openings (as we have seen before), Samvara is the stoppage of

* Sanskrit rendering :

चेतनपरिणामः यः कर्मणः आस्ववनिरोधने हेतुः ।
स भावसंवरः खलु दव्यास्ववरोधने अन्यः ॥ ३४ ॥

Chetana-pariṇāmaḥ yaḥ karmaṇaḥ āśravanirodhane hetuḥ,
Sa bhāvasamvaraḥ khalu davyāsrava-rodhane anyaḥ—(34).

† “आस्ववप्रतिपक्षभूतः संवरः ।”

[Commentary on Sthānāṅga, Adhayana I.]

‡ “संवियते कर्मकारणं प्राणातिपातादि निरुद्धयते येन परिणामेन संवरः,
आस्वव-निरोध इत्यर्थः ।”

[Commentary on Sthānāṅga, I.]

§ “संवियते निरुद्धयते आत्मतडागे कर्मजलं प्रविशत् एमिः इति संवरः
प्राणातिपातविरमणादयः ।”

[Commentary on Praśnavyākaraṇa, I.]

these opinions leading to the stoppage of Âsrava. To use our old illustration, the holes will allow influx (Âsrava) of water (Karma) in a boat (Jîva); but if these holes be stopped (Samvara), there will be no advent of water (Karma) in the boat (Jîva).

As there are two kinds of Âsravas, so two kinds of Samvaras are also recognised as opposite principles to each of these kinds of Âsrava. These are called Bhâva-samvara and Dravya-samvara, as opposed to Bhâvâsrava and Dravyâsrava, respectively. Abhayadeva Âcharya has said that Bhâvasamvara is the stoppage of the inlets of senses through which Karma enters the soul, and Dravyasamvara is the stoppage, for example, of holes through which water enters a boat*. In Vardhamâna Purâna we have : "That modification of consciousness which is void of attachment and aversion, and by which the influx of Karmas is stopped, is called Bhâva-samvara." And "that by which the Yogis stop all kinds of influx through the great vows and meditation is called Dravya-samvara." †

These are the two principal varieties of Samvara, but the first variety, viz., Bhâvasamvara is, again, subdivided into many classes which will be described in the following verse.

**वदसमिहीयुत्तीओ धम्माणुपिहा परीषहजओ य ।
चारित्त वहुभेयं णायव्वा भावसंवरविसेसा ॥३५॥ ‡**

* "अथवा यद् द्विधा द्रव्यतो भावतश्च । तत्र द्रव्यतो जलमध्यगतनावादे-
रनवरतप्रविशज्जलानां छिद्राणां तथाविधद्रव्ये स्थगनं संवरः । भावतस्तु
जीवद्वेष्यामासवत्-कर्मजलानामिन्द्रियादि-छिद्राणां समित्यादिना निरोधनं
संवर इति ।"

[Commentary on Sthânâṅga.]

† "चैतन्यपरिणामो यो रागद्वेषातिगो महान् ।
कर्मास्ववनिरोधस्य हेतुः स भावसंवरः ॥"
"सर्वास्ववनिरोधो यः क्रियते तेन योगिभिः ।
महावतादि-सदृश्यानैर्द्रव्याख्यः स सुखाकरः ॥"

[Vardhamâna Purâna XVI. 67-68.]

‡ Sanskrit rendering :

व्रत-समिति-गुप्तयः धर्मानुप्रेक्षाः परीषहजयश्च ।
चारित्रं बहुभेदं ज्ञातव्याः भावसंवरविशेषाः ॥ ३५ ॥
Vrata-samiti-guptayah dharmânuprekṣāḥ parīṣahajayaścha.
Châritram vahubhedam jñātavyāḥ bhâvasamvaravisesāḥ—(35).

Vadasamidīguttio dhammāṇupihā parīsaḥajao ya.
Chārittam vabubheyam nāyavvā bhāvasamvara-
visesā.—(35).

Padapāṭha.—वद-समिदीगुट्टियो Vada-samidīguttio, Vratas, Samitis and Guptis. य Ya, and धर्माणुपिहा Dhammāṇupihā, Dharmas and Anuprekṣās. परीसहभियो Parīsaḥajao, Parīsaḥajaya. वहुभेदं Vahubheyam, of many kinds. चारित् Chāritra. भावसम्वरविसेसा Bhāvasamvara-visesā, the varieties of Bhāva-samvara. नायव्वा Nāyavvā, to be known.

35. The Vratas (Vows), Samitis (Attitudes of carefulness), Guptis (Restraints), Dharmas (Observances), Anuprekṣās (Meditations), Parīsaḥaja-jayas (the victories over troubles) and various kinds of Chāritra (Conduct) are to be known as varieties of Bhāva-samvara.

COMMENTARY.

From this verse, we learn that Bhāvasamvara is of seven varieties : Vrata, Samiti, Gupti, Dharma, Anuprekṣā, Parīsaḥaja-jaya and Chāritra. Each of these, again, are divided into various subclasses.

A. Vrata or vows is of five kinds, viz. Ahimsā (Abstinence from injury), Satya (Truthfulness), Achaurya or Asteya (Abstinence from stealing), Brahmacharya (Abstinence from sexual pleasures) and Aparigraha (Abstinence from acceptance of worldly objects). Umāsvāmi has mentioned these five varieties of Vrata, and has defined each of them*. In Praśna Vyākaraṇa, Samvara is said to consist of these five varieties only.† The five rules of conduct (Pañcha Śilas) of the Buddhists correspond to the five Vratas of Jainism ; and a parallel may also be found in the commandments, such as, “Thou shalt not kill,” “Thou shalt not steal,” “Thou shalt not commit adultery,” etc., which are promulgated by Christianity.

*“हिंसा इ नृतास्तेयाब्रह्मपरिहेभ्यो विरति-त्रैतम् ।”

[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् । ६ । १ ।]

†“एत्तो संवर-दाराइं पञ्च वोच्छामि आणुपुब्बीए जह भणियाणि भगवया सव्वदुक्खविमोक्खण्ठाए । पठमं हुंति अहिंसा, वितियं सत्तवयण्ठाति पण्णात्तं दत्तमणुण्णाय संवरो वंभवेरमपरिग्गहंतं च ।”

[प्रश्नव्याकरणम् । ६ अध्ययनम् ।]

B. Samiti or carefulness is of five kinds. (a) Īryâ, i.e., using paths trodden by men and beasts in such a manner as not to cause injury to any creature, (b) Bhâṣâ, i.e., gentle and beneficial talk, (c) Eṣanâ, i.e., receiving alms, avoiding the faults reprehended in Jaina canons, (d) Adâna-nikṣepa, i.e., receiving and keeping things which are necessary for religious purposes only, after examination and (e) Utsarga, i.e., attending to calls of nature in unfrequented places.*

C. Gupti † or restraint is of three kinds: (a) Kâya-gupti or restraint of movements of the body, (b) Vâg-gupti or restraint of the tongue, so that it might not utter bad language and (c) Mano-gupti or restraint of mind from thinking about forbidden matter.

D. Dharma or observance is of ten kinds, viz., the observance of (a) Uttama Kṣamâ or excellent forgiveness, (b) Uttama Mârdava or excellent humility (c) Uttama Ârjava or excellent straightforwardness, (d) Uttama Satya or excellent truth, (e) Uttama Śauca or excellent cleanliness, (f) Uttama Samyama or excellent restraint, (g) Uttama Tapa or excellent penance, (h) Uttama Tyâga or excellent abandonment, (i) Uttama Âkiñchanya or excellent indifference and (j) Uttama Brahmacharya or excellent celibacy. ‡

The seventh variety of Dharma, viz., Uttama Tapa is, again, of two kinds : Vâhya (external) and Âvyantara (internal). Vâhya Tapa (external penance) consists of Anaśana (fasting), Avamodârya (regulation of diet), Vritti-parisaṅkhyâna (regulation of meals by observing the rules enjoined in the Jaina scriptures for begging alms), Rasa-parityâga (abstinence from appetising food), Vivikta-śayyâsana (sitting and lying at quiet and solitary places) and Kâya-Kleśa (practice of bodily austerities). Âvyantara Tapa (internal penance) consists of Prâyaschitta (expiation), Vinaya (reverence), Vaiâvritya (service), Svâdhyâya (study of scriptures), Vyutsarga (giving up

*“ईर्याभैषणादाननिशेषोत्सर्गः समितयः।”

[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् । ९।५।]

†“सम्यग् योगनिश्रहो गुसिः।”

[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् । ९।४।]

‡“उत्तमक्षमा-मार्दवार्जवसत्यशौचसंयमतपस्त्यगाकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः।”

[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् । ९।६।]

mundane objects and thoughts about the same) and Dhyâna (meditation). *

E. Anuprekṣâ or reflection is of twelve kinds : (a) Anityânu-prekṣâ or reflection that everything in this world is transient, (b) Aśaraṇânu-prekṣâ or reflection that there is no other refuge of us in this world, except our own truth, (c) Saṃsârânu-prekṣâ or reflection about the cycles of worldly existence, (d) Ekatvânuprekṣâ or reflection that a person is solely and individually responsible for his own acts, whether good or bad, (e) Anyatvânuprekṣâ or reflection that non-ego is separate from the ego, (f) Aśuchitvânuprekṣâ or reflection that the body and all that appertains to it is unclean, (g) Âśravânuprekṣâ or reflection about the influx of Karma, (h) Saṃvarânu-prekṣâ or reflection about stoppage of the influx of Karma, (i) Nirjarânu-prekṣâ or reflection about the removal of foreign energies which have already entered the soul, (j) Lokânu-prekṣâ or reflection about soul and matter and the real substances of this universe, (k) Bodhidurlabhânu-prekṣâ or reflection about the difficulty of attaining perfect faith, perfect knowledge and perfect conduct, and (l) Dharmânu-prekṣâ or constant reflection about the essential principles of the universe. †

F. Parîsaha-jaya or conquering the troubles is the sixth kind of Saṃvara. The troubles which may afflict a hermit are of various kinds. Gaining victory over all these troubles is what is known as

* “अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्षायासनकायङ्केशा वाह्यं तपः ।”

“ग्रायदिच्चत्त-विनय-वैयावृत्य-स्वाध्याय-व्युत्सर्ग-ध्यानान्युक्तरम् ।”

[तत्त्वार्थाद्धिगमसूत्रम् । ९ । १९ । २०]

“ब्राह्माभ्यन्तरञ्चेति मूलभेदद्वयान्वितम् ॥

उपवासावमोदर्य वृत्तिसंख्य रसोप्सनम् (?) ।

विविक्षासना कायङ्केशरञ्चेति बहिर्भवम् ॥

स्वा-ध्याया व्यावृत्तिर्यानं व्युत्सर्गो विलयस्तथा ।

ग्रायदिच्चत्तमिति ज्ञेयमान्तरं षड्विधं तपः ॥”

[चन्द्रग्रभमचरितम् । १८ । १११—११३ ।]

† “अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुच्यास्वसंवरनिर्जरालोकवोधिदुर्लभर्घर्मस्वास्वातर्थानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ।”

[तत्त्वार्थाद्धिगमसूत्रम् । ९ । ७]

Pariṣahajaya. The varieties of these are (a) Kṣudhāpariṣahajaya or the victory over the troubles of hunger, (b) Pipāsā-pariṣaha-jaya or the victory over the troubles of thirst, (c) Śīta-pariṣahajaya or victory over the troubles of cold, (d) Uṣṇapariṣahajaya or the victory over the troubles of heat, (e) Daṃṣa-maśaka-pariṣahajaya or the victory over the troubles from mosquitoes and gnats, (f) Nāgnyaparīṣahajaya or the victory over the feelings of shame arising from nudity, (g) Aratipariṣahajaya or the victory over the feelings of dissatisfaction with hunger, thirst, etc., (h) Stripariṣahajaya or the victory over the disturbance of tranquility at the sight of fair women or the movements of them, (i) Charyāpariṣahajaya or the victory over the feelings of fatigue arising from travelling on the roads, (j) Niṣadyāpariṣahajaya or victory over the desire of moving from a fixed posture in meditation, (k) Sayyā-pariṣahajaya or the victory over the desire of having a bed prohibited in the Jaina scriptures, (l) Ākroṣa-pariṣahajaya is conquering the feelings of anger when one is insulted by another, (m) Badha-pariṣahajaya or the conquering of ill-feeling against an enemy who comes to kill (n) Yāchana-pariṣaha-jaya or conquering the desire to ask anything from anyone, even at the time of greatest need, (o) Alābha-pariṣaha-jaya is the victory over the feelings of dissatisfaction arising from not getting worldly objects, (p) Roga-pariṣahajaya or the victory over the pains of disease, (q) Triṇa-sparśa-parisaha-jaya or the victory over the feeling of pain arising from wounds in the feet by treading over thorns, etc., (r) Mala-pariṣahajaya is conquering the feeling of disgust which arises from seeing one's body to be unclean, (s) Satkārapuraskārapariṣahajaya or the victory over the desire to gain respect, praise or reward, (t) Prajñā-pariṣaha-jaya or the victory over the feeling of pride at one's learning (u) Ajñāna-pariṣahajaya or the victory over the feeling of despair arising out of failure to gain knowledge by certain hindrances and (v) Adarśana-pariṣaha-jaya or conquering the feeling of sadness or despair when one fails to obtain desired fruits, even after practise of penances, etc. These are the twenty-two kinds of victory over troubles.*

* “क्षुत्पिपासा—शीतोष्णा—दंशमशकनाग्न्यारतिखीचर्यानिषद्याशय्यक्रोशव-
घयाचनाऽलाभरोगत्रणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानदर्शनानि ।”

[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् । ९।९।]

G. Châritra or Right Conduct is of five kinds* :—(a) Sâmâyika-châritra (Equanimity) consisting of self-absorption in which a person refrains during his whole life or for a certain fixed period from injury, false-hood, lust, stealing and acceptance of things which are not given† (b. Chhedopasthâpanâ (Resettling after a break) consisting of penalties for faults arising from inadvertence or negligence, on account of which one loses equanimity. (This therefore may be said to consist of an attempt to recover equanimity ; after a fall from the same)‡ (c) Parihâra-viśuddhi (Purity obtained by refraining from injury to living beings) which is only found in a saint who being thirty years old, serves a Tîrthânkar from three to nine years, who is devoid of inadvertence and absorbed in self-contemplation and who practises other observances § (d) Sûkṣmasâmparâya consisting of conduct in which only the passion greed is present in a very subtle state while all other passions have subsided or have been destroyed. (This kind of conduct is only found in one who has reached the tenth stage of development)|| (e) Yathâkhyâta (Perfect Right Conduct) characterised by subsidence or destruction of all the passions. It is present in beings who are in the eleventh, twelfth, thirteenth and fourteenth stages of development ¶

* “वृत्तं सामायिकं छेयं छेदोपस्थापनं तथा ।

परिहारं च सूक्ष्मं च यथाख्यातं च पञ्चमम् ॥”

[तत्वार्थसारः ॥ ६ । ४४ ॥]

† “प्रल्याख्यानमभेदेन सर्वसावद्यकर्मणः ।

नित्यं नियतकालं वा वृत्तं सामायिकं समृतम् ॥”

[तत्वार्थसारः ॥ ६ । ४५ ॥]

‡ “यत्र हिंसादिभेदेन त्यागः सावद्यकर्मणः ।

व्रतलोपे विशुद्धिर्वा छेदोपस्थापनं हि तत् ॥”

[तत्वार्थसारः ॥ ६ । ४६ ॥]

§ “विशिष्टपरिहारेण प्राणिद्यातस्य यत्र हि ।

शुद्धिर्वति चारित्रं परिहारविशुद्धि तत् ॥”

[तत्वार्थसारः ॥ ६ । ४७ ॥]

|| “कषायैषु प्रशान्तेषु प्रक्षीणे ष्वसिलेषु वा ।

स्यात् सूक्ष्मसांपरायाख्यं सूक्ष्मलोभवतो यतेः ॥

[तत्वार्थसारः ॥ ६ । ४८ ॥]

¶ “क्षयाचारित्रमोहस्य कार्त्तस्त्वेनोपशमस्तथा ।

यथाख्यातमथाख्यातं चारित्रं पञ्चमं जिनैः ॥”

[तत्वार्थसारः ॥ ६ । ४९ ॥]

We have thus seen that Samvara is first divided into two classes, Bhâva-samvara and Dravya-samvara, the first of which, again, has many subdivisions. The first variety of Bhâva-samvara viz., Vrata is not counted as such by Umâswâmi,* Amrita-chandra Sûri,† and Svâmi-kârtikeya.‡ Abhayadeva Âchârya, again, in his commentary on Sthânâṅga says that Samvara is of forty-two kinds.§

In the Jaina epics also we do not find Vrata included in the sub-divisions of Samvara, but only Gupti, Samiti, Dharma Anuprekshâ, Parîshahajaya and Charitra are mentioned as varieties of Samvara.|| Vrata, with all its five varieties, is, however, mentioned in all the above-mentioned works—though not as a sub-division of Samvara, yet as a factor opposed to Avrata.¶

* “स गुप्ति-समितिधर्मानुप्रेक्षा-परीषहजयचारित्रैः ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । ९ । १ ।]

† “गुप्तिः समितयो धर्मैः परीषहजयस्तपः ।

अनुप्रेक्षाश्च चारित्रं सन्ति संवरहेतवः ॥”

[तत्त्वार्थसारः । ६ । १ ।]

‡ “गुर्त्ती समिदां धर्मो अणुवेक्ष्या तह परीषहजयो वि ।

उक्तिद्वं चारित्रं संवरहेदू विसेसेण ॥”

[स्वामिकार्तिकेयानुप्रेक्षा । ९६ ।]

§ “तदेवमयं द्विचत्वारिंशद्विधो ।”

[स्थानाङ्ग-टीका]

|| “आस्त्रवस्य निरोधो यः संवरः स निगद्यते ।

कर्म संवियते येनेत्येवं व्युतप्तिसंश्रयात् ॥

चारित्रगुरुप्रेक्षापरीषहजयादसौ ।

दशलक्षणाधर्माच्च समितिभ्यश्च जायते ॥”

[चन्द्रप्रभचरितम् ॥ १८ ॥ १०६—१०७]

“आस्त्रवाणामशेषाणां निरोधः संवरः समृद्धः ।

कर्म संवियते येनेव स्वन्वयस्यावलोकनात् ॥

आस्त्रवद्वाररोधेन शुभाशुभविशेषतः ।

कर्म संवियते येन संवरः स निगद्यते ॥

धर्मात् समिति-गुप्तिभ्यामनुप्रेक्षानुचिन्तनात् ।

असावुदेति चारित्रादिष्टकजयादपि ॥”

[धर्मशार्माभ्युदयम् ॥ २१ ॥ ११७—११९ ॥]

¶ “हिंसानृतास्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्वतम् ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् ॥ ७ । २ ॥]

CHART V. Samvara.

Bhava-samvara.		Dravya-samvara.			
Vratā.	Samiti.	Gupti.	Dharma.	Anuprekṣa.	Parīṣṭahajaya.
Ahimsā. Satya.	Brahma-charya.	Mano-gupti.	Vāg-gupti.	Kāya-gupti.	Sāmā-yika.
Achaurya or Asteya.	Āryā. Bhāṣā.	Īṣanā.	Adāna-nikṣepa.	Utsarga.	Yathā-khyāta.
Uttama Kṣamā.	Uttama Mārdava.	Uttama Śaucha.	Uttama Samyama.	Uttama Tapa.	Chhedopasthāpanā.
Anaśana.	Avamodārya.	Rasaparityāga.	Vivikta-pari-saṅkhyanā.	Kāyakleśa.	Parihāravīśuddhi.
Prāyaśchitta.	Vinaya.	Vaiāvṛitya.	Śvādhvāya.	Vyutsarga.	Dhyāna.
Āśaraṇa.	Saṃsāra.	Ekaṭva.	Anyatva.	Āśuchitra.	Saṃvara.
				Nijāvā.	Loka.
					Boḍhi-Dharma.
					duraḥha-
					—

जहकालेण तवेण य भुत्तरसं कर्मपुग्गलं जेण ।

भावेण सडदि गेया तस्सदणं चेदि निजरा दुविहा ॥३६॥*

Jahakâleṇa taveṇa ya bhuttarasam̄ kamma-puggalam̄ jena
Bhâvena sadadi neyâ tassadaṇam chedi nijjarâ duvihâ—
(36.)

Padapâṭha. जहकालेण Jahakâleṇa, in proper time. भुत्तरसं Bhuttarasam̄, whose fruits are enjoyed. कर्मपुग्गलं Kammapuggalam̄, the matter of Karma. जेण Jena, that. भावेण Bhâvena, Bhâva. सडदि Saḍadi, disappears. य Ya, and. तवेण Taveṇa, by penance. च Cha, and. तस्सदणं Tassadaṇam̄, that disappearance. इदि Idi, thus. निजरा Nijjarâ, Nirjarâ. दुविहा Duvihâ, of two kinds. गेया Neyâ, to be known.

36. That Bhâva (modification of the soul) by which the matter of Karma disappears in proper time after the fruits [of such Karma] are enjoyed [is called Bhâva-Nirjarâ], also [the destruction of Karmic matter] through penances [is known as Bhâva-Nirjarâ.] And that destruction [itself] [is known as Dravya-Nirjarâ]. Thus Nirjarâ should be known to be of two kinds.

COMMENTARY.

We have seen how the matter of Karma enters the soul through Åsrava and how this influx might be stopped by Samvara. But now the question arises, that we might stop a further influx of Karmic matter by Samvara, but how can we be freed from the same which has already taken possession of the soul ? The answer to this is given in this verse, where it is laid down that by Nirjarâ we can free ourselves from the Karmic matter which has already entered the soul.

What is Nirjarâ ? The destruction of Karmas is called Nirjarâ.†

* Sanskrit rendering :—

यथाकालेन तपसा च भुत्तरसं कर्मपुद्गलं येन ।

भावेन सडति ज्ञेया तत् सडनं चेति निर्जरा द्विविधा ॥ ३६ ॥

Yathâkâleṇa tapasâ cha bhuttarasam̄ karma-pudgalam̄ yena,
Bhâvena saḍati jñeyâ tat saḍanam̄ cheti nirjarâ dvividhâ. (36.)

† “एगा निजरा !” स्थानाङ्क । १ । “निर्जरणं निर्जरा विशरणं परिशट्टन-
मित्यर्थः कर्मक्षयो निजरा !”

[स्थानाङ्क-टीका]

This destruction may be of two kinds, Bhâva-Nirjarâ and Dravya-Nirjarâ. Bhâva-Nirjarâ consists of that modification of the soul which precedes and favours the separation of Karmic matter from the soul. Dravya-Nirjarâ is the actual separation of the Karmic matter from the soul. In other words, Bhâva-Nirjarâ is that state of the soul when the material particles arising from Karma disappear while Dravya-Nirjarâ is the disappearance itself.

Bhâva-Nirjarâ is of two kinds, Savipâka or Akâma and Avipâka or Sakâma. That is to say, Karmas are destroyed in two ways, viz., (1) after their fruits are fully enjoyed and (2) through penances before such enjoyment of fruits.* Every person is affected with good or bad Karmas, the fruits of which are enjoyed by them in an existence in earth heaven or hell, according to the kind of Karma possessed by them. There is a fixed period of such enjoyment of the fruits of Karmas, and after the lapse of that period when the said fruits of Karmas are fully enjoyed, a person is freed from Karmas which disappear of their own accord. This is what is known as Savipâka Nirjarâ (or destruction of Karmas after the enjoyment of fruits.) This kind of Nirjarâ can happen to all beings, for all kinds of Karmas of all beings disappear in this manner after a proper period. As this disappearance takes place without the activity of a person, it is also called Akâma (or un-intentional) Nirjarâ.

The second kind of destruction of Karmas takes place when the sages practise penances, by the force of which the Karmas disappear even before their fruits are enjoyed. This is consequently known as Avipâka Nirjarâ (or destruction of Karmas without the enjoyment of their fruits.) As such a kind of destruction can only be produced by intentional effort on behalf of a person, it is known as Sakâma (intentional) Nirjarâ.

The soul is like a mirror which becomes dim when the dust of Karma accumulates on its surface. By Nirjarâ this dust of Karma

* उपात्तकर्मणः पातो निर्जरा द्विविधा च सा ।
आद्या विपाकजा तत्र द्वितीया आविपाकजा ॥
अनादिबन्धनोपाधिविपाकवशवर्त्तिनः ।
कर्मारब्धफलं यत्र क्षीयते सा विपाकजा ॥
अनुदीर्णं तपःशक्त्या यत्रोदीर्णेदयावलीम् ।
प्रवेश्य वेद्यते कर्म सा भवत्यविपाकजा ॥”

[तत्त्वार्थसारः ॥ ७ ॥ २-४]

is removed and the soul attains clearness.* The good or bad Karmas disappear either of their own accord without any activity on the part of a soul when their fruits are enjoyed in earth heaven or hell, or by the effort on the part of a person consisting of practice of penances.† We have already mentioned that there are twelve kinds of penances, according as they are external or internal. A person must practise first of all Samvara so as to stop all further influx of Karmas, and then begin to destroy the Karmas already amalgamated with the soul, by means of penances.‡ This is the

* “ कर्मणां फलभेगेन संक्षयो निर्जरा मता ।
भूत्यादर्श इच्छात्मायं तया स्वच्छत्वमृच्छति ॥ ”
[नेमिनीर्वाणम् । १५ । ७४ ।]

† “ यथाकालसृता काचिद्बुपक्रमकृतापरा ।
निर्जरा द्विविधा हेया कर्मक्षयणलक्षणा ॥
या कर्मभुक्तिः इवश्रद्धां सा यथाकालजा स्मृता ।
तपसा निर्जरा या तु सा चोपकर्मनिर्जरा ॥
स्थितं द्वादशभिर्भैर्निर्जराकरणं तपः ।
बाह्यमाभ्यन्तरञ्चेति मूलभेदद्वयान्वितम् ॥ ”
[चन्द्रप्रभचरितम् । १८ । १०९ — १२१]

“ दुर्जरा निर्जरत्यात्मा यया कर्म शुभाशुभम् ।
निर्जरा सा द्विधा हेया सक्रामाकामभेदतः ॥
सा सक्रामा स्मृता जैनैर्या व्रतोपक्रैः कृता ।
अक्रामा स्वविपाकेन यथा श्वभ्रादिवासिनाम् ॥ ”
[धर्मशार्माभ्युदयम् । ६१ ॥ १०२ — १२३ ।]

“ सविपाकाविपाकाभ्यां द्विधा स्यान्निर्जराङ्गिनाम् ।
अविपाका मुनीन्द्रानां सविपाकाखिलात्मनाम् ॥ ”
[वर्जमानपुराणम् । १६ ॥ ९० ।]

“ सव्वेसिं कम्माणं सन्त्विवाऽग्ने हवेइ अशुभाग्ने ।
तदण्ठतरं तु सडणं कम्माणं गिज्जरा जाग्ण ॥
सा पुण दुविहा गेया सकालपत्ता तवेण कयमाणा ।
चादुगदीणं पढ़मा वयजुत्ताणं हवे विदिया ॥ ”
[स्वामिकार्त्तिकेयातुग्रेक्षा । १०३ - १०४]

‡ “ संवर-जोगेहिं जुदो तवेहिं जो चिट्ठदे वहुविहेहिं ।
कम्माणं गिज्जरणं वदुगाणं कुण्डि सो गियदम् ॥ ”
[पञ्चास्तिकायसमयसारः । १४४]

way in which the destruction of Karmas takes place in the case of sages, while, ordinarily, with respect to all classes of beings, the Karmas disappear only after their fruits are fully enjoyed.

सव्वस्स कर्मणो जो खयहेदू अप्पणो हु परिणामो ।
णेओ स भावमोक्षो दव्यविमोक्षो य कर्मपुद्धभावो ॥३७॥

Savvassa Kammaṇo jo khayahedū appaṇo hu pariṇāmo,
Neo sa bhāva-mokkho davva-vimokkho ya kammapudha-
bhāvo—(37).

Pada-pāṭha.—जो Jo, that, आपणो Appaṇo, soul's परिणामो Paripnāmo, modification. सव्वस्स Savvassa, of all. कर्मणो Kammaṇo, Karma. खयहेदू Khaya-hedū, the cause of destruction. स Sa, that. हु Hu, surely. भावमोक्षो Bhāva-mokkho, Bhāva-mokṣa. णेओ Neyo, to be known. य Ya, and. कर्मपुद्धभावो Kammapudha-bhāvo, separation of Karma. दव्यविमोक्षो Davva-vimokkho, Dravya-mokṣa.

37. That modification of the soul which is the cause of the destruction of all Karmas, is surely to be known as Bhāva-mokṣa and the (actual) separation of the Karmas [is] Dravya-mokṣa.

COMMENTARY.

When a person is desirous of having liberation, he attempts to have perfect faith, perfect knowledge and perfect conduct. (See Verse 39.) Having perfect faith, knowledge and conduct, he becomes free from the four kinds of Ghātiya Karmas, Jñānāvaraṇiya, Darśanā-varaṇiya, Mohaniya and Antarāya (see Commentary on Verse 14). This modification of the soul which leads to the destruction of the Karmas mentioned above is called Bhāvamokṣa. The commentator Brahmadeva, says† that by the words "all Karmas" in the verse, the four

* Sanskrit rendering:

सर्वस्य कर्मणः यः क्षयहेतुः आत्मनः हि परिणामः ।

ज्ञेयः स भावमोक्षः द्रव्यविमोक्षः च कर्मपृथग्भावः ॥३७॥

Sarvasya karmaṇah yah kṣayahetuh ātmanah hi pariṇāmāḥ,
Jñeyāḥ sa bhāvamokṣāḥ dravya-vimokṣāḥ eha karma-prithag-bhāvāḥ—(37).

† “सर्वस्य द्रव्यभावरूपमोहनीयादिघातिचतुष्टयकर्मणो !”

[ब्रह्मदेवविरचितटीका]

Ghātiya Dravya and Bhāva Karmas only are meant. In Vardhamāna Purāna we have :—

“स्वर्योर्थं कर्मतां याऽन्न द्वयहेतुः शिवार्थीनः ।
परिगामाऽतिशुद्धः स भावमोक्षो जिनैर्मतः ॥”

[Canto XVI. 72.]

i.e., “The extremely pure modification of the soul which is the cause of destruction of all kinds of Karma in a person desirous of good, is regarded as Bhāva-mokṣa by the Jinas.”

Now, there is another kind of Mokṣa, called Dravya-mokṣa, which consists of the separation of the soul from the Aghātiya Karmas, viz., Āyu, Nāma, Gotra and Vedaniya Karmas which disappear last of all. This happens when a being is in the last stage of development which is known as Ayogi. (See Commentary on Verse 13). In Vardhamāna Purāna we have :—

“कृत्स्नेभ्यः कर्मजातेभ्या विश्लेष्य यद्विच्छात्मनः ।
परमाद्वध्यानयोगेन इव्यमोक्षः स कथयते ॥”

[Canto XVI. 73.]

i.e., “The separation of the conscious soul from all kinds of Karmas by excellent meditation is known as Dravya-mokṣa.”

By Bhāva-mokṣa, therefore, one is freed from the first four, and by Dravya-mokṣa from the last four kinds of Karmas. Both these kinds of Mokṣa together lead to perfect liberation.

Uināsvāmi has written in his Tattvārtha Sūtra X. 1. 2 that a person attains Kevala Jñāna (Omniscience) when first his Mohanīya Karmas and then his Jñānāvaraṇīya, Darsanāvaraṇīya and Antarāya Karmas are destroyed. After attaining Kevala Jñāna, the cause producing bondage being absent and Nirjarā being present, a person becomes free from the remaining Karmas, viz., Vedaniya, Āyu, Nāma and Gotra Karmas, and thus being void of all kinds of Karma attains liberation *

We have seen that Karmas take possession of a soul through Āsravas. This influx of Karmas can be stopped by Saṃvaras. By

* “मोहक्षयाज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ।”

“बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ।”

[तत्वार्थाद्यगमसूत्रम् । १० । १ । २]

See also :—

“अभावाद्बन्धहेतुनां बन्धनिर्जरया तथा ।

कृत्स्नकर्मप्रमोक्षो हि मोक्ष इत्यभिधीयते ॥” [तत्वार्थसारः ।]

this stoppage, fresh Karmas cannot enter the soul. But even after stopping the entrance of fresh Karmas, it is necessary to purge the soul from Karmas which have already taken possession of the former. This can be done by Nirjarā. Then only the Karmas, Vedaniya, Nâma, Gotra and Âyu which cause worldly existence disappear and a being attains liberation. In Pañchâstikâya-samaya-sâra we have :

“जो संवरेण जुत्तो खिज्जरमाणेध सब्बकम्माणि ।
ववगदवेदाउस्से मुयदि भवं लेण सो मोक्खेवा ॥”

[Verse 153.]

i.e., “He who having Samvara and destroying all Karmas through Nirjarā becomes free from Vedaniya, Nâma, Gotra and Âyu Karmas, leaves the world. Therefore this is called Mokṣa (liberation).” *

सुह-असुह-भाव-जुत्ता पुण्यं पावं हवंति खलु जीवा ।
सादं सुहाउ णामं गोदं पुण्यं पराणि पावं च ॥३८॥†

Suha-asuha-bhâva-juttâ pun̄nam pâvam havanti khalu jîvâ,
Sâdâm suhâu nâmam godam pun̄nam parâni pâvam cha—
(38).

Padapâtha.—जीवा Jîvâ, Jivas. सुह-असुह-भाव-जुत्ता Suha-asuha-bhâva-juttâ, having auspicious and inauspicious Bhâvas. खलु Khalu, surely. पुण्यं Puṇyam, Puṇya. पावं Pâvam, Pâpa. हवं Havanti, become. सातं Sâtam, Sâtâvedanîya. सुहाउ Suhâu, auspicious life. णामं Nâmam, name. गोदं Godam, Gotra. पुण्यं Puṇyam, Puṇya. च Cha, and. पराणि Parâni the rest. पावं Pâvam, Pâpa.

* Compare also :—

“अनेकजन्मबद्धानां सर्वेषामपि कर्मणाम् ।

विप्रमोक्षः स्मृतो मोक्ष आत्मनः केवलस्थितेः ॥”

[नेमिनिर्वाणम् । १५ ॥ ७६ ।]

“कृत्स्वकर्मक्षयो मोक्षो भव्यस्य परिणामिनः ।”

[चन्द्रप्रभचरितम् । १८ ॥ १२३ ।]

† Sanskrit rendering :—

शुभाशुभभावयुक्ताः पुण्यं पापं भवन्ति खलु जीवाः ।

सातं शुभायुः नाम गोत्रं पुण्यं पराणि पापं च ॥ ३८ ॥

Subhâsubhabhâvayuktâḥ puṇyam pâpam bhavanti khalu jîvâḥ,
Sâtam shubhayuh nâmam gotram puṇyam parâni pâpam cha—(38).

38. The Jīvas consist of Punya and Pāpa surely having auspicious and inauspicious Bhāvas (respectively). Punya is Sātāvedanīya, auspicious life, name, and class, while Pāpa is (exactly) the opposite (of these).

COMMENTARY.

The real characteristic of a Jīva is consciousness, purity and bliss. But through the eternal chain of Karmas, bondage is produced and Jīvas enjoy weal (Punya) or woe (Pāpa), according as they are possessed by auspicious and inauspicious Bhāvas. The auspicious Bhāvas are said to consist of freedom from delusion, acquirement of perfect faith and knowledge, practice of reverence and obeisance, observance of the five vows, viz., truth, non-injury, chastity, non-acceptance of worldly objects and refraining from stealing, subduing of the four passions, Anger, Pride, Illusion and Greed, victory over the uncontrollable senses and practice of penances. The inauspicious Bhāvas are opposites of each of these. According as a Jīva is possessed of these auspicious or inauspicious Bhāvas, it has merits or demerits resulting in weal or woe.*

Thus, a Jīva enjoys happiness or misery, according as it is actuated by different kinds of Bhāvas mentioned above.†

In Tattvārthādhigama Sūtra, we have—“Punya consists of Sātāvedanīya, Śubha Āyu, Śubha Nāma and Śubha Gotra, and Pāpa consists of the opposites of each of these.”‡ We have seen that there

* “उद्भम मिथ्यात्वविषं भावय हृष्टुं च कुरु परां भक्तिम् ।
भावनमस्कारतो ज्ञाने युक्तो भव सदापि ॥
पञ्चमहाव्रतरक्षां कोपचतुष्कस्य निग्रहं परमम् ।
दुर्दन्तेन्द्रियविजयं तपसिद्धविधौ कुरुद्योगम् ॥
इत्यार्याद्यकथितलक्षणेण शुभेपयोगभावेन परिणामेन
तद्विलक्षणेनाशुभेपयोगपरिणामेन च युक्ताः परिणताः ।”

[Brahmadeva's Commentary.]

† “सुहपरिणामो पुण्यं असुहा पावर्ति हवदि जीवस्स ।
देणहं पोग्गलमत्तो भावैः कम्मत्तणं पत्तो ॥”

[पञ्चास्तिकायसमयसारः । १३२ ।]

‡ “सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ।”
“अतोऽन्यत् पापम् ।”

[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् । ८ ॥ २५ । २६ ।]

are eight kinds of Karma-- Jñānāvaraṇiya, Darśanāvaraṇiya, Mohanīya, Antarāya, Vedanīya, Āyu, Nāma and Gotra and that the first four of these are known as Ghātiya Karmas while the last four are named Aghātiya Karmas. Among these, all the Ghātiya Karmas may be said to be Pāpa, while the Aghātiya Karmas may be either Puṇya or Pāpa.

Sātāvedanīya is that Karma by which a soul feels pleasure in external objects and by the assistance of which things which are gratifying to the soul may be procured. Subha Āyu (Auspicious life) consists in having an existence as a God, human being or a beast. Subha Gotra (Auspicious family) consists in being born in a high status of life. Subha Nāma (Auspicious name) consists of fame, etc., and is of various kinds. All these make up what is known as Puṇya.

Pāpa, on the other hand, consists of Asātāvedanīya or that Karma which produces pain and procures objects causing pain, Aśubha Āyu (Inauspicious life), viz., an existence in hell, Aśubha Gotra (Inauspicious family) comprising a birth in low stations and Aśubha Nāma (Inauspicious name) consisting of disgrace, etc.

With this ends that section of Dravya-samgraha which treats of the seven Tattvas (principles), viz., Āsrava, Bandha, Saṃvara, Nirjarā, Mokṣa, Puṇya and Pāpa. The next section will deal with the manner by which one can attain liberation.

**सम्मदंसण णाणं चरणं मोक्खस्स कारणं जाणे ।
ववहारा णिच्छयदो तत्त्वमङ्ग्रो णिक्षो अप्पा ॥३६॥९**

Sammaddamsaṇa nāṇam charanam Mokkhassa
kāraṇam jāṇe,

Vavahārā Nichchayado tattiyamaio nio appā. (39).

Padapāṭha.—ववहारा Vavahārā, from the ordinary point of view. सम्मदंसण णाणं चरणं Samaddamsaṇa nāṇam charanam, perfect faith, knowledge and conduct. मोक्खस्स Mokkhassa, of liberation. कारणं Kāraṇam, cause. जाणे Jāṇe, know. णिच्छयदो Nichchayado, really. तत्त्वमङ्ग्रो Tattiyamaio, consisting of of these three. णिक्षो Niyo, of one's own. अप्पा Appā, soul.

* Sanskrit rendering :

सम्यग्दर्शनं ज्ञानं चरणं मोक्षस्य कारणं जानीहि ।

अववहारात् लिश्चयतः तत्त्वितयमयः निजः आत्मा ॥ ३९ ॥

Samyagdarśanam jñānam charanam mokṣasya kāraṇam jānīhi.

Vyavahārāt liśchayataḥ tattritayamayah nijah ātmā. (39).

39. Know that from the ordinary point of view, perfect faith, knowledge and conduct are the causes of liberation, while really one's own soul consisting of these three (is the cause of liberation).

Commentary.

Now the author proceeds to lay down the ways and means to liberation. To attain liberation, one must have Perfect Faith, Perfect Knowledge and Perfect Conduct.* These three will be further explained in Verses 41—43. These are technically known as the three jewels in Jaina works. The three jewels are means to liberation from the ordinary point of view. But really these three jewels cannot exist elsewhere than in the soul; so, to be accurate, it is the soul which can produce liberation. This will be emphasised in the next verse.

**रयणत्तयं गा वद्दृ अप्पाणं मुयतु अगणदवियमहि ।
तमहा तत्त्वियमहाओ होदि हु मोक्खस्स कारणं आदा ॥४०॥†**

Rayanattayam na vattai appāṇam muyatu anṇadaviyamhi,

Tambâ tattiya-mayio hodi hu mokkhassa kâraṇam
âdâ (40.)

Pada pâṭha.—अप्पाणं Appāṇam, the soul. मुयतु, Muyatu, excepting. अगणदवियमहि Anṇadaviyamhi, in any other substances. रयणत्तयं, Rayanattayam the

* “सम्यग्दर्शनवानचारित्राणि मोक्षमार्गः ।”

[तत्त्वार्थाधिगम-सूत्र १ । १ ।]

“कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षो भव्यस्य परिणामिनः ।

ज्ञानदर्शनचारित्रयोपायः प्रकीर्तिः ॥”

[चन्द्रप्रभचरितम् । १८ । १२३ ॥]

“ज्ञानदर्शनचारित्रैस्त्रयैः परिणामिनः ।

भव्यस्यायमनेकाङ्गविकलैरेव जायते ॥”

[धर्मशर्माभ्युदयम् । २१ । १६१ ।]

† Sanskrit rendering:—

रत्नत्रयं न वर्तते आत्मानं मुक्त्वा अन्यद्रव्ये ।

तस्मात् तत्त्वितयमयः भवति खलु मोक्षस्य कारणं आत्मा ॥४०॥

Ratnatrayam na varttate atmânam muktvâ anya—Dravye.

Tasmât tattritayamayaḥ bhavati khalu mokṣasya kâraṇam atmâ. (40.)

three jewels. वा Na, not. वृद्धि Vattai, exist. तत्त्वाः Tamhā, therefore. सत्त्वयस्तथा Tattiyamaio, consisting of these three. आदा Adā, the soul. हु Hu, surely. मोक्षज्ञानम् Mokkhassa, of liberation. कारणं Kāraṇam, cause of. होदि Hodi, becomes.

40. The three jewels (*i. e.*, Perfect Faith, Perfect Knowledge and Perfect Conduct) do not exist in any other substance excepting the soul. Therefore, the soul surely is the cause of liberation.

COMMENTARY.

It has been laid down that, in order to attain Mokṣa or liberation, one must have Perfect Faith, Perfect Knowledge and Perfect Conduct. These three are therefore the means to liberation. But these should not be considered to be apart from the soul, for nowhere but in the soul can each or all of these exist. It is the soul possessed of all these three jewels that is really fit for liberation. Strictly speaking, therefore, the soul itself attains liberation when it is possessed of certain characteristics (*viz.*, these three jewels). But from the ordinary point of view, we regard the three jewels as apart from the soul as the causes of liberation though from the realistic point of view, the soul possessed of these three jewels is the cause of Mokṣa.

जीवादीसद्वर्णं सम्मतं रूपमप्पणो तं तु ।

दुरभिशिवेसविमुक्तं णाणं सम्मं खु होदि सदि जम्हि ॥४१॥

Jīvādīsaddhaṇam sammattam rūvamappano tam tu,

Durabhinivesavimukkam nāṇam sammam khu hodi sadi jamhi (41).

Padapāṭha.—जीवादी-सद्वर्णं Jīvādi-saddhaṇam, faith in Jīva, etc. सम्मतं Sammattam, Samyaktva (Perfect Faith). तं Tam, that. अप्पणे Appano, of soul. रूपं Rūpam, quality. तु Tu, and. जम्हि Jamhi, that. सदि Sadi, being. खु Khu, surely. णाणं Nāṇam, Jñāna (knowledge). दुरभिशिवेसविमुक्तं Durabhinivesavimukkam, free from errors. सम्मं Sammam, perfect होदि Hodi, becomes.

* Sanskrit rendering :—

जीवादिश्रद्धानं सम्यक्त्वं रूपं आत्मनः तत् तु ।

दुरभिशिवेशविमुक्तं ज्ञानं सम्यक् खलु भवति सति यस्मिन् ॥४१॥

Jīvādi-śraddhānām samyaktvam rūpam ātmanah tat tu.

Durabhinivesa-vimuktam jñānam samyak khalu bhavati sati yasmin (41).

41. Samyaktva (perfect faith) is the belief in Jiva, etc. That is a quality of the soul, and when this arises, Jñâna (knowledge), being free from errors surely becomes perfect.

COMMENTARY.

Jiva, Ajiva, Årava, Bandha, Sañvara, Nirjara and Moksha are the seven Tattvas (essential principles) of Jainism.* A sincere belief in these Tattvas is called Samyaktva or Perfect Faith.† The first step to liberation, according to Jainism, is to have a belief in these essential principles of Jainism. It is only after a person has this faith that he can attain Perfect Knowledge. He may have knowledge of substances before he attains Perfect Faith; but this knowledge is apt to be fallacious, for errors might creep in the same. For example, a person may have a knowledge of the aforesaid seven principles of Jainism, but that knowledge may be vague or indefinite or it may be full of doubts, or it may be entirely wrong. These defects of knowledge arise, because the person has not at that time perfect faith in the essential principles of Jainism, for Perfect Faith in such principles is incompatible with doubts and indecision or a belief in opposite principles. Consequently, the knowledge of these principles which succeeds Perfect Faith is free from errors or fallacy. This knowledge is known as Samyak Jñâna (or Perfect Knowledge.)

संसयविमोहविभमविवज्जियं श्रापपरस्तुवस्स ।
ग्रहणं सम्यग्णाणं सायारमणेयभेदं च ॥४२॥‡

Samsaya-vimoha-vibbhama-vivajjiyam appaparasa-rûvassa,

* “जीवाजीवास्तवबन्धसंवरनिर्जामेक्षात्तत्त्वम् ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । १ । ४]

† “तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यगदर्शनम् ॥”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । १ । २]

‡ Sanskrit rendering :

संशयविमोहविभमविवर्जितं श्रात्यपरस्तुवप्स्य ।

ग्रहणं सम्यग्ज्ञानं साकारं अनेकभेदं च ॥ ४२ ॥

Samsaya-vimohavibhama-vivarjitatm aparasvarupasya.

Grahanam samyag-Jñanam sâkaram anekabhedam cha. (42).

Gahaṇām sammam—nānam sāyāramaneyabheyam
cha (42.)

Padapāṭha.—संसयविमोहविवर्भविवज्जियं Samsaya-vimohavibbhama-vivajjiyam, freed from Samśaya (Doubt), Vimoha (Perversity) and Vibhrama (Indefiniteness). सायारम् Sāyāram, detailed. अप्पपरासरावस्तु Appaparasarāvassa, of the real nature of ego and non-ego. गहणं Gahaṇam, cognition. सम्मनाम् Sammam Nānam, Samyak Jñāna or Perfect Knowledge. च Cha, and. अनेयभेयम् Aneyabheyam, of many varieties.

42. Samyak Jñāna (Perfect Knowledge) is the detailed cognition of the real nature of the ego and non-ego, is freed from Samśaya (Doubt), Vimoha (Perversity) and Vibhrama (Indefiniteness), and is of many varieties.

COMMENTARY.

Correct knowledge, according to Jaina Nyāya philosophy must be free from the Samāropa (*i.e.*, fallacies).* This Samāropa is said to be of three kinds, Viparyaya or Vimoha (Perversity), Samśaya (Doubt) and Anadhyavasāya or Vibhrama (Indefiniteness).† The cognition of an object as something which is quite the contrary of its real self, is known as Viparyaya or Vimoha. For example, if we think nacre to be silver, we have a knowledge vitiated by Viparyaya or Vimoha (Perversity).‡ Samsaya consists of doubt when our mind sways between this or that, without being able to assert the true nature of anything. For example, when we see a certain object from a distance and are unable to say whether it is a man or a post, we have an instance of Samśaya

* “अतस्मिंस्तदध्यवसायः समारोपः ।”

[प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः १ । ७ ।]

† “स विपर्ययसंशयानध्यवसायभेदात् त्रेधा ॥”

[प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः १ । ८ ।]

‡ “विपरीतैककोटिनिष्ठुनं विपर्ययः ।” “यथा शुक्तिकायामिदं रजतमिति ।”

[प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः १ । ९ । १० ।]

“विपरीतैककोटिनिश्चयै विपर्ययः । यथा शुक्तिकायामिदं रजतमिति ज्ञानम् । अत्रापि साहृश्यादिनिमित्तवशात् शुक्तिविपरीते रजते निश्चयः ।”

[न्यायदीपिका]

“अतस्मिंस्तदेवेति विपर्ययः ।” [प्रमाणमीमांसा । १ । १ । ७ ।]

or doubt.* A knowledge that this is something without any clear idea of what it is, is called Anadhyavasāya or Vibhrama. For example, such a knowledge arises in the mind of a person when he touches something while he is moving. He is conscious that he has touched something, but is unable to say what it is.† These being the varieties of fallacy, there is no doubt that in Perfect Knowledge these are entirely absent. In the state of Perfect Knowledge we have a clear idea of the real nature of everything, ego and non-ego. This idea is not of a shadowy kind, but consists of detailed knowledge. We have already described the difference between detailed and detailless knowledge in the commentary on Verse 4, page 9.

**जं सामरणं गहणं भावाणं गोव कट्टुमायारं ।
अविसेसिदूण अद्वे दंसणमिदि भण्णये समये ॥४३॥**

Jam sāmāṇyam gahaṇam bhāvāṇam neva kattumāyāram,
Avisesidūna atṭe daṁsanamidi bhanṇaye samaye—(43).

* “साधकबाधकप्रमाणाभावादनवस्थितानेककीटिसंस्पर्शी ज्ञानं संशयः ।”
“यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा ।”

[प्रमाणनयतर्च्चालोकालङ्घारः । १ । ११-१२ ।]

“विरुद्धानेककीटिस्पर्शी ज्ञानं संशयः । यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ।
स्थाणुपुरुषसाधारणेऽर्थतादि-दर्शनात्तद्विशेषस्य वर्त्तकोटरशिरः—पाण्यादेः साधक-
प्रमाणस्याभावादनेककोष्ठवलभितव्यं ज्ञानस्य ।” [न्यायदीपिका ।]

“अनुभयत्रोभयकीटिसंस्पर्श-प्रत्ययः संशयः ।”

[प्रमाणमीमांसा । १ । १ । ५ ।]

† “किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः । यथा गच्छत्तर्णस्पर्शज्ञानम् ।”
[प्रमाणनयतर्च्चालोकालङ्घारः । १ । १२ । १४ ।]

“किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः । यथा पथि गच्छतस्तृणस्पर्शादि-
ज्ञानम् [न्यायदीपिका ।]

“विशेषानुलेख्यमनध्यवसायः ।” [प्रमाणमीमांसा । १ । १ । ७ ।]

‡ Sanskrit rendering :

यत् सामान्यं ग्रहणं भावानां नैव कृत्वा आकारम् ।
अविशेषयित्वा अर्थान् दर्शनम् इति भण्यते समये ॥४३॥

Yat sāmānyam grahaṇam bhāvāṇam naiva kṛtvā akāram,
Aviśeṣayitvā arthān darśanam iti bhanṇaye samaye—(43).

Padapâtha.—अट्टे Atte, things. अविसेसिदूण् Avisesidâna, without particulars. आचारम् Âyâram, detail. नेव Neva, not. कट्टुम् Kattum, grasping. जं Jam, which. भावाणं Bhâvânam, things. सामाणम् Sâmaṇam, general. गहणं Gahaṇam, perception. दर्शनम् Damsaṇam, Darśana. इदि Idi, this. समये Samaye, in the scriptures. भण्यते Bhaṇṇaye, is called.

43. That perception of the generalities of things without particularities in which there is no grasping of details, is called Darśana in (Jaina) scriptures.

COMMENTARY.

Darśana is knowledge without details. For example, when a person sees a cloth, as long as he is only conscious of the existence of something called cloth, he is said to have Darśana. But when he begins to have knowledge of the details, viz., the size, colour, etc., of that piece of cloth, he is said to have Jñâna. We have already made this clear in the commentary on Verse 4, page 9.

In Tattvârthâdhigama Sûtra of Umâsvâmi, we have “Samyak Darśana is faith in the principles of Jainism” [“तत्त्वार्थशब्दान् सम्यग्दर्शनः” ११३] That Darśana is not the same as the Darśana which we have described above. There Samyak Darśana means perfect faith, and details are present there, while here it means knowledge without details.*

दंसणपुव्वं णाणं छदुमत्थाणं णा दुरिणा उवओगा ।
जुगवं जमहा केवलिणाहे जुगवं तु ते दोवि ॥४४॥

Damsaṇapuvvam nāṇam chhadumatthāṇam na dunni uvaogā.

Jugavam jamhâ kevalinâhe jugavam tu te dovi—(44).

Padapâtha.—छदुमत्थाणं Chhadumatthâṇam, of the Samsâri Jîvas. दुरिणु वं Damsaṇapuvvam, preceded by Darśana. णाणं Nâṇam, Jñâna. जमहा Jamhâ, for this reason. दुणि Dunni, two. उवओगा Uvayoga, Upayoga. जुग Jugavam,

* “नेहमेव तत्त्वार्थशब्दानलक्षणं सम्यग्दर्शनम् वक्तव्यम् । कस्मादिति चेत् ? तत्र श्रद्धानं विकल्परूपम्, इदं तु निर्विकल्पम् ।”

[Brahmadeva's Commentary]

† Sanskrit rendering:

दर्शनपूर्वं ज्ञानं छदुमस्थानां न द्वौ उपयैगौ ।

युगपत् यस्मात् केवलिनाथे तु ते द्वौ अपि ॥ ४४ ॥

Darśanapûrvam jñânam chhadmasthânâm na dvau upayogau.

Yugapat yasmât kevalinâthe tu te dvau api. —(44).

simultaneously. ए ना, not. तु Tu, but. केवलिनाहे Kevalinâhe, in Kevalis. ते Te, those. दे Do, two. वि Vi, together. जगवं Jugavam, simultaneously.

44. In Samsâri Jîvas, Jñâna is preceded by Darśana. For this reason (in him), the two Upayogas (*viz.*, Jñâna and Darśana) do not (arise) simultaneously. But in Kevalis, both of these two (arise) simultaneously.

COMMENTARY.

Samsâri Jîvas or beings leading a mundane existence have Darśana or detail-less knowledge, first of all. Then they have Jñâna or knowledge, with details. But this is not the case with Kevalis, who have Darśana and Jñâna at once. The reason for this difference is that in Samsâri Jîvas, there are hindrances, known as Darśanâvaraṇiya and Jñânâvaraṇiya Karmas (*i.e.*, Karmas obscuring Darśana and Jñâna), which must be destroyed or mitigated (Kṣaya or Upâsama), before Darśana or Jñâna can arise. But in a Kevali, these obscuring Karmas are entirely absent; so Darśana and Jñâna can both arise at the same time. Brahmadeva has illustrated this as follows. In the case of Samsâri Jîvas, the knowledge of the objects through Darśana and Jñâna is gradual, first, without, and then with details like the revelation of objects by the light of the sun when it is obscured by clouds, but the appearance of Darśana and Jñâna in Kevalis is like the sudden illumination of every object when the sun appears in a cloudless sky.* The clouds represent the Karmas which obscure Jñâna and Darśana.

**असुहादो विणिवित्ती सुहे पवित्ती य जाण चारितं ।
वदसमिदिगुत्तिसुवं ववहारणया तु जिणभणियं ॥४५॥**

A suhâdo vinivitti suhe pavitti ya jâna chârittam.

Vadasamidiguttirûvam vavahâranayâ du jinabha-niyam—(45.)

* “केवलिनां तु भगवतां निर्विकारस्वसंवेदनसमुत्पन्निराकरणाद्यायिक-ज्ञानसहितत्वात् निर्मेयादित्ये युगपदातप्रकाशवद्दर्शनं ज्ञानं च युग-पदेव इति विज्ञेयम् ।” [Brahmadeva's Commentary.]

† Sanskrit rendering:

अशुभात् विनिवृत्तिः शुभे प्रवृत्तिः च आनीहि चारित्रम् ।

व्रतसमितिगुप्तिसुरूपं व्यवहारनयात् तु जिणभणितम् ॥ ४५ ॥

Asubhât vinivrittih sâbhé pravrittih cha jânîhi châritram.

Vrata-samitiguptirûpam vyavahâranayât tu jinabhanitam—(45.)

Padapâtha.—असुहादो Asuhâdo, from what is harmful. विनिवित्ति Vinivitti, refraining. या Ya, and. सुहे Suhe, in what is beneficial. पवित्री Pavitti, engagement. चारित्तम् Chârittam, Châritra (Conduct). जाण Jâna, know. तु Du, but. वदसमिदिगुप्तिलक्षण Vavadamidiguptilakshana. वदसमिदिगुप्ति Vadasamidi-guttirûvam, consisting of Vrata, Samiti and Gupti. जिङभापियम् Jîngabhâpiyam, mentioned by the Jina.

45. Know Châritra to be refraining from what is harmful and engagement in what is beneficial. But according to Vyavahâra Naya, Châritra (Conduct) has been mentioned by the Jina to consist of Vrata, Samiti and Gupti.

COMMENTARY.

From the ordinary point of view, Vratas (Vows), Samitis (Attitudes of carefulness) and Guptis (Restraints) may be said to constitute Châritra (Conduct.) We have already described what Vratas, Samitis and Guptis are in Verse 35. One who is immersed in worldly aspirations and attached to worldly objects, one whose soul is possessed of attachment and aversion, one who listens non-Jaina scriptures, one who has a vicious mind, keeps evil company and follows the terrible evil path of life, is said to be active in the pursuit of what is harmful (Aśubha).* Refraining from these and engagement in the opposite of these by practising the five Vratas, five Samitis and three Guptis lead to what is beneficial (Subha). Châritra (Conduct) consists in the pursuit of what is beneficial and avoidance of what is harmful.

What is really Samyak Châritra (Perfect Conduct) will appear from the next verse.

बहिरब्धंतरकिरियारोहो भवकारणप्पणासद्वं ।
गणिस्स जं जिगुत्तं तं परमं सम्मचारित्तम् ॥४६॥†
Bahirabbhamtarakiryâroho bhavakâranappanâsattham,

* “विसयकसाऽग्रोद्गुसुदिदुचित्तदृगोद्दिज्ञदो ।
उग्गो उम्मगपरो उवग्रोगो जस्स सो असुहे ॥”

[Verse quoted in Brahmadeva's Commentary.]

† Sanskrit rendering :

बहिरभ्यंतरक्रियारोधः भवकारणप्रणाशार्थम् ।
ज्ञानिनः यत् जिनोक्तं तं परमं सम्यक् चारित्रम् ॥ ४६ ॥
Bahirabhyantarakriyârodhaḥ bhavakâraṇapraṇâśârtham,
Jñâninah yat jinok-tam tam paramam samyak châritram—(46).

Nānissa jam jinuttam tam paramam samma-chârittam—
(46).

Padapâtha.—भवकाराणपत्तात् Bhavakâraṇappanâsattham, to destroy the causes of Samsâra. जं Jam, which जानिस्त् Nânissa, of one who has knowledge. बहिरभूतक्रियारोहे Bahirabbhûtarakiriyâroho, the checking of external and internal actions. तं Tam, that. जित्तं Jinuttam, mentioned by the Jinas. परमं Paramam, excellent. सम्मचारितं Sammachârittam, perfect conduct.

46. That checking of external and internal actions by one who has knowledge, in order to destroy the causes of Samsâra, is the excellent Samyak Chârita (Perfect Conduct) mentioned by the Jina.

COMMENTARY.

In the previous verse, Chârita (Conduct) from the ordinary point of view has been described. In this verse, we are introduced to Chârita from the realistic point of view.

When a person checks all external activities of body and speech, together with all internal activities of the mind, so that all hindrances to the understanding of the true character of the soul are removed, he is said to have Samyak Chârita (Perfect Conduct).* By this means, the person becomes free from all influx of beneficial or harmful Karmas, which cause Samsâra or worldly existence.† Perfect Conduct therefore consists in checking all kinds of activities which are opposed to the characteristics of the soul, which is void of all actions, eternal and consisting of pure Jñâna and Darsana.

दुविहंपि मोक्खाहेतुं भाग्ये पाञ्चादि जं मुणी शियमा ।
तमहा पयत्तचित्ता जूयं भाग्यं समवृभसह ॥४७॥‡

Duvihampi mokkhahetum jhâne pâñcâdi jam munî niyamâ,

* “निष्क्रियनित्यलिङ्गजनविशुद्धशानदर्शनस्वभावस्य निजात्मनः प्रतिपक्ष-
भूतस्य बहिर्दिवये शुभाशुभवचनकायव्यापाररूपस्य तथैवाभ्यतरे
शुभाशुभमनोविकल्परूपस्य च क्रियाव्यापारस्य योऽसौ निरोधस्त्यागः ।”

[Brahmadeva's Commentary.]

† “भवस्य संसारस्य व्यापार कारणभूतो योऽसौ शुभाशुभकर्मास्ववस्तस्य
प्रणाशार्थं विनाशार्थमिति ।”

‡ Sanskrit rendering :
द्विविधमपि मोक्षहेतुं ध्यानेन प्राप्नोति यत् मुनिः नियमात् ।
तस्मात् प्रयत्नचित्ताः यूयं ध्यानं समभ्यसध्वम् ॥४७॥

Dvividhamapi mokṣahetum Dhyānenā prāpnōti yat munīḥ niyamāt,
Tasmāt prayatnachittāḥ yūyam Dhyānam samabhyasadhvam—(47).

Tamhâ payattachittâ jûyam jhânam samavbhasa—
(47).

Padapâtha.—जे Jam, because. मुणि Munî, a sage. नियम Niyamâ, by the rule. दुविहं Duviham, two kinds. पि Pi, both. नोक्खलहेउ Mokkhaleum, the cause of liberation. ज्ञाने Jhâne, by meditation. पासुनादि Pâñadadi, gets. तम्हा Tamhâ, therefore. जूयं Jûyam, you. पयत्तचिता Payattachittâ, with careful mind. ज्ञानं Jhânam meditation. समवभसह Samabhasaha, practise.

47. Because by the rule a sage gets both the (Vyavahâra and Nischaya) causes of liberation by meditation, therefore (all of) you practise meditation with careful mind.

COMMENTARY.

Perfect faith, perfect knowledge and perfect conduct are the causes of liberation from the ordinary point of view, while really the soul itself possessed of these three is the cause of liberation. By meditation, one can have perfect faith, perfect knowledge and perfect conduct, and one can understand the soul also only through meditation. Therefore, Dhyâna or meditation is of supreme importance for a person who seeks liberation. The author therefore in this verse asks everyone who is eager to attain liberation to practise meditation.

मा मुज्जह मा रज्जह मा दुस्सह इट्टणिट्टथेसु ।

थिरमिच्छह जइ चित्तं विचित्रभाणप्पसिद्धीए ॥४८॥*

Mâ mujjhaha mâ rajjaha mâ dussaha itthaniitthaatthesu,
Thiramichchhaha jai chittam vichittajhânappasiddhie—

(48).

Padapâtha.—जइ Jain, if. विचित्रभाणप्पसिद्धीए Vichittajhânappasiddhie, to succeed in various kinds of meditation. चित्तं Chittam, mind. थिरं Thiram, fixed. इच्छह Ichchhaha, wish. इट्टणिट्टथेसु Itthaniittha-atthesu, in beneficial and harmful objects. ना Mâ, do not. मुज्जह Mujjhaha, be deluded. ना Mâ, do not. रज्जह Rajjaha, be attached to. ना Mâ, do not. दुस्सह Dussaha, be averse to.

48. If you wish to have your mind fixed, in order to succeed in various kinds of meditation, do not be

* Sanskrit rendering :

मा मुह्यत मा रज्यत मा द्विष्यत इष्टानिष्टार्थेषु ।

स्थिरं इच्छथ यदि चित्तं विचित्रध्यानप्रसिद्ध्यै ॥४८॥

Mâ muhyata mâ rajyata mâ dvisyata istânistârthesu,
Sthiram ichchhatha yadi chittam vichitra-Dhyânprasiddhyai—(48).

deluded by or attached to beneficial objects and do not be averse to harmful objects.

COMMENTARY.

To succeed in the practice of meditation, one must be free from all disturbing feelings. He should neither be attracted to pleasant objects nor repulsed by unpleasant objects. He should be indifferent to everything, may it be beneficial or harmful. By this means, he would be able to fix his soul upon itself, as the calmness of his mind would remain undisturbed through the disappearance of disturbances arising from attachment and aversion.

**पणतीस सोल छप्पण चदु दुगमेगं च जवह भाएह ।
परमेष्ठिवाचयाणं अणगं च गुरुवप्सेण ॥४६॥***

Panatîsa sola chhappana chadu dugamegam cha javaha jhâeha,

Paramet ् |hivâchayânâm anynam cha gurûvaesena—(49.)

Padapâtha.—परमेष्ठिवाचयाणं Paramet ् |hivâchayânâm, signifying the Paramesthis. पणतीस Panatîsa, thirty-five. सोल Sola, sixteen. च Chha, six. पां Pañ, five. चदु Chadu, four. दुगम Dugam, two. च Cha, and. एग Egam, one. च Cha, and. गुरुवप्सेण Gurûva—esena, by instruction of the Guru (preceptor). अणा Anynam, others जवह Javaha, repeat. भाएह Jhâeha, meditate.

49. Repeat and meditate on (the Mantras), signifying the Paramesthis and consisting of thirty-five, sixteen, six, five, four, two and one (letter) and other (mantras) taught by the Guru (preceptor).

COMMENTARY.

In this verse, we are introduced to the daily prayer of the Jainas. In all religions, a formula consisting of the daily prayer has been prescribed ; and in Jaina religion, this prayer can be lengthened or shortened, according to the occasion or capacity of the worshipper.

* Sanskrit rendering :

पञ्चत्रिंशत् सोङ्शा षट् पञ्च चत्वारि द्विकम् एकं च जपत ध्यायेत् ।

परमेष्ठिवाचकानाम् अन्यत् च गुरुपदेशेन ॥४६॥

Pañchatrinsat soñśa sat pañcha chatvâri dvikam ekam cha japata dhyâyeta, Paramet ् |hivâchakânâm anyat cha gurûpadesena—(49.)

The full prayer is as follows :—

“ Namo Arīhantāṇam, namo Siddhāṇam, namo Āyariyāṇam,
namo Uvajjhāyāṇam, namo loe savvasāhūṇam.”—

[“ नमो अरिहंताणं नमो सिद्धाणं, नमो आयरियाणं, नमो
उवज्ज्ञायाणं, नमो लोए सव्वसाहूणम् ।”]

I.E., “ Obeisance to the Arhats, obeisance to the Siddhas,
obeisance to the Āchāryas, obeisance to the Upādhyāyas and obeisance
to all Sādhus in the universe.” This prayer in original consists of
thirtyfive words.

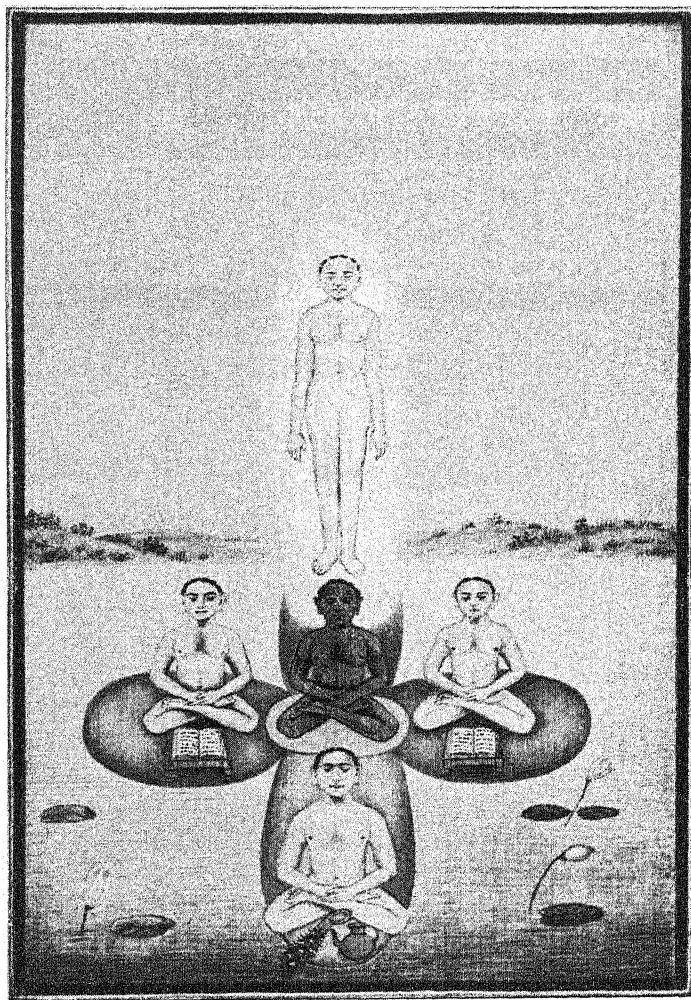
Who are meant by the words Arhat, Siddhas, Āchāryas, Upā-
dhyāyas and Sādhus, will appear from Verses 50, 51, 52, 53 and 54
respectively. These five classes of beings who are to be revered
are known as Pañcha Parameśthis (the five supreme beings). [See
Illustration.]

Instead of the full Mantra, one may utter “ Arīhanta Siddha
Āyiriā Uvajjhāyā Sāhū ” [“ अरिहंत सिद्ध आयरिया उवज्ज्ञाया साहू ”] which
consists of sixteen letters. The following Mantras, each consisting of
six letters, may also be uttered : “ Arīhanta Siddhā ” [“ अरिहंत सिद्धा ”]
“ Arīhanta si sā ” [“ अरिहंत सि सा ”] or “ Om namo siddhāṇam ”
[“ ओं नमो सिद्धाणं ”] A Mantra still shorter, consisting of five letters,
viz., “ A si á u sā ” [“ अ सि आ उ सा ”] in which only the first
letters of the words Arhat, Siddha, Āchārya, Upādhyāya and Sādhu
are taken, may also be used. Again the following Mantras, each
consisting of four letters, may be employed : “ अरहंत ” [Arahanta] or
“ A si sāhū ” [“ अ सि साहू ”]. There are three Mantras, each consisting
of two letters, viz., “ Siddha ” [“ सिद्ध ”] “ A sā ” [“ अ सा ”] and
“ Om nhī ” [“ ओं नहीं ”] Lastly, combining the first letter of the five
words, denoting the Pañcha Parameśthis we get a Mantra of
one letter, viz., “ Om ” [“ ओम ”]* Some say that “ A ” [“ अ ”]
is also a Mantra of one letter.

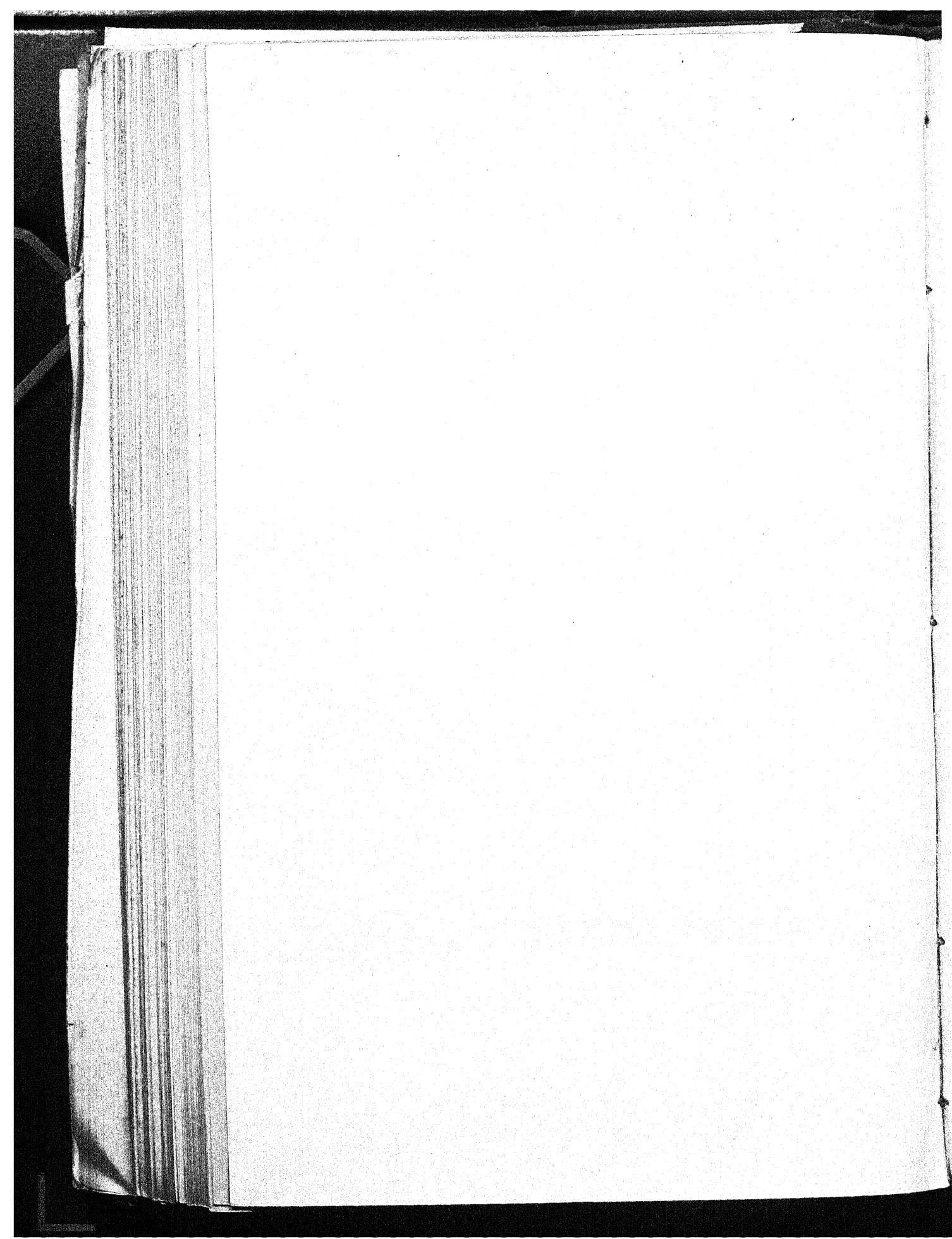
* The word “ Om ” is thus derived : ‘ A,’ the first letter of Arhat, the letter
“ A ” representing Asarīra (i.e., without body) Siddha, “ Ā,” the first letter of
Āchārya, “ U ”—the first letter of Upādhyāya and “ Ma,” the first letter of Muni
(or Sādhu) being conjoined by the rules of Sandhi become “ Om ” [vide “ वीर्षः । ”
“ इक्षेडः । ”] Śākata�ana’s Grammar, I. I. 77 and I. I. 82.]

C. F. “ अरहंता असरीरा आयरिया तह उवज्ज्ञाया मुख्येणा ।
पद्मक्खरणिष्पण्णो ओंकारो पञ्चपरमेष्टी ॥ ”

THE
PANCHA PARAMESHTIS

"*Namo Arihantanam, Namo Siddhanam,
Namo Ayarianam, Namo Uvajjhayanam,
Namo loe Savvasahunam*".

These, therefore, are the Mantras consisting of thirty-five, sixteen, six, five, four, two and one letter respectively. These Mantras, should be uttered audibly or repeated mentally. Besides these Mantras, one may utter or meditate on other Mantras taught by one's spiritual preceptors. The commentator, Brahmadeva, says that examples of such Mantras may be found in the work entitled "Pañcha-namaskâra," consisting of twelve thousand verses.*

गद्गचदुधाइकस्मौ दंसणसुहणाणीरियमईश्चो ।

सुहदेहत्थो अप्पा सुद्धो अरिहो विचिंतिज्जो ॥५०॥†

Natthachadughâikammo damsâna-suha-nâna-vîri-yamaio,
Suhadehattho appâ suddho ariho vichintijo—(50).

Padapâtha.—गद्गचदुधाइकस्मौ Natthachadughâikammo, one who has destroyed the four Ghâtiya Karmas. दंसणसुहणाणीरियमईश्चो Damsâna-suha-nâna-vîriya-mayio, possessed of faith, happiness, knowledge and power. सुहदेहत्थो Suhadehattho, existing in an auspicious body. सुद्धो Suddho, pure. अप्पा Appâ, soul. अरिहो Ariho, Arhan. विचिंतिज्जो Vichintijjo, to be meditated on.

50. That pure soul existing in an auspicious body, possessed of (infinite) faith, happiness, knowledge and power which has destroyed the four Ghâtiya Karmas, is to be meditated on as an Arhat.

COMMENTARY.

The four kinds of Karma, viz., Jñanâvaraṇiya, Darśanâvaraṇiya, Mohaniya and Antarâya destroy the natural characteristics of a soul.

* “द्रादशसहस्रप्रमितपञ्चनमस्कारथन्थकथितक्रमेण लघुसिद्धचक्रं बृह-
त्सिद्धचक्रमित्यादिदेवार्चनविधानं भेदाभेदरत्नत्रयाराधकगुरुप्रसादेन ज्ञात्वा
ध्यातव्यम् ।”

i. e., “One should meditate on the manner of worshipping supreme beings, known as Laghu Siddha Chakra and Brihat Siddha Chakra, as is mentioned in the work called, Pañcha-namaskâra, consisting of twelve thousand verses, after one is aware of the same through the kindness of a spiritual preceptor, who practises the three jewels.” [Brahmadeva's Commentary.]

† Sanskrit rendering :

नष्टचतुर्वीतिकर्मा दर्शनसुखज्ञानवीर्यमयः ।
शुभदेहस्थ आत्मा शुद्धः अर्हन् विचिन्तनीयः ॥५०॥

Naṣṭachaturghâtikarmâ darśanasukhajñânaviryamayaḥ,
Śubhadhesthâḥ âtmâ śuddhaḥ arhan vichintanîyah—(50).

For this reason, these are known as Ghâtiya Karmas (destroying Karmas). (1) An Arhat is freed from these four kinds of Karmas, and consequently he possesses the following four excellent qualities, each of which appears at the disappearance of each of the four Ghâtiyâ Karmas: *viz.*, perfect knowledge (arising from the destruction of Jñânavaranîya Karma), perfect faith (arising from the destruction of Darśanâvaranîya Karma), infinite happiness (arising from the destruction of Mohaniya Karma) and infinite power (arising from the destruction of Antarâya Karma). An Arhat is, therefore, bereft of Jñânavaranîya, Darśanâvaranîya, Mohaniya and Antarâya Karmas and possessed of infinite faith, knowledge, happiness and power. An Arhat is also Śuddha (pure), as he is void of eighteen kinds of faults, *viz.*, hunger, thirst, fear, aversion, attachment, illusion, anxiety, old age, sickness, death, fatigue, perspiration, pride, displeasure, astonishment, birth, sleep and sorrow.* From the realistic point of view, an Arhat is without a body; but from the ordinary point of view, we speak of an Arhat to possess a body known as Audârika, which is brilliant as a thousand suns.†

An Arhat has one thousand and eight synonyms Vitarâga, Sarvajña, etc. According to Jainism, when an Arhat is conceived, is born, is first engaged in penances, is in a state of attaining perfect knowledge and is in the last stage of obtaining Nirvâna, the gods Indra, etc., are said to worship him. These worshippings are technically known as Pañcha-mahâkalyâna.‡

* “ क्षुधा तृष्णा भयं द्रेषो रागो मोहश्च चिन्तनम् ।

जरा रुजा च मृत्युश्च खेदः स्वेदो मदोऽरतिः ।

विस्मयो जननं निद्रा विषादोषादश स्मृताः ।

एतौदोषैर्विनिर्मुक्तः सोऽयमासो निरञ्जनः ॥”

[Verses quoted in Brahmadeva's Commentary].

† “ निश्चयेनाशरीरोऽपि व्यवहारेण सप्तधातुरहितदिवाकरसहस्रभासुरपर-

मौदारिकशरीरत्वात् शुभदेहस्थः ।”

[Brahmadeva's Commentary].

‡ “ इद्रादिभिर्विनिर्मितां गर्भावतरण-जन्माभिषेक-निष्कर्मण-केवलज्ञानोत्प-

त्तिनिवारणाभिधानपञ्च-महाकल्याणरूपां पूजामर्हन्ति ।”

[Brahmadeva's Commentary].

गद्गदकम्मदेहो लोयालोयस्स जाणांत्रो दद्वा ।

पुरिसायारो अप्पा सिद्धो भाएह लोयसिहरत्थो ॥५१॥

Natthaṭṭhakammadeho loyāloyassa jāṇao datthā,
Purisāyāro appâ siddho jhāeha loyasiharattho—(51).

Padapâṭha.—गद्गदकम्मदेहो Natthaṭṭhakammadeho, void of bodies, produced by eight kinds of Karma. लोयालोयस्स Loyāloyassa, of Loka and Aloka. जाणांत्रो Jāṇao, knower. दद्वा Datthā, seer. पुरिसायारो Purisāyāro, having the shape of a Purusa. लोयसिहरत्थो Loyasiharattho, staying at the summit of the universe. अप्पा Appâ, soul. सिद्धो Siddho, Siddha. ज्ञातव्यं Jhāeha, meditate.

51. Meditate on the Siddha—the soul which is bereft of the bodies produced by eight kinds of Karma, which is the seer and knower of Loka and Aloka, which has a shape like a human being and which stays at the summit of the universe.

COMMENTARY.

Really speaking, a siddha is without a body, and hence incapable of being perceived by the senses. But from the ordinary point of view, a Siddha is said to have a shadowy shape, resembling the figure of a human being† That is to say, the shape of a Siddha resembles a human figure, but is not clearly defined. The body is like the shadow of a human being. A Siddha may attain a higher stage which is the final one. A Siddha's body is therefore a little less than the final body.

A Siddha has not therefore a gross body which results from eight kinds of Karmas. He lives at the summit of Lokâkâśa, or the universe in a place called the Siddha-silâ, beyond which Alokkâśa begins. A Siddha, however, has knowledge of everything in Lokâkâśa and Alokkâśa which existed in the past, exists in the present or

* Sanskrit rendering :

नष्टाष्टकम्मदेहः लोकालोकस्य ज्ञायकः द्रष्टा ।

पुरुषाकारः आत्मा सिद्धः ध्यायेत लोकशिखरस्थः ॥५१॥

Nastâṣṭakarmadehah lokâlokasya jñâyakah draṣṭâ,
Puruṣakârah âtmâ siddhah dhyâyeta lokashikharasthah—(51).

† “ निश्चयनयेनातीन्द्रियामूल्तपरमचिदुच्छलननिर्मेरशुद्धस्वभावेन निराकारोऽपि
व्यवहारेण भूतपूर्वनयेन किञ्चिद्गुनवरमशरीराकारेण गतसिक्थमूषागर्भाका-
रवच्छायाप्रतिमावद् वा पुरुषाकारः । ”

[Brhmadeva's Commentary].

will exist in the future.* Such is a Siddha according to Jainism, and he should be distinguished from persons ordinarily known as Siddhas, who attain wonderful powers† In the Yoga philosophy, such powers are known as Bibhûtis.

दंसणगाणपहाणे वीर्यचारित्तवरतवायारे ।

अप्पं परं च जुंजहू सो आयरिओ मुणी भेओ ॥५२॥‡

Damsanānānapahāne vīriyachārittavaratavāyāre,

Appam param cha juñjai so āyario munī jheo—(52).

Padapāṭha.—दंसणगाणपहाणे Damsanānānapahāne, in which faith and knowledge are eminent. वीर्यचारित्तवरतवायारे Vīriyachārittavaratavāyāre, in the practice of Virya, Chāritra and excellent Tapa. अप्पं Appam, himself. च Cha, and. परं Param, others. जुंजहू Juñjai, fixes. सो So, he. मुणी Munī, sage. आयरिओ Āyario, Āchārya. भेओ Jheo, to be meditated.

52. That sage who attaches himself and others to the practice of Vīrya (Power), Chāritra (Conduct) and Tapa (Penance) in which faith and knowledge are eminent is to be meditated, as Āchārya (Preceptor).

COMMENTARY.

An Āchārya is one who practises the five Āchāras (kinds of conduct) and advises his disciples to do the same. The five kinds of Āchāras are Darśanāchāra, Jñānāchāra, Chāitrāchāra, Tapāchāra and Viryāchāra. Darśanāchāra is the turning of oneself to the faith that the soul, consisting of supreme consciousness, is separate from everything else and is the only thing to be meditated on. Jñānāchāra is the turning of oneself to attainment of the knowledge that the

* “लोकालोकगतविकालवर्त्तिसमस्तवस्तुसम्बन्धविशेषसामान्यस्वभावाना -
मेकसमयज्ञापकदर्शकत्वात् ।”

[Brahmadeva's Commentary].

† “ अञ्जनसिद्ध-पादुकासिद्ध-गुटिकासिद्ध-खड्डसिद्ध-मायासिद्धादिलौकिक
सिद्ध-विलक्षणः । ”

[Brahmadeva's Commentary]

‡ Sanskrit rendering :

दर्शनज्ञानप्रधाने वीर्यचारित्तवरतपाचारे ।

आत्मानं परं च युनक्ति स आचार्यः मुनिः ध्येयः ॥५२॥

Darśanajñānapradhāne Vīryachāritravaratapāchāre.

Ātmānam param cha yunakti Sa Āchāryaḥ munih Dhyeyah (52).

natural characteristics of the soul have no connection with delusion, etc., or attachment and aversion. Chârîtrâchâra consists in making the soul tranquil after freeing it from all kinds of disturbances arising from attachment, etc., so that it may enjoy perfect bliss. Tapâchâra consists in the practice of various kinds of penances by which one can conquer reprehensible desires and attain a true conception of the soul. Vîryâchâra is giving full scope to one's inherent power; so the first four Âchâras might not be hindered or destroyed.*

An Âchârya is therefore one who is always engaged in all these five kinds of practices, and by precept as well as by example makes his disciples perform the same. Brahmadeva in his commentary quotes the following verse which gives the characteristics of an Âchârya :—

“**छत्तीसगुणसमग्रे पंचविहाचारकरणस्पदरिसे ।
सिस्ताणुगगहकुसले धम्मायरिष्य सदा वंदे ॥**”

i.e., “ I always bow to Dharmâchârya (the preceptor of religion) who possesses the thirty-six qualities, advises the practice of the five kinds of Âchâras and is always kind to his disciples.”

**जो रयणात्यजुत्तो गिञ्चं धर्मोवएसगे गिरदो ।
सो उवभाग्रो अप्पा जदिवरवसहो णमो तस्स ॥५३॥†**

Jo rayanattayajutto nichcham dhammova-esane nirado,
So uvajhâyo appâ jadivaravasaho namo tassa—(53).

* “**समस्तपरद्रव्येभ्यो भिन्नः परमचैतन्यविलासलक्षणः स्वशुद्धात्मैवोपादेय
इति रुचिरूपसम्यग्दर्शनम्, तत्राचरणं परिणमनं निश्चयदर्शनाचारः । तस्यैव
शुद्धात्मने ... मिथ्यास्वरागादिपरमावैभ्यः पृथक्परिच्छदनं सम्यक्ज्ञानं,
तत्राचरणं परिणमनं निश्चयज्ञानाचारः । तत्रैव रागादिविकल्पोपाधिरहितस्वा-
भाविकसुखास्वादेन निश्चलचित्तं वीतरागचारित्रम्, तत्राचरणं परिणमनं
निश्चयचारित्राचारः । समस्तपरद्रव्येच्छा निरोधेन.....स्वस्वरूपे प्रतपनं
विजयनं निश्चयतपश्चरणं, तत्राचरणं परिणमनं निश्चयतपश्चरणाचारः ।
तस्यैव निश्चयच तुर्विधाचारस्य रक्षणार्थं स्वशक्त्यनवगूहनं निश्चयवीर्याचारः ।”**

[Brahmadeva's Commentary].

† Sanskrit rendering :—

**यः रत्नत्रययुक्तः नित्यं धर्मोपदेशने निरतः ।
स उपाध्यायः आत्मा यतिवरवृषभः नमस्तस्मै ॥५३॥**

Yah ratnatrayayuktaḥ nityaṁ dharmopadesane nirataḥ,
Sa upâdhyâyah ātmâ yativaravriṣabhaḥ namastasmai.—(53).

Padapâtha.—जो Jo, who, रयणत्वजुले Rayaṇattaya-jutto, possessed of the three jewels, निच्छ. Nichcham, always धम्मोवासणे Dhammovaesane, in preaching religious truths, निरदे Nirado, engaged. से So, he. जदिवरवसहो Jadivaravasaho, the greatest of the great sages. आपा Appâ, soul. उवाहायो Uvajhâya, Upâdhyâya (teacher). तस्स Tassa, to him. नमो Namo, salutation.

53. That being, the greatest of the great sages who being possessed of the three jewels is always engaged in preaching the religious truths, is (known as) Upâdhyâya (Teacher). Salutation to him.

COMMENTARY.

Upâdhyâya or Teacher is one who is always engaged in teaching others the tenets of Jainism. He is a man possessed of perfect faith, perfect knowledge and perfect conduct. From his preachings a person knows his duties and regulates himself by practising what is desirable and avoiding what is undesirable. The place of Upâdhyâya is high among the Jaina sages, as he directly encourages practice of religion by continually preaching the principles of religion.

दंसणगाणासमग्गं मग्गं मोक्खस्स जो हु चारितं ।

साधयदि निच्छसुद्धं साहू स मुणी एमो तस्स ॥५४॥*

Damsana-nâna-samaggam maggam, mokkhassa jo hu chârittam,

Sâdhayadi nichchasuddham sâhû sa munî namo tassa—
(54).

Padapâtha.—जो Jo, that. मुणी Munî, sage. दंसणगाणासमग्गं Damsana-nâna-samaggam, with perfect faith and perfect knowledge. मोक्खस्स Mokkhassa, of liberation. मग्गं Maggam, path. निच्छसुद्धं Nichchasuddham, always pure. चारितं Châritram, conduct. हु Hu, well. साधयदि Sâdhayadi, practises. स Sa, he. साहू Sâhû, Sâdhu. तस्स Tassa, him. नमो Namo, obeisance.

54. That sage who practises well conduct—which is always pure and which is the path of liberation, with perfect faith and knowledge—is a Sâdhu. Obeisance to him.

* दर्शनज्ञानसमग्रं मार्गं मोक्षस्य यः हि चारित्रम् ।

साधयति नित्यसुद्धं साधुः स मुनिः नमः तस्मै ॥ ५४ ॥

Darśanajñâna samagram mârgam mokṣasya yah hi châritram,
Sâdhayati nityasuddham sâdhuḥ sa munih namah tasmai.—(54).

COMMENTARY.

A Sâdhu is one who is always active in attaining perfect conduct with perfect faith and perfect knowledge, and practises penances. The external effort of a Sâdhu is seen when he tries to have perfect faith, knowledge and conduct, and practises excellent penances.* The internal effort of a Sâdhu is made when he fixes his mind upon the soul itself, which is the only receptacle of perfect faith, knowledge and conduct and excellent penances.† A Sâdhu is, therefore, one who is characterised by activity while moving in the path of liberation. This activity is solely directed to the attainment of means to liberation.

Herewith ends the detailed description of the characteristics of five kinds of Parameśthis, reverence to whom was inculcated in Verse 49. Brahmadeva in his commentary said that, though reverence to five Parameśthis is prescribed from the ordinary point of view, it is really the soul the substratum of the Parameśthis which is to be meditated upon.‡

जं किञ्चिवि चिंतन्तो णिरीहवित्ति हवे जदा साहू ।

लद्धूण्य एयत्तं तदाहु तं तस्स णिच्छयं भागं ॥५५॥

Jam kiñchivi chintanto nîrîhavitti have jadâ sâhû,
Laddhûnaya eyattam tadâhu tam tassa nichchayam
jhânam—(55).

* “उद्योतनमुद्योगो निर्वहणं साधनं च निस्तरणम् ।

दृग्बगमचरणतपसाभास्याताराधना सद्भिः ॥”

† “सम्मतं सण्णागं सच्चारित्तं हि सत्त्वो चेव ।

चउरो चिद्गुहि यादे तम्हा आदा हु मे सरणं ॥”

[Verse quoted in Brahmadeva's Commentary.]

‡ “अरिहासिद्धायरियाउबज्ज्यासाधुपञ्चपरमेष्टी ।

ते वि हु चिद्गुहि यादे तम्हा आदा हु मे सरणं ॥”

[Verse quoted in Brahmadeva's Commentary.]

§ Sanskrit rendering :

यत् किञ्चिदपि चिन्तयन् निरीहवृत्तिः भवति यदा साधुः ।

लज्जा एकत्वं तदा आहुः तत् तस्य निश्चयं ध्यानम् ॥ ५५ ॥

Yatkiñchidapi chintayan nirîhavrittiḥ bhavati yadâ sâdhuḥ,
Labdhvâ ekatvam tadâ āhuh tat tasya nischayam dhyânam—(55).

Padapâtha.—जदा Jadâ, when. साहू Sâhû, Sâdhu. एयत्तम् Eyattam, concentration. लङ्घुणय Laddhûṇaya, attaining. जंकिञ्चिवि Jamkiñchivi, anything whatever. चिन्तने Chintanto, meditating. निरीहविति Nirihvaiti, void of conscious effort. हवे Have, becomes. तदा Tadâ, then. तरस Tassa, his. ते Tam, that. निच्छय निच्छय Nichchayam, real. झाण Jhâṇam, meditation. आहुः Ahuh, is called.

55. When a Sâdhu attaining concentration becomes void of conscious effort by meditating on anything whatever, that state is called real meditation.

COMMENTARY.

Brahmadeva in his commentary on this verse says that in the primary stage of meditation it is necessary to think of objects other than the ego, e. g., the five Parames̄this etc. to steady the mind. When the mind becomes steady by constant practice, as aforesaid, we can arrive at the second stage, where we meditate on the soul itself.* This is real meditation. In this stage, one is void of the ten kinds of external possessions and fourteen kinds of internal hindrances belonging to the mind. The external possessions are lands, houses, gold, silver, wealth, rice, male and female servants, metals other than gold and silver, and utensils. A person immersed in meditation does not at all care about the attainment of all or any of these worldly possessions. At the same time, he is bereft of delusion, knowledge of the three kinds of sexes, laughter, attachment, aversion, sorrow, fear, hatred, anger, pride, illusion and greed.† These cause the loss of equilibrium of the mind. A person being void of these can concentrate his mind upon anything, and thus attain excellent meditation.

* “प्राथमिकोपेक्षया सविकल्पावस्थायां विषयकषायवच्चनार्थं चित्तस्थिरी करणार्थं पञ्चपरमेष्टप्रादिपरद्रव्यमपि ध्येयं भवति । पश्चादभ्यासवशेन स्थिरीभूते चित्ते सति शुद्धबुद्धैकस्वभावनिजशुद्धात्मस्वरूपमेव ध्येयमित्युक्तं भवति ।”

[Brahmadeva's Commentary.]

† “निष्पृहवचनेन पुनर्मिथ्यात्वं वेदनयं हास्यादिषट्कक्षोधादिचतुष्टयरूपचतुर्दशाभ्यन्तरपरिग्रहेण तथैव क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्पभारडाभिधानदशविधबहिरङ्गपरिग्रहेण च रहितं ध्यातृस्वरूपमुक्तं भवति ।”

[Brahmadeva's Commentary.]

मा चित्तह मा जंपह मा चिंतह किंवि जेण होइ थिरो ।
आप्पा अप्पम्मि रथो इणमेव परं हवे ज्ञानाण ॥५६॥*

Mâ chittaha mâ jampaha mâ chintaha kimvi jena hoi
thiro,

Appâ appammi rao inameva param have jjhânam—(56).

Padapâtha.—किंवि Kimvi, anything. ना Mâ, do not. चित्तह Chittaha, act. ना Mâ, do not. जंपह Jampaha, talk. ना Mâ, do not. चिंतह Chintaha, think. जेण Jena, by which. आप्पा Appâ, soul. अप्पम्मि Appammi, in the soul. रथो Rao, attached. थिरो Thiro, fixed. होइ Hoi, becomes. इण् Inaip, this. एव Eva, surely. परं Param, excellent. ज्ञानाण Jjhânam, meditation. द्वे Have, is.

56. Do not act, do not talk, do not think, so that the soul may be attached to and fixed in itself. This only is excellent meditation.

COMMENTARY.

To attain excellent Dhyâna (meditation), one should turn all his faculties inwards, and restrain all outward movement of the same. First of all, it is necessary to stop all actions and refrain from talk and thought of anything else. Then the soul should turn upon itself and begin to meditate on its own nature. This is Dhyâna. To reach this stage, one must first check all activities of body, mind and speech which produce disquietude of the soul, for it is impossible to arrive at the quiet stage necessary for meditation if we do not first check the disturbing elements.

तवसुदवदवं चेदा ज्ञानारहधुरंधरो हवे जम्हा ।

तम्हा तत्तियणिरदा तल्लद्धीए सदा होह ॥५७॥†

Tavasudavadavam chedâ jjhânarahadhurandharo have
jamhâ,

Tamhâ tattiyaniradâ talladdhie sadâ hoha—(57).

† Sanskrit rendering :—

मा चेष्टत मा जल्पत मा चिन्तयत किमपि येन भवति स्थिरः ।

आत्मा आत्मनि रतः इदमेव परं भवति ध्यानम् ॥५६॥

Mâ chestata mâ jalpata mâ chintayata kimapi yena bravati sthirah,
Âtmâ âtmanni ratah idameva param bhavati dhyânam—(56).

* Sanskrit rendering :

तपश्च्रुतव्रतवान् चेता ध्यानरथधुरंधरः भवति यस्मात् ।

तस्मात् तत्तियनिरतः तल्लब्ध्यै सदा भवति ॥५७॥

Tapahsrutavratavân chetâ dhyanarathadurandharah bhavati yasmât,
Tasmât tattityaniratah tallabdhai sadâ bhabata—(57).

Padapâṭha.—जन्महा Jamhâ, because. तवसुदवदं Tavasudavadavam, possessed of Tapa, Sruta and Vrata. चेद् Chedâ, soul. ज्ञानरहस्युरंचरो Jjhânaraha-dhurandharo, the holder of the axle of the chariot of Dhyâna. हृते Have, is. तम्हा Tamhâ, therefore. त्वाद्ग्रोष्ट Talladdhfe, to attain that. तदा Sadâ, always. तत्त्वाणिरदा Tattiyaniradâ, engaged in these three. होहा Hoha, become.

57. As a soul which (practises) penances, (holds) vows and (has knowledge of) scriptures, becomes capable of holding the axle of the chariot of meditation, so to attain that (meditation) be always engaged in these three (*i.e.*, penances, vows and Sâstras.)

COMMENTARY.

It is said that only he who practises penances, keeps vows and acquires knowledge of scriptures, becomes capable of practising meditation by concentrating his mind on the inward soul. Therefore, it is absolutely necessary for one who wishes to practise meditation to turn himself first of all towards the practice of penances, keeping of vows and knowing the scriptures.

The twelve kinds of penances (Tapa), six external (Vâhya) and six internal (Âbyantara) and the five kinds of Vrata have been described in Verse 35.

दव्य-संग्रहमिदं मुणिणाहा दोस-संचयचुदा सुदपुण्णा ।
सोधयन्तु तणुसुत्तधरेण गेमिचंदसुणिणा भणियं जं ॥५८॥१०

Davvasamgahamidam muninâhâ dosasamchayachuda sudapunñâ,
Sodhayantu tanusuttadharena Nemichandamuninâ bhaniyam jam—(58).

Padapâṭha.—तणुसुत्तधरेण Tanusuttadharena, whose knowledge of Sâstras is very little. नेमिचंदसुणिणा Nemichandamuninâ, the sage Nemichandra. जं Jam, which. इपाम् Inam, this. दव्यसंग्रहं Davva-samgaham, Dravyasamgraha. भणियं

* Sanskrit rendering :

द्रव्यसंग्रहमिदं मुनिनाथाः दोषसंचयच्युताः श्रुतपूर्णाः ।
शोधयन्तु तनुसूत्रधरेण नेमिचन्दसुनिना भणितं यत् ॥५८॥

Dravya-samgrahamidam muninâthâh,
Dosa-saṅchaya-chyutâh śrutapûrnâh ;
Sodhayantu tanusûtradharena,
Nemichandramuninâ bhanitam yat—(58)

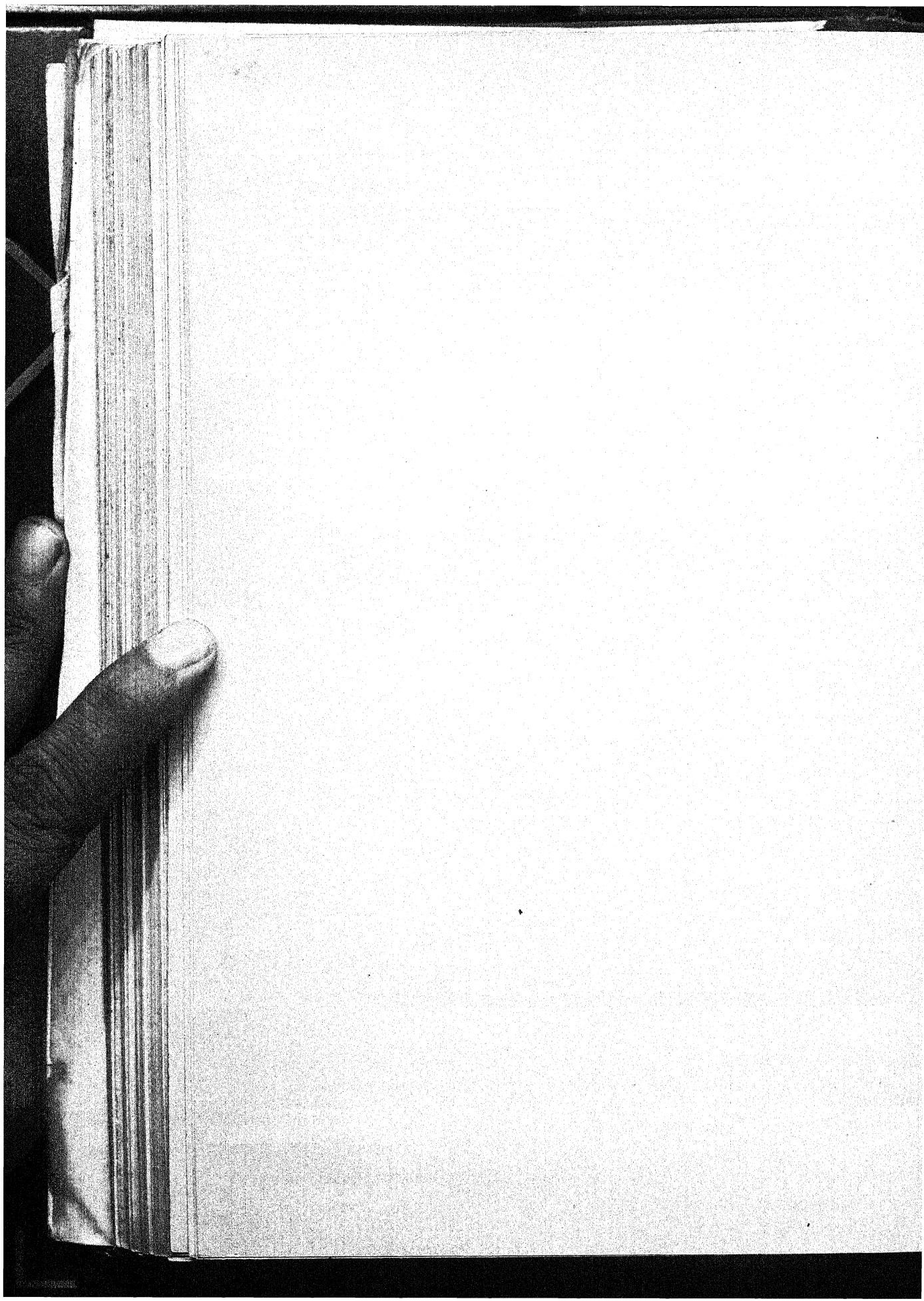
Bhaṇiyam, told. सुदपुणा Sudapuṇā, full of the (knowledge of Sāstras). दोसांचयचुदा Dosasamchayachudā, void of the collection of faults. मुनिनाहा Munināhā, the great sages. सोधयन्तु Sodhayantu, correct.

58. Let the great sages, full of the (knowledge) of Sāstras and freed from the collection of faults, correct this Dravya—samgraha, which is spoken by the sage Nemichandra who has little (knowledge) of the Sāstras.

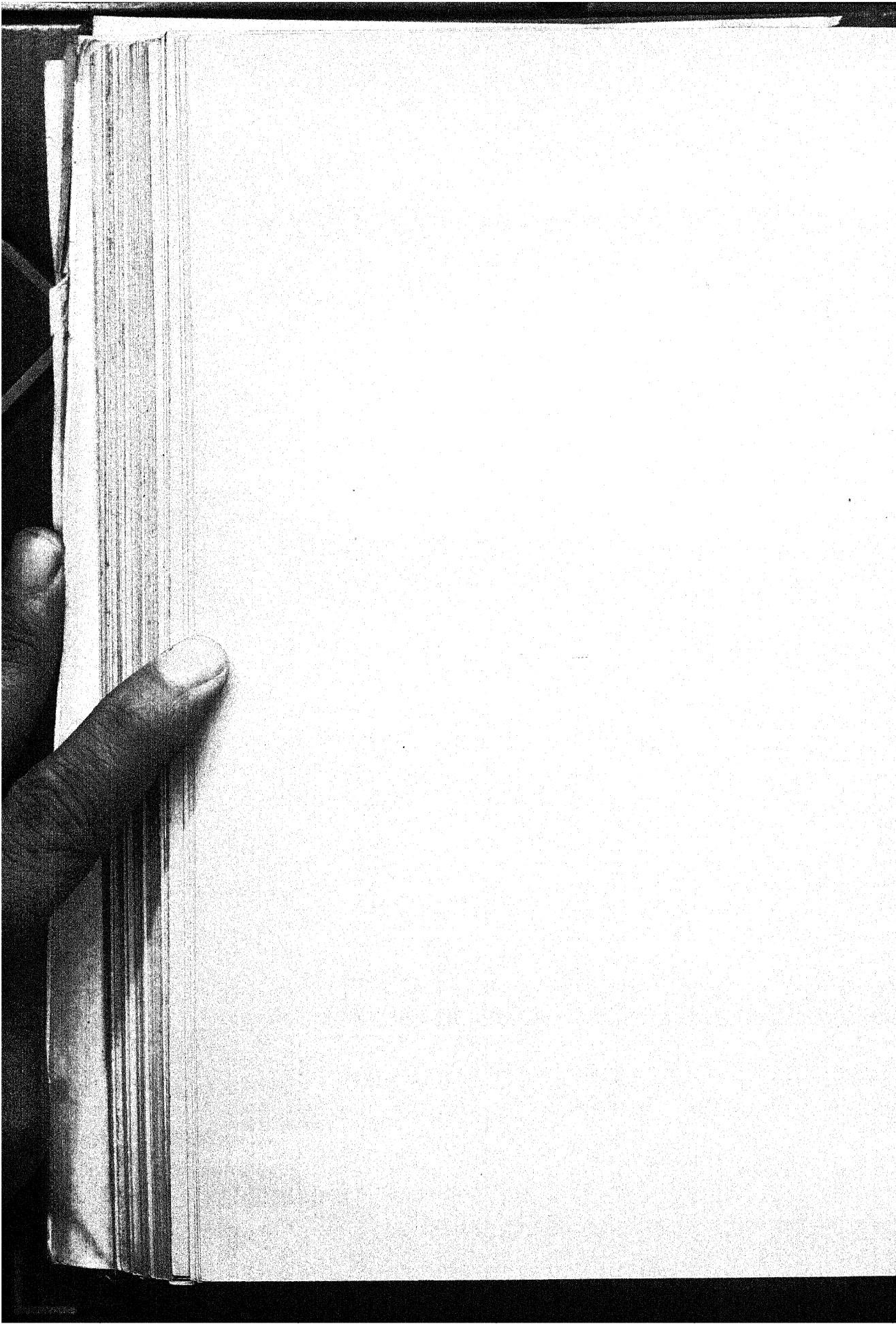
COMMENTARY.

In this last verse, the author, Nemichandra Siddhānta-chakravarti, in all humility belittles himself and acknowledging that there may be defects in his work, asks the great sages to correct the same. The metre of this verse is different from the preceding ones, as it is the colophon containing the name of the work and the author.

The End.

श्रीब्रह्म-देव-विरचिता
द्रव्य-संग्रह-वृत्तिः ।

श्रीब्रह्मदेवविरचिता

द्रव्यसंग्रहवृत्तिः ।

मङ्गलाचरणम् ।

प्रणन्न परमात्मानं सिद्धं त्रैलोक्यवन्दितम् ।
स्वाभाविकचिदानन्दस्वरूपं निर्मलाव्ययम् ॥१॥
शुद्धजीवादिद्रव्याणां देशकं च जिनेश्वरम् ।
द्रव्यसंग्रहभूलाणां वृत्तिं वक्ष्ये समाप्तः ॥२॥

अथ मालवदेशे धारानामनगराधिपतिराजभेदवाभिधानकलिकाल-
चक्रवर्तिसम्बन्धिनः श्रीपालमण्डलेश्वरस्य सम्बन्धिन्याश्रमनामनगरे श्रीमुनिसु-
ब्रततीर्थकरचैत्यालये शुद्धात्मद्रव्यसंवित्तिसमुच्चासुखामृतरसास्वादविपरीतनार-
कादिदुःखभयभीतस्य परमात्मभावनोत्पन्नसुखसुधारसपिपासितस्य भेदाभेदरत्न-
त्रयभावनाप्रियस्य भव्यवरपुण्डरीकस्य भाण्डागाराद्यनेकनियोगाधिकारिसोमा-
भिधानराजश्रेष्ठिनो निमित्तं श्रीनेमिचन्द्रसिद्धान्तिदेवैः पूर्वं षड्विंशतिगाथाभि-
र्लघुद्रव्यसंग्रहं कृत्वा पञ्चाद्विशेषतत्त्वपरिज्ञानार्थं विरचितस्य बृहद्द्रव्यसंग्रहस्या-
धिकारशुद्धिपूर्वकत्वेन वृत्तिः प्रारम्भ्यते ।

तत्रादौ “जीवमजीवं दब्बं” इत्यादिसप्तविंशतिगाथापर्यन्तं षड्द्रव्यपञ्चा-
स्तिकायप्रतिपादकनामा प्रथमोऽधिकारः । तदनन्तरं “आसवबंधणं” इत्याद्ये-
कादशगाथापर्यन्तं सप्ततत्त्वनवपदार्थप्रतिपादनमुख्यतया द्वितीयो महाधिकारः ।
ततःपरं “सम्भवं सण णाणं” इत्यादिविंशतिगाथापर्यन्तं सोक्तमार्गकथनमुख्यत्वेन
तृतीयोऽधिकारश्च । इत्यष्टाधिकपञ्चाशद्वायाभिरधिकारत्रयं ज्ञातव्यम् ॥

तत्राप्यादौ प्रथमाधिकारे चतुर्दशगाथापर्यन्तं जीवद्रव्यव्याख्यानम् । ततः-
परं “अज्ञीवो पुण णेओ” इत्यादिगाथाष्टकपर्यन्तमजीवद्रव्यकथनम् । ततः-
परं “एवं छब्भेयमिदं” एवं सूत्रपञ्चकपर्यन्तं पञ्चास्तिकायविवरणम् । इति
प्रथमाधिकारमध्ये उन्तराधिकारत्रयमवबोधव्यम् ॥

तत्रापि चतुर्दशगाथासु मध्ये नमस्कारमुख्यलेन प्रथमगाथा । जीवा-
दिनवाऽधिकारसूचनरूपेण “जीवो उवच्चोगमओ” इत्यादिद्वितीयसूत्रगाथा ।
तदनन्तरं नवाधिकारविवरणरूपेण द्वादशसूत्राणि भवन्ति । तत्राप्यादौ जीव-
सिद्धर्थं “तिकाले चदुपाणा” इतिप्रभृतिसूत्रमेकम्, तदनन्तरं ज्ञानदर्शनो-
पयोगद्वयकथनार्थं “उवच्चोगो दुवियप्पो” इत्यादिगाथात्रयम्, ततःपरममूर्त्त-
त्वकथनेन “वण्ण रस पंच” इत्यादिसूत्रमेकम्, ततोऽपि कर्मकर्तृत्वप्रतिपादन-
रूपेण “पुग्गलकम्मादीणं” इतिप्रभृतिसूत्रमेकम्, तदनन्तरं भोक्तृत्वनिरूपणार्थं
“ववहारा सुहुक्खं” इत्यादिसूत्रमेकम्, ततःपरं स्वदेहप्रमितिसिद्धर्थं
“अणुगुरुदेहपमाणो” इतिप्रभृतिसूत्रमेकम्, ततोऽपि संसारिजीवस्वरूपकथनेन
“पुढविजलतेउवाऊ” इत्यादिगाथात्रयम्, तदनन्तरं “णिकम्मा अटुगुणा”
इतिप्रभृतिगाथापूर्वार्थेन सिद्धस्वरूपकथनम्, उत्तरार्थेन पुनरूद्धर्वगतिस्वभावः ।
इति नमस्कारादिचर्तुर्दशगाथामेलापकेन प्रथमाधिकारे समुदायपातनिका ।

अथेदानों गाथापूर्वार्द्धेन सम्बन्धाऽभिधेयप्रयोजनानि कथयाम्युत्तरार्द्धेन
च मङ्गलार्थमिष्टदेवतानमस्कारं करोमीत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा भगवान् सूत्र-
मिदं प्रतिपादयति ।

व्याख्या—‘वंदे’ इत्यादिक्रियाकारकसम्बन्धेन पदशपुडनारूपेण व्याख्यानं
क्रियते । ‘वंदे’ एकदेशशुद्धनिश्चयनयेन स्वशुद्धात्माराधनलक्षणभावस्तवनेन,
असद्भूतव्यवहारनयेन तत्प्रतिपादकवचनरूपद्रव्यस्तवनेन च ‘वन्दे’ नमस्क-
रोमि । परमशुद्धनिश्चयनयेन पुनर्वन्द्यवन्दकभावो नास्ति । स कः कर्ता, अहं
नेमिचन्द्रसिद्धान्तिदेवः । कथं वन्दे ? “सव्वदा” सर्वकालम् । केन ?
“सिरसा” उत्तमाङ्गेन । “तं” कर्मतापन्नं वीतरागसर्वज्ञम् । तं किंविशिष्टम् ?
‘देविंदविंदवंदं’ मोक्षपदाभिलाषिदेवेन्द्रादिवन्द्यम्, “भवणालयचालीसा
विंतरदेवाण होंति वत्तीसा । कप्पामरचउवीसा चंदो सूरो णरो तिरओ ॥१॥”
इति गाथाकथितलक्षणेन्द्राणां शतेन वन्दितं देवेन्द्रवृन्दवन्द्यम् । “जेण” येन

भगवता किं कृतं ? “णिहिठं” निर्दिष्टं कथितं प्रतिपादितम् । किं “जीवमजीवं द्रव्यं” जीवाजीवद्रव्यद्रव्यम् । तथा,—सहजशुद्धचैतन्यादिलक्षणं जीवद्रव्यं, तद्विलक्षणं पुरुषादिपञ्चभेदमजीवद्रव्यं च, तथैव चिच्छमत्कारलक्षणशुद्धजीवास्तिकायादिपञ्चास्तिकायानां, परमचिज्ज्योतिःस्वरूपशुद्धजीवादिसप्तत्त्वानां, निर्देषपरमात्मादिनवपदार्थानां च स्वरूपमुपदिष्टम् । पुनरपि कथम्भूतेन भगवता ? “जिणवरवसङ्गेण” जितमिष्यात्वरागादित्वेन एकदेशजिनाः असंयतसम्यग्वृष्टग्राद्यस्तेषां वराः गणधरदेवास्तेषां जिनवराणां वृषभः प्रधानो जिनवरवृषभस्तीर्थकरपरमदेवस्तेन जिनवर-वृषभेणेति ॥

अत्राध्यात्मशास्त्रे यद्यपि सिद्धपरमेष्ठिनमस्कार उचितस्थापि व्यवहार-नयमात्रित्र प्रत्युपकारस्मरणार्थमहृत्परमेष्ठिनमस्कार एव कृतः । तथाचोक्तं—“श्रेयोमार्गस्य संसिद्धिः प्रसादात्परमेष्ठिनः । इत्याहुस्तद्गुणस्तोत्रं शास्त्रादौ मुनिपुङ्गवाः ॥ १ ॥” अत्र गाथापरार्द्धेन—“नास्तिकत्वपरीहारः शिष्टाचार-प्रपालनम् । पुण्यावासिश्च निर्विन्नः शास्त्रादौ तेन संस्तुतिः ॥ २ ॥” इति श्लोककथितफलचतुष्टयं समीक्षमाणा ग्रन्थकाराः शास्त्रादौ त्रिधा देवतायै त्रिधा नमस्कारं कुर्वन्ति । इत्यादिमङ्गलव्याख्यानं सूचितम् । मङ्गलमित्युपलक्षणम् । उक्तं च—“मंगलनिमित्तहेऽपि परिमाणं णाम तह य कत्तारं । वागरिय छ्रप्पि पच्छां वक्खाणउ सत्य—मायरिओ ॥ १ ॥” “वक्खाणउ” न्याख्यातु । स कः ? “आयरिओ” आचार्यः । कं ? “सत्यं” शास्त्रं “पच्छां” पश्चात् । किं कृत्वा पूर्वं ? “वागरिय” व्याकृत्य व्याख्याय । कान् ? “छ्रप्पि” षडप्याधिकारान् । कथं भूतान् ? “मंगलनिमित्तहेऽपि परिमाणं णाम तह य कत्तारं” मङ्गलं निमित्तं हेतुं परिमाणं नाम कर्त्तसंज्ञामिति । इति गाथाकथितक्रमेण मंगलाद्याधिकारषट्कमपि ज्ञातव्यम् ॥

गाथापूर्वार्द्धेन तु सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि सूचितानि । कथमिति चेत् ? विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावपरमात्मस्वरूपादिविवरणरूपो वृत्तिप्रन्थो व्याख्यानम् । व्याख्येयं तु तत्प्रतिपादकसूत्रम् । इति व्याख्यानव्याख्येयसम्बन्धो विज्ञेयः । यदेव व्याख्येयसूत्रमुक्तं तदेवाभिधानं वाचकं प्रतिपादकं भण्यते, अनन्तज्ञानाद्यनन्तगुणाधारपरमात्मादिस्वभावोऽभिधेयो वाच्यः प्रतिपाद्यः । इत्यभिधाना-

मिधेयस्वरूपं बोद्धव्यम् । प्रयोजनं तु व्यवहारेण शुद्धद्रव्यादिपरिज्ञानम्, निश्चयेन निजनिरञ्जनशुद्धात्मसंवित्तिसमुत्पन्ननिर्विकारपरमानन्दैकलच्छणसुखामृतरसास्वादरूपं स्वसंवेदनज्ञानम् । परमनिश्चयेन पुनस्तत्फलरूपा केवलज्ञानाद्यनन्तगुणाविनाभूता निजात्मोपादानसिद्धानन्तसुखावापिरिति । एवं नमस्कारगाथा व्याख्याता ॥ १ ॥

अथ नमस्कारगाथार्या प्रथमं यदुक्तं जीवद्रव्यं तत्सम्बन्धे नवाधिकारान् संक्षेपेण सूचयामीति अभिप्रायं मनसि सम्प्रधार्य कथनसूत्रमिति निरूपयति ।

व्याख्या । “जीवो” शुद्धनिश्चयनयेनादिमध्यान्तवर्जितस्वपरप्रकाशकाविनश्वरनिरुपाधिशुद्धचैतन्यलक्षणनिश्चयप्राणेन यद्यपि जीवति, तथाप्यशुद्धनयेनानादिकर्मबन्धवशादशुद्धद्रव्यभावप्राणैर्जीवतीति जीवः । “उवच्छ्रेगमओ” शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन यद्यपि सकलविमलकेवलज्ञानदर्शनोपयोगमयस्तथाप्यशुद्धनयेन क्षायोपशमिकज्ञानदर्शननिवृत्तत्वात् ज्ञानदर्शनोपयोगमयो भवति । “अमुत्ति”, यद्यपि व्यवहारेण मूर्तकमर्माधीनत्वेन स्पर्शरसगन्धवर्णवत्या मूर्त्या सहितत्वान्मूर्त्तस्तथापि परमार्थेनामूर्त्तातीनिद्यशुद्धबुद्धैकस्वभावत्वादमूर्त्तः । “कत्ता” यद्यपि भूतार्थनयेन निष्क्रियटङ्गोकीर्णज्ञायकैकस्वभावोऽयं जीवस्तथाप्यभूतार्थनयेन मनोवचनकायव्यापारोत्पादककर्मसहितत्वेन शुभाशुभकर्मकर्तुत्वात् कर्ता । “सदेहपरिमाणो” यद्यपि निश्चयेन सहजशुद्धलोकाकाशप्रमितासङ्घर्षेयप्रदेशस्तथापि व्यवहारेणानादिकर्मवन्धाधीनत्वेन शरीरनामकर्मदयजनितोपसंहारविस्ताराधीनत्वात् घटादिभाजनस्थप्रदीपवत् स्वदेहपरिमाणः । “भोक्ता” यद्यपि शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन रागादिविकल्पोपाधिरहितस्वात्मोत्थसुखामृतभोक्ता, तथाप्यशुद्धनयेन तथाविधसुखामृतभोजनाभावाच्छुभाशुभकर्मजनितसुखदुःखभोक्तृत्वाङ्गोक्ता । “संसारत्थो” यद्यपि शुद्धनिश्चयनयेन निःसंसारनित्यानन्दैकस्वभावस्तथाप्यशुद्धनयेन द्रव्यक्षेत्रकालभवभावपञ्चप्रकारसंसारे तिष्ठतीति संसारथः । “सिद्धो” व्यवहारेण स्वात्मोपलिंगलक्षणसिद्धत्वप्रतिपक्षभूतकर्मोदयेन यद्यप्यसिद्धस्तथापि निश्चयनयेनानन्तज्ञानानन्तगुणस्वभावत्वात् सिद्धः । “सो” स एवं गुणविशिष्टो जीवः । “विस्सोढणगई” यद्यपि व्यवहारेण चतुर्गतिजनककर्मोदयवशेनोद्धर्वाधस्तिर्यगतिस्वभावस्तथापि निश्चयेन केवलज्ञानाद्यनन्तगुणावापिलक्षणमोक्षगमनकाले विस्ससा

स्वभावेनोद्धृव्यगतिश्चेति । अत्र पदखण्डनारूपेण शब्दार्थः कथितः, शुद्धाशुद्ध-
नयद्वयविभागेन नयार्थोऽप्युक्तः । इदानीं मतार्थः कथ्यते । जीवसिद्धिश्चार्वाकं
प्रति, ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणं नैयायिकं प्रति, अमूर्तजीवस्थापनं भट्टचार्वाक-
द्वयं प्रति, कर्मकर्त्त्वस्थापनं सांख्यं प्रति, स्वदेहप्रमितिस्थापनं नैयायिकमीमां-
सकसांख्यत्रयं प्रति, कर्मभेक्त्वव्याख्यानं बौद्धं प्रति, संसारस्थव्याख्यानं सदा-
शिवं प्रति, सिद्धत्वव्याख्यानं भट्टचार्वाकद्वयं प्रति, ऊद्धृव्यगतिस्वभावकथनं
माण्डलिकग्रन्थकारं प्रति, इति मतार्थो ज्ञातव्यः । आगमार्थः पुनः “अस्या-
त्मानादिबद्धः” इत्यादि प्रसिद्ध एव । शुद्धनयाश्रितं जीवस्वरूपमुपादेयं, शेषं
च हेयम् । इति हेयोपादेयरूपेण भावार्थोऽप्यवबोद्धव्यः । एवं शब्दनयमता-
गमभावार्थो यथासम्भवं व्याख्यानकाले सर्वत्र ज्ञातव्यः । इति जीवादिनवाधि-
कारसूचनसूत्रगाथा ॥२॥

अतःपरं द्वादशगाथाभिर्नवाधिकारान् विवृणोति, तत्रादै जीवस्वरूपं कथयति ।

व्याख्या—“तिकाले चहुपाणा” कालत्रये चत्वारः प्राणा भवन्ति । ते के
“इंदिय बलमाउ आणपाणो य” अतीन्द्रियशुद्धचैतन्यप्राणात्प्रतिशत्रुपक्षभूतः
क्षायोपशमिक इन्द्रियप्राणः, अनन्तवीर्यलक्षणबलप्राणादनन्तैकभागप्रमिता
मनोवचनकायबलप्राणः, अनाद्यनन्तशुद्धचैतन्यप्राणविपरीततद्विलक्षणः सादिः
सान्तश्चायुः-प्राणः, उच्छ्रवासपरावर्तोत्पन्नखेदरहितविशुद्धचित्प्राणाद्विपरीतसदृश
आनपानप्राणः । “ववहारा सो जीवो” इत्थंभूतैश्चतुर्भिर्द्रव्यभावप्राणैर्यथासंभवं
जीवति जीविष्यति जीवितपूर्वो वा यो व्यवहारनयात्स जीवः । द्रव्येन्द्रियादि-
द्रव्यप्राण अनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण, भावेन्द्रियादिः क्षायोपशमिकभा-
वप्राणः पुनरशुद्धनिरचयेन । सत्त्वाचैतन्यबोधादिः शुद्धभावप्राणः निश्चयनये-
नेति “णिच्यणयदो दु चेदणा जस्स” शुद्धनिश्चयनयतः सकाशादुपादेयभूता
शुद्धचेतना यस्य स जीवः, एवं

वच्छक्खभवसारिच्छ, सगगाणिरयपियराय ।

चुल्यहंडिय पुणमडउ, नव दिटठंता जाय ॥ १ ॥

इति दोहककथितनवदृष्टान्तैश्चार्वाकमतानुसारिशिष्यसंबोधनार्थं जीवसिद्धिव्या-
ख्यानेन गाथा गता ॥३॥

अथ गाथात्रयपर्यन्तं ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयं कथ्यते । तत्र प्रथमगाथायां

मुख्यवृत्त्या दर्शनोपयोगव्याख्यानं करोति । यत्र मुख्यत्वमिति वदति तत्र यथासंभवमन्यदपि विवक्षितं लभ्यते इति ज्ञातव्यम् ।

व्याख्या—“उवश्रोगो दुवियप्पे” उपयोगो द्रुविकल्पः “दंसण णाणं च” निर्विकल्पकं दर्शनं सविकल्पकं ज्ञानं, च पुनः “दंसणं चदुधा” दर्शनं चतुर्धा भवति “चक्षुञ्चक्षक् खू ओही दंसणमध केवलं णोयं” चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनमथ अथो केवलदर्शनमिति विज्ञेयम् । तथाहि—आत्मा हि जगत्रयकालत्रयवर्त्तिसमस्तवस्तुतासामान्यप्राहकसकलाविमलकेवलदर्शनस्वभावस्तावत् पश्चादनादिकर्मबन्धाधीनः सन् चक्षुर्दर्शनावरणन्त्योपशमाद्विहरङ्गद्रव्येन्द्रियालम्बनाच्च मूर्त्तसत्तासामान्यं निर्विकल्पं संव्यवहारेण प्रत्यक्षमपि निश्चयेन परोक्षरूपेणैकदेशेन यत्पश्यति तच्चक्षुर्दर्शनम् । तथैव स्पर्शनरसनग्राणश्रोत्रेन्द्रियावरणन्त्योपशमत्वात्स्वकीयस्वकीयविहरङ्गद्रव्येन्द्रियालम्बनाच्च मूर्त्तसत्तासामान्यं विकल्परहितं परोक्षरूपेणैकदेशेन यत्पश्यति तदचक्षुर्दर्शनम् । तथैव च मनादिन्द्रियावरणन्त्योपशमात्सहकारिकारणभूताष्टदलपद्माकारद्रव्यमनोऽवलम्बनाच्च मूर्त्तमूर्त्तसमस्तवस्तुतासामान्यं विकल्परहितं परोक्षरूपेण यत्पश्यति तन्मानसमचक्षुर्दर्शनम् । स एवात्मा यदविदर्शनावरणन्त्योपशमान्मूर्त्तवस्तुतासत्तासामान्यं निर्विकल्परूपेणैकदेशप्रत्यक्षेण यत्पश्यति तदविदर्शनम् । यत्पुनः सहजशुद्धसदानन्दैकरूपपरमात्मतत्त्वसंविक्षिप्राप्निबलेन केवलदर्शनावरणन्त्ये सति मूर्त्तमूर्त्तसमस्तवस्तुतासत्तासामान्यं विकल्परहितं सकलप्रत्यक्षरूपेणैकसमये पश्यति तदुपादेयभूतं ज्ञायिकं केवलदर्शनं ज्ञातव्यमिति ॥४॥

अथाष्टविकल्पं ज्ञानोपयोगं प्रतिपादयति ।

व्याख्या—“णाणं अदृवियप्पं” ज्ञानमष्टविकल्पं भवति । “मदिसुद्धोही अणाणणाणाणिं” अत्राष्टविकल्पमध्ये मतिश्रुतावधयो मिथ्यात्मोदयवशाद्विपरीताभिनिवेशरूपाण्यज्ञानानि भवन्ति, तान्येव शुद्धात्मादितत्त्वविषये विपरीताभिनिवेशराहितत्वेन सम्यग्दृष्टिजीवस्य सम्यग्ज्ञानानि भवन्ति । “मणप्जय केवलमवि” मनःपर्यज्ञानं केवलज्ञानमप्येवमष्टविधं ज्ञानं भवति, “पञ्चक्षवपरोक्षभेदं च” प्रत्यक्षपरोक्षभेदं च अवधिमनःपर्यद्वयमेकदेशप्रत्यक्षं, विभङ्गावधिरपि देशप्रत्यक्षं, केवलज्ञानं सकलप्रत्यक्षं शेषचतुष्टयं परोक्षमिति । इतो विस्तारः— आत्मा हि निश्चयनयेन सकलविमलाखण्डैकप्रत्यक्षप्रतिभासमय-

केवलज्ञानरूपस्तावत् । स च व्यवहारेणानादिकर्मबन्धप्रच्छादितः सन्मतिज्ञाना-
वरणीयक्षयोपशमाद्वीर्यान्तरायक्षयोपशमाच्च बहिरङ्गपञ्चेन्द्रियमनोऽवलम्बनाच्च
मूर्त्तमूर्त्त वस्त्रेकदेशेन विकल्पाकारेण परोक्षरूपेण सांव्यवहारिकप्रत्यक्षरूपेण
वा यज्ञानाति तत्क्षयोपशमिकं मतिज्ञानम् । किञ्च छद्यस्थानां वीर्यान्तराय-
क्षयोपशमः केवलिनां तु निरवशेषक्षयः ज्ञानचारित्राद्युत्पत्तौ सहकारी सर्वत्र
ज्ञातव्यः । संव्यवहारलक्षणं कथयते—समीचीनो व्यवहारः संव्यवहारः ।
प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणः संव्यवहारो भण्यते । संव्यवहारे भवं संव्यवहारिकं
प्रत्यक्षम् । यथा घटरूपमिदं मया दृष्टमित्यादि । तथैव श्रुतज्ञानावरणक्षयो-
पशमाद्वोऽन्द्रियावलम्बनाच्च प्रकाशोपाध्यायादिवहिरङ्गसहकारिकारणाच्च मूर्त्तमूर्त्त-
वस्तुलोकालोकव्यपिज्ञानरूपेण यदस्पष्टं जानाति तपरोक्तं श्रुतज्ञानं भण्यते ।
किञ्च विशेषः—शब्दात्मकं श्रुतज्ञानं परोक्षमेव तावत्, स्वर्गापवर्गादिवहि-
र्विषयपरिच्छन्तिपरिज्ञानं विकल्परूपं तदपि परोक्तं, यत्पुनरभ्यन्तरे सुखदुःख-
विकल्परूपोऽहमनन्तज्ञानादिरूपोऽहमिति वा तदीषत्परोक्तम्, यत्र निश्चयभाव-
श्रुतज्ञानं तच्च शुद्धात्माभिमुखसुखसंवित्तिस्तरूपं स्वसंवित्याकारेण सविकल्प-
मपीन्द्रियमनोजनितरागादिविकल्पजालरहितत्वेन निर्विकल्पम्, अभेदनयेन
तदेवात्मशब्दवाच्यं वीतरागसम्यक्चारित्राविनाभूतं केवलज्ञानापेक्षया परोक्तमपि
संसारिणां क्षायिकज्ञानाभावात् क्षायोपशमिकमपि प्रत्यक्षमभिधीयते । अत्राह
शिष्यः—“आद्ये परोक्तं” मिति तत्त्वार्थसूत्रे मतिश्रुतद्वयं परोक्तं भणितं तिष्ठति
कथं प्रत्यक्तं भवतीति । परिहारमाह—तदुत्सर्गव्याख्यानम्, इदं पुन-
रपवादव्याख्यानं, यदि तदुत्सर्गव्याख्यानं न भवति तर्हि मतिज्ञानं
कथं तत्त्वार्थं परोक्तं भणितं तिष्ठति । तर्कशास्त्रे सांव्यवहारिकं प्रत्यक्तं
कथं जातम् । यथा अपवादव्याख्यानेन मतिज्ञानं परोक्तमपि प्रत्यक्षज्ञानं तथा
स्वात्माभिमुखं भावश्रुतज्ञानमपि परोक्तं सत्प्रत्यक्तं भण्यते । यदि पुनरेकान्तेन
परोक्तं भवति तर्हि सुखदुःखादिसंवेदनमपि परोक्तं प्राप्नोति, न च तथा ।
तथैव च स एवात्मा अवधिज्ञानावरणीयक्षयोपशमान्मूर्त्त वस्तु यदेकदेशप्रत्यक्षेण
सविकल्पं जानाति तदवधिज्ञानम् । यत्पुनर्मनःपर्यव्यानावरणक्षयोपशमाद्वीर्यान्तरा-
यक्षयोपशमाच्च स्वकीयमनोऽवलम्बनेन परकीयमनेगतं मूर्त्तमर्थमेकदेशप्रत्यक्षेण
सविकल्पं जानाति तदिह मतिज्ञानपूर्वकं भनःपर्यव्यानम् । तथैव निजशुद्धा-

त्पतत्वसम्यक्त्रद्वानज्ञानानुचरणलक्षणैकाग्रध्यानेन केवलज्ञानावरणादिघातिचतु-
ष्टयक्त्ये सति यत्समुत्पद्यते तदेव समस्तद्रव्यक्तेनकालभावग्राहकं सर्वप्रकारो-
पादेयभूतं केवलज्ञानमिति ।

अथ ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयव्याख्यानस्य नयविभागेनोपसंहारः कथ्यते ।
व्याख्या । “अट्ठ चदु णाण दंसण सामणणं जीवलक्षणं भणिणं”
अष्टविधं ज्ञानं चतुर्विधं दर्शनं सामान्यं जीवलक्षणं भणितम् । सामान्यमिति
कोर्थ्यः संसारिजीवमुक्तजीवविवक्षा नास्ति, अथवा शुद्धाशुद्धज्ञानदर्शन-
विवक्षा नास्ति । तदपि कथमितिचेद् सामान्यलक्षणमिति वचनात्,
कस्मात्सामान्यं जीवलक्षणं भणितं “ववहारा” व्यवहारात् व्यवहारनयात् ।
अत्र केवलज्ञानदर्शनं प्रति शुद्धसद्भूतशब्दवाच्योऽनुपचरितसद्भूतव्यवहारः,
छद्मस्थज्ञानदर्शनोपरिपूर्णपैच्या पुनरशुद्धसद्भूतशब्दवाच्य उपचरितसद्भूत-
व्यवहारः, कुमतिकुश्रुतविभङ्गत्रये पुनरुपचरितासद्भूतव्यवहारः । “सुद्धण्या
सुद्धं पुण दंसणं णाणं” शुद्धनिश्चयनयात्पुनः शुद्धमखण्डं केवलज्ञानदर्शनद्वयं
जीवलक्षणमिति । किञ्च ज्ञानदर्शनोपयोगविवक्षायामुपयोगशब्देन विवक्षितार्थ-
परिच्छितिलक्षणोऽर्थप्रहणव्यापारो गृह्णते । शुभाशुभशुद्धोपयोगत्रयविवक्षायां
पुनरुपयोगशब्देन शुभाशुभशुद्धभावनैकरूपमनुष्ठानं ज्ञातव्यमिति । अत्र
सहजशुद्धनिर्विकारपरमानन्दैकलक्षणस्य साक्षादुपादेयभूतस्याक्षयसुखस्योपा-
दानकारणत्वात्केवलज्ञानदर्शनद्वयमुपादेयमिति । एवं नैयायिकं प्रति गुणगुणि-
भेदैकान्तनिराकरणार्थमुपयोगव्याख्यानेन गाथात्रयं गतम् ॥ ६ ॥

अथामूर्त्तीनिद्रयनिजात्मद्रव्यसंवित्तिरहितेन मूर्त्तपञ्चेनिद्रयविषयासक्तेन
च यदुपार्जितं मूर्त्तं कर्म तदुदयेन व्यवहारेण मूर्तोऽपि निश्चयेनामूर्तों जीव
इत्युपदिशति ।

व्याख्या । “वण्ण रस पञ्च गंधा दो फासा अट्ट णिच्या जीवे णो
संति” श्वेतपीतनीलारुणकृष्णसंज्ञाः पञ्च वर्णाः; तिक्तकट्टककषायाम्लमधुर-
संज्ञाः पञ्च रसाः, सुगन्धदुर्गन्धसंज्ञौ द्वौ गन्धौ, शीतोष्णाहिन्दूरुक्षमृदुकर्कश-
गुरुलघुसंज्ञा अष्टौ स्पर्शाः; “णिच्या” शुद्धनिश्चयनयात् शुद्धबुद्धेकस्वभावे
शुद्धजीवे न सन्ति । “अमुत्ति तदो” ततः कारणादमूर्त्तः, यद्यमूर्त्तस्तर्हि तस्य
कर्थं कर्मवन्ध इति चेत् “ववहारा मुत्ति” अनुपचरितासद्धू तव्यवहारान्मूर्त्तों

यतस्तदपि कस्मात् “बंधादो” अनन्तज्ञानाद्युपलभूत्तचणमोक्षविलक्षणादनादिकर्मवन्धनादिति । तथा चोक्तं—कथंचिन्मूर्त्तजीवलक्षणम्—“बंधं पडिए यत्तं लक्षणं दो हवदि तस्स मिणण्तं । तम्हा अमुक्तिभावो खेंगंतो होदि जीवस्स । १ ।” अयमत्रार्थः—यस्यैवामूर्त्तस्यात्मनः प्राप्यभावादनादिसंसारे भ्रमितोऽयं जीवः स एवामूर्त्ते भूर्त्तपञ्चनिद्रियविषयत्यागेन निरन्तरं ध्यातव्यः । इति भट्टचार्वाकमतं प्रत्यमूर्त्तजीवस्यापनमुख्यत्वेन सूत्रं गतम् ॥ ७ ॥

अथ निष्क्रियामूर्त्तद्वृत्तीर्णज्ञायकैकस्वभावेन कर्मादिकर्तृत्वरहितोऽपि जीवो व्यवहारादिनयविभागेन कर्ता भवतीति कथयति ।

व्याख्या । अत्र सूत्रे भिन्नप्रकरमरूपव्यवहितसम्बन्धेन मध्यपदं गृहीत्वा व्याख्यानं क्रियते । “आदा” आत्मा “पुगलकम्मादीणं कत्ता ववहारदो दु” पुद्लकर्मादीनां कर्ता व्यवहारतस्तु पुनः, तथाहि मनोवचनकायव्यापारक्रियाद्वितिनिजशुद्धात्मतत्त्वभावनाशून्यः सन्ननुपचरितासद्गू तव्यवहारेण ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मणामादिशब्देनौदारिकवैक्रियिकाहारकशरीरत्रयाहारादिष्टपर्याप्तियो ग्यपुद्लपिण्डरूपनोकर्मणां तथैवोपचरितासद्गू तव्यवहारेण वहिर्विषयघटपटादीनां च कर्ता भवति । “गिर्जयदो चेदणकम्माण” निश्चयनयतश्चेतनकर्मणां तद्यथा रागादिविकल्पोपाधिरहितनिष्क्रियपरमचैतन्यभावनारहितेन यदुपार्जितं रागाद्युत्पादकं कर्म तदुदये सति निष्क्रियनिर्मलस्वर्संवित्तिमलभमानो भावकर्मशब्दवाच्यरागादिविकल्परूपचेतनकर्मणामशुद्धनिश्चयेन कर्ता भवति । अशुद्धनिश्चयस्यार्थः कथयते—कर्मोपाधिसमुत्पत्तत्वादशुद्धः, तत्काले तपायःपिण्डवत्तन्मयत्वाच निश्चयः, इत्युभयमेलापकेनाशुद्धनिश्चयो भण्यते । “सुद्धणया सुद्धभावाण” शुभाशुभयोगत्रयव्यापाररहितेन शुद्धवृद्धैकस्वभावेन यदा परिणमति तदानन्तज्ञानसुखादिशुद्धभावानां छङ्गस्थावस्थायां भावनारूपेण विवक्तितैकदेशशुद्धनिश्चयेन कर्ता, मुक्तावस्थायां तु शुद्धनयेनेति । किन्तु शुद्धशुद्धभावानां परिणममानानामेव कर्तृत्वं ज्ञातव्यम्, न च हस्तादिव्यापाररूपणामिति । यतो हि निलयनिरञ्जननिष्क्रियनिजात्मस्वरूपभावनारहितस्य कर्मादिकर्तृत्वं व्याख्यातम्, ततस्तत्रैव निजशुद्धात्मनि भावना कर्तव्या । एवं सांख्यमतं प्रत्येकान्ताकर्तृत्वनिराकरणमुख्यत्वेन गाथा गता ॥ ८ ॥

अथ यद्यपि शुद्धनयेन निर्विकारपरमाहादैकलचणसुखामृतस्य भोक्ता
तथाप्यशुद्धनयेन सांसारिकसुखदुःखस्यापि सोक्तात्मा भवतीत्याख्याति ।

व्याख्या । “ववहारा सुहुक्कवं पुगलकर्मफलं पभु जेदि” व्यवहारात्सु-
खदुःखरूपं पुद्गलकर्मफलं प्रभुङ्के । स कः कर्ता “आदा” आत्मा “णिच्छयण-
यदो चेदणभावं आदस्स”, निश्चयनयतश्चेतनभावं भुङ्के “खु” स्फुटं कस्य
सम्बन्धिनमात्मनः स्वस्येति । तद्यथा—आत्मा हि निजशुद्धात्मसंवित्तिसमुद्भूत-
पारमार्थिकसुखसुधारसभोजनसलभमान उपचरितासङ्गूतव्यवहारेणाभ्यन्तरं
सुखदुःखजनकं द्रव्यकर्मरूपं सातासातोदयं भुङ्के । स एवाशुद्धनिश्चयनयेन
हर्षविषादरूपं सुखदुःखं च भुङ्के । शुद्धनिश्चयनयेन तु परमात्मस्वभावसम्यग्-
श्रद्धानज्ञानानुष्ठानोत्पन्नसदानन्दैकलचणं सुखामृतं भुङ्क इति । अत्र यस्यैव
स्वाभाविकसुखामृतस्य भोजनाभावादिनिद्र्यसुखं भुञ्जानः सन् संसारे परिभ्रमति
तदेवातीनिद्र्यसुखं सर्वप्रकारेणोपादेयमित्यमित्रायः । एवं कर्ता कर्मफलं न भुङ्क
इति वौद्धमतनिषेधार्थं भोक्तृत्वव्याख्यानस्तपेण सूत्रं गतम् ॥ ६ ॥

अथ निश्चयेन लोकप्रभितासंख्येयप्रदेशमात्रोपि व्यवहारेण देहमात्रो जीव
इत्यावेदयति ।

व्याख्या । “अणुगुरुदेहप्रमाणो” निश्चयेन स्वदेहाद्विज्ञस्य केवलज्ञानाद्यन-
न्तरगुणाराशोभिन्नस्य निजशुद्धात्मस्वरूपस्योपलङ्घयेभावात्तथैव देहमत्वमूलभू-
ताहारभयमैथुनपरिग्रहसंज्ञाप्रभृतिसमस्तरागादिविभावानामासक्तिसद्वावाच यदु-
पार्जितं शरीरनामकर्म तदुदये सति अणुगुरुदेहप्रमाणो भवति । स कः कर्ता
“चेदा” चेतिया जीवः । कस्मात् “उवसंहारप्रसप्दो” उपसंहारप्रसर्पतः
शरीरनामकर्मजनितविस्तारोपसंहारधर्माभ्यामितर्थः । कोऽत्र दृष्टान्तः, यथा
प्रदीपो महद्वाजनप्रच्छादितस्तद्वाजनान्तरं सर्वं प्रकाशयति लघुभाजनप्रच्छादि-
तस्तद्वाजनान्तरं प्रकाशयति । पुनरपि कस्मात् “असमुहदो” असमुद्धातान्
वेदनाकषायविक्रियामरणान्तिकैजसाहारककेवलिसंज्ञसप्तसमुद्धातवर्जनात् । तथा
चोक्तं सप्तसमुद्धातलचणम्—“वेयणकसायवेऽप्रोविव्यमारणांतिश्रो समुद्धादो ।
तेजाहारो छटो सत्तमउ केवलीणं तु । १ ॥” तद्यथा “मूलसरीरमच्छंडिय
उत्तरदेहस्स जीवपिंडस्स । गिर्गमणं देहादो हवदि समुद्धादयं णाम ॥ १ ॥”

तीव्रवेदनानुभवान्मूलशरीरमत्यक्त्वा आत्मप्रदेशानां बहिर्निर्गमनमिति वेदनासमुद्घातः । १ । तीव्रकषायोदयान्मूलशरीरमत्यक्त्वा परस्य घातार्थमात्मप्रदेशानां बहिर्गमनमिति कषायसमुद्घातः । २ । मूलशरीरमपरित्यज्य किमपि विकर्तुर्मात्मप्रदेशानां बहिर्गमनमिति विक्रियासमुद्घातः । ३ । मरणान्तसमये मूलशरीरमपरित्यज्य यत्र कुत्रचिद्द्रुमायुस्तप्रदेशां स्फुटितुमात्मप्रदेशानां बहिर्गमनमिति मरणान्तिकसमुद्घातः । ४ । स्वस्य मनोनिष्ठजनकं किञ्चित्कारणान्तरमवलोक्य समुत्पन्नक्रोधस्य संयमनिधानस्य महामुनेमूलशरीरमत्यज्य सिन्दूरपुञ्जप्रसोदीघत्वेन द्वादशयोजनप्रमाणः सूचयंगुलसङ्क्षेपेयभागमूलविस्तारो नवयोजनाप्रविस्तारः काहलाकृतिपुरुषो वामस्कन्धान्निर्गत्य वामप्रदक्षिणेन हृदये निहितं विरुद्धं वस्तु भस्मसाकृत्य तेनैव संयमिना सह स च भस्म ब्रजति द्वीपायनवत्, असावशुभस्तेजःसमुद्घातः, लोकं व्याधिदुर्भिक्षादिपीडितमवलोक्य समुत्पन्नकृपस्य परमसंयमनिधानस्य महर्षेमूलशरीरमत्यज्य शुभ्राकृतिः प्राणुकदेहप्रमाणः पुरुषो दक्षिणप्रदक्षिणेन व्याधिदुर्भिक्षादिकं स्फोटयित्वा पुनरपि स्वस्थाने प्रविशति, असौ शुभरूपस्तेजःसमुद्घातः । ५ । समुत्पन्नपदपदार्थध्रान्तेः परमद्विसंपन्नस्य महर्षेमूलशरीरमत्यज्य शुद्धस्फुटिकाकृतिरेकहस्तप्रमाणः पुरुषो मस्तकमध्यान्निर्गत्य यत्र कुत्रचिदन्तमुर्हृत्तमध्ये केवलज्ञानिनं पश्यति तदर्शनाच्च स्वाश्रयस्य मुने: पदपदार्थनिश्चयं समुत्पाद्य पुनः स्वस्थाने प्रविशति, असावाहारसमुद्घातः । ६ । सप्तमः केवलिनां दण्डकपाटप्रतरपूरणः सोऽयं केवलिसमुद्घातः । ७ । नयविभागः कथयते । “ववहारा” अनुपचरितासङ्कूलत्यवहारनयात् “गिर्च्चयणयदो असंखदेसो वा” निश्चयनयतो लोकाकाशप्रमितासंख्येयप्रदेशप्रमाणः वा शब्देन तु स्वसंवित्तिसमुत्पन्नकेवलज्ञानोत्पत्तिप्रस्तावे ज्ञानापेक्षया व्यवहारनयेन लोकलोकव्यापकः न च प्रदेशापेक्षया नैयायिकमीमांसकसांख्यमतवत् । तथैव पञ्चेन्द्रियमनोविषयविकल्परहितसमाधिकाले स्वसंवेदनलक्षणबोधसङ्क्षेपेऽपि बहिर्विषयेन्द्रियबोधाभावाज्जडः न च सर्वथा सांख्यमतवत् । तथा रागादिविभावपरिणामापेक्षया शून्योऽपि भवति न चानन्तज्ञानाद्यपेक्षया बौद्धमतवत् । किञ्च अणुमात्रशरीरशब्देनात्र उत्सेधघनांगुलासंख्येयभागप्रमितं लब्ध्यपूर्णसूक्ष्मनिगोदशरीरं प्राह्यं न च पुद्गलपरमाणुः । गुरुशरीरशब्देन च योजनसहस्रपरिमाणं महामत्यशरीरं मध्यमावगाहेन मध्यमशरीराणि च । इदमत्र तात्पर्य—देहम-

मत्वनिमित्तेन देहं गृहीत्वा संसारे परिभ्रमति तेन कारणेन देहादिममत्वं
यत्क्षत्वा निर्मोहनिजशुद्धात्मनि भावना कर्त्तव्येति । एवं स्वदेहमात्रव्याख्यानेन
गाथा गता ॥ १० ॥

अतः परं गाथात्रयेण नयविभागेन संसारिजीवस्वरूपं तदवसाने शुद्धजीव-
स्वरूपं च कथयति । तद्यथा—

व्याख्या । “हेंति” इत्यादिव्याख्यानं क्रियते । “हेंति” अतीन्द्रिया-
मूर्त्तनिजपरमात्मस्वभावानुभूतिजनितसुखामृतरसस्वभावमलभमानास्तुच्छमपीन्द्रि-
यसुखमभिलषन्ति छद्यस्थाः, तदासक्ताः सन्त एकेन्द्रियादिजीवानां वातं
कुर्वन्ति तेनोपार्जितं यत्त्रसस्थावरनामकर्म तदुदयेन जीवा भवन्ति । कथंभूता भवन्ति
“पुढिजिलतेउवाऽवणप्फदी विविहथावरे इंदी” पृथिव्यमेजोवायुवनस्पतयः
कतिसंख्योपेता विविधा आगमकथितस्वकीयस्वकीयान्तभेदैवहुविधाः स्थावरनामक-
र्मादयेन स्थावरा एकेन्द्रियजातिनामकर्मादयेन स्पर्शनेन्द्रिययुक्ता एकेन्द्रिया न
केवलमित्यभूताः स्थावरा भवन्ति । “विगतिगच्छुपचक्रवा तसजीवा” द्वित्रिचतुः-
पञ्चान्नास्त्रसनामकर्मादयेन त्रसजीवा भवन्ति । ते च कथंभूताः “संखादी”
शङ्खादयः स्पर्शनरसनेन्द्रियद्वययुक्ताः शङ्खशुक्तिक्रिम्यादयो द्वीन्द्रियाः, स्पर्शनरस-
नद्राणेन्द्रिययुक्ताः कुन्थुपिपीलिकायूकामत्कुणादयस्त्रीन्द्रियाः, स्पर्शनरसनद्राण-
चक्षुरिन्द्रियचतुष्ययुक्ता दंशमशकमच्चिकाब्रमरादयश्चतुरिन्द्रियाः, स्पर्शनरसन-
द्राणचक्षुःश्रोत्रेन्द्रियपञ्चयुक्ता मनुष्यादयः पञ्चेन्द्रिया इति । अयमत्रार्थः—विशु-
द्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजपरमात्मस्वरूपभावनेत्पत्रपारमार्थिकसुखमलभमाना इन्द्रि-
यसुखासक्ता एकेन्द्रियादिजीवानां वधं कृत्वा त्रसस्थावरा भवन्तीत्युक्तं पूर्वं
तस्मात्वसस्थावरोत्पत्तिविनाशार्थं तत्रैव परमात्मनि भावना कर्त्तव्येति ॥ ११ ॥

तदेव त्रसस्थावरत्वं चतुर्दशजीवसमासरूपेण व्यक्तीकरोति ।

व्याख्या—“समणा अमणा” समस्तशुभविकल्पातीतपरमात्मद्रव्य-
विलक्षणं नानाविकल्पजालरूपं मनो भण्यते तेन सह ये वर्तन्ते ते समनस्काः,
तद्विपरीता अमनस्का असंज्ञिनः “णेया” ज्ञेया ज्ञातव्याः । “पञ्चेन्द्रिय” ते
संज्ञिनस्तथैवासंज्ञिनश्च पञ्चेन्द्रियाः । एवं संज्ञयसंज्ञिपञ्चेन्द्रियास्तिर्यच्च एव,
नारकमनुष्यदेवाः संज्ञिपञ्चेन्द्रिया एव । “णिमणा परे सब्बे” निर्मनस्काः
पञ्चेन्द्रियात्सकाशादपरे सर्वे द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः “बादरसुहमे इंदी” बादरसूक्ष्मा

एकेन्द्रियास्तेऽपि यदष्टपत्रपद्माकारं द्रव्यमनस्तदाधारेण शिन्नालापोपदेशादिग्र-
हकं भावमनश्चेति तदुभयाभावादसंज्ञिन एव । “सब्वे पज्जत्त इदरा य” एव-
मुक्तप्रकारेण संझ्यसंज्ञिरूपेण पञ्चेन्द्रियद्रव्यं द्वित्रिचतुरिन्द्रियरूपेण विकलेन्द्रिय-
त्रयं बादरसूक्ष्मरूपेणैकेन्द्रियद्रव्यं चेति सप्तभेदाः । “आहारसरीरिंदिय पज्जत्ती
आणपाणभासमणाः । चत्तारिंचछपियद्विदियवियलसण्णिणसण्णीणं ।” १ ।
इति गाथाकथितक्रमेण ते सर्वे प्रत्येकं स्वकीयस्वकीयपर्याप्तिसंभवात्सप्त
पर्याप्ताः सप्तापर्याप्ताश्च भवन्ति । एवं चतुर्दशजीवसमासा ज्ञातव्यास्तेषां च
“इंदियकाया ऊणिय पुण्णापुण्णे सुपुण्णं आणा । वेइंदियादि पुण्णे सुवच्चि-
मणोसण्णिण पुण्णेय । १ । दस सण्णीणां पाणा सेसे गूणांति मण्णवे ऊणा ।
पज्जत्ते मिदरेसु पसत्तडुगे सेसगे गूणां । २ ।” इति गाथाद्रव्यकथितक्रमेण यथा-
संभवमिन्द्रियादिदशप्राणाश्च विज्ञेयाः । अत्रैतेभ्यो भिन्नं निजशुद्धात्मतत्त्वमुद्द-
देयमिति भावार्थः ॥ १२ ॥

अथ शुद्धपारिणमिकपरमभावप्राहकेण शुद्धद्रव्यार्थिं कलयेन शुद्धबुद्धैक-
स्वभावा अपि जीवाः पश्चादशुद्धनयेन चतुर्दशमार्गणास्थानचतुर्दशगुणस्थान-
सहिता भवन्तीति प्रतिपादयति ।

व्याख्या । “मगणगुणठाणेहि य हवंति तह विष्णेया” यथा पूर्वसूत्रो-
दितचतुर्दशजीवसमासैर्भवन्ति मार्गणागुणस्थानैश्च तथा भवन्ति संभवन्तीति
विज्ञेया ज्ञातव्याः । कतिसंख्योपेतैः “चउदसहि” प्रत्येकं चतुर्दशभिः ।
कस्मात् “अशुद्धण्या” अशुद्धनयात् सकाशात् । इत्थंभूताः के भवन्ति ।
“संसारी” सांसारिजीवाः । “सब्वे सुद्धा हु सुद्धण्या” त एव सर्वे संसा-
रिणः शुद्धाः सहजशुद्धज्ञायकैकस्वभावाः । कस्मात् शुद्धनयात् शुद्धनिश्चय-
नयादिति । अथगमप्रसिद्धगाथाद्रव्येन गुणस्थाननामानि कथयति । “मिच्छो
सासणमिस्सो अविरदसम्मोय देसविरदोय । विरयापमत्त इयरो अपुब्ब अणियद्वि
सुहमोय । उवसंतखीणमोहो सजोगकेवलिजिणो अजोगी य । चउदस-
गुणठाणाणं य कमेण सिद्धाय णायव्वा ।” इदानीं तेषामेव गुणस्थानानां
प्रत्येकं संचेपलक्षणं कथयते । तथाहि—सहजशुद्धकेवलज्ञानदर्शनरूपाखण्डैक-
प्रत्यक्षप्रतिभासमयनिजपरमात्मप्रभृतिष्ठुद्रव्यपञ्चासिकायसप्रतनवपदार्थेषु मूढ-
त्रयादिपञ्चविंशतिमलरहितं वीतरागसर्वज्ञप्रणीतनयविभागेन यस्य श्रद्धानं नास्ति

स मिथ्यादृष्टिर्भवति । १। पाषाणरेखासदृशानन्तानुबन्धक्रोधमानमायालोभान्यत-
रोदयेन प्रथममौपशमिकसम्यक्त्वात्पतितो मिथ्यात्वं नाद्यापि गच्छतीत्यन्तराल-
वर्ती सासादनः । २। निजशुद्धात्मादितत्वं वीतरागसर्वज्ञप्रणीतं परप्रणीतं च मन्यते
यः स दर्शनमोहनीयमेदमिश्रकर्मोदयेन दधिगुडमिश्रभाववत् मिश्रगुणस्थान-
वर्ती भवति । ३। अथ मतं—येन केनाप्येकेन मम देवेन प्रयोजनं तथा सर्वे देवा
वन्दनीया न च निन्दनीया इत्यादिवैनयिकमिथ्यादृष्टिः संशयमिथ्यादृष्टिर्वा
तथा मन्यते, तेन सह सम्यरिमिथ्यादृष्टेः को विशेष इति, अत्र परिहारः—“स
सर्वदेवेषु सर्वसमयेषु च भक्तिपरिणामेन येन केनाप्येकेन मम पुण्यं भविष्य-
तीति मत्वा संशयरूपेण भक्तिं कुरुते निश्चयो नास्ति । मिश्रस्य पुनरुभयत्र
निश्चयोऽस्तीति विशेषः । स्वाभाविकानन्तज्ञानाद्यनन्तगुणाधारभूतं निजपरमात्म-
द्रव्यमुपादेयम्, इन्द्रियसुखादिपरद्रव्यं हि हेयमित्यर्हत्सर्वज्ञप्रणीतनिश्चयव्यव-
हारनयसाध्यसाधकभावेन मन्यते परं किन्तु भूमिरेखादिसदृशक्रोधादिद्वितीय-
कषायोदयेन मारणनिमित्तं तलवरगृहीततस्करवदात्मनिन्दादिसहितः सत्त्विन्द्रि-
यसुखमनुभवतीत्यविरतसम्यग्दृष्टेलक्षणेषु । ४। यः पूर्वोक्तप्रकारेण सम्यग्दृष्टिः सन्
भूमिरेखादिसमानक्रोधादिद्वितीयकषायोदयाभावे सत्यम्यन्तरे निश्चयनयनैकदेश-
रागादिरहितस्वाभाविकसुखानुभूतिलक्षणेषु बहिर्विषये पुनरेकदेशहिंसानृतास्ते-
याब्रह्मपरिग्रहनिवृत्तिलक्षणेषु “दंसणवयसामाद्यपोसहसचित्तराइभत्तेय । वंभा-
रंभपरिग्रह अणुमण उदिटु देशविरदेदे ।” इति गाथाकथितैकादशनिल-
येषु वर्तते स पञ्चमगुणस्थानवर्ती श्रावको भवति । ५। स एव सदृष्टिरूपि-
रेखादिसदृशक्रोधादिद्वितीयकषायोदयाभावे सत्यम्यन्तरे निश्चयनयेन रागाद्युपा-
विरहितस्वशुद्धात्मसंवित्तिसमुत्पत्तिसुखानुभवलक्षणेषु बहिर्विषयेषु पुनः
सामस्तयेन हिंसानृतस्तेयब्रह्मपरिग्रहनिवृत्तिलक्षणेषु च पञ्चमहाब्रतेषु वर्तते यदा
तदा दुःखप्रादिव्यक्ताव्यक्तप्रमादसहितोऽपि पञ्चगुणस्थानवर्ती प्रमत्तसंयतो
भवति । ६। स एव जलरेखादिसदृशसंज्वलनकषायमन्दोदये सति निष्प्रमाद-
शुद्धात्मसंवित्तिमलजनकव्यक्ताव्यक्तप्रमादरहितः सन्सप्तमगुणस्थानवर्ती अप्र-
मत्तसंयतो भवति । ७। स एवातीतसंज्वलनकषायमन्दोदये सत्यपूर्वपरमाहा-
दैकसुखानुभूतिलक्षणापूर्वकरणोपशमकक्षपकसंज्ञोऽष्टमगुणस्थानवर्ती भवति
। ८। दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकाङ्क्षादिरूपसमस्तसङ्कल्पविकल्परहितनिश्चलपर-

मात्मतरवैकाग्रध्यानपरिणामेन कृत्वा येषां जीवानामेकसमये ये परस्परं पृथक्तुं नायान्ति ते वर्णस्थानादिभेदेऽप्यनिवृत्तिकरणौपशमिक्तपक्संज्ञा द्वितीयकषायाद्येकविंशतिभेदभिन्नचारित्रमोहप्रकृतीनामुपशमक्षयणसमर्था नवमगुणस्थानवर्त्तिनो भवन्ति । ६ । सूक्ष्मपरमात्मतत्त्वभावनावलेन सूक्ष्मछिष्ठगतलोभकषायस्योपशमकाः क्षपकाश्च दशमगुणस्थानवर्त्तिनो भवन्ति । १० । परमोपशममूर्तिनिजात्मस्वभावसंवित्तिवलेन सकलोपशान्तमोहा एकादशगुणस्थानवर्त्तिनो भवन्ति । ११ । उपशमश्रेणिविलक्षणेन क्षपकश्रेणिमार्गेण निष्कषायशुद्धात्मभावनावलेन क्षीणकषाया द्वादशगुणस्थानवर्त्तिनो भवन्ति । १२ । मोहक्षपणानन्तरमन्तमुर्तुर्तकालं स्वशुद्धात्मसंवित्तिलक्षणैकत्ववितर्कविचारद्वितीयशुक्ल्याने स्थित्वा तदन्त्यसमये ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायत्रयं युगपदेकसमयेन निर्मूल्यमेघपञ्जरविनिर्गतिदिनकर इव सकलविमलकेवलज्ञानकिरणैर्लोकालोकप्रकाशकाख्योदशगुणस्थानवर्त्तिनो जिनभास्करा भवन्ति । १३ । मनोवचनकायवर्गणालम्बनकर्मादाननिमित्तात्मप्रदेशपरिस्पन्दनलक्षणयोगरहिताश्चतुर्दशगुणस्थानवर्त्तिनोऽयोगिजिना भवन्ति । १४ । ततश्च निश्चयरत्नत्रयात्मककारणभूतसमयसारसंज्ञेन परमयथाख्यातचारित्रेण चतुर्दशगुणस्थानातीताः ज्ञानावरणचष्टकर्मरहिताः सम्यक्त्वादृष्टगुणान्तर्मुर्तनिर्नामगोत्राद्यनन्तगुणाः सिद्धा भवन्ति । अत्राह शिष्यः—कंवलज्ञानोत्पत्तौ मोक्षकारणभूतरत्नत्रयपरिपूर्णतायां सत्यां तस्मिन्नेव क्षणे मोक्षेण भाव्यं सयोग्य-योगिजिनगुणस्थानद्रूये कालो नास्तीति । परिहारमाह—यथाख्यातचारित्रं जातं परं किन्तु परमयथाख्यातं नास्ति । अत्र दृष्टान्तः । यथा चौरव्यापाराभावेऽपि पुरुषस्य चौरसंसर्गो दोषं जनयति तथा चारित्रविनाशकचारित्रमोहोदयाभावेऽपि सयोगिकेवलिनां निष्क्रियशुद्धात्माचरणविलक्षणे योगत्रयव्यापारश्चारित्रमलं जनयति, योगत्रयगते पुनरयोगिजिने चरमसमयं विहाय शेषावातिकर्मतीत्रोदयश्चारित्रमलं जनयति, चरमसमये तु मन्दोदये सति चारित्रमलाभावान्मोक्षं गच्छति । इतिचतुर्दशगुणस्थानव्याख्यानं गतम् ।

इदानीं मार्गणाः कथ्यन्ते । “गद्यं इदियं च काये जोए वेष कसाय णाणे य । संयम दंसण लेस्सा भविच्चा सम्मत्तसणिण आहारे ॥” इति गाथाकथितक्रमेण गत्यादिचतुर्दशमार्गणा ज्ञातव्याः । तद्यथा—स्वात्मोपलब्धिसिद्धिविलक्षणा नारकतिर्य-

झनुष्यदेवगतिभेदेन चतुर्विधा गतिमार्गणा भवति । १ । अतीन्द्रियशुद्धात्मतत्त्व-प्रतिपक्षभूता ह्येकद्वित्रिचतुःपञ्चवेन्द्रियभेदेन पञ्चप्रकारेन्द्रियमार्गणा । २ । अशरीरात्मतत्त्वविसदृशी पृथिव्यमेजोवायुवनस्पतित्रसकायभेदेन षडभेदा काय-मार्गणा । ३ । निर्व्यापारशुद्धात्मपदार्थविलक्षणमनेवचनकाययोगभेदेन त्रिधा योगमार्गणा, अथवा विस्तरेण सत्यासत्योभयानुभयभेदेन चतुर्विधो मनोयोगो वचनयोगश्च, औदारिकौदारिकमिश्रवैक्रियिकवैक्रियिकमिश्राहारकाहारकमिश्रकार्मणकायभेदेन सप्तविधो काययोगश्चेति समुदायेन पञ्चदशविधा वा योगमार्गणा । ४ । वेदोदयोद्भवरागादिदोषरहितपरमात्मद्रव्याद्विना खीपुन्पुंसकभेदेन त्रिधा वेदमार्गणा । ५ । निष्कषायशुद्धात्मस्वभावप्रतिकूलक्रोधलोभमायामानभेदेन चतुर्विधा कषायमार्गणा, विस्तरेण कषायनोकषायभेदेन पञ्चविंशतिविधा वा । ६ । मत्यादिसंज्ञापञ्चकं त्रुमयाद्यज्ञानत्रयं चेताष्टविधा ज्ञानमार्गणा । ७ । सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसांपरायथाख्यातभेदेन चारित्रं पञ्चविधम्, संयमासंयमस्तथैवासंयमश्चेति प्रतिपक्षद्वयेन सह सप्तप्रकारा संयममार्गणा । ८ । चक्षुरचक्षुरवधिकेवलदर्शनभेदेन चतुर्विधा दर्शनमार्गणा । ९ । कषायोदयरज्जितयोगप्रवृत्तिविसदृशपरमात्मद्रव्यप्रतिपन्थिनी कृष्णनील-कापोततेजः-पद्मशुक्लभेदेन षड्विधा लेश्यमार्गणा । १० । भव्याभव्यभेदेन द्विविधा भव्यमार्गणा । ११ । अत्राह शिष्यः शुद्धपारिणामिकपरमभावरूप-पशुद्वनिश्चयेन गुणस्थानमार्गणास्थानरहिता जीवा इत्युक्तं पूर्वम्, इदानीं पुनर्भव्याभव्यरूपेण मार्गणामध्येऽपि पारिणामिकभावो भणित इति पूर्वपरविरोधः । अत्र—परिहारमाह—पूर्वं शुद्धपारिणामिकभावपेच्यथा गुणस्थान-मार्गणानिषेधः कृतः, इदानीं पुनर्भव्याभव्यत्वद्वयमशुद्धपारिणामिकभावरूपं मार्गणामध्येऽपि घटते । ननु—शुद्धशुद्धभेदेन पारिणामिकभावो द्विविधो नास्ति किन्तु शुद्ध एव । नैवं—यद्यपि सामान्यस्पेणोत्सर्गव्याख्यानेन शुद्धपारिणा-मिकभावः कथयते तथाप्यवादव्याख्यानेनाशुद्धपारिणामिकभावोऽप्यस्ति । तथाहि—“जीवभव्याभव्यत्वानि च” इति तत्त्वार्थसूत्रे त्रिधा पारिणामिक-भावो भणितः, तत्र—शुद्धवैतन्यरूपं जीवत्वमविनश्वरवेन शुद्धद्रव्याश्रितत्वाच्छु-द्वद्रव्याश्रिकसंज्ञः शुद्धपारिणामिकभावो भण्यते, यत्पुनः कर्मजनितदशप्राण-रूपं जीवत्वं, भव्यत्वम्, अभव्यत्वं चेति त्रयं, तद्विनश्वरत्वेन पर्यायाश्रितत्वात्प-

यायार्थिकसंज्ञस्वशुद्धपारिणामिकभाव उच्यते । अशुद्धत्वं कथमिति चेत्—यद्य-
प्येतदशुद्धपारिणामिकत्रयं व्यवहारेण संसारिजीवेऽस्ति तथापि “सब्बे सुद्धा हु
सुद्धण्या” इति वचनाच्छुद्धनिश्चयेन नास्ति त्रयं, मुक्तजीवे पुनः सर्वथैव नास्ति,
इति हेतोशुद्धत्वं भण्यते । तत्र शुद्धाशुद्धपारिणामिकमध्ये शुद्धपारिणामिकभावे
ध्यानकाले ध्येयरूपो भवति ध्यानरूपो न भवति, कस्मात् ? ध्यानपर्यायस्य विन-
श्वरत्वात्, शुद्धपारिणामिकस्तु द्रव्यरूपत्वादविनश्वरः, इति भावार्थः । औपश-
मिकक्षायोपशमिकक्षायिकसम्यक्त्वभेदेन त्रिधा सम्यक्त्वमार्गणा मिथ्यादृष्टि-
सासादनमित्रसंज्ञविपक्षत्रयभेदेन सह षड्विधा ज्ञातव्या । १२ । संज्ञित्वासंज्ञि-
त्वविसद्वपरमात्मस्वरूपाद्विन्ना संज्ञसंज्ञिभेदेन द्विधा संज्ञिमार्गणा । १३ ।
आहारकानाहारकजीवभेदेनाहारकमार्गणापि द्विधा । १४ । इति चतुर्दशमार्गणा-
स्वरूपं ज्ञातव्यम् । एवं “पुढविजलतेऽ वाऽ” इत्यादिगाथाद्वयेन, तृतीयगाथा-
पादत्रयेण च “गुणजीवापज्जत्ती पाणासणणायमगणा उया । उवश्रोगो विय
कमसो वीसं तु पर्वणा भणिण्या ।” इति गाथाप्रभृतिक्षितिस्वरूपं धवल-
जयधवलमहाधवलप्रवन्धाभिधानसिद्धान्तत्रयबीजपदं सूचितम् । “सब्बे सुद्धा
हु सुद्धण्या” । इति शुद्धात्मतत्वप्रकाशकं तृतीयगाथाचतुर्थपदेन पञ्चास्ति-
कायप्रवचनसारसमयसाराभिधानप्राभृतत्रयस्यापि बीजपदं सूचितमिति । अत्र
गुणस्थानमार्गणादिमध्ये केवलज्ञानदर्शनद्रूयं क्षायिकसम्यक्त्वमनाहारकशुद्धात्म-
स्वरूपं च साक्षादुपादेयं, यत्पुनश्च शुद्धात्मसम्यक्त्वानज्ञानानुचरणलक्षणं
कारणसमयसारस्वरूपं तत्स्यैवोपादेयमूलस्य विवक्षितैकदेशशुद्धनयेन साधक-
त्वात्पारम्पर्येणोपादेयं, शेषं तु हेयमिति । यच्चाध्यात्मग्रन्थस्य बीजपदभूतं शुद्धा-
त्मस्वरूपमुक्तं तत्पुनरूपादेयमेव । अनेन प्रकारेण जीवाधिकारमध्ये शुद्धाशुद्ध-
जीवकथनमुख्यत्वेन सप्तमस्थले गाथात्रयं गतम् ॥ १३ ॥

अथेदानीं गाथापूर्वार्द्धेन सिद्धस्वरूपमुक्तराद्देन पुनरूर्धगतिस्वभावं च
कथयति ।

व्याख्या । सिद्धाः सिद्धा भवन्तीति क्रियाध्याहारः । किंविशिष्टः “णिकस्मा
अट्ठगुणा किचूणा चरमदेहदो” निष्कर्मणोऽष्टगुणाः किञ्चिद्दूनाश्ररमदेहतः
सकाशादिति सूत्रपूर्वार्द्धेन सिद्धस्वरूपमुक्तम् । ऊर्ध्वगमनं कथयते “लोयगगठिदा
णिच्चा उपादवयेह संजुत्ता” ते च सिद्धा लोकाग्रस्थिता नित्या उत्पादव्य-

याभ्यां संयुक्ताः । अतो विस्तरः । कर्मारिविवृंसकस्वशुद्धात्मसंवित्तिवलोन
ज्ञानावरणादिभूलोक्तरगतसमस्तकर्मप्रकृतिविनाशकत्वादृष्टकर्मरहिताः “सम्मत-
णाणदंसणवीरियसुहुमं तहेव अवग्रहणं । अगुरुलुभ्रव्वाबाहं अठगुणा हुंति
सिद्धाणं ।” इति गाथाकथितक्रमेण तेषामृष्टकर्मरहितानामष्टगुणाः कथ्यन्ते ।
तथाहि केवलज्ञानादिगुणास्पदनिजशुद्धात्मैवोपादेय इति रुचिरूपं निश्चयसम्य-
क्त्वं यत्पूर्वं तपश्चरणावस्थायां भावितं तस्य फलभूतं समस्तजीवादितत्वविषये
विपरीताभिनिवेशरहितपरिणतिरूपं परमक्षायिकसम्यक्त्वं भण्यते । पूर्वं छद्म-
स्थावस्थायां भावितस्य निर्विकारस्वसंबेदनज्ञानस्य फलभूतं युगपल्लोकालोक-
समस्तवस्तुगतविशेषपरिच्छेदकं केवलज्ञानम् । निर्विकल्पस्वशुद्धात्मसत्तावलोक-
नरूपं यत्पूर्वं दर्शनं भावितं तस्यैव फलभूतं युगपल्लोकालोकसमस्तवस्तुगत-
सामान्यग्राहकं केवलदर्शनम् । कस्मिंश्चित्तत्वरूपचलनकारणे जाते सति धोर-
परीष्ठोपसर्गादौ निजनिरञ्जनपरमात्मध्याने पूर्वं धैर्यमवलम्बितं तस्यैव फल-
भूतमनन्तपदार्थपरिच्छित्तिविषये खेदरहितत्वमनन्तवीर्यम् । सूक्ष्मातीन्द्रिय-
केवलज्ञानविषयत्वात्सद्वस्तुपस्थ सूक्ष्मत्वं भण्यते । एकदीपप्रकाशे नानादीप-
प्रकाशवदेकसिद्धक्षेत्रे सङ्करव्यतिकरदेषपरिहारणानन्तसिद्धावकाशदानसामर्थ्य-
मवगाहनगुणो भण्यते । यदि सर्वथा गुरुत्वं भवति तदा लोहपिण्डवदधः-
पतनं, यदि च सर्वथा लघुत्वं भवति तदा वाताहतार्कतूलवत्सर्वैव भ्रमणमेव
स्यात्र च तथा तस्मादगुरुलघुत्वगुणोऽभिवीर्यते । सहजशुद्धस्वरूपानुभवसमु-
त्पन्नरागादिविभावरहितसुखामृतस्य यदेकदेशसंबेदनं कृतं पूर्वं तस्यैव फलभूत-
मव्यावाधमनन्तसुखं भण्यते । इति मध्यमरुचिशिष्यापेक्षया सम्यक्त्वादिगुणा-
ष्टकं भण्यतम् । मध्यमरुचिशिष्यं प्रति पुनर्विशेषभेदनयेन निर्गतित्वं, निरि-
न्द्रियत्वं, निष्कायत्वं, निर्योगत्वं, निर्वेदत्वं, निष्कषायत्वं, निर्नामत्वं, निर्गो-
त्वं, निरायुषत्वमित्यादिविशेषगुणास्तथैवास्तित्ववस्तुत्वप्रमेयत्वादिसामान्यगुणाः
स्वागमाविरोधेनानन्ता ज्ञातव्याः । संक्षेपसुचिशिष्यं प्रति पुनर्विवक्षिताभेदनयेन-
नानन्तज्ञानादिचतुष्टयम्, अनन्तज्ञानदर्शनसुखत्रयं, केवलज्ञानदर्शनद्वयं,
साक्षादभेदनयेन शुद्धचैतन्यमेवैको गुण इति । पुनरपि कथंभूताः सिद्धाः चर-
मशरीरात् किञ्चिदूना भवन्ति तत् किञ्चिदूनत्वं शरीरोपाङ्गजनितनासिका-
दिच्छिद्ग्राणमपूर्णत्वे सति यस्मिन्नेव चक्षे सर्योगिचरमसमये त्रिंशत्प्रकृत्युदय-

विच्छेदमध्ये शरीरोपाङ्गनामकर्पविच्छेदे जातस्तस्मिन्नेव ज्ञाणे जातमिति
ज्ञातव्यम् । कश्चिदाह यथा प्रदीपस्य भाजनाद्यावरणं गते प्रकाशस्य विस्तारो
भवति तथा देहाभावे लोकप्रमाणेन भाव्यमिति । तत्र परिहारमाह—प्रदीप-
संबन्धी योऽसौ प्रकाशविस्तारः पूर्वं स्वभावेनैव तिष्ठति पञ्चादावरणं जातं
जीवस्य तु लोकमात्रासंख्येयप्रदेशत्वं स्वभावे भवति यस्तु प्रदेशानां संबन्धी
विस्तारः स स्वभावो न भवति कस्मादिति चेत् पूर्वं लोकमात्रप्रदेशा विस्तीर्ण
निरावरणास्तिष्ठन्ति पश्चात् प्रदीपवदावरणं जातमेव । तत्र किन्तु पूर्वमेवा-
नादिसन्तानरूपेण शरीरेणावृतास्तिष्ठन्ति ततः कारणात्प्रदेशानां संहारो न
भवति, विस्तारश्च शरीरनामकर्मधीन एव न च स्वभावस्तेन कारणेन शरीरा-
भावे विस्तारो न भवति । अपरमप्युदाहरणं दीयते—यथा हस्तचतुष्टयप्रमाण-
वस्त्रं पुरुषेण मुष्टौ बद्धं तिष्ठति पुरुषाभावे सङ्कोचविस्तारौ वा न करोति;
निष्पत्तिकाले सार्वद्वं मृन्मयभाजनं वा शुष्कं सज्जलाभावे सति; तथा जीवेऽपि
पुरुषस्थानीयजलस्थानीयशरीराभावे विस्तारसंकोचौ न करोति । यत्रैव मुक्तस्तत्रैव
तिष्ठतीति ये केचन वदन्ति तन्निषेधार्थं पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्वन्धच्छेदात्तथा गति-
परिणामाचेति हेतुचतुष्टयेन तथैवाविद्धकुलालचक्रवद् व्यपगतलेपालाम्बुद्भ-
देरण्डबीजवदग्निशिखावचेति दृष्टान्तचतुष्टयेन च स्वभावोर्धगमनं ज्ञातव्यं तच
लोकप्रपर्यन्तमेव न च परतो धर्मास्तिकायाभावादिति । नित्या इति विशेषणं
तु मुक्तात्मानां कल्पशतप्रमितकाले गते जगति शून्यं जाते सति पुनरागमनं
भवतीति सदाशिववादिनो वदन्ति तन्निषेधार्थं विज्ञेयम् । उत्पादव्ययसंयुक्तत्वं
विशेषणं सर्वथैवापरिणामित्वनिषेधार्थमिति । किञ्च विशेषः निश्चलाविनश्च-
रशुद्धात्मस्वरूपाद्विन्नं सिद्धानां नारकादिगतिषु भ्रमणं नास्ति कथमुत्पादव्यय-
त्वमिति । तत्र परिहारः । आगमकथितागुरुलघुषट्स्थानपतितहानिद्विरूपेण
येर्थपर्यायास्तदपेक्षया अथवा येन येनोत्पादव्ययधौर्यव्यरूपेण प्रतिक्षणं ज्ञेय-
पदार्थाः परिणामन्ति तत्परिच्छित्याकारेणानीहितवृत्त्या सिद्धज्ञानमपि परिणमति
तेन कारणेनोत्पादव्ययत्वम्, अथवा व्यञ्जनपर्यायापेक्षया संसारपर्यायवि-
नाशः, सिद्धपर्यायोत्पादः, शुद्धजीवदव्यत्वेन ध्रौव्यमिति । एवं नयविभागेन
नवाधिकारैर्जीवदव्यं ज्ञातव्यम्, अथवा तदेव बहिरात्मान्तरात्मपरमात्मभेदेन
त्रिभा भवति । तद्यथा—स्वशुद्धात्मसंवित्तिसमुत्पन्नवास्तवसुखात्प्रतिपक्षमूर्ते-

नेन्द्रियसुखेनासको बहिरात्मा, तद्विलक्षणोऽन्तरात्मा । अथवा देहरहितनिज-
शुद्धात्मद्रव्यभावनालक्षणभेदज्ञानरहितवेन देहादिपरद्रव्येष्वेकत्वभावनापरिणतो
बहिरात्मा, तस्मात्प्रतिपक्षभूतोऽन्तरात्मा । अथवा हेयोपादेयविचारकचित्त-
निर्दोषपरमात्मनो भिन्ना रागादयो दोषाः शुद्धचैतन्यलक्षण आत्मन्युक्तलक्षणेषु
चित्तदोषात्मसु त्रिषु वीतरागसर्वज्ञप्रणीतेषु अन्येषु वा पदार्थेषु येष्व परस्पर-
सापेक्षनयविभागेन श्रद्धानं ज्ञानं च नास्ति स बहिरात्मा, तस्माद्विसद्वशोऽन्त-
रात्मोति रूपेण बहिरात्मान्तरात्मनोर्लक्षणं ज्ञातव्यम् । परमात्मज्ञानं कथयते—
सकलविमलकेवलज्ञानेन येन कारणेन समस्तं लोकालोकं जानाति व्याप्रोति
तेन कारणेन विष्णुर्भण्यते । परब्रह्मसंज्ञनिजशुद्धात्मभावनासमुत्पन्नसुखामृततृप्तस्य
सत उर्वशीरस्मातिलोक्तमाभिर्देवकन्याभिरपि यस्य ब्रह्मचर्यव्रतं न खण्डितं स
परमब्रह्म भण्यते । केवलज्ञानादिगुणौश्वर्ययुक्तस्य सतो देवेन्द्रादयोऽपि तत्पदाभि-
लाषिणः सन्तो यस्याज्ञां कुर्वन्ति स ईश्वरगभिधानो भवति । केवलज्ञानशब्दवाच्यं गतं
ज्ञानं यस्य स सुगतः, अथवा शोभनमविनश्वरं मुक्तिपदं गतः सुगतः । “शिवं परम-
कल्याणं निर्वाणं ज्ञानमक्षयम् । प्राप्तं मुक्तिपदं येन स शिवः परिकीर्तिः ।”
इति श्लोककथितलक्षणः शिवः । कामक्रोधादिदोषजयेनानन्तज्ञानादिगुण-
सहितो जिनः । इत्यादिपरमागमकथिताश्टोत्रसहस्रसंख्यनामवाच्यः परमात्मा
ज्ञातव्यः । एवमेतेषु त्रिविधात्मसु मध्ये मिथ्यादृष्टिभव्यजीवे बहिरात्मा व्यक्ति-
रूपेण तिष्ठति, अन्तरात्मपरमात्मद्वयं शक्तिरूपेण भाविनैगमनयापेक्षया व्यक्ति-
रूपेण च । अभव्यजीवेपुनर्वहिरात्मा व्यक्तिरूपेण अन्तरात्मपरमात्मद्वयं शक्ति-
रूपेणैव न च भाविनैगमनयेनेति । यद्यभव्यजीवे परमात्मा शक्तिरूपेण
वर्तते तर्हि कथमभव्यत्वमिति चेत् परमात्मशक्तेः केवलज्ञानादिरूपेण व्यक्तिर्न
भविष्यतीत्यभव्यत्वं शक्तिः पुनः शुद्धनयेनोभयत्र समाना । यदि पुनः शक्ति-
रूपेणाप्यभव्यजीवे केवलज्ञानं नास्ति तदा केवलज्ञानावरणं न घटते । भव्या-
भव्यद्वयं पुनरशुद्धनयेनेति भावार्थः । एवं यथा मिथ्यादृष्टिसंज्ञे बहिरात्मनि
नयविभागेन दर्शितमात्मत्रयं तथा शेषगुणस्थानेष्वपि । तद्यथा—बहिरात्मा-
वस्थायामन्तरात्मपरमात्मद्वयं शक्तिरूपेण भाविनैगमनयेन व्यक्तिरूपेण च
विज्ञेयम्, अन्तरात्मावस्थायां तु बहिरात्मा भूतपूर्वन्यायेन धृतघटवत्, पर-
मात्मस्वरूपं तु शक्तिरूपेण भाविनैगमनयेन व्यक्तिरूपेण च । परमात्मावस्थायां

पुनरन्तरात्मबहिरात्मद्रव्यं भूतपूर्वनयेनेति । अथ त्रिधात्मानं गुणस्थानेषु
योजयति । मिथ्या सासादनमिश्रगुणस्थानत्रये तारतम्यन्यूनाधिकमेदेन
बहिरात्मा ज्ञातव्यः, अविरतगुणस्थाने तद्योग्याशुभलेश्यापरिणतो जघन्यान्त-
रात्मा, क्षीणकषायगुणस्थाने पुनरुक्षः, अविरतक्षीणकषाययोर्मध्ये मध्यमः,
सयोग्ययेणिगुणस्थानद्रव्ये विवक्षितैकदेशशुद्धनयेन सिद्धसद्धशः परमात्मा,
सिद्धस्तु साक्षात्परमात्मेति । अत्र बहिरात्मा हेयः, उपादेयभूतस्थानन्तसुख-
साधकत्वादन्तरात्मोपादेयः, परमात्मा पुनः साक्षादुपादेय इत्यभिप्रायः ।
एवं षड्द्रव्यपञ्चास्तिकायप्रतिपादकप्रथमाधिकारमध्ये नमस्कारादिचतुर्दश-
गाथामिनैवभिरन्तस्थलैर्जीवद्रव्यकथनरूपेण प्रथमोऽन्तराधिकारः समाप्तः

॥ १४ ॥

अतःपरं यद्यपि शुद्धवुद्धैकस्वभावं परमात्मद्रव्यमुपादेयं भवति तथापि
हेयरूपस्याजीवद्रव्यस्य गाथाष्टकेन व्याख्यानं करोति । कस्मादिति चेत्—हेयत-
त्वपरिज्ञाने सति पश्चादुपादेयस्वीकारो भवतीति हेतोः । तद्यथा—

व्याख्या “अज्जीवो पुण गेओ” अजीवः पुनर्ज्ञेयः । सकलविमलकेवल-
ज्ञानदर्शनद्रव्यं शुद्धोपयोगः, मतिज्ञानादिरूपो विकलोऽशुद्धोपयोग इति द्विविधो-
पयोगः, अव्यक्तसुखदुःखानुभवनरूपा कर्मफलचेतना, तथैव मतिज्ञानादिमनः
पर्ययपर्यन्तमशुद्धोपयोग इति, स्वेहापूर्वेषानिष्टविकलपरूपेण विशेषरागद्वेषपरिण-
मनं कर्मचेतना, केवलज्ञानरूपा शुद्धचेतना इत्युक्तलक्षणोपयोगश्चेतना च यत्र
नास्ति स भवत्यजीव इति विज्ञेयः । पुनः पश्चाज्जीवाधिकारानन्तरं “पुगल धन्मो
अधम्म आयासं कालो” स च पुद्लधर्माधर्माकाशकालद्रव्यमेदेन पञ्चधा ।
पूरणगलनस्वभावत्वात्पुद्ल इत्युच्चते । गतिस्थित्यवगाहवर्त्तनालक्षणा धर्माधर्मा-
काशकालाः, “पुगल मुत्तो” पुद्लोमूर्त्तः । कस्मात् “रूपादिगुणे” रूपादि-
गुणसहितो यतः । “अमुत्ति सेसा दु” रूपादिगुणाभावादमूर्त्ता भवन्ति पुद्ला-
च्छेषाश्वत्वार इति । तथाहि यथा अनन्तज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणचतुष्टयं सर्वजीव-
साधारणं तथा रूपरसगन्धसपर्शगुणचतुष्टयं सर्वपुद्लसाधारणं, यथा च शुद्धवुद्धै-
कस्वभावसिद्धजीवे अनन्तचतुष्टयमतीन्द्रियं तथैव शुद्धपुद्लपरमाणुद्रव्ये
रूपादिचतुष्टयमतीन्द्रियं, यथा रागादिस्तेहगुणेन कर्मबन्धावस्थायां ज्ञानादि-
चतुष्टयस्याशुद्धत्वं तथा स्तिर्घरूपज्ञानद्रव्यमेन द्वगुणकादिबन्धावस्थायां रूपादि-

चतुष्टयस्याशुद्धत्वं, यथा निस्नेहनिजपरमात्मभावनावलेन रागादिस्त्रिंश्चत्वविनाशे
सत्यनन्तचतुष्टयस्य शुद्धत्वं तथा जघन्यगुणानां बन्धो न भवतीति वचनात्प-
रमाणुद्रव्ये स्त्रिंश्चत्वविनाशे जघन्यत्वे सति रूपादिचतुष्टयस्य शुद्धत्वमव-
बोद्धव्यमित्यभिप्रायः ॥१५॥

अथ पुद्गलद्रव्यस्य विभावव्यञ्जनपर्यायान्प्रतिपादयति ।

व्याख्या—शब्दबन्धसौम्यमौल्यसंस्थानभेदतमश्वायातपोद्योतसहिताः
पुद्गलद्रव्यस्य पर्याया भवन्ति । अथ विस्तारः—भाषात्मकोऽभाषात्मकश्च
द्विविधः शब्दः । तत्राच्चरात्मकभेदेन भाषात्मको द्विधा भवति । तत्राप्य-
च्चरात्मकः संस्कृतप्राकृतापञ्चशैशाचिकादिभाषाभेदेनार्थम्लेच्छमनुष्यादिव्यव-
हारहेतुर्बहुधा । अनन्तरात्मकस्तु द्वीन्द्रियादितिर्थगजीवेषु सर्वज्ञादिव्यव्यवनौ च ।
अभाषात्मकोऽपि प्रायोगिकवैश्रसिकभेदेन द्विविधः । “ततं वीणादिकं ज्ञेयं
विततं पटहादिकम् । घनं तु कांस्यतालादि वंशादि सुषिरं विदुः ।” इति
श्लोककथितक्रमेण प्रयोगे भवः प्रायोगिकश्चतुर्धा भवति । विश्रासा स्वभावेन
भवो वैश्रसिको मेवादिप्रभो बहुधा । किञ्च शब्दातीतनिजपरमात्मभावनाच्युतेन
शब्दादिमनोज्ञामनोज्ञपञ्चन्द्रियविषयासक्तेन च जीवेन यदुपार्जितं सुखरदुःस्वर-
नामकर्म तदुदयेन यद्यपि जीवे शब्दो हृश्यते तथापि स जीवसंयोगेनोत्पन्नत्वाद्
व्यवहारेण जीवशब्दो भण्यते, निश्चयेन पुनः पुद्गलस्वरूप एवेति । बन्धः
कथ्यते—मृतिपण्डादिरूपेण योऽसौ बहुधा बन्धः स केवलः पुद्गलबन्धः, यस्तु
कर्मनोकर्मरूपः स जीवपुद्गलसंयोगबन्धः । किञ्च विशेषः—कर्मबन्धपृथग्भूत-
स्वशुद्धात्मभावनारहितजीवस्यानुपचरितासद्भूतव्यवहारेण द्रव्यबन्धः, तथैवाशु-
द्धनिश्चयेन योऽसौ रागादिरूपो भावबन्धः कथ्यते सोऽपि शुद्धनिश्चयनयेन
पुद्गलबन्ध एव । बिल्वाद्यपेक्ष्या बदरादीनां सूक्ष्मत्वं, परमाणोः साक्षादिति ।
बदराद्यपेक्ष्या बिल्वादीनां स्थूलत्वं, जगद्व्यापिनी महास्कन्धे सर्वोत्कृष्टमिति ।
समचतुरस्यन्यशेषधसात्विककुब्जवामनहुण्डभेदेन षट्प्रकारसंस्थानं यद्यपि व्यव-
हारनयेन जीवस्यास्ति तथाप्यसंस्थानान्विचमत्कारपरिणतेभिन्नत्वान्विश्चयेन पुद्गल-
संस्थानभेदः । यदपि जीवादन्यत्र वृत्तत्रिकोणचतुष्कोणादिव्यक्ताव्यक्तरूपं बहुधा
संस्थानं तदपि पुद्गल एव । गोधूमादिचूर्णरूपेण वृत्तखण्डादिरूपेण बहुधा भेदो
ज्ञातव्यः । दृष्टिप्रतिबन्धकोऽन्धकारस्तम इति भण्यते । वृक्षाद्याश्रयरूपा मनु-

ज्यादिप्रतिविष्वरूपा च छाया विशेषा । उद्योतश्चन्द्रविभाने खद्योतादितिर्यग-
जीवेषु च भवति । आतप आदित्यविभाने अन्यत्रापि सूर्यकान्तमणिविशेषादौ
पृथ्वीकाये ज्ञातव्यः । अयमत्रार्थः— यथा जीवस्य शुद्धनिश्चयेन स्वात्मोपल-
विधलक्षणे सिद्धस्वरूपे स्वभावव्यञ्जनपर्याये विद्यमानेऽप्यनादिकर्मबन्धवशात्
स्तिर्घरुच्चस्थानीयरागद्वेषपरिणामे सति स्वाभाविकपरमानन्दैकलक्षणस्वास्थ्यभाव-
भ्रष्टस्य नरनारकादिविभावव्यञ्जनपर्याया भवन्ति तथा पुद्लस्यापि निश्चयनयेन
शुद्धपरमाणववस्थालक्षणे स्वभावव्यञ्जनपर्याये सत्यपि स्तिर्घरुच्चत्वाद्वृन्धो भवतीति
वचनाद्रागद्वेषस्थानीयबन्धयोग्यस्तिर्घरुच्चत्वपरिणामे सत्युक्तलक्षणाच्छब्दादन्य-
ऽप्यथागमोक्तलक्षणा आकुञ्चनप्रसारणदिधिदुग्धादयो विभावव्यञ्जनपर्याया
ज्ञातव्याः । एवमजीवाधिकारमध्ये पूर्वसूत्रोदितरूपादिगुणचतुष्ययुक्तस्य तथैवात्र
सूत्रोदितशब्दादिपर्यायसहितस्य संक्षेपेणाणुस्कन्धमेदभिन्नस्य पुद्लद्रव्यस्य
व्याख्यानमुख्यत्वेन प्रथमस्थले गाथाद्वयं गतम् ॥ १६ ॥

अथ धर्मद्रव्यमाख्याति ।

व्याख्या । गतिपरिणतानां धर्मो जीवपुद्लानां गमनसहकारिकारणं भवति ।
दृष्टान्तमाह—तोयं यथा मत्स्यानाम् । स्वयं तिष्ठतो नैव स नयति तानिति ।
तथाहि—यथा सिद्धो भगवानमूर्तोऽपि निष्क्रियस्तथैवाप्रेरकोऽपि सिद्धवदन-
न्तज्ञानादिगुणस्वरूपोऽहमित्यादिव्यवहारेण सविकल्पसिद्धभक्तियुक्तानां निश्चयेन
निर्विकल्पसमाधिरूपस्वकीयोपादानकारणपरिणतानां भव्यानां सिद्धगतेः सहका-
रिकारणं भवति । तथा निष्क्रियोऽमूर्तो निष्प्रेरकोऽपि धर्मास्तिकायः स्वकीयो-
पादानकारणेन गच्छतां जीवपुद्लानां गतेः सहकारिकारणं भवति । लोकप्रसि-
द्धदृष्टान्तेन तु मत्स्यादीनां जलादिवदित्यभिप्रायः ॥ एवं धर्मद्रव्यव्याख्यानरूपेण
गाथा गता ॥ १७ ॥

अथाधर्मद्रव्यमुपदिशति ।

व्याख्या । स्थानयुक्तानामधर्मः पुद्लजीवानां स्थितेः सहकारिकारणं भवति ।
तत्र दृष्टान्तः—छाया यथा पथिकानाम् । स्वयं गच्छतो जीवपुद्लान्स नैव
धरतीति । तद्यथा—स्वसंवित्तिसमुत्पन्नसुखाभूतरूपं परमस्वास्थ्यं यद्यपि निश्चयेन
स्वरूपे स्थितिकारणं भवति तथा “सिद्धोऽहं सुद्धोऽहं अण्टणाणादिगुणसमि-
द्धोऽहं । देहप्राणे णिचो असंखदेसो अमुत्तोय ।” इति गाथाकथितसि-

द्वुभक्तिरूपेणोह पूर्वं सविकलपावस्थायां सिद्धोऽपि यथा भव्यानां बहिरङ्गसहकारिकारणं भवति तथैव स्वकीयोपादानकारणेन स्वयमेव तिष्ठतां जीवपुद्लानामधर्मद्रव्यं स्थितेः सहकारिकारणम् । लोकव्यवहारेण तु छायावद्रा पृथिवीवद्वेति सूत्रार्थः ॥ एवमधर्मद्रव्यकथनेन गाथा गता ॥ १८ ॥

अथकाशद्रव्यमाह ।

व्याख्या । जीवादीनामवकाशदानयोग्यमाकाशं विजानीहि हे शिष्य ! किं विशिष्टं “जोणं” जिनस्येदं जैनं, जिनेन प्रोक्तं वा जैनम् । तच्च लोकालोकाकाशभेदेन द्विविधमिति । इदानीं विस्तारः—सहजशुद्धसुखामृतरसास्वादेन परमसमरसीभावेन भरितावस्थेषु केवलज्ञानाद्यनन्तगुणाधारभूतेषु लोकाकाशप्रमितासंख्येयस्कीयशुद्धप्रदेशेषु यद्यपि निश्चयनयेन सिद्धास्तिष्ठन्ति, तथाप्युपचरितासङ्गतव्यवहारेण मोक्षशिलायां तिष्ठन्तीति भगवते इत्युक्तोऽस्ति । स च ईद्वशो मोक्षो यत्र प्रदेशो परमध्यानेनात्मा स्थितः सन् कर्मरहितो भवति, तत्रैव भवति नान्यत्र । ध्यानप्रदेशो कर्मपुद्लान् ल्यक्त्वा ऊर्ध्वगमनस्वभावेन गत्वा मुक्तात्मानो यतो लोकाग्रे तिष्ठन्तीति तत उपचारेण लोकाग्रमपि मोक्षः प्रोच्यते । यथा तीर्थभूतपुरुषसेवितस्थानमपि भूमिजलादिरूपमुपचारेण तीर्थं भवति । यथा तथैव सर्वद्रव्याणि यद्यपि निश्चयनयेन स्वकीयप्रदेशेषु तिष्ठन्ति तथाप्युपचरितासङ्गतव्यवहारेण लोकाकाशे तिष्ठन्तीत्यभिप्रायो भगवतां श्रीनेमिचन्द्रसिद्धान्तदेवानामिति ॥ १८ ॥

तमेव लोकाकाशं विशेषेण द्रष्टव्यति ।

व्याख्या । धर्माधर्मकालपुद्लजीवाश्च सन्ति यावत्याकाशे स लोकः । तथा चोक्तं—लोक्यन्ते हृश्यन्ते जीवादिपदार्था यत्र स लोक इति । तस्माद्वा-काकाशात्परतो बहिर्भागे पुनरनन्ताकाशमलोक इति । अत्राह सोभाभिधानो राजश्रेष्ठी । हे भगवन् ! केवलज्ञानस्यानन्तभागप्रमितमाकाशद्रव्यं तस्याप्यनन्तभागे सर्वमध्यमप्रदेशे लोकस्तिष्ठति । स चानादिनिधनः केनापि पुरुषविशेषेण न कृतो न हतो न धृतो न च रक्षितः । तथैवासंख्यातप्रदेशस्त्रासंख्यातप्रदेशे लोकेऽनन्तजीवास्तेभ्योऽप्यनन्तगुणाः पुद्लाः, लोकाकाशप्रमितासंख्येयकालाणुद्रव्याणि, प्रत्येकं लोकाकाशप्रमाणं धर्माधर्मद्रव्यमित्युक्तलक्षणाः पदार्थाः कथमवकाशं लभन्त इति । भगवानाह—एकप्रदीपप्रकाशे नानाप्रदीप-

प्रकाशवदेकगूढरसनागगद्याणके वहुसुवर्णवद्वस्मधटमध्ये सूचिकोष्ठदुग्धवदित्या-
दिदृष्टान्तेन विशिष्टावगाहनशक्तिवशादसंख्यातप्रदेशोपि लोकेऽवस्थानमवगाहौ
न विरुद्ध्यते । यदि पुनरित्यंभूतावगाहनशक्तिर्न भवति तर्जसंख्यातप्रदेशोष्व-
संख्यातपरमाणूनामेव व्यवस्थानं, तथा सति सर्वे जीवा यथा शुद्धनिश्चयेन
शक्तिरूपेण निरावरणः शुद्धवृद्धैकस्वभावास्थाव्यक्तिरूपेण व्यवहारनयेनापि
न च तथा प्रत्यक्षविरोधादागमविरोधाच्चेति । एवमाकाशद्रव्यप्रतिपादनरूपेण
सूत्रद्रव्यं गतम् ॥ २० ॥

अथ निश्चयव्यवहारकालस्वरूपं कथयति ।

व्याख्या । “द्रव्यपरिवद्वर्ष्वो जो” द्रव्यपरिवर्त्तरूपो यः “सो कालो
हवेऽववहारो” स कालो भवति व्यवहाररूपः । स च कथंभूतः “परिणामादी
लक्ष्यो” परिणामक्रियापरत्वापरत्वेन लक्ष्यत इति परिणामादिलक्ष्यः । इदानीं
निश्चयकालः कथयते:—“बद्धगलक्ष्यो य परमटो” वर्त्तनालक्षणश्च परमार्थकाल
इति । तथा—जीवपुद्गलयोः परिवर्त्तो नवजीर्णपर्यायस्तस्य या समयघटिका-
दिरूपा स्थितिः स्वरूपं यस्य स भवति द्रव्यपर्यायरूपो व्यवहारकालः ।
तथाचोक्तं संस्कृतप्राभृतेन—“स्थितिः कालसंज्ञका” तस्य पर्यायस्य संबन्धनी
याऽसौ समयघटिकादिरूपा स्थितिः सा व्यवहारकालसंज्ञा भवति न च पर्याय
इत्यभिप्रायः । यत एव पर्यायसंबन्धनी स्थितिर्थ्यवहारकालसंज्ञां भजते तत
एव जीवपुद्गलसंबन्धनीपरिणामेन पर्यायेण तथैव देशान्तरचलनरूपया गोदाह-
नपाकादिपरिस्पन्दलक्षणरूपया वा क्रियया तथैव दूरासन्नचलनकालकृतपरत्वा-
परत्वेन च लक्ष्यते ज्ञायते यः स परिणामक्रियापरत्वापरत्वलक्षण इत्युच्यते ।
अथ द्रव्यरूपनिश्चयकालमाह । स्वकीयोपादानरूपेण स्वयमेव परिणाममानानां
पदार्थानां कुम्भकारचक्रस्याधस्तनशिलावत्, शीतकालाध्ययने अभिवत्, पदार्थ-
परिणतेर्थत्सहकारित्वं सा वर्तना भण्यते । सैव लक्षणं यस्य स वर्त्तनालक्षणः
कालाणुद्रव्यरूपो निश्चयकालः, इति व्यवहारकालस्वरूपं निश्चयकालस्वरूपं च
विज्ञेयम् । कश्चिदाह “समयरूप एव निश्चयकालस्तस्मादन्यः कालाणुद्रव्यरूपो
निश्चयकालो नास्त्वदर्शनात् ।” तत्रोत्तरं दीयते—समयस्तावत्कालस्तस्यैव
पर्यायः, स कथं पर्याय इति चेत् पर्यायस्योत्पन्नप्रध्वंसित्वात् । तथाचोक्तं “सम
उपपन्न पधांसी” स च पर्यायो द्रव्यं विना न भवति, पञ्चात्सस्य समयरूपपर्याय-

कालस्योपादानकारणभूतं द्रव्यं तेनापि कालरूपेण भाव्यम् । इन्धनामिसहकारिकारणोत्पन्नस्यौदनपर्यायस्य तन्दुलोपादानकारणवत्, अथ कुम्भकारचक्रचीवरादिबहिरङ्गनिमित्तोत्पन्नस्य मृत्युग्रहटपर्यायस्य मृत्युष्टोपादानकारणवत्, अथवा नरनारकादिपर्यायस्य जीवोपादानकारणवदिति । तदपि क्षमादुपादानकारणसदृशं कार्यं भवतीति वचनात् । अथ मतं “समयादिकालपर्यायाणां कालद्रव्यमुपादानकारणं न भवति; किन्तु समयोत्पत्तौ मन्दगतिपरिणातपुद्गलपरमाणुस्तथा निमेषकालोत्पत्तौ नयनपुटविघटनं, तथैव घटिकाकालपर्यायोत्पत्तौ घटिकासामग्रीभूतजलभाजनपुरुषहस्तादिव्यापारो, दिवसपर्याये तु दिनकरविम्बमुपादानकारणमिति नैवम् । यथा तन्दुलोपादानकारणोत्पन्नस्य सदोदनपर्यायस्य शुक्लकृष्णादिवर्णं, सुरभ्यमुरभिगन्धं—ज्ञिग्धरुक्षादिस्पर्शं—मधुरादिरसविशेषरूपा गुणा दृश्यन्ते । तथा पुद्गलपरमाणुनयनपुटविघटनजलभाजनपुरुषव्यापारादिदिनकरविम्बरूपैः पुद्गलपर्यायैरुपादानभूतैः समयनिमिषघटिकादिकालपर्यायाणामपि शुक्लकृष्णादिगुणाः प्राप्नुवन्ति न च तथा । उपादानकारणसदृशं कार्यमिति वचनात् किं बहुना । योऽसावनाद्यनिधनतस्यैवाभूतो नित्यः समयादुपादानकारणभूतोऽपि समयादिविकलपरहितः कालाणुद्रव्यरूपः स निश्चयकालो, यस्तु सादिसान्तसमयघटिकाप्रहरादिविवक्तिव्यवहारविकलपरस्तस्यैव द्रव्यकालस्य पर्यायभूतो व्यवहारकाल इति । अयमत्र भावः—यद्यपि काललब्धिवशेनानन्तसुखभाजनो भवति जीवस्तथापि विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजपरमात्मतत्त्वस्य सम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानसमस्तवहिद्रव्येच्छानिवृत्तिलक्षणतपश्चरणरूपा या निश्चयतुर्विधाराधना सैव तत्रोपादानकारणं ज्ञातव्यं न च कालस्तेन स हेय इति ॥ २१ ॥

अथ निश्चयकालस्यावस्थानज्ञेत्रं द्रव्यगणानां च प्रतिपादयति ।

व्याख्या । “लोयायपदेसे इकेके जे ढिया हु इकेका” लोकाकाशप्रदेशोष्वेकैकेषु ये स्थिता एकैकसंख्योपेता “हु” स्फुटं क इव “रयणाणं रासीमिव” परस्परतादात्म्यपरिहारेण रत्नानां राशिरिव । “ते कालाणु” तेकालाणवः । कति संख्योपेता । “असंखदव्याणि” लोकाकाशप्रमितासंख्येयद्रव्याणीति । तथाहि—यथाङ्गुलिद्रव्यस्य यस्मिन्नेव क्षणे वक्रपर्यायोत्पत्तिस्तस्मिन्नेव क्षणे पूर्वप्राञ्जलपर्यायविनाशोऽङ्गुलिरूपेण ध्रौव्यमिति द्रव्यसिद्धिः । यथैव च

केवलज्ञानादिव्यक्तिरूपेण कार्यसमयसारस्योत्पादो निर्विकल्पसमाधिरूपकारण-
समयसारस्य विनाशस्तदुभयाधारपरमात्मद्रव्यत्वेन धौव्यमिति वा द्रव्यसिद्धिः ।
तथा कालाणोरपि मन्दगतिपरिणतपुद्गलपरमाणुना व्यक्तोकृतस्य कालाणुपादान-
कारणोत्पन्नस्य य एव वर्त्तमानसमयस्योत्पादः स एवातीतसमयापेक्षया
विनाशस्तदुभयाधारकालाणुद्रव्यत्वेन धौव्यमित्युत्पादव्ययधौव्यात्मककालद्रव्य-
सिद्धिः । लोकबहिर्भागे कालाणुद्रव्याभावात्कथमाकाशाद्रव्यस्य परिणतिरिति
चेत् अखण्डद्रव्यत्वादेकदेशाद्धण्डाहतकुम्भकारचक्रभ्रमणवत्, तथैवैकदेशमनोहर-
स्पर्शनेन्द्रियविषयानुभवसर्वाङ्गसुखवत्, लोकमध्यस्थितकालाणुद्रव्यधारणैकदेशे-
नापि सर्वत्र परिणमनं भवतीति कालद्रव्यं शेषद्रव्याणां परिणतेः सहकारि-
कारणं भवति । कालद्रव्यस्य किं सहकारिकारणमिति । यथाकाशाद्रव्यमशेष-
द्रव्याणामाधारः स्वस्यापि, तथा कालद्रव्यमपि परेषां परिणतिसहकारिकारणं
स्वस्यापि । अथ मतं यथा कालद्रव्यं स्वस्योपादानकारणं परिणतेः सहकारि-
कारणं च भवति तथा सर्वद्रव्याणि, कालद्रव्येण किं प्रयोजनमिति । नैवम् ।
यदि पृथग्भूतसहकारिकारणेन प्रयोजनं नास्ति तर्हि सर्वद्रव्याणां साधारणगति-
स्थितयगाहनविषये धर्माधर्माकाशाद्रव्यैरपि सहकारिकारणभूतैः प्रयोजनं नास्ति ।
किञ्च कालस्य घटिकादिवसादिकार्यं प्रत्यक्षेण दृश्यते धर्मादीनां पुनरागमक-
थनमेव । प्रत्यक्षेण किमपि कार्यं न दृश्यते ततस्तेषामपि कालद्रव्यस्येवाभावः
प्राप्नोति । ततश्च जीवपुद्गलद्रव्यद्वयमेव । स चागमविरोधः । किञ्च सर्वद्रव्याणां
परिणतिसहकारित्वं कालस्यैव गुणः, ब्राणेन्द्रियस्य रसास्वादनमिवान्यद्रव्यस्य
गुणोऽन्यद्रव्यस्य कर्तुं नायाति द्रव्यसंकरदेष्ट्रियसंगादिति । कथिदाह-यावत्का-
लेनैकाकाशप्रदेशं परमाणुरतिक्रामति ततस्तावत्कालेन समयो भवतीत्युक्तमागमे
एकसमयेन चतुर्दशरज्जुगमने यावतं आकाशप्रदेशस्तावन्तः समया प्राप्नुवन्ति ।
परिहारमाह-एकाकाशप्रदेशातिक्रमेण यत्समयव्याख्यानं कृतं तन्मन्दगत्यपेक्षया,
यत्पुनरेकसमये चतुर्दशरज्जुगमनव्याख्यानं ततुनः शीघ्रगत्यपेक्षया । तेन कारणेन
चतुर्दशरज्जुगमनेऽप्येकसमयः । तत्र दृष्टान्तः—कोऽपि देवदत्तो योजनशतं
मन्दगत्या दिनशतेन गच्छति । स एव विद्याप्रभावेण शीघ्रगत्या दिनेनैकेनापि
गच्छति तत्र किं दिनशतं भवति । किन्त्वेक एव दिवसः । तथा चतुर्दशरज्जु-
गमनेऽपि शीघ्रगत्यनैक एव समयः । किञ्च स्वयं विषयानुभवरहितोऽप्यर्यं

जीवः परकीयविषयानुभवं हृष्टं श्रुतं च मनसि स्मृत्वा यद्विषयाभिलाषं करोति तदपध्यानं भण्यते तत्प्रभृतिसमस्तविकल्पजालरहितं स्वसंवित्तिसमुत्पन्नसह-जानन्दैकलचाणसुखरसास्वादसहितं यत्तद्वीतरागचारित्रं भवति । यत्पुनस्तदविनाभूतं तन्निश्चयसम्यक्त्वं चेति भण्यते । तदेव कालत्रयेऽपि मुक्तिकारणम् । कालस्तु तदभावे सहकारिकारणमपि न भवति सतः स हेय इति । तथाचोक्तं “किं पल्लविषयं बहुणा जे सिद्धा गणवरा गए काले । सिद्धिहंहि जेवि भविया तं जाणह सम्ममाहप्यं” इदमत्र तात्पर्य—कालद्रव्यमन्यद्वा परमागमाविरोधेन विचारणीयं परं किन्तु वीतरागसर्वज्ञवचनं प्रमाणमिति मनसि निश्चित्य विवादो न कर्त्तव्यः । कस्मादिति चेत्—विवादे रागद्वैषौ भवतस्तत्त्वं संसार-वृद्धिरिति ॥ २२ ॥

अतः पूर्वं सूत्रपञ्चकपर्यन्तं पञ्चास्तिकायव्याख्यानं करोति । तत्रादौ गाथा-पूर्वार्द्धेन षड्द्रव्यव्याख्यानोपसंहार उत्तरार्थेन तु पञ्चास्तिकायव्याख्यान-प्रारम्भः कथयते ।

व्याख्या । “एवं छब्देयमिदं जीवाजीवप्यभेददो द्रव्यं उत्तं” एवं पूर्वोक्त-प्रकारेण षड्द्रव्यमिदं जीवाजीवप्रभेदतः साकाशाद् द्रव्यमुक्तं कथितं प्रतिपादितम् । “कालविजुत्तं णायव्वा पंच अत्थिकाया हु” तदेव षड्विधं द्रव्यं कालेन वियुक्तं रहितं ज्ञातव्याः पञ्चास्तिकायास्तु पुनरिति ॥ २३ ॥

पञ्चेति संख्या ज्ञाता तावदिदानीभस्तित्वं कायत्वं च निरूपयति ।

व्याख्या । “संति जदो तेणोदे अत्थीति भण्णति जिणवरा” सन्ति विद्यन्ते यत एते जीवाशाकाशपर्यन्ताः पञ्च तेन कारणेनैतेऽस्तीति भण्णन्ति जिणवराः सर्वज्ञाः । “जम्हा काया इव बहुदेसा तम्हा काया य” यस्मात्काया इव बहुप्रदेशस्तस्मात्कारणात्कायाश्च भण्णति जिनवराः । “अत्थिकाया य” एवं न केवलं पूर्वोक्तप्रकारेणास्तित्वेन युक्ता अस्तिसंज्ञास्तथैव कायत्वेन युक्ताः कायसंज्ञा भवन्ति किन्तू भयमेलापकेनास्तिकायसंज्ञाश्च भवन्ति । इदानीं संज्ञालक्षणप्रयोजनादिभेदेऽप्यस्तित्वेन सहाभेदं दर्शयति । तथाहि शुद्धजीवास्तिकाये सिद्धत्वलक्षणः शुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्यायः, केवलज्ञानादयो विशेषगुणाः अस्तित्ववस्तुत्वागुरुलघुत्वादयः सामान्यगुणश्च । तथैवाव्यावाधानन्तसुखाद्यनन्तगुणव्यक्तिरूपस्य कार्यसमयसारस्योत्पादो रागादिविभावरहितपरमस्वास्थ्यरूपस्य

कारणसमयसारस्य व्ययस्तदुभयाधारभूतपरमात्मद्रव्यत्वेन ध्रौव्यमित्युत्तलच्छणै-
र्गुणपर्यायैरुत्पादव्ययध्रौव्यश्च सह मुक्तावस्थायां संज्ञालक्षणप्रयोजनादिभेदेऽपि
सत्तारूपेण प्रदेशरूपेण च भेदो नास्ति । कस्मादिति चेत्—मुक्तात्मसत्तायां
गुणपर्यायाणामुत्पादव्ययध्रौव्याणां चास्तित्वं सिद्धयति, गुणपर्यायांत्पादव्यय-
ध्रौव्यसत्तायाश्च मुक्तात्मास्तित्वं सिद्धयतीति परम्परसाधितसिद्धत्वादिति ।
कायत्वं कण्ठयते—बहुप्रदेशप्रचयं दृष्ट्वा यथा शरीरं कायो भण्यते तथानन्त-
ज्ञानादिगुणाधारभूतानां लोकाकाशप्रमितासंख्येयशुद्धप्रदेशानां प्रचयं समूहं
संघातं मेलापकं दृष्ट्वा मुक्तात्मनि कायत्वं भण्यते । यथा शुद्धगुणपर्यायांत्पाद-
व्ययध्रौव्यैः सह मुक्तात्मनः सत्तारूपेण निश्चयेनाभेदो दर्शितस्तथा यथासंभवं
संसारिजीवेषु पुद्गलधर्माधर्माकाशकालेषु च द्रष्टव्यः । कालद्रव्यं विहाय
कायत्वं चेति सूत्रार्थः ॥२४॥

अथ कायत्वव्याख्याने पूर्वं यत्प्रदेशास्तित्वं सूचितं तस्य विशेषव्याख्यानं
करोतीत्येका पातनिका, द्वितीया तु कस्य द्रव्यस्य कियन्तः प्रदेशा भवन्तीति
प्रतिपादयति ।

व्याख्या । “हेंति असंखा जीवे धर्माधर्मे” भवन्ति लोकाकाशप्रमिता-
संख्येयप्रदेशाः प्रदीपवदुपसंहारविस्तारयुक्तेऽप्येकजीवे, नित्यं स्वभावविस्तीर्ण-
योर्धर्माधर्मयोरपि । “आणं आयासे” अनन्तप्रदेशा आकाशे भवन्ति ।
“मुक्ते तिविह पदेसा” मूर्ते पुद्गलद्रव्ये संख्यातासंख्यातानन्ताणूनां पिण्डाः
स्कन्धास्त एव त्रिविधाः प्रदेशा भण्यन्ते न च क्षेत्रप्रदेशाः । कस्मात् पुद्गल-
स्यानन्तप्रदेशक्षेत्रेऽवस्थानाभावादिति । “कालसंरेणो” कालाण्ड्रव्यस्तैक एव
प्रदेशाः । “ण तेण सो काओ” तेन कारणेन स कायो न भवति । कालस्यैक-
प्रदेशत्वविषये युक्तं प्रदर्शयति । तथा—किञ्चिदूनचरमशरीरप्रमाणस्य
सिद्धत्वपर्यायस्यांपादानकारणभूतं शुद्धात्मद्रव्यं तत्पर्यायप्रमाणमेव । यथा वा
मनुष्यदेवादिपर्यायोपादानकारणभूतं संसारिजीवद्रव्यं तत्पर्यायप्रमाणमेव,
तथा कालद्रव्यमपि समयरूपस्य कालपर्यायस्य विभागेनोपादानकारणभूतमवि-
भाग्येकप्रदेश एव भवति । अथवा मन्दगत्या गच्छतः पुद्गलपरमाणोरेकाका-
शप्रदेशपर्यन्तमेव कालद्रव्यं गतेः सहकारिकारणं भवति ततो ज्ञायते तदप्येक-
प्रदेशमेव । क श्विदाह—पुद्गलपरमाणोर्गतिसहकारिकारणं धर्मद्रव्यं तिष्ठति,

कालस्य किमायातम् । नैवं वक्तव्यं—कर्मद्रव्ये गतिसहकारिकारणे विद्यमानेऽपि
मत्स्यानां जलवन्मनुष्याणां शकटारोहणादिवत्सहकारिकारणानि बहून्यपि
भवन्तीति । अथ मतं कालद्रव्यं पुद्गलानां गतिसहकारिकारणं कुत्र भणित-
मास्ते । तदुच्यते । “पुग्गलकरणं जीवा खंधा खलु काल करणादु” इत्युक्तं
श्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवैः पञ्चास्तिकायप्राभृते । अस्यार्थः कण्यते । धर्मद्रव्यं
विद्यमानेऽपि जीवानां कर्मनोकर्मपुद्गला गतेः सहकारिकारणं भवन्ति, अणु-
स्कन्धभेदभिन्नपुद्गलानां तु कालद्रव्यमित्यर्थः ॥२५॥

अथैकप्रदेशस्यापि पुद्गलपरमाणोरुपचारणं कायत्वमुपदिशति ।

व्याख्या—“एयपदेशो वि अणु णाणाखंधप्पदेशदो होदि बहुदेशो”
एकप्रदेशोऽपि पुद्गलपरमाणुर्नानास्कन्धरूपबहुप्रदेशतः सकाशाद्वहुप्रदेशो भवति ।
“उवयारा” उपचाराद् व्यवहारनयात् “तेण य काश्चो भण्णति सव्वण्हु”
तेन कारणेन कायमिति सर्वज्ञा भण्णतीति । तथाहि—यथार्थं परमात्मा
शुद्धनिश्चयनयेन द्रव्यरूपेण शुद्धस्तथैकोऽप्यनादिकर्मबन्धवशात्तिनग्धरुचस्या-
नीयरागद्वेषाभ्यां परिणम्य नरनारकादिविभावपर्यायरूपेण व्यवहारणं बहुविधो
भवति । तथा पुद्गलपरमाणुरपि स्वभावेनैकोऽपि शुद्धोऽपि रागद्वेषस्यानीयबन्ध-
योग्यतिनिग्धरुचगुणाभ्यां परिणम्य द्वयणुकादिस्कन्धरूपविभावपर्यायैर्बहुविधो
बहुप्रदेशो भवति तेन कारणेन बहुप्रदेशलक्षणकायत्वकारणत्वादुपचारणं कायो
भण्यते । अथ मतं—यथा—पुद्गलपरमाणोर्द्रव्यरूपैकस्यापि द्वयणुकादि-
स्कन्धपर्यायरूपेण बहुप्रदेशरूपं कायत्वं जातं तथा कालाणोरपि द्रव्येणैकस्यापि
पर्यायेण कायत्वं भवतीति । तत्र परिहारः—स्त्रिग्धरुच्चहेतुकस्य बन्धस्याभावान्न
भवति । तदपि कस्मात् । स्त्रिग्धरुच्चत्वं पुद्गलस्यैव धर्मो यतः कारणादिति ।
अणुत्वं पुद्गलसंज्ञा, कालस्याणुसंज्ञा कथमिति चेत् तत्रोत्तरम्—अणुशब्देन
व्यवहारणं पुद्गला उच्यन्ते निश्चयेन तु वर्णादिगुणानां पूरणगलनयोगात्पुद्गला
इति वस्तुवृत्ता पुनरणुशब्दः सूक्ष्मवाचकः । तद्यथा परमेण प्रकर्षणाणुः
अणुकोऽर्थः सूक्ष्म इति व्युत्पत्या परमाणुः स च सूक्ष्मवाचकोऽणुशब्दो
निर्विभागपुद्गलविवक्षायां पुद्गलाणुवदिति । अविभागिकालद्रव्यविवक्षायां
तु कालाणुं कथयतीत्यर्थः ॥२६॥

अथ प्रदेशलक्षणमुपलक्षयति ।

व्याख्या । “जावदियं आयासं अविभागी पुगलाणुवद्वृद्धं तं खु पदेसं जाणे” यावत्प्रमाणमाकाशमविभागिपुद्गलपरमाणुना विष्टव्यं व्याप्तं तदकाशं खु स्फुटं प्रदेशं जानीहि हे शिष्य । कथंभूतं “सव्वाणुद्वाणदाणरिहं” सर्वाणुनां सर्वपरमाणुनां सूक्ष्मस्कन्धानां च स्थानदानस्यावकाशदानस्याहं योग्यं समर्थमिति । यत एवेत्यंभूतावगाहनशक्तिरस्त्याकाशस्य तत एवासंख्यातप्रदेशेऽपि लोके अनन्तानन्तजीवास्तेभ्योऽच्यनन्तगुणपुद्गला अवकाशं लभन्ते । तथा चोक्तं जीवपुद्गलविषयेऽवकाशदानसामर्थ्यम् “एगणिगोदशरीरे जीवादव्यप्पमाणदोषित्वा । सिद्धेहि अणंतरगुणा सव्वेण वितीदकालेण ॥ १ ॥ उगाढगाढ-णिचिदो पुगलकाए हि सव्वदो लोगो । सुहुमे हि बादरे हि य एंताणंतेहि विविहेहि” ॥२॥” अथ मतं मूर्त्तपुद्गलानां भेदो भवतु नास्ति विरोधः । अमूर्त्त-खण्डस्याकाशद्रव्यस्य कथं विभागकल्पनेति । तत्त्वा रागाद्युपाधिरहितस्वसंवेदन-प्रत्यक्षभावनोत्पन्नसुखामृतरसास्वादत्प्रस्य मुनियुगलस्यावस्थानक्ते त्रमेकमनेकं वा । यद्योक्तं तर्हि द्वयोरेकत्वं प्राप्नोति न च तथा । भिन्नं चेत्तदा निर्विभाग-द्रव्यस्यापि विभागकल्पनमायात् घटाकाशपटाकाशमित्यादिवदिति ॥२७॥ एवं सूत्रपञ्चकेन पञ्चास्तिकायप्रतिपादकनामा श्रीयोगान्तराधिकारः ॥

इति श्रीनेमिचन्द्रसैद्धान्तदेवविरचिते द्रव्यसंग्रहग्रन्थे नमस्कारादिसम-

विंशतिगाथाभिरन्तराधिकारत्रयसमुदायेन षड्द्रव्यपञ्चास्ति-

कायप्रतिपादकनामा प्रथमाधिकारः समाप्तः ॥

अतःपरं पूर्वोक्तषष्ठ्यव्याणां चूलिकारूपेण विस्तरव्याख्यानं क्रियते । तद्यथा—

परिणामि—जीव—मुक्तं, सपदेसं एय—खेत्त—किरियाय ।
णिच्चं कारण—कत्ता, सव्वगदमिदरं हि यपवेसे ॥१॥
दुणिणय एयं एयं, पंच—त्तिय एय दुणिण चउरो य ।
पंच य एयं एयं, एदेसं एय उत्तरं गोयं ॥२॥

व्याख्या । “परिणामि” इत्यादिव्याख्यानं क्रियते । परिणामपरिणामिनौ जीवपुद्गलौ स्वभावविभावपर्यायाभ्यां कृत्वा, शेषचत्वारि द्रव्याणि विभावव्यञ्जनपर्यायाभावान्मुख्यवृत्त्यापुनरपरिणामीनीति । “जीव” शुद्धनिश्चयनयेन विशुद्ध-

ज्ञानदर्शनस्वभावं शुद्धचैतन्यं प्राणशब्देनोच्यते तेन जीवतीति जीवः । व्यवहारनयेन पुनः कर्मोदयजनितद्रव्यभावरूपैश्चतुभिः प्राणैर्जीवति, जीविष्यति, जीवितपूर्वो वा जीवः । पुद्लादिपञ्चद्रव्याणि पुनरजीवरूपाणि । “मुत्तं” शुद्धात्मनो विलक्षणस्पर्शरसगन्धवर्णवती मूर्त्तिरुच्यते, तस्मावान्मूर्त्तः पुद्लः । जीवद्रव्यं पुनरनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण मूर्त्तमपि शुद्धनिश्चयनयेनामूर्त्तम्, धर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि चामूर्त्तानि । “सपदेसं” लोकमात्रप्रभितासंख्येय-प्रदेशलक्षणं जीवद्रव्यमादिं कृत्वा पञ्चद्रव्याणि पञ्चास्तिकायसंज्ञानि सप्रदेशानि । कालद्रव्यं पुनर्बहुप्रदेशत्वलक्षणकायत्वाभावादप्रदेशम् । “एय” द्रव्यार्थिकनयेन धर्माधर्माकाशद्रव्याणयेकानि भवन्ति । जीवपुद्लकालद्रव्याणि पुनरनेकानि भवन्ति । “खेत्त” सर्वद्रव्याणामवकाशदानसामर्थ्यान् चेत्रमाकाशमेकम् । शेषषञ्चद्रव्याणयेत्राणि । “किरियाय” चेत्रात्चेत्रान्तररगमनरूपा परिस्पन्दवती चलनवती क्रिया सा विद्यते यथोस्तौ क्रियावन्तौ जीवपुद्लौ । धर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि पुनर्निष्ठिक्याणि । “शिच्च”, धर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि यद्यप्यर्थपर्यायत्वेनानित्यानि, तथापि मुख्यवृत्त्या विभावव्यञ्जनपर्यायाभावानित्यानि, द्रव्यार्थिकनयेन च जीवपुद्लद्रव्ये पुनर्यद्यपि द्रव्यार्थिकनयापेक्षया नित्ये तथाप्यगुरुलघुपरिणामित्वरूपस्वभावपर्यायापेक्षया विभावव्यञ्जनपर्यायापेक्षया चानित्ये । “कारण” पुद्लधर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि व्यवहारनयेन जीवस्य शरीरवाङ्मनःप्राणपानादिगतिस्थित्यवगाहवर्त्तनाकार्याणि कुर्वन्तीति कारणानि भवन्ति । जीवद्रव्यं पुनर्यद्यपि गुह्यशिष्यादिरूपेण परस्परोपग्रहं करोति तथापि पुद्लादिपञ्चद्रव्याणां किमपि न करोतीत्यकारणम् । “कत्ता” शुद्धपरिणामिकपरमभावयाहकेण शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन यद्यपि बन्धमोक्षद्रव्यभावरूपपुण्यपापघटपटादीनामकर्ता जीवस्तथाप्यशुद्धनिश्चयेन शुभाशुभोपयोगाभ्यां परिणतः सन् पुण्यपापवन्धयोः कर्ता फलभेक्ता भवति । विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजशुद्धात्मद्रव्यस्य सम्यकश्रद्धानज्ञानुष्ठानरूपेण शुद्धोपयोगेन तु परिणतः सन् मोक्षस्यापि कर्ता तत्पक्षेभेक्ता चेति । शुभाशुभशुद्धपरिणामानां परिणमनमेव कर्तृत्वं सर्वत्र ज्ञातव्यमिति । पुद्लादिपञ्चद्रव्याणां च स्वकीयस्वकीयपरिणामेन परिणमनमेव कर्तृत्वम् । वस्तुवृत्त्या पुनः पुण्यपापादिरूपेणाकर्तृत्वमेव “सर्वग” लोकालोकव्याप्तयेक्षया सर्वगतमाकाशं भण्यते । लोकव्याप्त्य-

पेच्चया धर्मधर्मौ च । जीवद्रव्यं पुनरेकजीवापेच्चया लोकपूरणावस्थां विहाया-
सवगतं, नानाजीवापेच्चया सर्वगतमेव भवति, पुद्गलद्रव्यं पुनर्लोकस्वरूपमहा-
स्कन्धापेच्चया सर्वगतं, शेष पुद्गलापेच्चया सर्वगतं न भवति, कालद्रव्यं पुनरेक-
कालाणुद्रव्यापेच्चया सर्वगतं न भवति, लोकप्रदेशप्रमाणनानाकालाणुविवच्चया
लोके सर्वगतं भवति । “इदरहि यपवेसे” यद्यपि सर्वद्रव्याणि व्यवहारेणैक-
क्षेत्रावगाहेनान्योन्यप्रवेशेन तिष्ठन्ति तथापि निश्चयनयेन चेतनादिस्वर्कायस्वरूपं
न त्यजन्तीति ॥ अत्र षड् द्रव्येषु मध्ये वीतरागचिदानन्दैकादिगुणस्वभावं
शुभाशुभमनोवचनकायव्यापार रहितं निजशुद्धात्मद्रव्यमेवोपादेयमिति भावार्थः ॥

अत ऊर्ध्वं पुनरपि षड्द्रव्याणां मध्ये हेयोपादेयस्वरूपं विशेषेण विचार-
यति । तत्र शुद्धनिश्चयनयेन शक्तिरूपेण शुद्धबुद्धैकस्वभावत्वात्सर्वे जीवा उपा-
देया भवन्ति । व्यक्तिरूपेण पुनः पञ्चपरमेष्ठिन एव । तत्राप्यहर्त्सिद्धद्रव्यमेव ।
तत्रापि निश्चयेन सिद्ध एव । परमनिश्चयेन तु भोगाकाङ्क्षादिरूपसमस्त-
विकल्पजालरहितपरमसमाधिकाले सिद्धसद्वशः स्वशुद्धात्मैवोपादेयः शेषद्रव्याणि
हेयानीति तात्पर्यम् । शुद्धबुद्धैकस्वभाव इति कोर्यः ? मिष्यात्वरागादिसमस्त-
विभावरहितत्वेन शुद्ध इत्युच्यते केवलज्ञानाद्यनन्तगुणसहितवाद्बुद्धः । इति
शुद्धबुद्धैकलक्षणं सर्वत्र ज्ञातव्यम् । इति षड्द्रव्यचूलिका समाप्ता । चूलिका-
शब्दार्थः कथयते—चूलिका विशेषव्याख्यानम्, अथवा उक्तानुकृतव्याख्यानम्,
उक्तानुकृतसंकीर्णव्याख्यानं चेति ॥

अतः परं जीवपुद्गलपर्यायस्वरूपाणामास्ववादिसप्तपदार्थानामेकादशगाथा-
पर्यन्तं व्याख्यानं करोति । तत्रादौ “आसवबंधण” इत्याद्यधिकारसूत्रगाथैका,
तदनन्तरमास्ववपदर्थव्याख्यानस्वरूपेण “आसवदि जेण” इत्यादि गाथात्रयं,
ततःपरं बन्धव्याख्यानकथनेन “वज्मादि कम्म” इति प्रभृतिगाथाद्वयं,
ततोऽपि संवरकथनस्वरूपेण “चेदणपरिणामो” इत्यादि सूत्रद्रव्यं, ततश्च निर्जरा-
प्रतिपादनस्वरूपेण “जह कालेण तवेण य” इति प्रभृतिसूत्रमेकं, तदनन्तरं मोक्ष-
स्वरूपकथनेन “सव्वस्स कम्मणो” इत्यादि सूत्रमेकं, ततश्च पुण्यपद्रव्यकथनेन
“सुहासुह” इत्यादि सूत्रमेकं चेत्येकादशगाथामिः स्थलसप्तकसमुदायेन
द्वितीयाधिकारे समुदायपातनिका ।

अत्राह शिष्यः—यद्येकान्तेन जीवाजीवौ परिणामिनौ भवतस्तदा संयोग-

पर्यायरूप एक एव पदार्थः, यदि पुनरेकान्तेनापरिणामिनौ भवतस्तदा जीवा-जीवद्रव्यरूपौ द्रावेव पदार्थै, तत आसवादि सप्तपदार्थः कथं घटन्त इति । तत्रोत्तरं—कथंचित्परिणामित्वाद् घटन्ते । कथंचित्परिणामित्वमिति कोऽर्थः? यथा स्फटिकमणिविशेषो यद्यपि स्वभावेन निर्मलत्तथापि जपापुष्पाद्युपाधि-जनितं पर्यायान्तरपरिणामिति गृह्णाति । यद्यप्युपाधि गृह्णाति तथापि निश्चयेन शुद्धस्वभावं न त्यजति तथा जीवोऽपि यद्यपि शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन सहजशुद्ध-चिदानन्दैकस्वभावस्तथाप्यनादिकर्मबन्धपर्यायवशेन रागादिपरद्रव्योपाधिपर्यायं गृह्णाति । यद्यपि परपर्यायेण परिणमति तथापि निश्चयेन शुद्धस्वरूपं न त्यजति । पुद्गलोऽपि तथेति । परस्परसार्पक्षत्वं कथंचित्परिणामित्व-शब्दस्यार्थः । एवं कथंचित्परिणामित्वे सति जीवपुद्गलसंयोगपरिणामित्व-निर्वृत्तत्वादास्त्वादिसप्तपदार्था घटन्ते । ते च पूर्वोक्तजीवाजीवाभ्यां सह नव भवन्ति तत एव नव पदार्थाः । पुण्यपापपदार्थद्रव्यस्याभेदनयेन कृत्वा पुण्यपापयोर्बन्धपदार्थस्य वा मध्ये अन्तर्भावविवक्ष्या सप्ततत्त्वानि भण्यन्ते । हे भगवन्, यद्यपि कथंचित्परिणामित्वबलेन भेदप्रधानपर्यायार्थिकनयेन नव-पदार्थाः सप्ततत्त्वानि वा सिद्धानि तथापि तैः किं प्रयोजनम् । यथैवाभेद-नयेन पुण्यपापपदार्थद्रव्यस्यान्तर्भावो जातस्तथैव विशेषाभेदनयविवक्षायामास्त्वादिपदार्थानामपि जीवाजीवद्रव्यमध्येऽन्तर्भावे कृते जीवाजीवौ द्रावेव पदार्थ-विति । तत्र परिहारः—हे योपादेयतत्तपरिज्ञानप्रयोजनार्थमास्त्वादिपदार्थः व्याख्येया भवन्ति । तदेव कथयति—उपादेयतत्त्वमक्षयानन्तसुखं, तस्य कारणं मोक्षो, मोक्षस्य कारणं संवरनिर्जराद्युं, तस्य कारणं विशुद्धज्ञान-दर्शनस्वभावनिजात्मतत्त्वसम्यक्शुद्धानज्ञानानुचरणलक्षणं निश्चयरत्नत्रयस्वरूपं, तत्साधकं व्यवहाररत्नत्रयरूपं चेति । इदानीं हेयतत्त्वं कथयते—आकुलत्वोत्पादकं नारकादिदुःखं निश्चयेनेन्द्रियसुखं च हेयतत्त्वम् । तस्य कारणं संसारः, संसार-कारणमास्त्ववंधपदार्थद्रव्यं, तस्य कारणं पूर्वोक्तव्यवहारनिश्चयरत्नत्रयाद्विलक्षणं मिष्यादर्शनज्ञानचारित्रत्रयमिति । एवं हेयोपादेयतत्त्वव्याख्याने कृते सति सप्ततत्त्वनवपदार्थाः स्वयमेव सिद्धाः ।

इदानीं कस्य पदार्थस्य कः कर्त्तति कथयते—निजनिरञ्जनशुद्धात्मभावनो-त्पत्रपरमानन्दैकलक्षणसुखामृतरसास्वादपराङ् मुखो बहिरात्मा भण्यते । स

चास्त्रवबन्धपापपदार्थत्रयस्य कर्त्ता भवति । कापि काले पुनर्मन्दमिष्यात्वमन्द-
कषायोदये सति भोगाकाङ्क्षादिनिदानवन्धेन भाविकाले पापानुबन्धपुण्य-
पदार्थस्यापि कर्त्ता भवति । यस्तु पूर्वोक्तव्हिरात्मनो विलक्षणः सम्यग्वृष्टिः स
संवरनिर्जरामोक्षपदार्थत्रयस्य कर्त्ता भवति । रागादिविभावरहितपरमसामायिके
यदा स्थातुं समर्थो न भवति तदा विषयकषायोत्पन्नदुर्ध्वानवच्चनार्थं संसार-
स्थितिच्छ्रेदं कुर्वन् पुण्यानुबन्धतीर्थकरनामप्रकृत्यादिविशिष्टपुण्यपदार्थस्य कर्त्ता
भवति । कर्तृत्वविषये नयविभागः कछयते । मिष्यादृष्टेर्जीवस्य पुद्गलद्रव्य-
पर्यायरूपाणामास्त्रवबन्धपुण्यपापपदार्थानां कर्तृत्वमनुपचरितासद्गूतव्यवहारेण,
जीवभावपर्यायरूपाणां पुनरशुद्धनिश्चयनयेनेति । सम्यग्वृष्टेस्तु संवरनिर्जरामो-
क्षपदार्थानां द्रव्यरूपाणां यत्कर्तृत्वं तदप्यनुचरितासद्गूतव्यवहारेण, जीवभावपर्या-
यरूपाणां तु विवक्षितैकदेशशुद्धनिश्चयनयेनेति । परमशुद्धनिश्चयेन तु “ए वि उप-
जइ, ए विमरइ, बंधु न मोक्षु करेइ । जिड परमकछे जोइया, जिणवरु एम भणेइ
इति ।” वचनाद्रव्यमोक्षी न स्तः । स च पूर्वोक्तविवक्षितैकदेशशुद्धनिश्चय आग-
मभाषया किं भण्यते—स्वशुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपेण भविष्यतीति
भव्यः, एवंभूतस्य भव्यत्वसंज्ञस्य पारिणामिकभावस्य संबन्धिनी व्यक्तिर्भण्यते ।
अध्यात्मभाषया पुनर्द्रव्यशक्तिरूपशुद्धपारिणामिकभावविषये भावना भण्यते,
पर्यायनामान्तरेण निर्विकल्पसमाधिवर्शशुद्धोपयोगादिकं वेति । यत एव भावना
मुक्तिकारणं तत एव शुद्धपारिणामिकभावो ध्येयरूपो भवति ध्यानभावना-
रूपो न भवति । कस्मादिति चेत्-ध्यानभावनापर्यायो विनश्वरः स च द्रव्य-
रूपत्वादविनश्वर इति । इदमत्र तात्पर्य—मिष्यात्वरागादिविकल्पजालरहितनिज-
शुद्धात्मभावनोत्पन्नसहजानन्दैकलक्षणसुखसंवित्तिरूपा च भावना मुक्तिकारणं
भवति । तां च कोऽपि जनः केनापि पर्यायनामान्तरेण भणतीति । एवं
पूर्वोक्तप्रकारेणानेकान्तव्याख्यानेनास्त्रवबन्धपुण्यपापपदार्थाः जीवपुद्गलसंयोग-
परिणामरूपविभावपर्यायेणोत्पद्यन्ते । संवरनिर्जरामोक्षपदार्थाः पुनर्जीवपुद्गल-
संयोगपरिणामविनाशोत्पन्नेन विवक्षितस्वभावपर्यायेणेति स्थितम् ॥

तद्यथा—

व्याख्या । “आसव” निरासवस्वसंवित्तिविलक्षणशुभाशुभरिणामेन
शुभाशुभकर्मागमनमास्त्रवः । “बंधण” बन्धातीतशुद्धात्मोपलम्भभावनाच्युत-

जीवस्य कर्मप्रदेशैः सह संश्लेषो बन्धः । “संवर” कर्मास्त्रवनिरोधसमर्थस्त-
संवित्तिपरिणतजीवस्य शुभाशुभकर्मागमनसंवरणं संवरः । “णिजर” शुद्धो-
पयोगभावनासामर्थ्येन नीरसीभूतकर्मपुद्गलानामेकदेशगलनं निर्जरा ।
“मोक्षै” जीवपुद्गलसंश्लेषलपवन्धस्य विघटने समर्थः स्वशुद्धात्मोपलब्धि-
परिणामो मोक्ष इति । “सपुण्णपाचा जे” पुण्यपापसहिता ये “ते वि समा-
सेण पमणामो” यथा जीवाजीवपदार्थै व्याख्यातौ पूर्वं तथा तानप्यास्त्रवादि-
पदार्थान् समासेन संक्षेपेण प्रभणामो वर्यं, ते च कथंभूताः “जीवाजीव-
विसेसा” जीवाजीवविशेषाः । विशेषा इत्यस्य कोऽर्थः पर्यायाः । चैतन्या अशु-
द्धपरिणामा जीवस्य, अचेतनाः कर्मपुद्गलपर्याया अजीवस्येतर्थः । एवमधिकार-
सूत्रगाथा गता ॥२८॥

अथ गाथात्रेणास्त्रवव्याख्यानं क्रियते, तत्रादौ भावास्त्रवद्रव्यास्त्रवस्त्रूपं
सूचयति ।

व्याख्या । “आस्वदि जेण कम्मं परिणामेणपणो स विणेऽत्रो भावा-
स्वो” आस्ववति कर्म येन परिणामेनात्मनः स विज्ञेयो भावास्त्रवः । कर्मास्त्रव-
निर्मूलनसमर्थशुद्धात्मभावनाप्रतिपक्षभूतेन येन परिणामेनास्ववति कर्म कस्या-
त्मनः स्वस्य स परिणामो भावास्ववो विज्ञेयः । स च कथंभूतः “जिणुत्तो”
जिनेन वीतरागसर्वज्ञेनोक्तः । “कम्मास्ववणं परो होदि” कर्मास्त्रवणं परो भवति
ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मणामास्त्रवणमागमनं परः, पर इति कोऽर्थः—भावास्त्र-
वादन्यो भिन्नो भावास्त्रव निमित्तेन तैलभृत्तितानां धूलिसमागम इव द्रव्यास्त्रवो
भवतीति । ननु “आस्ववति येन कर्म” तेनैव पदेन द्रव्यास्त्रवो लब्धः, पुनरपि
कर्मास्त्रवणं परो भवतीति द्रव्यास्त्रवव्याख्यानं किमर्थमिति यदुक्तं त्वया तत्र ।
येन परिणामेन किं भवति आस्ववति कर्म तत्परिणामस्य सामर्थ्यं दर्शितं न च
द्रव्यास्त्रवव्याख्यानमिति भावार्थः ॥२८॥

अथ भावास्त्रवस्त्रूपं विशेषेण कथयति ।

व्याख्या । “मिछ्हत्ताविरदिपमादजोगकोहादत्रो” मिथ्यात्वाविरतिप्रमा-
दयोगकोधादयः । अभ्यन्तरे वीतरागनिजात्मतत्त्वानुभूतिरुचिविषये विपरीता-
भिनिवेशजनकं बहिर्विषये तु परकीयशुद्धात्मतत्त्वप्रभृतिसमस्तद्रव्येषु विपरीता-
भिनिवेशोत्पादकं च मिथ्यात्वं भण्यते । अभ्यन्तरे निजपरमात्मस्त्रूपभाव-

नेतपत्रपरमसुखाभूतरतिविलक्षणा बहिर्विषये पुनरब्रतरूपाचेत्यविरतिः । अभ्यन्तरे निष्प्रमादशुद्धात्मानुभूतिचलनरूपः बहिर्विषये तु मूलोत्तरगुणमलजनकश्चेति प्रमादः । निश्चयेन निष्क्रियस्यापि परमत्मानो व्यवहारेण वीर्यान्तरायक्षयोपशमोत्पन्नो मनोवचनकायवर्गणावतस्वनः कर्मदानहेतुभूत आत्मप्रदेशपरिस्पन्दे योग इत्युच्यते । अभ्यन्तरे परमोपशममूर्तिकेवलज्ञानाद्यनन्तगुणस्वभावपरमात्मस्वरूपनोभकारकः बहिर्विषये तु परेषां संबन्धित्वेन क्रूरत्वाद्यवेशरूपाः क्रोधादयश्चेत्युक्तलक्षणाः पञ्चास्रवाः “अथ” अथो “विषणेया” विज्ञेया ज्ञातव्याः । कतिभेदास्ते “पण पण पणदश तिय चदु कमसो भेदा दु” पञ्चपञ्चपञ्चदशत्रिचतुर्भेदाः क्रमशो भवन्ति पुनः । तथाहि “एयंत बुद्धदरसी विवरीओ बंभतावसो विणओ । इदो विय संसद्दो मक्कडिओ चैव अणणाणी इति गाथाकथितलक्षणं पञ्चविधं मिष्यात्वम् । हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहाकाङ्क्षालपेणाविरतिरपि पञ्चविधा । अथवा मनःसहितपञ्चनिद्रयप्रवृत्तिपृथिव्यादिष्टकायविराधनाभेदेन द्वादशविधा । “विकहा तहय कसाया इंदिय गिदाय तहय पणयो य । चदु चदु पणमेगें हुंति पमादाहु पणणरसा ।” इति गाथाकथितक्रमेण पञ्चदश प्रमादाः । मनोवचनकायव्यापारभेदेन त्रिविधो योगः, विस्तारेण पञ्चदशभेदो वा । क्रोधमानमायालोपभेदेन कषायाश्रत्वारः, कषायनोकषायभेदेन पञ्चविशिष्टविधा वा । एते सर्वे भेदाः-कस्य संबन्धितः “पुव्वस्स” पूर्वसूत्रोदितभावास्ववस्येत्यर्थः ॥३०॥

अथ द्रव्यास्ववस्वरूपमुद्योतयति ।

व्याख्या । “शाणावरणादीणः” सहजशुद्धकेवलज्ञानमभेदेन केवलज्ञानाद्यनन्तगुणाधारभूतं ज्ञानशब्दवाच्यं परमात्मानं वा आवृणेतीति ज्ञानावरणं, तदादिर्येषां तानि ज्ञानावरणादीनि तेषां ज्ञानावरणादीनां “जोगं” योगयं “जं पुग्गलं समासवदि” स्नेहाभ्यक्तशरीराणां धूलिरेणुसमागम इव निष्कषायशुद्धात्मसंवित्तिन्युतजीवानां कर्मवर्गणारूपं यत्पुद्गलद्रव्यं समास्ववति “द्रव्याश्रणासंविषयेण्युतजीवानां” द्रव्यास्रवः स विज्ञेयः । “अणेयभेदो” स च ज्ञानदर्शनावरणीयवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायसंज्ञानामष्टमूलप्रकृतीनां भेदेन, तथैव “पण णव दु अटुबीसा चउ तियणवदीय देणिण पंचेव । बावणणहीण वियस-यपयडिविणासेण होति ते सिद्धा ।” इति गाथाकथितक्रमेणाष्टचत्वारिंशद-

विकशतसंख्याप्रमितोन्तरप्रकृतिभेदेन तथा चासंख्येयलोकप्रमितपृथिवीकाय-
नामकर्माद्युत्तरोन्तरप्रकृतिरूपेणानेकभेद इति “जिणकर्खादा” जिनख्यातो
जिनप्रणीत इत्यर्थः ॥३१॥ एवंमास्त्रवव्याख्यानगाथात्रयेण प्रथमस्थलं गतम् ।

अतःपरं सूत्रद्रुयेन बन्धव्याख्यानं क्रियते । तत्राहौ गाथापूर्वार्थेन भाव-
बन्धमुत्तरार्थेन तु द्रव्यबन्धस्त्रूपमावेदयति ।

व्याख्या । “बज्ञादि कर्म जेण दु चेदणभावेण भावबन्धो सो” बन्धते
कर्म येन चेतनभावेन स भावबन्धो भवति । समस्तकर्मबन्धविध्वंसनसमर्था-
खण्डैकप्रत्यक्षप्रतिभासमयपरमचैतन्यविलासलक्षणानुगुणस्य, अभेदनयेना-
नन्तज्ञानादिगुणाधारभूतपरमात्मनो वा संबन्धिनी या तु निर्मलानुभूतिस्त्रू-
पक्षभूतेन मिथ्यात्वरागादिपरिणातिरूपेण वाऽशुद्धचेतनभावेन परिणामेन बन्धते
ज्ञानावरणादि कर्म येन भावेन स भावबन्धो भण्यते । “कस्मादपदेशाणं
अण्णोण्णपवेसणं इदरो” कर्मात्मप्रदेशानामन्योन्यप्रवेशनमितरः । तेनैव भाव-
बन्धनिमित्तेन कर्मप्रदेशानामात्मप्रदेशानां च क्षीरनीरवदन्योन्यं प्रवेशनं
संश्लेषो द्रव्यबन्ध इति ॥३२॥

अथ तस्यैव बन्धस्य गाथापूर्वार्थेन प्रकृतिबन्धादिभेदचतुष्टयं कथयति,
उत्तरार्थेन तु प्रकृतिबन्धादीनां कारणं चेति ।

व्याख्या । “पयडिट्रिदिअणुभागप्पदेसभेदा दु चदुबिधो वंधो” प्रकृति-
स्थित्यनुभागप्रदेशभेदाच्चतुर्विधो बन्धो भवति । तथाहि ज्ञानावरणीयस्य कर्मणः
का प्रकृतिः ? देवतामुखवस्त्रमिव ज्ञानप्रच्छादनता । दर्शनावरणीयस्य का
प्रकृतिः ? राजदर्शनप्रतिषेधकप्रतीहारवहर्षनप्रच्छादनता । सातासातवेदनीयस्य का
प्रकृतिः ? मधुलिपखङ्गधारास्वादनवदलपमुखबहुदुःखोत्पादकता । मोहनीयस्य
का प्रकृतिः ? मद्यपानवद्येयोपादेयविचारविकलता । आयुःकर्मणः का प्रकृतिः ?
निगडवद्यन्तररगमननिवारणता । नामकर्मणः का प्रकृतिः ? चित्रकारपुरुषव-
न्नानास्त्रूपकरणता । गोत्रकर्मणः का प्रकृतिः ? गुरुलघुभाजनकारककुम्भकार-
वदुच्चनीचगोत्रकरणता । अन्तरायकर्मणः का प्रकृतिः ? भाण्डागारिकवदानादि-
विन्नकरणतेति । तथाचोक्त—“पडपडिहारसिमज्जाहडिचित्तकुलालभंडयारीण ।
जह एदेसिं भावा तहविह कम्मा मुण्णयव्वा ।” इति दृष्टान्ताष्टकेन प्रकृति-
बन्धो ज्ञातव्यः ॥ अजागोमहिष्यादिदुर्घानां प्रहरद्रुयादिस्वकीयमधुरसावस्थान-

पर्यन्तं यथा स्थितिर्भण्यते तथा जीवप्रदेशेष्वपि यावत्कालं कर्मसम्बन्धेन स्थिति-
स्तावत्कालं स्थितिवन्धो ज्ञातव्यः । यथा च तेषामेव दुर्घानां तारतम्येन रसग-
तशक्तिविशेषोऽनुभागो भण्यते तथा जीवप्रदेशस्थितिकर्मस्कन्धानामपि सुखदुःख-
दानसमर्थशक्तिविशेषोऽनुभागबन्धो विज्ञेयः । सा च धातिकर्मसम्बन्धिनी शक्ति-
र्लंतादार्वस्थिपाणाणमेदेन चतुर्धा । तथैवाशुभाऽधातिकर्मसम्बन्धिनी निम्बका-
जीरविषहालाहलरूपेण । शुभाधातिकर्मसम्बन्धिनी पुनर्गुडखण्डशर्करामृत-
रूपेण चतुर्धा भवति । एकैकात्मप्रदेशे सिद्धानन्तैकभागसंख्या अभव्यान-
न्तगुणप्रमिता अनन्तानन्तप्रमाणवः प्रतिक्षणवन्धमायान्तीति प्रदेशवन्धः ।
इदानीं बन्धकारणं कथयते । “जोगा पयडिपदेसा ठिदिअणुभागा कसायदो
होंति ।” योगात्प्रकृतिप्रदेशौ स्थित्यनुभागौ कषायतो भवत इति । तथाहि
निश्चयेन निष्क्रियाणामपि शुद्धात्मप्रदेशानां व्यवहारेण परिस्पन्दनहेतुर्योगः,
तस्मात्प्रकृतिप्रदेशवन्धद्वयं भवति । निर्दोषपरमात्मभावनाप्रतिवन्धकक्रोधादिक-
षायोदयात् स्थित्यनुभागवन्धद्वयं भवतीति । आस्त्रवेबन्धे च मिथ्यात्वाविरत्यादिकार-
णानि समानानि को विशेष इति चेत् नैव—प्रथमच्छणे कर्मस्कन्धानामागमनमा-
स्तवः, आगमनानन्तरं द्वितीयच्छणादौ जीवप्रदेशेष्ववस्थानं बन्ध इति भेदः ।
यत एव योगकषायाद्वन्धचतुष्टयं भवति तत एव बन्धविनाशार्थं योगकषाय-
त्यागेन निजशुद्धात्मनि भावना कर्त्तव्योति तात्पर्यम् ॥३३॥ एवं बन्धव्याख्या-
नेन सूत्रद्वयेन द्वितीयं स्थलं गतम् ।

अत ऊर्ध्वं गाथाद्वयेन संवरपदार्थः कथयते । तत्र प्रथमगाथायां भावसंवर-
द्रव्यसंवरस्वरूपं निरूपयति ।

व्याख्या । “चेदणपरिणामो जो कम्मस्सासवणिरोहणे हेऊ सो भावसंव-
रो खलु” चेतन्नपरिणामो यः कश्चंभूतः कर्मस्वनिरोधने हेतुः स भावसंवरो
भवति खलु निश्चयेन । “द्रव्यासवरोहणे अण्णो” द्रव्यकर्मस्वनिरोधने
सत्यन्यो द्रव्यसंवर इति । तद्यथा—निश्चयेन स्वतः सिद्धत्वात्परकारणनिरपेक्षः,
स चैवाविनश्वरत्वान्तित्यः परमोद्योतस्वभावत्वात्स्वपरप्रकाशनसमर्थः, अनाद्यन-
न्तत्वादिमध्यान्तमुक्तः, दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकाङ्क्षालुपनिदानबन्धादिसमस्त-
रागादिविभावमलरहितत्वादल्यन्तनिर्मलः, परमचैतन्यविलासलक्षणत्वाच्चिदुच्छ-
लननिर्भरः, स्वाभाविकपरमानन्दैकलक्षणत्वात्परमसुखमूर्तिः, निराश्रवसहज-

स्वभावत्वात्सर्वकर्मसंबरहेतुरित्युक्तलक्षणः परमात्मा तत्स्वभावेनोत्पन्नो योऽसौ
शुद्धचेतनपरिणामः स भावसंबरो भवति । यस्तु भावसंबरात्कारणभूतादुत्पन्नः
कार्यभूतो नवतरद्रव्यकर्मागमनाभावः स द्रव्यसंबर इतर्थः ॥

अथ संबरविषयनयविभागः कथ्यते । तथा हि मिश्यादृष्टगादिच्छीणकधा-
यपर्यन्तमुपर्युपरि मन्दत्वात्तारतम्येन तावदशुद्धनिश्चयो वर्तते । तस्य मध्यं
पुनर्गुणस्थानभेदेन शुभाशुभशुद्धानुष्ठानरूपयोगत्रयव्यापारस्तिष्ठति । तदुच्यते—
मिश्यादृष्टिसासादनमिश्रगुणस्थानेषूपर्युपरि मन्दत्वेनाशुभेषोपयोगां वर्तते,
ततोऽप्यसंयतसम्यग्दृष्टिश्रावकप्रमत्तसंयतेषु पारम्पर्येण शुद्धोपयोगसाधक उपर्यु-
परि तारतम्येन शुभेषोपयोगां वर्तते, तदनन्तरमप्रमत्तादिच्छीणकधायपर्यन्तं
जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदेन विवक्षितैकदेशशुद्धनयरूपशुद्धोपयोगां वर्तते, तत्रैव
मिश्यादृष्टिगुणस्थाने संबरो नास्ति, सासादनादिगुणस्थानेषु “सोलसपणवीस-
णभां दसचउछक्केक्कवंधवो छिन्ना । दुगातीसचुदुरपुञ्चे पणसोलहजोगिणो एको ॥”
इति बन्धविच्छेदत्रिभूमिकथितकमेणापर्युपरि प्रकर्षेण संबरो ज्ञातव्य
इति । अशुद्धनिश्चयमध्ये मिश्यादृष्टगादिगुणस्थानेषूपयोगत्रयं व्याख्यातं, तत्रा-
शुद्धनिश्चये शुद्धोपयोगः कथं घटत इति चेत्तत्रोत्तरं—शुद्धोपयोगे शुद्धवृद्धकस्व-
भावो निजात्मा ध्येयस्तिष्ठति तेन कारणेन शुद्धध्येयत्वाच्छुद्धावलम्बनत्वाच्छु-
द्धात्मस्वरूपसाधकत्वाच्च शुद्धोपयोगो घटते । स च संबरशब्दवाच्यः शुद्धोपयोगः
संसारकारणभूतमिश्यात्वरागाद्यशुद्धपर्यायवदशुद्धो न भवति तथैव फलभूतकेव-
लज्जानलक्षणशुद्धपर्यायवत् शुद्धोऽपि न भवति किन्तु ताभ्यामशुद्धशुद्धपर्याया-
भ्यां विलक्षणं शुद्धात्मानुभूतिरूपनिश्चयरत्नत्वमेकदेशव्यक्ति-
रूपमेकदेशनिरावरणं च तृतीयमवस्थान्तरं भण्यते ।

कथिदाह—केवलज्जानं सकलनिरावरणं शुद्धं तस्य कारणेनपि सकलनि-
रावरणेन शुद्धेन भाव्यम्, उपादानकारणसदृशं कार्यं भवतीति वचनात् । तत्रो-
त्तरं दीयते—युक्तमुक्तं भवता परं किन्तूपादानकारणमपि षोडशवर्णिकासुवर्ण-
कार्यस्याधस्तनवर्णिकोपादानकारणवत्, मृत्मयकलशकार्यस्य मृत्यिणदस्थासकोश-
कुशूलोपादानकारणवदिति च कार्यदेकदेशेन भिन्नं भवति । यदि पुनरेकान्ते-
नोपादानकारणस्य कार्येण सहाभेदो भेदो वा भवति तर्हि पूर्वोक्तसुवर्णमृत्यि-
कादृष्टान्तद्रुयवल्कार्यकारणभावो न घटते ततः किं सिद्धं—एकदेशेन निरावर-

णत्वेन ज्ञायोपशमिकज्ञानलक्षणमेकदेशव्यक्तिरूपं विवक्षितैकदेशे शुद्धनयेन संवरशब्दवाच्यं शुद्धोपयोगस्वरूपं मुक्तिकारणं भवति । यच्च लव्यपर्याप्तसूक्ष्मनिगोदजीवे नित्योद्घाटं निरावरणं ज्ञानं त्रूयते तदपि सूक्ष्मनिगोदसर्वजघन्यक्षयोपशमापेक्ष्या निरावरणं न च सर्वथा । कस्मादिति चेत्—तदावरणे जीवाभावः प्राप्नोति । वस्तुत उपरितनज्ञायोपशमिकज्ञानापेक्ष्या केवलज्ञानापेक्ष्या च तदपि सावरणं संसारिणां ज्ञायिकज्ञानाभावाच ज्ञायोपशमिकमेव । यदि पुनर्लोचनपटलस्यैकदेशनिरावरणवत्केवलज्ञानांशरूपं भवति तर्हि तेनैकदेशेनापि लोकालोकप्रत्यक्षतां प्राप्नोति न च तथा दृश्यते । किन्तु प्रचुरमेवप्रच्छादितादित्यविम्बवन्निविडलोचनपटलवद्वा स्तोकं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

अथ ज्ञायोपशमलक्षणं कथ्यते । सर्वप्रकारेणात्मगुणप्रच्छादिकाः कर्मशक्तयः सर्वधातिस्पर्ढकानि भण्यन्ते, विवक्षितैकदेशेनात्मगुणप्रच्छादिकाः शक्तयो देशधातिस्पर्ढकानि भण्यन्ते, सर्वधातिस्पर्ढकानामुदयभाव एव ज्ञयस्तेषामेवास्तित्वमुपशम उच्यते सर्वधात्युदयाभावलक्षणक्षयेण सहित उपशमः तेषामेकदेशधातिस्पर्ढकानामुदयश्चेति समुदायेन ज्ञायोपशमो भण्यते । ज्ञायोपशमे भवतां ज्ञायोपशमिको भावः । अथवा देशधातिस्पर्ढकोदये सति जीव एकदेशेन ज्ञानादिगुणं लभते यत्र स ज्ञायोपशमिको भावः । तेन किं सिद्धं—पूर्वोक्तसूक्ष्मनिगोदजीवे ज्ञानावरणीयदेशधातिस्पर्ढकोदये सत्येकदेशेन ज्ञानगुणं लभ्यते तेन कारणेन तत् ज्ञायोपशमिकं ज्ञानं न च ज्ञायिकं कस्मादेकदेशोदयसद्वादिति । अयमत्रार्थः—यद्यपि पूर्वोक्तं शुद्धोपयोगलक्षणं ज्ञायोपशमिकं ज्ञानं मुक्तिकारणं भवति तथापि ध्यात्मपुरुषेण यदेव सकलनिरावरणमखण्डैकसकलविमलकेवलज्ञानलक्षणं परमात्मस्वरूपं तदेवाहं न च खण्डज्ञानरूपं इति भावनीयम् । इति संवरतत्वव्याख्यानविषये नयविभागो ज्ञातव्य इति ॥ ३४ ॥

अथ संवरकारणमेदान् कथयतीत्येका पातनिका, द्वितीया तु कौः कृत्वा संवरो भवतीति पृष्ठे प्रत्युत्तरं ददातीति, पातनिकाद्युं मनसि धृत्वा सूत्रमिदं प्रतिपादयति भगवान् ।

व्याख्या । ‘वदसमिदीगुत्तीओ’ ब्रतसमितिगुपयः “धर्माणुपिहा” धर्मस्तथैवानुप्रेक्षाः “परीसहजओ य” परीसहजयश्च “चारित्तं बहुमेयं” चारित्रं बहुमेदयुक्तं “णायव्वा भावसंवरविसेसा” एते सर्वे मिलिता भावसंवरविशेषा

भेदा ज्ञातव्याः । अथ विस्तरः—निश्चयेन विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजात्मत-
त्वभावनोत्पत्त्वसुखसुधास्वादबलेन समस्तशुभाशुभरागादिविकल्पनिवृत्तिर्तम्,
व्यवहारेण तत्साधकं हिंसानृतस्तेयात्रहपरिग्रहाच्च यावज्जीवनिवृत्तिलक्षणं पञ्च-
विधं ब्रतम् । निश्चयेनानन्तज्ञानादिस्वभावे निजात्मनि सम् सम्यक् समस्तरा-
गादिविभावपरित्यागेन तल्लीनतचिन्तनतन्मयत्वेन अयनं गमनं परिणमनं
समितिः, व्यवहारेण तद्विहिन्नसहकारिकारणमूताचारादिचरणग्रन्थोक्ता ईर्या-
भाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गसंज्ञाः पञ्च समितयः । निश्चयेन सहजशुद्धात्मभाव-
नालक्षण्ये गूढश्याने संसारकारणरागादिभयात्स्वस्यात्मनो गोपनं प्रच्छादनं
भक्ष्यनं प्रवेशनं रक्षणं गुप्तिः, व्यवहारेण बहिरङ्गसाधनार्थं मनोवचनकाय-
व्यापारनिरोधो गुप्तिः । निश्चयेन संसारे पतन्तमात्मानं धरतीति विशुद्धज्ञान-
दर्शनलक्षणनिजशुद्धात्मभावनात्मको धर्मः, व्यवहारेण तत्साधनार्थं देवेन्द्रनरे-
न्द्रादिवन्द्यपदे धरतीत्युत्तमक्षमामार्द्वार्जवसत्यसौचसंयमतपस्यागाकिञ्चन्यब्रह्म-
चर्यलक्षणो दशप्रकारो धर्मः ।

द्रादशानुप्रेक्षा: कथ्यन्ते—अध्रुवाशरणसंसारैकत्वान्यत्वशुचित्वास्त्रवसंवर-
निर्जरालोकोविदुर्लभयमानुचिन्तनमनुप्रेक्षा: । तात्र कथ्यन्ते । तद्यथा—द्रव्या-
र्थिकनयेन टङ्गोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावत्वेनाविनश्वरस्वभावनिजपरमात्मद्रव्याद-
न्यद् भिन्नं यज्जीवसंबन्धे अशुद्धनिश्चयनयेन रागादिविभावरूपं भावकर्म, अनु-
पमचरितासङ्गू तव्यवहारेण द्रव्यकर्मनोकर्मरूपं च तस्यैव तत्स्वस्यामिभावसम्बन्धेन
गृहीतं यज्जेतनं वनितादिकम्, अचेतनं सुवर्णादिकं तदुभयमित्रं चेत्युक्तलक्षणं तत्स-
र्वमनुवभित्ति भावयितव्यम् । तद्वावनासहितपुरुषस्य तेषां वियोगोऽपि सत्युच्छ-
ष्टेचिव ममल्वं न भवति तत्र ममत्वाभावादविनश्वरनिजपरमात्मानमेव भेदाभेद-
लक्षणभावनया भावयति, यादृशमविनश्वरमात्मानं भावयति तादृशमेवाक्षयानन्त-
सुखस्वभावं मुक्तात्मानं प्राप्नोति । इत्यध्रुवानुप्रेक्षा गता ।

अथ निश्चयरक्तत्रयपरिणतं स्वशुद्धात्मद्रव्यं तद्विहिन्नसहकारिकारण-
भूतं पञ्चपरमेष्ठागाधनञ्च शरणम्, तस्माद्विहिन्नमूर्ता ये देवेन्द्रचक्रवर्तिसुभट-
कोटिभटपुत्रादिचेतना गिरिदुर्गभूविवरमणिमन्त्रज्ञाप्रसादैषधादयः पुनरचेत-
नासदुभयात्मका मिश्राश्च मरणकालादौ महादव्यां व्याघ्रगृहीतमृगवालस्यैव
महासमुद्रे पोतचयुतपक्षिण इव शरणं न भवन्तीति विज्ञेयम् । तद्विज्ञाय भोगा-

कांक्षास्तपनिदानबन्धादिनिरालम्बने स्वसंवित्तिसमुत्पन्नसुखाभूतसालम्बने स्वशुद्धात्मन्येवावलम्बनं कृत्वा भावनां करोति । याहृशं शरणभूतमात्मानं भावयति ताहृशमेव सर्वकालशरणभूतं शरणागतवज्रपञ्चरसहृशं निजशुद्धात्मानं प्राप्नोति । इत्यशरणानुप्रेक्षा व्याख्याता ॥

अथ शुद्धात्मद्रव्यादितराणि सपूर्वापूर्वमित्रपुद्गलद्रव्याणि ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मरूपेण शरीरपोषणार्थाशनपानादिपञ्चेन्द्रियविषयरूपेण चानन्तवारान् गृहीत्वा विमुक्तानीति द्रव्यसंसारः । स्वशुद्धात्मद्रव्यसंबन्धसहजशुद्धलोकाकाशप्रमितासंख्येयप्रदेशोऽयो मित्रा ये लोकचेत्रप्रदेशात्मत्रैकैकं प्रदेशं व्याप्यानन्तवारान् यत्र न जातो न मृतोऽयं जीवः स कोऽपि प्रदेशो नास्तीति त्वेत्रसंसारः । शुद्धात्मानुभूतिरूपनिर्विकल्पसमाधिकालं विहाय प्रत्येकं दशकोटाकोटिसागरेण प्रमितोत्सर्पिण्यवर्पिण्येकैकसमये नानापरावर्त्तनकालेनानन्तवारानयं जीवो यत्र न जातो न मृतः स समयो नास्तीति कालसंसारः । अभेदरत्नत्रयात्मकसमाधिवलेन सिद्धगतौ स्वात्मोपलब्धिलक्षणसिद्धपर्यायरूपेण योऽसाधुत्पादो भवस्तं विहाय नारकतिर्यङ्गमनुष्यभवेषु तथैव देवभवेषु च निश्चयरत्नत्रयभावनारहितभोगकांक्षानिरालपूर्वकद्रव्यतपश्चरणरूपजिनदीक्षावलेन नवग्रैवेयकपर्यन्तं “सको सक्तमहिस्सी दक्षिणाङ्गाद्वाय लोयवाला य । लोयंतिया य देवा तच्छ चुदा णिवृदिं जंति ॥” इति गाथाकथितपदानि तथागमनिषिद्धान्यन्यपदानि च त्यक्त्वा भवविव्यंसकनिजशुद्धात्मभावनारहितो भवोत्पादकमिथ्यात्वरागादिभावनासहितश्च सन्नयं जीवोऽनन्तवारान् जीविते मृतश्चेति भवसंसारो ज्ञातव्यः ।

अथ भावसंसारः कथयते । तद्यथा—सर्वजघन्यप्रकृतिवन्धप्रदेशबन्धनिमित्तानि सर्वजघन्यमनोवचनकायपरिस्पन्दरूपाणि श्रेण्यसंख्येयभागप्रमितानि चतुःस्थानपतितानि सर्वजघन्ययोगस्थानानि भवन्ति । तथैव सर्वोत्कृष्टप्रकृतिबन्धप्रदेशबन्धनिमित्तानि सर्वोत्कृष्टमनोवचनकायव्यापाररूपाणि तद्योग्यश्रेण्यसंख्येयभागप्रमितानि चतुःस्थानपतितानि सर्वोत्कृष्टयोगस्थानानि च भवन्ति । तथैव सर्वजघन्यस्थितिबन्धनिमित्तानि सर्वजघन्यकषायाध्यवसायस्थानानि तद्योग्यासंख्येयलोकप्रमितानि षट्स्थानपतितानि च भवन्ति । तथैव च सर्वोत्कृष्टकषायाध्यवसायस्थानानि तान्यप्यसंख्येयलोकप्रमितानि

षट्स्थानपतितानि च भवन्ति । तथैव सर्वजघन्यानुभागवन्धनिमित्तानि सर्वजघन्यानुभागाध्यवसायस्थानानि तान्यप्यसंख्येयलोकप्रमितानि षट्स्थानपतितानि भवन्ति । तथैव च सर्वोत्कृष्टानुभागवन्धनिमित्तानि सर्वोत्कृष्टानुभागाध्यवसायस्थानानि तान्यप्यसंख्येयलोकप्रमितानि षट्स्थानपतितानि च विज्ञेयानि । तेनैव प्रकारेण स्वकीयस्वकीयजघन्योत्कृष्टयोर्मध्ये तारतम्येन मध्यमानि च भवन्ति । तथैव जघन्यादुत्कृष्टपर्यन्तानि ज्ञानावरणादिमूलोत्तरप्रकृतीनां स्थितिबन्धस्थानानि च । तानि सर्वाणि परमागमकथितानुसारेणानन्तवारान् अभिमितान्यनेन जीवेन परं किन्तु पूर्वोक्तसमस्तप्रकृतिबन्धादीनां सङ्गविनाशकारणानि विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजपरमात्मतत्त्वसम्यक् श्रद्धान्ज्ञानानुचरणरूपाणि यानि सम्यगदर्शनज्ञानचारित्राणि तान्येव न लब्धानि । इति भावसंसारः ।

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण द्रव्यक्षेत्रकालभवभावरूपं पञ्चप्रकारं संसारं भावयतोऽस्य जीवस्य संसारातीतस्वशुद्धात्मसंवित्तिनाशकेषु संसारवृद्धिकारणेषु मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोर्गेषु परिणामो न जायते, किन्तु संसारातीतसुखास्वादे रतो भूत्वा स्वशुद्धात्मसंवित्तिवलेन संसारविनाशकनिजनिरञ्जनपरमात्मन्येव भावनां करोति । ततश्च यादृशमेव परमात्मानं भावयति तादृशमेव लब्ध्वा संसारविलक्षणे मोक्षेऽनन्तकालं तिष्ठतीति । अयं तु विशेषः—नित्यनिर्गोदजीवान् विहाय पञ्चप्रकारसंसारव्याख्यानं ज्ञातव्यम् । कस्मादिति चेत्—नित्यनिर्गोदजीवानां कालत्रयेऽपि त्रसत्वं नास्तीति । तथा चोक्तं—“संति अण्टतं जीवा जेहिं ण पत्तो तसाण परिणामो । भावकलङ्कसुपउरा णिगोदवासं ण मुंचंति ॥” अनुपममद्वितीयमनादिमिथ्याद्वरोऽपि भरतपुत्रास्त्रयोविंशत्यधिकनवशतपरिमाणस्ते च नित्यनिर्गोदवासिनः च्छपितकर्मण इन्द्रगोपाः संजातास्तेषां च पुञ्जीभूतानामुपरि भरतहस्तिन्या पादो दत्तस्ततस्ते मृत्वापि वर्द्धनकुमारादयो भरतपुत्रा जातास्ते च केनचिदपि सह न वदन्ति । ततो भरतेन समवसरणे भगवान् पृष्ठो भगवता च प्राकृतनं वृत्तान्तं कथितम् । तच्छुत्वा ते तपो गृहीत्वा च्छणस्तोककालेन मोक्षं गताः । आचाराराधनाटिप्पणे कथितमास्ते । इति संसारानुप्रेक्षा गता ॥

अथैकत्वानुप्रेक्षा कथयते । तद्यथा—निश्चयरत्नत्रयैकलक्षणैकत्वभावनापरि-

णतस्यास्य जीवस्य निश्चयनयेन सहजानन्दसुखाद्यनन्तगुणाधारभूतं केवलज्ञानमेवैकं सहजं शरीरम् । शरीरं कोऽर्थः स्वरूपं न च सप्तधातुमयौदारिकशरीरम् । तथैवार्त्तौद्रुद्धर्यानविलक्षणपरमसामाधिकलक्षणैकत्वभावनापरिणतं निजात्मतत्त्वमेवैकं सदा शाश्वतं परमहितकारि न च पुत्रकलत्रगोत्रादिः । तेनैव प्रकारेण परमोपेक्षासंयमलक्षणैकत्वभावनासहितः स्वशुद्धात्मपदार्थं एक एवाविनश्वरहितकारी परमोऽर्थः न च सुवर्णाद्यर्थः । तथैव निर्विकल्पसमाधिसमुत्पन्ननिर्विकारपरमानन्दैकलक्षणानाकुलत्वस्वभावात्मसुखमेवैकं सुखं न चाकुलत्वोत्पादकेन्द्रियसुखमिति । कस्मादिदं देहबन्धुजनसुवर्णाद्यर्थेन्द्रियसुखादिकं जीवस्य निश्चयेन निराकृतमिति चेत् यतो मरणकाले जीव एक एव गत्यन्तरं गच्छति न च देहादीनि । तथैव रोगव्याप्तिकाले विषयकषायादिदुर्धर्यानरहितः स्वशुद्धात्मैकसहायो भवति । तदपि कथमिति चेत् ? यदि चरमदेहो भवति तहिं केवलज्ञानादिव्यक्तिरूपं मोक्षं नयति, अचरमदेहस्य तु संसारस्थितिं स्तोकां कृत्वा देवेन्द्राद्यभ्युदयसुखं दत्त्वा च पश्चात् पारम्पर्येण मोक्षं प्रापयतीत्यर्थः । तथा चोक्तं—“सगं तवेण सब्बो, वि पावए किंतु भाणजोयेण । जो पावइ सो पावइ, परं भवे सासयं सोक्खं ॥” एवमेकत्वभावनाफलं ज्ञात्वा निरन्तरं निजशुद्धात्मैकत्वभावना कर्त्तव्या । इत्येकत्वानुप्रेक्षा गता ॥

अथान्यत्वानुप्रेक्षां कथयति । तथा हि—पूर्वोक्तानि यानि देहबन्धुजनसुवर्णाद्यर्थेन्द्रियसुखादीनि कर्मधीनत्वे विनश्वराणि तथैव हेयभूतानि च, तानि सर्वाणि टड्कोक्तीर्णज्ञायकैकस्वभावत्वेन नियात्सर्वप्रकारापादेयभूतान्निर्विकारपरमैतन्यचिच्छमत्कारस्वभावान्निजपरमात्मपदार्थान्निश्चयनयेनान्यानि भिन्नानि । तेभ्यः पुनरात्माप्यन्यो भिन्न इति । अयमत्र भावः—एकत्वानुप्रेक्षायामेकोऽहमित्यादिविधिरूपेण व्याख्यानं, अन्यत्वानुप्रेक्षायां तु देहादयो मत्सकाशदन्ये मदीया न भवन्तीति निषेधरूपेण । इत्येकत्वान्यत्वानुप्रेक्षायां विधिनिषधरूप एव विशेषस्तात्पर्यं तदेव । इत्यन्यत्वानुप्रेक्षा समाप्ता ॥

अतः परमशुचित्वानुप्रेक्षा कथयते । तद्यथा—सर्वाशुचिशुक्रशोणितकारणोत्पन्नत्वात्तथैव “वसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः” इत्युक्ताशुचिसप्तधातुमयत्वेन तथा नासिकादिनवरन्द्रद्वारैरपि स्वरूपेणशुचित्वात्तथैव मूत्रपुरीषाद्यशुचिमलानामुत्पत्तिस्थानत्वाचाशुचिरर्थं देहः । न केवलमशुचिकारणत्वे-

नाशुचिः स्वरूपेणाशुच्युतपादकत्वेन चाशुचिः । शुचि सुगन्धमाल्यवस्त्रादीना-
मशुचित्वोत्पादकत्वाचाशुचिः । इदानीं शुचित्वं कथयते—सहजशुद्धकेवल-
ज्ञानादिगुणानामाधारभूतत्वात्स्वयं निश्चयेन शुचिरूपत्वाच्च परमात्मैव शुचिः ।
“जीवो वद्वाजीवद्विचेव चरिया हविज जो जदिणो । तं जाण वह्नचेरं विमु-
क्तपरदेहभत्तीए ॥” इति गाथाकथितनिर्मलब्रह्मचर्यं तत्रैव निजपरमात्मनि
स्थितानामेव लभ्यते । तथैव “ब्रह्मचारी सदा शुचि” रितिवचनात्तथाविधब्रह्मचा-
रिणामेव शुचित्वं न च कामक्रोधादिरतानां जलस्नानादिशौचेऽपि । तथैव च-
“जन्मना जायते शूद्रः क्रियया द्विज उच्यते । श्रुतेन श्रोत्रियो ज्ञेयो ब्रह्मचर्येण
ब्राह्मणः ॥” इति वचनात् एव निश्चयशुद्धाः ब्राह्मणः । तथा चोक्तं नारायणेन
युधिष्ठिरं प्रति विशुद्धात्मनदीस्त्वानमेव परमशुचित्वकारणं न च लौकिकगङ्गा-
दितीर्थे स्वानादिकम् । “आत्मा नदी संयमतोयपूर्णा सत्यावहा शीलतटा दयो-
र्मिः । तत्राभिषंकं कुह पाण्डुपुत्र न वारिणा शुद्धगति चान्तरात्मा ॥”
इत्यशुचित्वानुप्रेक्षा गता ॥

अत ऊर्ध्वमास्त्रवानुप्रेक्षा कथयते । समुद्रे सच्छिद्रपोतवदयं जीव इन्द्रि-
याद्यास्त्रवैः संसारसागरे पततीति वार्त्तिकम् । अतीन्द्रियस्वशुद्धात्मसंवित्तिविल-
क्षणानि स्पर्शनरसनग्राणचह्नुःश्रोत्राणीनिद्रयाणि भण्यन्ते । परमोपशम्यूर्ति-
परमात्मस्वभावस्य क्षोभोत्पादकाः क्रोधमानमायालोभकषाया अभिधीयन्ते ।
रागादिविकलपनिवृत्तिरूपायाः शुद्धात्मानुभूतेः प्रतिकूलानि हिंसानृतस्तेयाब्र-
ह्मपरिग्रहप्रवृत्तिरूपाणि पञ्चाब्रतानि । निष्क्रियनिर्विकारात्मतत्त्वाद्विपरीता
मनोवचनकायव्यापाररूपाः परमागमोक्ताः सम्यक्त्वक्रिया मिथ्यात्वक्रियेता-
दिपञ्चविंशतिक्रियाः उच्यन्ते । इन्द्रियकषायाब्रतक्रियारूपास्त्रवाणां स्वरूपमेत-
द्विजेयम् । यथा समुद्रेऽनेकरत्नभाण्डपूर्णस्य सच्छिद्रपोतस्य जलप्रवेशे पातो
भवति न च वेलापत्तनं प्राप्नोति । तथा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रलक्षणामूल्यरत्न-
भाण्डपूर्णजीवपोतस्य पूर्वोक्तास्त्रवद्वारैः कर्मजलप्रवेशे सति संसारसमुद्रे पातो
भवति न च केवलज्ञानाव्यावाधसुखाद्यनन्तगुणरत्नपूर्णमुक्तिवेलापत्तनं प्राप्नोतीति ।
एवमास्त्रवगतदोषानुचिन्तनमास्त्रवानुप्रेक्षा ज्ञातव्येति ॥

अथ संवरानुप्रेक्षा कथयते—यथा तदेव जलपात्रं छिद्रस्य भम्पने सति
जलप्रवेशाभावे निर्विघ्नेन वेलापत्तनं प्राप्नोति; तथा जीवजलपात्रं निजशुद्धात्म-

संवित्तिबलेन इन्द्रियाद्याख्यवच्छिद्राणां भर्मने सति कर्मजलप्रवेशाभावे निर्विधेन केवलज्ञानाद्यनन्तगुणरत्नपूर्णमुक्तिवेलापत्तनं प्राप्नोतीति । एवं संवरणत-गुणानुचिन्तनं संवरानुप्रेक्षा ज्ञातव्या ॥ ८ ॥

अथ निर्जरानुप्रेक्षां प्रतिपादयति । यथा कोऽप्यजीर्णदोषेण मलसञ्चये जाते सत्याहारं त्यक्त्वा किमपि हरीतक्यादिकं मलपाचकमभिदीपकं चौषधं गृहाति । तेन च मलपाकेन मलानां पातने गलने निर्जरणे सति सुखी भवति । तथायं भव्यजीर्णोऽप्यजीर्णजनकाहारस्थानीयमिष्यात्वरागाद्व्यानभावेन कर्ममलसञ्चये सति मिष्यात्वरागादिकं त्यक्त्वा परमौषधस्थानीयं जीवितमरणलाभालाभसुखदुःखादिसम्भावनाप्रतिपादकं कर्ममलपाचकं शुद्धध्यानाभिदीपकं च जिनवचनौषधं सेवते । तेन च कर्ममलानां गलने निर्जरणे सति सुखी भवति । किञ्च यथा कोऽपि धीमानजीर्णकाले यद्युःखजातं तदजीर्णे गतेऽपि न विस्मरति ततश्चाजीर्णजनकाहारं परिहरति तेन च सर्वदैव सुखी भवति । तथा विवेकिजनोऽपि “आत्मा नरा धर्मपरा भवन्ति” इति वचनादुःखात्पत्तिकाले ये धर्मपरिणामा जायन्ते तान् दुःखे गतेऽपि न विस्मरति । ततश्च निजपरमात्मानुभूतिबलेन निर्जरार्थं हृष्टश्रुतानुभूतमेगाकाङ्क्षादिविभावपरिणामपरित्यागरूपैः संवेगवैराग्यपरिणामैर्वर्तते इति । संवेगवैराग्यलक्षणं कथयते—“धर्मे य धर्मफलद्विदं संसारे य हरिसो य हुंति संवेगो । संसारदेहमेगेसु विरक्तभावो य वैरग्यं ।” इति निर्जरानुप्रेक्षा गता ॥ ८ ॥

अथ लोकानुप्रेक्षां प्रतिपादयति । तद्यथा—अनन्तानन्ताकाशबहुमध्यप्रदेशे घनोदधिवनवाततनुवाताभिधानवायुत्रयवेष्टितानादिनिधनाकृत्रिमनिश्चलास-स्थ्यातप्रदेशो लोकोऽस्ति । तस्याकारः कथयते—अधोमुखार्द्धमुरजस्योपरि पूर्णे मुरजे स्थापिते याद्वशाकारो भवति ताद्वशाकारः परं किन्तु मुरजो वृत्तो लोकस्तु चतुर्ष्कोणं इति विशेषः । अथवा प्रसारितपादस्य कटितन्यस्तहस्तस्य चोर्ध्वस्थितपुरुषस्य याद्वशाकारो भवति ताद्वशः । इदानीं तस्यैवोत्सेवायामविस्ताराः कथयन्ते—चतुर्दशरज्जुप्रमाणोत्सेधस्तथैव दक्षिणोत्तरेण सर्वत्र सप्तरज्जुप्रमाणायामो भवति । पूर्वपञ्चमेन पुनरधोविभागे सप्तरज्जुविस्तारः । ततश्चाधोभागात् क्रमहानिरूपेण हीयते यावन्मध्यलोक एकरज्जुप्रमाणविस्तारो भवति । ततो मध्यलोकादूर्ध्वर्वं क्रमवृद्धया वर्द्धते यावद्ब्रह्मलोकान्ते रज्जुपञ्चकविस्तारो भवति ।

ततश्चोर्ध्वं पुनरपि हीयते यावल्लोकान्ते रज्जुप्रमाणविस्तारो भवति । तस्यैव लोकस्य पुनरदूखलस्य मध्याधोभागे छिद्रे कृते सति निक्षिप्तवंशनालिकेव चतुर्घुकोणा त्रसनाडी भवति । सा चैकरज्जुविष्कम्भा चतुर्दशरज्जूसेधा विज्ञेया । तस्यास्त्वधोभागे सप्तरज्जवोऽयोलोकसंबन्धिन्यः । उर्ध्वभागे मध्यलोकोत्सेधसं-बन्धिलक्ष्योजनप्रमाणमेरुसेवः सप्तरज्जव उर्ध्वलोकसंबन्धिन्यः ॥

अतः परमधोलोकः कश्यते । अधोभागे मेरोराधारभूता रत्नप्रभास्या प्रथमपृथिवी । तस्याधोऽधः प्रत्येकमेकैकरज्जुप्रमाणमाकाशं गत्वा यथाक्रमेण शर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःसंज्ञा षड् भूमयो भवन्ति । तस्मादधोभागे रज्जुप्रमाणं चेत्रं भूमिरहितं निगोदादिपञ्चस्थावरभूतं च तिष्ठति । रत्नप्रभादिपृथिवीनां प्रत्येकं घनोदधिघनवाततनुवातत्रयमाधारभूतं भवतीति विज्ञेयम् । कस्यां पृथिव्यां कृति नरकबिलानि सन्तीति प्रश्ने यथाक्रमेण कथयति तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चैनैकनरकशतसहस्राणि पञ्च चैव यथाक्रमम् ८४००००० । अथ रत्नप्रभादिपृथिवीनां क्रमेण पिण्डस्य प्रमाणं कथयति । पिण्डस्य कोऽर्थः मन्द्रत्वस्य बाहुल्यस्येति । अशीतिसहस्राधिकैकलक्षं तथैव द्वात्रिंशदष्टाविंशतिचतुर्विंशतिपेडशाष्टसहस्रप्रभितानि योजनानि ज्ञातव्यानि । तिर्यग्विस्तारस्तु चतुर्दिंगभागे यद्यपि त्रसनाड्यपेक्षैकरज्जुप्रमाणस्तथापि त्रसरहितबहिर्भागे लोकान्तप्रमाणमिति । तथाचोक्तं “भुवामन्ते स्पृशन्तीनां लोकान्तं सर्वदिन्तु च” । अत्र विस्तारेण तिर्यग्विस्तारपर्यन्तमन्दत्वेन मन्दरावगाहयोजनसहस्रबाहुल्या मध्यमलोके या चित्रा पृथिवी तिष्ठति तस्या अधोभागे पोडशसहस्रबाहुल्यः खरभागस्तिष्ठति । तस्मादप्यधश्चतुरशीतियोजनसहस्रबाहुल्यः पङ्कभागस्तिष्ठति । ततोऽप्यधोभागे अशीतिसहस्रबाहुल्यो अब्बहुलभागस्तिष्ठत्येवं रत्नप्रभा पृथिवी त्रिभेदा ज्ञातव्या । तत्र खरभागोऽसुरकुलं विहाय नवप्रकारभवनवासिदेवानां तथैव रात्मकुलं विहाय सप्तप्रकारव्यन्तरदेवानां आवासा ज्ञातव्या इति । पङ्कभागे पुनरसुराणां रात्मसानां चेति । अब्बहुलभागे नारकास्तिष्ठन्ति ।

तत्र बहुभूमिकप्रासादवदधोऽधः सर्वपृथिवीषु स्वकीयस्वकीयबाहुल्यात् सकाशादध उपरि चैकैकयोजनसहस्रं विहाय मध्यभागे भूमिक्रमेण पटलानि भवन्ति त्रयोदशैकादशनवसप्तपञ्चत्रयेकसंस्त्वानि, तान्येव सर्वसमुदायेन पुनरे-

कोनपञ्चाशत्प्रमितानि । पटलानि कोऽर्थः ? प्रस्तारा इन्द्रका अन्तर्भूमय इति । तत्र रत्नप्रभायां सीमन्तसंज्ञे प्रथमपटलविस्तारे नृलोकवत् यत्संख्येयोजनविस्तारवत् मध्यबिलं तस्येन्द्रकसंज्ञा । तस्यैव चतुर्दिग्विभागे प्रतिदिशां पङ्किरूपेण संख्येयोजनविस्ताराप्येकोनपञ्चाशाश्विलानि । तथैव विदिक् चतुष्टये प्रतिदिशां पङ्किरूपेण यान्यष्टचत्वारिंशाश्विलानि तान्यप्यसंख्यातयोजनविस्ताराणि । तेषामपि श्रेणीबद्धसंज्ञा । दिग्विदिगष्टकान्तरेषु पङ्किरहितत्वेन पुष्पप्रकरवत्कानि चित्संख्येयोजनविस्ताराणि कानिचिद्विसंख्येयोजनविस्ताराणि यानि तिष्ठन्ति तेषां प्रकीर्णकसंज्ञा । इतीन्द्रकश्रेणीबद्धप्रकीर्णकरूपेण त्रिधा नरका भवन्ति । इत्यनेन क्रमेण प्रथम पटलव्याख्यानं विज्ञेयम् । तथैव पूर्वोत्कैकोनपञ्चाशत्पटले व्ययमेव व्याख्यानक्रमः किन्त्वष्टश्रेणिव्येकैकपटलं प्रत्येकैकं हीयते यावत्सप्तमपृथिव्यां चतुर्दिग्भागोच्चेकं बिलं तिष्ठति ॥

रत्नप्रभादिनरकदेहोत्सेधः कण्ठयते प्रथमपटले हस्तत्रयम् ततः क्रमवृद्धिवशान्त्रयोदशपटले सप्तचापानि हस्तत्रयमडगुलष्टकं चेति । ततो द्वितीयपृथिव्यादिषु चरमेन्द्रकेषु द्विगुणद्विगुणे क्रियमाणे सप्तमपृथिव्यां चापशतपञ्चकं भवति । उपरितने नरके य उक्तष्टोत्सेधः सोऽधस्तने नरके विशेषाधिको जघन्यो भवति, तथैव पटलेषु च ज्ञातव्यः । आयुःप्रमाणं कण्ठयते । प्रथमपृथिव्यां प्रथमे पटले जघन्येन दशार्पसहस्राणि तत आगमोत्क्रमवृद्धिवशादन्तपटले सर्वोत्कर्षेणैकसागरोपमम् । ततः परं द्वितीयपृथिव्यादिषु क्रमेण त्रिसप्तदशसप्तदशाबिंशतित्रयस्त्रिंशत्सापरोपममुक्तकष्टजीवितम् । यच्च प्रथमपृथिव्यामुक्तष्टं तद्वृतीयायां सप्तमाधिकं जघन्यं, तथैव पटलेषु च । एवं सप्तमपृथिवीपर्यन्तं ज्ञातव्यम् । स्वशुद्धात्मसंविचित्तिलक्षणिश्चयरत्नयविलक्षणैस्तोत्रमिथ्यात्वदर्शनज्ञानचरित्रैः परिणतानामसंविष्फूच्चेन्द्रियसरलठपक्षिसर्पसिंहस्तीणां क्रमेण रत्नप्रभादिषु षट्पृथिवीषु गमनशक्तिरूपिति सप्तम्यां तु कर्मभूमिजमनुष्याणां मत्स्यानामेव । किञ्च यदि कोऽपि निरन्तरं नरके गच्छति तदा पृथिवीक्रमेणाष्टसप्तपटच्चतुख्यादिसंख्यवारानेव । किन्तु सप्तमनरकदागताः पुनरप्येकवारं तत्रान्यत्र वा नरके गच्छन्तीति नियमः । नरकादागता जीवा बलदेववासुदेवप्रतिवासुदेवचक्रवर्तिसंज्ञा: शलाकापुरुषाः न भवन्ति । चतुर्थफल्कमप्युपसमनरकेभ्यः समागताः क्रमेण तीर्थकरचरमदेहभावसंयतश्रावक्या न भवन्ति । तर्हि किं

भवन्ति ? “गिरयादो गिस्सीरिदो गरतिरएकम्मसणिषपज्जन्तो । गव्वभवे उपज्जदि सत्तमणिरयादुतिरिएव ” ॥

इदानीं नारकदुःखानि कथ्यन्ते । तथा—विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिज-परमात्मतत्त्वसम्यक् श्रद्धानज्ञानानुष्ठानभावनोत्पन्ननिर्विकारपरमानन्दैकलच्छणसु-खामृतरसास्वादरहितैः पञ्चेन्द्रियविषयसुखास्वादलम्पटैर्मिथ्याहृषीजीवैर्यदु-पार्जितं नरकायुनरकगत्यादिपापकर्म तदुदयेन नरके समुत्पद्य पृथिवीचतुष्टये तीव्रोष्णदुःखं, पञ्चम्यां पुनरुपरितनत्रिभागे तीव्रोष्णदुःखमधोमागे तीव्रशीत-दुःखं षष्ठीसप्तम्योरतिशीतोत्पन्नदुःखमनुभवन्ति । तथैव छेदनभेदनक्रचविदा-रण्यन्त्रपीडनशूलारोहणादितीब्रदुःखं सहन्ते । तथा चोक्तं—“अच्छिणि-मीलणमित्त” गत्थि सुहं दुःखमेव अणुबद्धं । गिरये गोरयियाणं अहोगिसं पञ्चमाणणं । ” प्रथमपृथिवीत्रयपर्यन्तमसुरोदीरितं चेति । एवं ज्ञात्वा नारकदुःखविनाशार्थं भेदाभेदरक्षत्रयभावना कर्तव्या । संक्षेपेणाधोलोक-व्याख्यानं ज्ञातव्यम् ॥

अतः परं तिर्यग्लोकः कथ्यते—जम्बूद्रीपादिशुभनामानो द्वीपाः, लवणो-दादिशुभनामानः समुद्रात्र द्विगुणद्विगुणविस्तारेण पूर्वं पूर्वं परिवेष्टय वृत्ताकाराः स्वयम्भूरमणपर्यन्तास्तिर्यग्विस्तारेण विस्तीर्णास्तिष्ठन्ति यतस्तेन कारणेन “तिर्य-ग्लोको भण्यते, मध्यलोकश्च । तथा—तेषु सार्वतृतीयोद्भारसागरोपमलोम-च्छेदप्रमितेष्वसंख्यातद्रीपसमुद्रेषु मध्ये जम्बूद्रीपस्तिष्ठति । स च जम्बूवृक्षोपल-क्षिते मध्यभागस्थितमेरुपर्वतसहितो वृत्ताकारलक्ष्योजनप्रमाणस्तद्विगुण-विष्कम्भेण योजनलक्ष्यद्युप्रमाणेन वृत्ताकारेण वहिर्भागे लवणसमुद्रेण वेष्टितः । सोऽपि लवणसमुद्रस्तद्विगुणविस्तारेण योजनलक्ष्यतुष्टयप्रमाणेन वृत्ताकारेण वहि-र्भागे धातकीखण्डद्रीपेन वेष्टितः । सोऽपि धातकीखण्डद्रीपस्तद्विगुणविस्तारेण योजनाष्टलक्ष्यप्रमाणेन वहिर्भागे कालोदकसमुद्रेण वेष्टितः । सोऽपि कालोदकस-सुदस्तद्विगुणविस्तारेण षोडशयोजनलक्ष्यप्रमाणेन वृत्ताकारेण वहिर्भागे पुष्करद्रीपेन वेष्टितः । इत्यादिद्विगुणद्विगुणविष्कम्भः स्वयम्भूरमणद्रीपस्वयम्भूरमणसमुद्रपर्यन्तो ज्ञातव्यः । यथा जम्बूद्रीपलवणसमुद्रविष्कम्भद्रूयसमुदयाद्योजनलक्ष्यत्रयप्रमि-तात्सकाशाद्भातकीखण्ड एकलक्ष्येणाधिकस्तथैवासंख्येयद्रीपसमुद्रविष्कम्भेण्यः स्वयम्भूरमणसमुद्रविष्कम्भ एकलक्ष्येणाधिको ज्ञातव्यः । एवमुक्तलक्ष्येष्वसंख्ये-

यद्वीपसमुद्रेषु व्यन्तरदेवानां पर्वताद्युपरिगता आवासाः, अधोभूभागगतानि भवनानि, तथैव द्वीपसमुद्रादिगतानि पुराणि च, परमागमोक्तमिन्नलक्षणानि । तथैव खरभागपङ्कभागस्थितप्रतरासंख्येयप्रमाणासंख्येयव्यन्तरदेवावासाः, तथैव द्वासप्तिलक्षाधिककोटिसप्तप्रमितभवनवासिदेवसंबन्धभवनान्यकृत्रिमजिनचैल्यालयसहितानि भवन्ति । एवमतिसंक्षेपेण तिर्यग्लोको व्याख्यातः ॥

अथ तिर्यग्लोकमध्यस्थिते मनुष्यलोको व्याख्यायते— तन्मध्यस्थितजम्बूद्वीपे सप्तक्षेत्राणि भण्यन्ते । दक्षिणदिग्विभागादारभ्य भरतहैमवतहरिविदेह-रम्यकहैरण्यवतैरावतसंज्ञानि सप्त क्षेत्राणि भवन्ति । क्षेत्राणि कोऽर्थः ? वर्षा वंशा जनपदा इत्यर्थः । तेषां क्षेत्राणां विभागकारकाः षट् कुलपर्वताः कथयन्ते— दक्षिणदिग्भागमादीकृत्य हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलस्त्रिमशिखरिसंज्ञा भर-तादिसप्तक्षेत्राणामन्तरेषु पूर्वापरायताः षट् कुलपर्वता भवन्ति । पर्वता इति कोऽर्थः । वर्षधरपर्वताः सीमापर्वता इत्यर्थः । तेषां पर्वतानामुपरि क्रमेण हृदाः कथयन्ते । पद्ममहापद्मातिगिब्छकेशरिमहापुण्डरीकपुण्डरीकसंज्ञा अष्टत्रिमा षट् हृदा भवन्ति । हृदा इति कोऽर्थः ? सरोवराणीत्यर्थः । तेभ्यः पद्मादिष्ठ-हृषेभ्यः सकाशादागमकथितक्रमेण निर्गता याश्चतुर्दश नद्यस्ताः कथयन्ते । तथाहि —हिमवत्पर्वतस्थपद्मनाममहाहृदार्धकोशावगाहकोशार्थाधिकषट्योज-नप्रमाणविस्तारपूर्वतारणद्वारेण निर्गत्य तत्पर्वतस्थैवोपरि पूर्वदिग्विभागेन योज-नशतपञ्चकं गच्छति ततो गङ्गाकूटसमीपे दक्षिणेन व्याघृत्य भूमिस्थकुण्डे पतसि तस्माद् दक्षिणद्वारेण निर्गत्य भरतक्षेत्रमध्यमभागस्थितस्य दीर्घत्वेन पूर्वापरसमुद्रस्थरिणो विजयार्द्धस्य गुहाद्वारेण निर्गत्य तत आर्यखण्डार्द्धभागे पूर्वेण व्याघृत्य प्रथमावगाहापेक्षया दशगुणेन गव्यूतिपञ्चकावगाहेन तथैव प्रथमविष्णम्भापेक्षया दशगुणेन योजनार्द्धसहितद्विष्टियोजनप्रमाणविस्तारेण च पूर्वसमुद्रे प्रविष्टा गङ्गा । तथा गङ्गावत्सिन्धुरपि तस्मादेव हिमवत्पर्वतस्थ-पद्महृदात्पर्वतस्थैवोपरि पञ्चमद्वारेण निर्गत्य पञ्चादक्षिणदिग्विभागेनागत्य विजयार्द्धगुहाद्वारेण निर्गत्यार्थखण्डार्द्धभागे पञ्चमेन व्याघृत्य पञ्चमसमुद्रे प्रविष्टेति । एवं दक्षिणदिग्विभागसमागतगङ्गासिन्धुभ्यां पूर्वापरायतेन विज-यार्द्धपर्वतेन च षट्खण्डीकृतं भरतक्षेत्रम् ॥

अथ महाहिमवत्पर्वतस्थमहापद्महृदादक्षिणदिग्विभागेन हैमवतक्षेत्रमध्ये

समागत्य तत्रस्थनाभिगिरिपर्वतं योजनार्थेनास्पृशन्ती तस्यैवार्थे प्रदक्षिणं कृत्वा रोहित्पूर्वसमुद्रं गता । तथैव हिमवत्पर्वतस्थितपद्महदादुत्तरेणागत्य तमेव नाभिगिरि योजनार्थेनास्पृशन्ती तस्यैवार्धप्रदक्षिणं कृत्वा रोहितास्या पश्चिमसमुद्रं गता । इति रोहिद्रोहितास्यासंज्ञं नदीद्रुन्दू^१ हैमवतसंज्ञजघन्यभोगभूमिक्षेत्रे ज्ञातव्यम् । अथ निषधपर्वतस्थिततिगिब्छनामहदाद्विग्नेनागत्य नाभिगिरिपर्वतं योजनार्थेनास्पृशन्ती तस्यैवार्धप्रदक्षिणं कृत्वा हरित्पूर्वसमुद्रं गता । तथैव महाहिमवत्पर्वतस्थमहापद्मनामहदादुत्तरदिग्विभागेनागत्य तमेव नाभिगिरि योजनार्थेनास्पृशन्ती तस्यैवार्धप्रदक्षिणं कृत्वा हरिकान्ता नाम नदी पश्चिमसमुद्रं गता । इति हरिद्विरिकान्तासंज्ञं नदीद्रुयं हरिसंज्ञमध्यमभोगभूमिक्षेत्रे विज्ञेयम् । अथ नीलपर्वतस्थितकेसरिनामहदाद्विग्नेनागत्योत्तरकुरुसंज्ञोत्कृष्टभूमिक्षेत्रे मध्येन गत्वा मेरुसमीपे गजदन्तपर्वतं भित्वा च प्रदक्षिणेन योजनार्थेन मेरुं विहाय पूर्वमद्रशालवनस्य मध्येन पूर्वविदेहस्य च मध्ये शीतामनदी पूर्वसमुद्रं गता । तथैव निषधपर्वतस्थिततिगिब्छहदादुत्तरदिग्विभागेनागत्य देवकुरुसंज्ञोत्तमभोगभूमिक्षेत्रमध्येन गत्वा मेरुसमीपे गजदन्तपर्वतं भित्वा च प्रदक्षिणेन योजनार्थेन मेरुं विहाय पश्चिममद्रशालवनस्य मध्येन पश्चिमविदेहस्य च मध्येन शीतोदा पश्चिमसमुद्रं गता । एवं शीताशीतोदासंज्ञं नदीद्रुयं विदेहाभिधाने कर्मभूमिक्षेत्रे ज्ञातव्यम् । यत्पूर्व गङ्गासिन्धुनदीद्रुयस्य विभारावगाहप्रमाणं भणितं तदेव क्षेत्रे क्षेत्रे नदीयुगलं प्रति विदेहपर्यन्तं द्विगुणं द्विगुणं ज्ञातव्यम् । अथ गङ्गा चतुर्दशसहस्रपरिवारनदीमहिता, सिन्धुरपि तथा, तद्द्विगुणसंख्यानं रोहिद्रोहितास्याद्रुयम्, ततोऽपि द्विगुणसंख्यानं हरिद्विरिकान्ताद्रुयमिति । तथा षड्विंशत्यधिकयोजनशतपञ्चकमेकोनविंशतिभागीकृतैकयोजनस्य भागषट्कं च यदक्षिणेतरेण कर्मभूमिसंज्ञभरतक्षेत्रस्य विषकम्भप्रमाणं तद्द्विगुणं हिमवत्पर्वते, तस्माद्द्विगुणं हैमवतक्षेत्रे, इत्यादि द्विगुणं द्विगुणं विदेहपर्यन्तं ज्ञातव्यम् । तथा पद्महदो योजनसहस्रायामस्तदर्ढविष्कम्भो दशयोजनावगाहो योजनैकप्रमाणपद्मविष्कम्भस्तस्मान्महापद्मद्विगुणस्तस्मादपि तिगिब्छे द्विगुणं इति ॥

अथ यथा भरते हिमवत्पर्वतात्रिंगतं गङ्गासिन्धुद्रुयं, तथोत्तरे कर्मभूमिसंज्ञैरावतक्षेत्रे शिखरिपर्वतात्रिंगतं रक्तारक्तोदानदीद्रुयम् । यथा च हैमवतसंज्ञे

जघन्यभोगभूमिक्षेत्रे महाहिमवद्धिमवन्नामपर्वतद्वयात्कमेण निर्गतं रोहितरोहि-
तास्यानदीद्वयं, तथोत्तरे हैरण्यवतसंज्ञजघन्यभोगभूमिक्षेत्रे शिखरिसुकिमसंज्ञ-
पर्वतद्वयात्कमेण निर्गतं सुवर्णकूलाख्यकूलानदीद्वयम् । तथैव यथा हरिसंज्ञ-
मध्यमभोगभूमिक्षेत्रे । निषधमहाहिमवन्नामपर्वतद्वयात्कमेण निर्गतं हरिद्वरि-
कान्तानदीद्वयं, तथोत्तरे रम्यकसंज्ञमध्यमभोगभूमिक्षेत्रे रुक्मनीलनामपर्वतद्व-
यात्कमेण निर्गतं नारीनरकान्तानदीद्वयमिति विज्ञेयम् । सुषमसुषमादिषट्काल-
संबन्धिपरमागमोक्तायुरुत्सेधादिसहिता दशसागरेषमकोटिकोटिप्रमितावसर्पिणी
तथोत्सर्पिणी च यथा भरते वर्तते तथैवैरावते च । अयन्तु विशेषः भरतम्ले-
च्छरवण्डेषु विजयार्धनगेषु च चतुर्थकालसमयाद्यन्ततुल्यकालोऽस्ति नापरः ।
किं बहुना यथा खट्वाया एकभागे ज्ञाते द्वितीयभागस्तथैव ज्ञायते तथैव जस्यू-
द्वीपस्य क्षेत्रपर्वतनदीहदादीनां यदेव दक्षिणविभागे व्याख्यानं तदुत्तरेऽपि
विज्ञेयम् ।

अथ देहममत्वमूलभूतमिष्यात्वरागादिविभावरहिते क्वेवलज्ञानदर्शनसुखा-
द्यनन्तगुणसहिते च निजपरमात्मद्रव्ये यथा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रभावनया
कृत्वा विगतदेहा देहरहिताः सन्तो मुनयः प्राचुर्येण यत्र मोक्षं गच्छन्ति स
विदेहो भण्यते । तस्य जम्बूद्वीपस्य मध्यमवर्त्तिनः किमपि विवरणं क्रियते ।
तथथा—नवनवतिसहस्रयोजनोत्सेध एकसहस्रावगाह आदौ भूमितले इशयो-
जनसहस्रप्रवृत्तविस्तार उपर्युपरि पुनरेकादशांशहानिकमेण हीयमानत्वे सति
मस्तके योजनसहस्रविस्तार आगमोक्ताकृत्रिमचैत्यालयदेववनदेवावासाद्यागम-
कथितानेकाश्र्वयसहितो विदेहक्षेत्रमध्ये महामेर्हनाम पर्वतोऽस्ति । स च गजो
जातस्तस्मान्मेरुगजात्सकाशादुत्तरमुखे दन्तद्वयाकारेण यन्निर्गतं पर्वतद्वयं तस्य
गजदन्तद्वयसंज्ञेति, तथोत्तरे भागे नीलपर्वते लग्नं तिष्ठति । तयोर्मध्ये यन्त्रिको-
णाकारक्षेत्रमुत्तमभोगभूमिरूपं तस्योत्तरकुरुसंज्ञा । तस्य च मध्ये मेरोरीशान-
दिग्विभागे शीतानीलपर्वतयोर्मध्ये परमागमवर्णितानायकृत्रिमपार्थिवो जस्यू-
द्वृक्षस्तिष्ठति । तस्या एव शीताया उभयतटे यमलगिरिसंज्ञं पर्वतद्वयं विज्ञेयम् ।
तस्मात्पर्वतद्वयादक्षिणभागे कियन्तमध्यानं गत्वा शीतानदीमध्ये अन्तरान्तरेण
पद्मादिहदपञ्चकमस्ति । तेषां हदानामुभयपाश्वर्योः प्रत्येकं सुवर्णरत्नमयजिन-
गृह मणिषता लोकानुयोगव्याख्यानेन दश दश सुवर्णपर्वता भवन्ति । तथैव

निश्चयव्यवहारलक्ष्याराधकोसमपात्रपरमभक्तिदत्ताहारदानफलेनोत्पन्नानां तिर्थ-
गमनुष्याणां स्वशुद्धात्मभावनोत्पन्ननिर्विकारसदानन्दैकलच्छणसुखामृतरसास्वाद-
विलच्छणस्य । चक्रवर्त्तिभोगसुखादप्यधिकस्य विविधपञ्चेन्द्रियभोगसुखस्य
प्रदायका ज्योतिर्गृहप्रदोपतुर्यभोजनवस्त्रमाल्यभाजनभूषणरागमदोत्पादकरसाङ्ग-
संज्ञा दशप्रकारकल्पवृक्षाः भोगभूमिक्षेत्रं व्याप्य तिष्ठन्तीत्यादिपरमागमोक्तप्रका-
रेणानेकाश्रयाणि ज्ञातव्यानि । तस्मादेव मेरुगजाहच्छिणदिविभागेन गजदन्त-
द्रुयमध्ये देवकुरुसंज्ञमुत्तमभोगभूमिक्षेत्रमुत्तरकुरुवद्विज्ञेयम् ॥

तस्मादेव मेरुपर्वतात्पूर्वस्यां दिशि पूर्वपरेण द्वाविंशतिसहस्रोऽनविष्कम्भं
सर्वेदिकं भद्रशालवनमस्ति । तस्मापूर्वदिग्भागे कर्मभूमिसंज्ञः पूर्वविदेहोऽस्ति ।
तत्र नीलकुलपर्वताहच्छिणभागे शीतानद्या उत्तरभागे मेरोः प्रदक्षिणेन यानि
क्षेत्राणि तिष्ठन्ति तेषां विभागः कथ्यते । तथाहि—मेरोः पूर्वदिशाभागे या
पूर्वभद्रशालवनवेदिका तिष्ठति तस्याः पूर्वदिग्भागे प्रथमं क्षेत्रं भवति, तदनन्तरं
दक्षिणोत्तरायतो वक्षारनामा पर्वतो भवति, तदनन्तरं क्षेत्रं तिष्ठति, ततोऽप्य-
नन्तरं विभङ्गा नदी भवति, ततोऽपि क्षेत्रं, तस्मादपि वक्षारपर्वतस्तिष्ठति, ततश्च
क्षेत्रं, ततोऽपि विभङ्गा नदी, तदनन्तरं क्षेत्रं, ततः परं वक्षारपर्वतोऽस्ति, तद-
नन्तरं क्षेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततश्च क्षेत्रं, ततो वक्षारपर्वतस्ततः क्षेत्रं,
तदनन्तरं पूर्वसमुद्रसमीपे यदेवारण्यं तस्य वेदिका चेति नवभित्तिभिरष्टक्षत्राणि
ज्ञातव्यानि । तेषां क्रमेण नामानि कथ्यन्ते—कच्छा १ सुकच्छा २ महा-
कच्छा ३ कच्छावती ४ आवर्ता ५ लाङ्गोलावर्ता ६ पुष्कला ७ पुष्कलावती
८ चेति । इदानीं क्षेत्रमध्यस्थितनगरीणां नामानि कथ्यन्ते । क्षेमा १ क्षेमपुरी
२ रिष्टा ३ रिष्टपुरी ४ खड्गा ५ मञ्जूषा ६ श्रौपधी ७ पुण्डरीकिणी ८ चेति ॥

अत ऊर्ध्वं शीताया दक्षिणविभागे निषधपर्वतादुत्तरविभागे यान्यष्टक्षे-
त्राणि तानि कथ्यन्ते । तदथा—पूर्वोक्ता या देवारण्यवेदिका तस्याः पश्चिम-
भागे क्षेत्रमस्ति, तदनन्तरं वक्षारपर्वतस्ततः परं क्षेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततश्च
क्षेत्रं, तस्माद्वक्षारपर्वतस्ततश्च क्षेत्रं, ततो विभङ्गा नदी ततः क्षेत्रं, ततो वक्षार-
पर्वतः, ततः क्षेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, तदनन्तरं क्षेत्रं, ततो वक्षारपर्वतस्ततः
क्षेत्रं, ततो मेरुदिग्भागे पूर्वभद्रशालवनवेदिका भवतीति नवभित्तिमध्ये४ष्टौ
क्षेत्राणि ज्ञातव्यानि । इदानीं तेषां क्रमेण नामानि कथ्यन्ते—वच्छा १,

सुवच्छा २, महावच्छा ३, वच्छावती ४, सम्या ५, सम्यका ६, सम्यीया ७, मङ्गलावती ८ चेति । इदार्णीं तन्मध्यस्थितनगरीणां नामानि कथयन्ते— सुसीमा १, कुण्डला २, अपराजिता ३, प्रभाकरी ४, अङ्गा ५, पद्मा ६, शुभा ७, रत्नसंचया ८ चेति, इति पूर्वविदेहन्तेविभागव्याख्यानं समाप्तम् ॥

अथ मेरोः पश्चिमदिग्भागे पूर्वपरद्वाविंशतिसहस्रयोजनविष्कम्भो पश्चिमभद्रशालवनानन्तरं पश्चिमविदेहस्तिष्ठति । तत्र निषधपर्वतादुत्तरविभागे शीतोदानद्या दक्षिणभागे यानि चेत्राणि तेषां विभाग उच्यते । तथाहि—मेरुदिग्भागे या पश्चिमभद्रशालवनवेदिका तिष्ठति तस्याः पश्चिमभागे चेत्रं भवति, ततो दक्षिणाणोत्तरायतो वक्षारपर्वतस्तिष्ठति, तदनन्तरं चेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततश्च चेत्रं, ततो वक्षारपर्वतस्ततः परं चेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततः चेत्रं, ततो वक्षारपर्वतस्ततः चेत्रं, तदनन्तरं पश्चिमसमुद्रसमीपे यद्वतारण्यवनं तिष्ठति तस्य वेदिका चेति नवभित्तिषु मध्येऽष्टौ चेत्राणि भवन्ति । तेषां नामानि कथयन्ते । पद्मा १, सुपद्मा २, महापद्मा ३, पद्मकावती ४, शंखा ५, नलिना ६, कुमुदा ७, सलिला ८ चेति । तन्मध्यस्थितनगरीणां नामानि कथयन्ति— अश्वपुरी १, सिंहपुरी २, महापुरी ३, विजयापुरी ४, अरजापुरी ५, विरजापुरी ६, अशोकापुरी ७, विशोकापुरी ८ चेति ॥

अत ऊर्ध्वं शीतोदाया उत्तरभागे नीलकुलपर्वताहक्षिणे भागे यानि चेत्राणि तिष्ठन्ति तेषां विभागभेदं कथयति । पूर्वभणिता या भूतारण्यवनवेदिका तस्याः पूर्वभागे चेत्रं भवति । तदनन्तरं वक्षारपर्वतस्तदनन्तरं चेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततः चेत्रं, ततो वक्षारपर्वतः, ततश्च चेत्रं, ततश्च विभङ्गा नदी, ततोऽपि चेत्रं, ततो वक्षारपर्वतस्ततः चेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततः चेत्रं, ततश्च वक्षारपर्वतस्ततः चेत्रं, ततो मेरुदिशाभागे पश्चिमभद्रशालवनवेदिका चेति नवभित्तिषु मध्येऽष्टौ चेत्राणि भवन्ति । तेषां क्रमेण नामानि कथयन्ते—वप्रा १, सुवप्रा २, महावप्रा ३, वप्रकावती ४, गन्धा ५, सुगन्धा ६, गन्धिला ७, गन्धमालिनी ८ चेति । तन्मध्यस्थितनगरीणां नामानि कथयन्ते । विजया १, वैजयन्ती २, जयन्ती ३, अपराजिता ४, चक्रपुरी ५, खड्गपुरी ६, अयोध्या ७, अवध्या ८ चेति ॥

अथ भरतचेत्रे यथा गङ्गासिन्युनदीद्वयेन विजयार्धपर्वतेन च म्लेच्छ-

खण्डपञ्चकमार्यखण्डं चेति षट् खण्डानि जातानि । तथैव तेषु द्वात्रिंशत्क्रेत्रेषु
गङ्गासिन्युसमाननदीद्वयेन विजयार्थपर्वतेन च प्रत्येकं षट् खण्डानि ज्ञातव्यानि ।
अयं तु विशेषः । एतेषु सर्वदैव चतुर्थकालादिसमानकालः, उत्कर्षेण पूर्वकोटि-
जीवितं, पञ्चाशत्रायोत्सेधश्चेति विज्ञेयम् । पूर्वप्रमाणं कथयते । “पुवस्स हु
परिमाणं सदरि खलु सदसहस्रकोडीउ । छप्पणं च सहस्रा बोधव्वा वास-
गणनाऽ ॥” इति संचेपेण जम्बूद्वीपव्याख्यानं समाप्तम् ॥

तदनन्तरं यथा सर्वद्वीपेषु सर्वसमुद्रेषु च द्रीपसमुद्रमर्यादाकारिका योजना-
ष्टकोत्सेवावज्रवेदिकस्ति तथा जम्बूद्वीपेऽप्यस्तीति विज्ञेयम् । तद्बहिर्भागे
योजनलक्षद्वयवलयविष्कम्भआगकमथितपोडशसहस्रयोजनजलोत्सेधाद्यनकेका-
श्चर्यसहितो लवणसमुद्रोऽस्ति । तस्मादपि बहिर्भागे योजनलक्षचतुष्टयवलय-
विष्कम्भो धातकीखण्डद्वीपेऽप्ति । तत्र च दक्षिणभागे लवणोदधिकालोदधि-
समुद्रद्वयवेदिकासपर्शी दक्षिणोत्तरायामःसहस्रयोजनविष्कम्भः शतचतुष्टयोत्सेध
इच्चाकारनामपर्वतोऽस्ति । तथोत्तरविभागे लवणोदधिकालोदधि-
पूर्वापरधातकीखण्डद्वयं ज्ञातव्यम् । तत्र पूर्वधातकीखण्डद्वीपमध्ये चतुरशीति-
सहस्रयोजनोत्सेधः सहस्रयोजनावगाहः कुल्लकमेरुस्ति । तथा पश्चिमधातकी-
खण्डेऽपि । यथा जम्बूद्वीपमहामेरौ भरतादिक्षेत्रहिमवदादिपर्वतगङ्गादिमदीपद्मा-
दिहदानां दक्षिणोत्तरेण व्याख्यानं कृतं तथात्र पूर्वधातकीखण्डमेरौ पश्चिम-
धातकीखण्डमेरौ च ज्ञातव्यम् । अत एव जम्बूद्वीपापेक्षया संख्यां प्रति द्विगु-
णानि भवन्ति भरतक्षेत्राणि, न च विस्तारायामापेक्षया । कुलपर्वताः पुनर्वि-
स्तारापेक्षयैव द्विगुणा नत्वायामं प्रति । तत्र धातकीखण्डद्वीपे यथा चक्रस्या-
रास्तथाकाराः कुलपर्वता भवन्ति । यथा चाराणां विवराणि छिद्राणि मध्या-
न्यभ्यन्तरे सङ्कोर्णानि बहिर्भागे विस्तीर्णानि तथा क्षेत्राणि ज्ञातव्यानि ॥

इत्यंभूतं धातकीखण्डपमष्टलक्षयोजनवलयविष्कम्भः कालोदकसमुद्रः
परिवेष्ट्र तिष्ठति । तस्माद्बहिर्भागे योजनलक्षकं गत्वा पुष्करद्वीपस्य वल-
याकारेण चतुर्दिशाभागे मानुषोत्तरनामा पर्वतस्तिष्ठति । तत्र पुष्करार्धेऽपि
धातकीखण्डद्वीपवदक्षिणोत्तरेणोद्वाकारनामपर्वतद्वयं पूर्वापरेण कुल्लकमेरुद्वयं च ।
तथैव भरतादिक्षेत्रविभागश्च बोद्धव्यः । परं किन्तु जम्बूद्वीपभरतादिसंख्या-
पेक्षया भरतक्षेत्रादिद्विगुणत्वं न च धातकीखण्डापेक्षया । कुलपर्वतानां तु

धातकीखण्डकुलपर्वतापेक्षया द्विगुणो विष्कम्भ आयामश्च । उत्सेधप्रमाणं पुनर्दक्षिणभागे विजयार्धपर्वते योजनानि पञ्चविंशतिः, हिमवति पर्वते शतं, महाहिमवति द्विशतं, निष्ठे चतुःशतं, तथोत्तरभागे च । मेससमीपगजदन्तेषु शतपञ्चकं, नदीसमीपे वक्षारेषु चान्त्यनिषधनीलसमीपे चतुःशतं च, शेष-पर्वतानां च मेहं लक्ष्या यदेव जम्बूद्रीपे भणितं तदेवार्धवृतीयद्रीपेषु च विज्ञे-यम् । तथा नामानि च क्षेत्रपर्वतनदीदेशनगरादीनां तान्येव । तथैव क्रोशद्वयो-त्सेधा पञ्चशतधनुर्विस्तारा पद्मरागरक्षमयी वनादीनां वेदिका सर्वत्र समा-नेति । अत्रापि चक्राकारवतपर्वता आरविवरसंस्थानानि क्षेत्राणि ज्ञातव्यानि । मानुषोत्तरपर्वतादभ्यन्तरभाग एव मनुष्यास्तिष्ठन्ति न च वहिर्भागे । तेषां च जघन्यजोवितमन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणम्, उत्क्षेण पल्यत्रयं, मध्ये मध्यमविकल्पा बहवस्था तिरश्चां च । एवमसंख्येयद्रीपसमुद्रविस्तीर्णतिर्यग्लोकमध्ये ऋर्धवृतीय-द्रीपप्रमाणः संक्षेपेण मनुष्यलोके व्याख्यातः ॥

अथ मानुषोत्तरपर्वतसकाशाद्वहिर्भागे स्वयम्भूरमण्ड्रीपार्धं परिक्षिप्य योऽसौ नामेन्द्रनामा पर्वतस्तस्मात्पूर्वभागे ये संख्यातीता द्वीपसमुद्रास्तिष्ठन्ति तेषु यद्यपि व्यन्तरा निरन्तरा इति वचनाद् व्यन्तरदेवावासास्तिष्ठन्ति तथापि पल्यप्रमाणयुग्मां तिरश्चां संबन्धिनी जघन्यमेगाभूमिरिति ज्ञेयम् । नामेन्द्र-पर्वताद्वहिर्भागे स्वयम्भूरमण्ड्रीपार्धं समुद्रे च पुनर्विदेहवत्सर्वदैव कर्मभूमिश्च-तुर्धकालश्च । परं किन्तु मनुष्या न सन्ति । एवमुक्तलक्षणतिर्यग्लोकस्य तद-नन्तरं मध्यमभागवर्त्तिनो मनुष्यलोकस्य च प्रतिपादनेन संक्षेपेण मध्यमलोक-व्याख्यानं समाप्तम् । अथ मनुष्यलोके द्विहीनशतचतुष्टयं तिर्यग्लोके तु नन्दी-श्वरकुण्डलरुचकामिधानद्रीपत्रयेषु क्रमेण द्विपञ्चाशतचतुष्टयसंख्याश्रचा-कुत्रिमाः स्वतन्त्रजिनगृहा ज्ञातव्याः ॥

अत ऊर्ध्वं ज्योतिर्लोकः कष्टयते । तद्यथा—चन्द्रदिश्यग्रहनक्षत्राणि प्रकीर्ण-तारकाश्वेति ज्योतिष्कदेवा: पञ्चविधा भवन्ति । तेषां मध्ये स्माद्भूमितलादुपरि नवत्यधिकसप्तशतयोजनान्याकाशे गत्वा तारकविमानाः सन्ति, ततोऽपि योजन-दशकं गत्वा सूर्यविमानाः, ततः परमशीतियोजनानि गत्वा चन्द्रविमानाः, ततोऽपि त्रैलोक्यसारकथितक्रमेण योजनचतुष्टयं गते अश्विन्यादिनक्षत्रविमानाः, ततः परं योजनचतुष्टयं गत्वा बुधविमानाः, ततः परं योजनत्रयं गत्वा शुक्रवि-

मानाः, ततो योजनत्रये गते बृहस्पतिविमानाः, ततो योजनत्रयानन्तरं मङ्गुल-विमानाः, ततोऽपि योजनत्रयानन्तरं शनैश्चरविमाना इति । तथा चोक्ते “गुरु-दुत्तरसत्तसया दस सीढी चउदुगं तु तिचउकं । तारारविससिरिक्खा बहुभग्व-अंगिरारसणी ॥” ते च ज्योतिष्कदेवा अर्धतृतीयद्वीपेषु निरन्तरं मेरोः प्रद-क्षिणेन परिभ्रमणगतिं कुर्वन्ति । तत्र घटिकाप्रहरदिवसादिरूपः स्थूलव्यवहार-कालः समयनिमिषादिसूक्ष्मव्यवहारकालवत् यद्यप्यनादिनिधनेन समयघटिका-दिविवक्षितविकल्परहितेन कालाणुद्रव्यरूपेण निश्चयकालेनोपादानभूतेन जन्यते तथापि चन्द्रादित्यादिज्योतिष्कदेवविमानगमनागमनेन कुम्भकारेण निमित्तभूतेन मृत्युष्णडोपादानजनितघट इव व्यज्यते प्रकटीक्रियते ज्ञायते तेन कारणेनोपचारेण ज्योतिष्कदेवकृत इत्यभिधीयते । निश्चयकालस्तु तद्रिमानगतिपरिणतेर्वहिरङ्गसह-कारिकारणं भवति कुम्भकारचक्रभ्रमणस्याधस्तनशिलावदिति ॥

इदानीमर्धतृतीयद्वीपेषु चन्द्रादित्यसंख्या कथ्यते । तथाहि—जम्बूद्वीपे चन्द्र-द्वयं सूर्यद्वयं च, लवणोदे चतुष्टयं, धातकीखण्डद्वीपे द्वादश चन्द्रादित्याश्च, कालोदकसमुद्रे द्विचत्वारिंशचन्द्रादित्याश्च, पुष्करार्थे द्वीपे द्वासप्तिचन्द्रादि-त्याश्चेति । ततःपरं भरतैरावतस्थितजम्बूद्वीपचन्द्रसूर्ययोः किमपि विवरणं क्रियते । तद्यथा—जम्बूद्वीपाभ्यन्तरे योजनानामशीतिशतं बहिर्भागे लवणस-मुद्रसंबन्धे त्रिंशदधिकशतत्रयमिति समुदायेन दशोत्तरयोजनशतपञ्चकं चारत्तेवं भण्यते तच्चन्द्रादित्ययोरेकमेव । तत्र भरतेन बहिर्भागे तस्मिंश्चारक्षेत्रे सूर्यस्य चतुरशीतिशतसंख्या मार्गा भवन्ति, चन्द्रस्य पञ्चदशैव । तत्र जम्बूद्वीपाभ्यन्तरे कर्कटसङ्क्रान्तिदिने दक्षिणायानग्रामभ्ये निषधपर्वतस्योपरि प्रथममार्गे सूर्यः प्रथमोदयं करोति । यत्र सूर्यविमानस्थं निर्देषिपरमात्मनो जिनेश्वरस्याकृत्रिमं जिनविम्बं प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा अयोध्यानगरीस्थितो निर्मलसम्यक्त्वानुरागेण भरतचक्री पुष्पाङ्गजलिमुत्क्षप्यार्थं ददातीति । तन्मार्गस्थितभरतक्षेत्रादित्यस्यैरावतादित्येन सह तथापि चन्द्रस्य चन्द्रेण सह यदन्तरं भवति तद्रिषेणागमतो ज्ञातव्यम् ॥

अथ “ सदभिस भरणी अहा सादी असलेस जेटुमवरवरा । रोहिणिवि-सहपुणव्यसु तिउत्तरा मजिममा सेसा । ” इति गाथाकथितक्रमेण यानि जघन्योत्कृष्टमध्यनक्षत्राणि तेषु मध्ये कस्मिन्नक्षत्रे क्रियन्ति दिनान्यादित्यस्तिष्ठ-तीति । “ ईदु द्वी दो रिक्खा सत्तट्टियपंचगग्यणखंडहिया । अहियहिदरिक्ख-

खंडा इन्दुरविग्रतथण्णमुहन्ता । ” इत्यनेन गाथासूत्रेणागमकथितक्रमेण पृथक्-
पृथगानीय मेलापके कृते सति षडधिकषष्ठियुतत्रिशतसंख्यदिनानि भवन्ति ।
तस्य दिनसमूहार्धस्य यदा द्वीपाभ्यन्तरादक्षिणेन बहिर्भागेषु दिनकरो गच्छति
तदा दक्षिणायानसंज्ञा; यदा पुनः समुद्रात्सकाशादुत्तरेणाभ्यन्तरमार्गेषु समायाति
तदोत्तरायणसंज्ञेति । तत्र यदा द्वीपाभ्यन्तरे प्रथममार्गपरिधौ कर्कटसंक्रान्तिदिने
दक्षिणायनप्रारम्भे तिष्ठत्यादित्यस्तदा चतुर्णवतिसहस्रपञ्चविंशत्यधिकपञ्चयोजन-
शतप्रमाणे उत्कर्षेणादित्यविमानस्य पूर्वापरेणातपविस्तारो ज्ञेयः । तत्र पुनरष्टाद-
शमुहूर्तेंदिवसो भवति द्वादशमुहूर्तं रात्रिरिति । ततः क्रमेणातपहानौ सत्यां
मुहूर्तद्वयस्यैकषष्ठिभागीकृतरूपैको भागो दिवसमध्ये दिनं प्रति हीयते यावल्लवण-
समुद्रेऽवसानमार्गे माघमासे मकरसंक्रान्तावुत्तरायणदिवसे त्रिषष्ठिसहस्राधिक-
षोडशयोजनप्रमाणो जवन्येनादित्यविमानस्य पूर्वापरेणातपविस्तारो भवति ।
तथैव द्वादशमुहूर्तेंदिवसो भवत्यष्टादशमुहूर्तं रात्रिरचेति । शेषं विशेष व्याख्यानं
लोकविभागादौ विज्ञेयम् ।

ये तु मनुष्यन्तेत्राद्विर्भागे ज्योतिष्कविमानास्तेषां चलनं नास्ति । ते च
मानुषोत्तरपर्वताद्विर्भागे पञ्चाशतसहस्राणि योजनानां गत्वा वलयाकारं पङ्कि-
क्रमेण पूर्वक्षेत्रं परिवेष्टय तिष्ठन्ति । तत्र प्रथमवलये चतुश्चत्वारिंशदधिकशतप्र-
माणाशचन्द्रास्तथादित्याश्चान्तरान्तरेण तिष्ठन्ति । ततः परं योजनलक्षे लक्षे
गते तेनैव क्रमेण वलयं भवति । अत्यन्तु विशेषः—वलये वलये चन्द्रचतुष्टयं
सूर्यचतुष्टयं च वर्धते यावत्पुष्करार्धबहिर्भागे वलयाष्टकमिति । ततः पुष्करसमु-
द्रप्रवेशे वेदिकायाः सकाशद्वित्पञ्चाशतसहस्रप्रभितयोजनानि जलमध्ये प्रविश्य
यत्पूर्वं चत्वारिंशदधिकशतप्रमाणं प्रथमवलयं व्याख्यातं तस्माद्विगुणसंख्यानं
प्रथमवलयं भवति । तदनन्तरं पूर्ववद्योजनलक्षे लक्षे गते वलयं भवति चन्द्रच-
तुष्टयस्य सूर्यचतुष्टयस्य च वृद्धिरत्यनेनैव क्रमेण स्वयम्भूरमणसमुद्रविर्भागवेदि-
कापर्यन्तं ज्योतिष्कदेवानामवस्थानं वोद्धव्यम् । एते च प्रतरासंख्येयभागप्रभिता
असंख्येया ज्योतिष्कविमाना अकृत्रिमसुवर्णमयरत्नमयजिनचैत्यालयमण्डिता
ज्ञातव्याः । इति संक्षेपेण ज्योतिष्कलोकव्याख्यानं समाप्तम् ॥

अथानन्तरमूर्ध्वलोकः कश्यते । तथाहि सौधमैशानसनकुमारमाहेन्द्रब्रह्म-
ब्रह्मोत्तरलान्तवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारानतप्राणतारणाच्युतसंज्ञाः षो-

दश स्वर्गास्ततोऽपि नव ग्रैवेयकसंज्ञास्ततश्च नवानुदिशसंज्ञां नवविमानसंख्यमेक-
पटलं ततोऽपि पञ्चानुत्तरसंज्ञां पञ्चविमानसंख्यमेकपटलं चेत्युक्तकमेणोपर्युपरि
वैमानिकदेवास्तिष्ठन्तीति वार्तिकं सङ् प्रहवाक्यं समुदायकथनमिति यावत् ।
आदिभव्यान्तेषु द्वादशाष्टचतुर्योजनवृत्तविष्कम्भा चत्वारिंशत्रमितयोजनेत्सेधा
या मेरुचूलिका तिष्ठति तस्योपरि कुरुभूमिजमर्त्यवालाग्रान्तरितः पुनर्बृजुवि-
मानमस्ति । तदादिं कृत्वा चूलिकासहितलक्ष्योजनप्रमाणं मेरुस्त्सेधमानमद्वाधि-
कैकरज्जुप्रमाणं यदाकाशचेत्रं तत्पर्यन्तं सौधमैशानसंज्ञां स्वर्गयुगलं तिष्ठति ।
ततः परमद्वाधिकैकरज्जुपर्यन्तं सनत्कुमारमाहेन्द्रसंज्ञां स्वर्गयुगलं भवति, तस्मा-
दद्वरज्जुप्रमाणाकाशपर्यन्तं ब्रह्मब्रह्मोत्तराभिधानं स्वर्गयुगलमस्ति, ततोऽप्यद्वरज्जु-
पर्यन्तं लान्तवकापिष्ठनामस्वर्गयुगलमस्ति, ततश्चाद्वरज्जुपर्यन्तं शुक्रमहाशुक्राभि-
धानं स्वर्गद्वयं ज्ञातव्यम्, तदनन्तरमद्वरज्जुपर्यन्तं शतारसहस्रारसंज्ञां स्वर्गयुगलं
भवति, ततोऽप्यद्वरज्जुपर्यन्तमानतप्राणतनामस्वर्गयुगलं, ततः परमद्वरज्जुपर्यन्त-
माकाशं यावदारणाच्युताभिधानं स्वर्गद्वयं ज्ञातव्यमिति । तत्र प्रथमयुगलद्वये
स्वकीयस्वकीयस्वर्गानामानश्वत्वार इन्द्रा विज्ञेयाः, मध्ययुगलचतुष्टये पुनः
स्वकीयस्वकीयप्रथमस्वर्गाभिधान एकैक एवेन्द्रो भवति, उपरितनयुगलद्वये ऽपि
स्वकीयस्वकीयस्वर्गानामानश्वत्वार इन्द्रा भवन्तीति समुदायेन षोडशस्वर्गेषु द्वाद-
शेन्द्रा ज्ञातव्याः । षोडशस्वर्गादूर्ध्वमेकरज्जुमध्ये नवग्रैवेयकनवानुदिशपञ्चानुत्त-
रविमानवासिदेवास्तिष्ठन्ति । ततः परं तत्रैव द्वादशयोजनेषु गतेष्वष्टयोजनवा-
हुल्या मनुष्यलोकवत्पञ्चाधिकचत्वारिंशत्स्त्रयोजनविस्तारा मोक्षशिला भवति ।
तस्योपरि घनोद्धधिधनवाततनुवातत्रयमस्ति । तत्र तनुवातमध्ये लोकान्ते केवल-
ज्ञानाद्यनन्तरगुणसहिताः सिद्धास्तिष्ठन्ति ॥

इदानीं स्वर्गपटलसंख्या कथयते—सौधमैशानयोरेकत्रिंशत्, सनत्कुमार-
माहेन्द्रयोः सप्त, ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोश्वत्वारि, लान्तवकापिष्ठयोर्द्वयम्, शुक्रमहा-
शुक्रयोः पटलमेकम्, शतारसहस्रारयोरेकम्, आनतप्राणतयोख्यम्, आर-
णाच्युतयोख्यमिति । नवसु ग्रैवेयकेषु नवकं, नवानुदिशेषु पुनरेकं, पञ्चानुत्त-
रेषु चैकमिति समुदायेनोपर्युपरि त्रिष्ठिपटलानि ज्ञातव्यानि । तथा चोक्तं
“इगतीससन्तचत्तारिदेणिणाएकोक्तकचतुकप्ते । तितियएकोकिंदयणामा उहु
आदि तेवट्टी ॥”

अतः परं प्रथमपटलव्याख्यानं क्रियते । ऋजु विमानं यदुक्तं पूर्वं मेरु-
चूलिकाया उपरि तस्य मनुष्यक्षेत्रप्रमाणविस्तारस्येन्द्रकसंज्ञा । तस्य चतुर्दिग्भागे-
च्छसंख्येयोजनविस्ताराणि पङ्किरूपेण सर्वदीपसमुद्रेषूपरि प्रतिदिशं यानि
त्रिष्ठिविमानानि तिष्ठन्ति तेषां श्रेणीबद्धसंज्ञा । यानि च पङ्किरहितपुष्पप्रकर-
वद्विदिक्चतुष्टये तिष्ठन्ति तेषां संख्येयासंख्येयोजनविस्ताराणां प्रकीर्णक-
संज्ञेति समुदायेन प्रथमपटलक्षणं ज्ञातव्यम् । तत्र पूर्वापरदक्षिणश्रेणित्रय-
विमानानि । तन्मध्ये विदिगद्वयविमानानि च सौधर्मसंबन्धीनि भवन्ति, शेष-
विदिगद्वयविमानानि च पुनरीशानसंबन्धीनि । अस्मात्पटलादुपरि जिनदृष्टमानेन
संख्येयान्यसंख्येयानि योजनानि गत्वा तेनैव क्रमेण द्वितीयादिपटलानि
भवन्ति । अयं च विशेषः—श्रेणीचतुष्टये पटले पटले प्रतिदिशमैकैविमानं
हीयते यावत्यच्चानुत्तरपटले चतुर्दिव्वैकैविमानं तिष्ठति । एते सौधर्मादिवि-
मानाश्चतुरशीतिलक्षसमनवितिसहस्रत्रयोविंशतिप्रमिता अक्षत्रिमसुवर्णमयजिन-
गुहमणिडता ज्ञातव्या इति ॥

अथ देवानामायुःप्रमाणं कर्षयते । भवनवासिषु जघन्येन दशवर्षसह-
स्राणि, उत्कर्षेण पुनरसुरकुमारेषु सागरोपमम्, नागकुमारेषु पल्यत्रयं, सुपर्णे
सार्धद्वयं; द्वोपकुमारे द्रव्यं, शेषकुलपटके सार्धपल्यमिति । व्यन्तरे जघन्येन
दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण पल्यमधिकमिति । ज्योतिष्कदेवे जघन्येन पल्याष्टम-
विमागः, उत्कर्षेण चन्द्रे लक्षवर्धाधिकं पल्यं, सूर्ये सहस्राधिकं पल्यं, शेषज्योति-
ष्कदेवानामागमानुसारेणेति । अथ सौधर्मेशानयोर्जघन्येन साधिकपल्यं,
उत्कर्षेण साधिकसागरोपमद्वयं, सनत्कुमारमाहेन्द्रयोः साधिकसागरोपम-
सम्पर्कं, ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोः साधिकसागरोपमदशकं, लान्तवकापिष्ठयोः साधि-
कानि चतुर्दशसागरोपमानि, शुक्रमहाशुक्रयोः षोडश साधिकानि, शतारसह-
स्रायोरष्टादश साधिकानि, आनतप्राणतयोर्विर्शतिरेव, आरणाच्युतयोर्द्विंश-
तिरिति । अतः परमच्युतादूर्ध्वं कल्पातीतनवप्रेवैयकेषु द्वाविंशतिसागरोपम-
प्रमाणादूर्ध्वमैकैकसागरोपमे वर्धमाने सत्येकत्रिंशत्सागरोपमान्यवसानवग्रै-
वेयके भवन्ति । नवानुदिशपटले द्वात्रिंशत्, पञ्चानुत्तरपटले त्रयत्रिंशत्,
उत्कृष्टायुःप्रमाणं ज्ञातव्यम् । तदायुः सौधर्मादिषु स्वर्णेषु यदुक्तुष्टं तत्परस्मिन्

परस्मिन् स्वर्गे सर्वार्थसिद्धिं विहाय जघन्यं चेति । शेषं विशेषव्याख्यानं त्रिलोकसारादौ बोद्धव्यम् ॥

किञ्च आदिमध्यान्तमुक्ते शुद्धबुद्धैकस्वभावे परमात्मनि सकलविमलकेवल-ज्ञानलोचनेनादर्शे विम्बानीव शुद्धात्मादिपदार्था लोकयन्ते दृश्यन्ते ज्ञायन्ते परिच्छिद्यन्ते यतस्तेन कारणेन स एव निश्चयलोकस्तस्मिन्निश्चयलोकाख्ये स्वकीयशुद्ध-परमात्मनि अवलोकनं वा स निश्चयलोकः । “सम्मान्यो य तिलेस्सा इंदिय-वसदा य अत्तरुदाणि । गणां च दुष्प्रज्ञतं मोहो पावप्पदो होदि ।” इति गाथोदितविभावपरिणाममादिं कृत्वा समस्तशुभाशुभसंकल्पविकल्पत्यागेन निज-शुद्धात्मभावनोत्पन्नपरमाहृदैकसुखामृतरसास्वादानुभवनेन च या भावना सैव निश्चयलोकानुप्रेक्षा । शेषा पुनर्व्यवहारेण्टेवं संक्षेपेण लोकानुप्रेक्षाव्याख्यानं समाप्तम् ॥

अथ दुर्लभानुप्रेक्षां कथयति । तथाहि एकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियसंज्ञिपर्याप्तमनुष्यदेशकुलरूपेन्द्रियपटुत्वनिर्व्याध्यायुष्कवरुद्धिसद्धर्मश्रवणगृहणाधारणश्रद्धानसंयमविषयमुखव्यावर्तनक्रोधादिकषायनिवर्तनेषु परं परं दुर्लभेषु कथंचित्काकतालीयकन्यायेन लब्धेष्वपि तल्लविधरूपवोधे फलभूतस्वशुद्धात्मसंवित्त्यात्मकनिर्मलधर्मध्यानशुकुध्यानरूपः परमसमाधिर्दुर्लभः । कस्मादिति चेत्तत्रतिवन्धकमिश्यात्वविषयकथायनिदानवन्धादिविभावपरिणामानां प्रबलत्वादिति । तस्मात्स एव निरन्तरं भावनीयः । तद्वावनारहितानां पुनरपि संसारे पतनमिति । तथा चोक्तम्—“इतिदुर्लभरूपां बोधिं लब्ध्वा यदिप्रमादी स्यात् । संसृतिभीमारण्ये भ्रमति वराको नरः सुचिरम् ।” पुनश्चोक्तं मनुष्यभवदुर्लभत्वम्—“अशुभपरिणामबहुलता लोकस्य विपुलता महामहती । योनिविपुलता च कुरुते सुदुर्लभां मानुषीं योनिम् ।” बोधिसमाधिलक्षणं कथयते—सम्यगदर्शनज्ञानचारित्राणामप्राप्तप्राप्तं बोधिस्तेषामेव निर्विघ्नेन भवान्तरप्राप्तं समाधिरिति । एवं संक्षेपेण दुर्लभानुप्रेक्षा समाप्ता ।

अथ धर्मानुप्रेक्षां कथयति । तद्यथा—संसारे पतनं जीवमुदृत्य नागेन्द्रनरेन्द्रदेवेन्द्रादिवन्द्ये अव्यावाधानन्तसुखाद्यनन्तगुणलक्षणे मोक्षपदे धरतीति धर्मः । तस्य च भेदाः कथयन्ते—अहिंसालक्षणः सागारानगारलक्षणो वा उत्तमक्षमादिलक्षणो वा निश्चयव्यवहारलक्षणात्मको वा शुद्धात्मसंवित्त्यात्मकमोहक्षोभ-

रहितात्मपरिणामो वा धर्मः । अस्य धर्मस्यालाभेऽतीतानन्तकाले “णिच्चेदरधार्ष-
सत्तय तरुदस वियलेदियासु छब्बेव । सुरणिरयतिरियचउरो चउदस मण्येसु
सदसहस्सा । ” इति गाथाकथितचतुरशीतियोनिलक्षेषु मध्ये परमस्वास्थ्य-
भावनोत्पन्ननिर्व्याकुलपारमार्थिकसुखविलक्षणानि पञ्चेन्द्रियसुखाभिलाषजनि-
तव्याकुलत्वोत्पादकानि दुःखानि सहमानः सन् ऋमितोऽयं जीवो यदा पुनरेवं-
गुणविशिष्टस्य धर्मस्य लाभो भवति तदा राजाधिराजमहाराजाद्वामाण्डलिक-
महामाण्डलिकवलदेववासुदेवकामदेवसकलचक्रवर्त्तिदेवेन्द्रगणं धरदेवतीर्थकरपर-
मदेवप्रथमकल्याणत्रयपर्यन्तं विविधाभ्युदयसुखं प्राप्य पश्चादभेदरत्नत्रयभावना-
बलेनाक्षयानन्तसुखादिगुणस्पदमहत्पदं सिद्धपदं च लभते । तेन कारणेन धर्म
एव परमरसरसायनं निधिनिधानं कल्पवृक्षः कामधेनुश्चिन्तामणिरिति । किं वहुना
ये जिनेश्वरप्रणीतं धर्मं प्राप्य हृष्टमतयो जातास्त एव धन्याः । तथाचोक्तम्—“धन्या
ये प्रतिबुद्धा धर्मं खलु जिनवरैः समुपदिष्टे । ये प्रतिपन्ना धर्मं स्वभावनोपस्थि-
तमनीषाः । ” इति संक्षेपेण धर्मानुप्रेक्षा समाप्ता ॥

इत्युक्तलक्षणा अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुचित्वाक्षवसंवरनिर्जरालो-
कवेधिदुर्लभधर्मतत्त्वानुचिन्तनसंज्ञा निरास्वस्वशुद्धात्मतत्त्वपरिणतिरूपस्य संव-
रस्य कारणभूता द्वादशानुप्रेक्षा: समाप्ताः ॥

अथ परीषहजयः कथयते—क्षुतिपासाशीतोष्णादंशमशकनाश्यारतिखीच-
र्यानिषद्याशरण्याक्रोशवधयाचनालाभरोगतुणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रक्षाङ्गानदर्श-
नानीति द्राविंशतिपरीषहा विज्ञेयाः । तेषां क्षुधादिवेदनानां तीव्रोदयेऽपि
सुखदुःखजीवितमरणलाभालाभनिन्दाप्रशासादिसमतारूपपरमसामायिकेन नव-
तरशुभाशुभकर्मसंवरणचिरन्तनशुभाशुभकर्मनिर्जरणसमर्थेनायं निजपरमात्म-
भावनासंजातनिर्विकारनित्यानन्दलक्षणसुखामृतसंवित्तेरचलनं स परीषह-
जय इति ॥

अथ चारित्रं कथयति । शुद्धोपयोगलक्षणनिश्चयरत्नत्रयपरिणते स्वशुद्धात्म-
स्वरूपं चरणभवस्थानं चारित्रम् । तत्र तारतम्यभेदेन पञ्चविधम् । तथाहि—
सर्वे जीवाः क्वेलज्ञानमया इति भावनारूपेण समतालक्षणं सामायिकम्,
अथवा परमस्वास्थ्यबलेन युगपत्समस्तशुभाशुभसङ्कल्पविकल्पत्यागरूपसमाधि-
लक्षणं वा, निर्विकारस्वसंवित्तिबलेन रागद्वेषपरिहाररूपं वा, स्वशुद्धात्मानुभू-

तिवलेनात्तरौद्रपरित्यागरूपं वा, समस्तसुखदुष्काषिद्भ्यस्यरूपं वेति । अथ छेदो-पस्थापनं कथयति—यदा युगपत्समस्तविकल्पत्यागरूपे परमसामायिके स्थातु-मशक्तोऽयं जीवस्तदा समस्तहिंसानुत्सेयाब्रह्मप्रिहेभ्यो विरतिर्वतमित्यनेन पञ्चप्रकारविकल्पभेदेन ब्रतच्छेदेन रागादिविकल्परूपसावद्येभ्यो निवर्त्य निजशुद्धात्मन्यात्मानमुपस्थापयतीति छेदोपस्थापनम् । अथवा छेदे ब्रतखण्डे सति निर्विकारसंवित्तिरूपनिश्चयप्रायश्चित्तेन तत्साधकबहिरङ्गव्यवहारप्रायश्चित्तेन वा स्वात्मन्युपस्थापनं छेदोपस्थापनमिति । अथ परिहारविशुद्धिं कथयति—“तीसं वासा जन्मे वासपहुत्तं च तित्यरम्भूले । पचक्षत्वाणं पठिदो संभूण-दुगगऊपविहारो । ” इति गाथाकथितक्रमेण मिथ्यात्वरागादिविकल्पमलानां प्रत्याख्यानेन परिहारेण विशेषेण स्वात्मनः शुद्धिर्नैर्मल्यं परिहारविशुद्धिश्चारित्रमिति । अथ सूक्ष्मसाम्परायचारित्रं कथयति । सूक्ष्मातीन्द्रियनिजशुद्धात्म-संवित्तिवलेन सूक्ष्मलोभाभिधानसाम्परायस्य कषायस्य यत्र निरवशेषोपशमनं च्छपणं वा तत्सूक्ष्मसाम्परायचारित्रमिति । अथ यथाख्यातचारित्रं कथयति—यथा सहजशुद्धस्वभावत्वेन निष्कषायमात्मस्वरूपं तथैवाख्यातं कथितं यथाख्यातचारित्रमिति ॥

इदानीं सामायिकादिचारित्रपञ्चकस्य गुणस्थानस्वामित्वं कथयति । प्रमत्ताप्रमत्तापूर्वानिवृत्तिसंज्ञगुणस्थानचतुष्टये सामायिकचारित्रं भवति छेदोपस्थापनवच, परिहारविशुद्धिस्तु प्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थानद्वये, सूक्ष्मसांपरायचारित्रं पुनरेकस्मिन्नेव सूक्ष्मसाम्परायगुणस्थाने, यथाख्यातचारित्रमुपशमन्तकषाय-क्षीणकषायसयोगिजिनायोगिजिनाभिधानगुणस्थानचतुष्टये भवतीति । अथ संयमप्रतिपक्षं कथयति संयमासंयमसंज्ञं दार्शनिकाद्यैकादशभेदमित्रं देशचारित्रेकस्मिन्नेव पञ्चमगुणस्थाने ज्ञातव्यम् । असंयमस्तु मिथ्यादृष्टिसासादनमित्राविरतसम्यग्दृष्टिसंज्ञगुणस्थानचतुष्टये भवति । इति चारित्रव्याख्यानं समाप्तम् ॥

एवं ब्रतसमितिगुमिधर्मद्वादशानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्राणां भावसंवरकारणमूलानां यद्व्याख्यानं कृतं, तत्र निश्चयरत्नत्रयसाधकव्यवहारलत्रय-रूपस्य शुभोपयोगस्य प्रतिपादकानि यानि वाक्यानि तानि पापास्त्रवसंवरकारणानि ज्ञातव्यानि । यानि तु व्यवहारलत्रयसाध्यस्य शुद्धोपयोगलक्षण-

निश्चयरक्तत्रयस्य प्रतिपादकानि तानि पुण्यपापद्रव्यसंवरकारणानि भवन्तीति
ज्ञातव्यम् । अत्राह सोमनामराजश्रेष्ठो । भगवन्नेतेषु ब्रतादिसंवरकारणेषु मध्ये
संवरानुप्रेक्षैव सारभूता, सा चैव संवरं करिष्यति किं विशेषप्रपञ्चेनेति ।
भगवानाह—त्रिगुप्तिलक्षणनिर्विकल्पसमाधिस्थानां यतीनां तथैव पूर्यते तत्रा-
समर्थानां पुनर्वहुप्रकारेण संवरप्रतिभूतो मोहो विजूम्भते तेन कारणेन ब्रतादि-
विस्तरं कथयन्त्याचार्याः ॥३५॥ “असिदिसदं किरियाणं अक्षिरियाणं तु होइ
चुलसीदी । सत्तठी अण्णाणी वेणाइया हुंति वत्तीसा । जोगा पयडिप-
देसा ठिदिअणुभागा कसायदा हुंति । अपरिणिदुच्छन्नेषु यबंधठिठदिकारणं
नन्ति ।” एवं संवरतत्त्वव्याख्याने सूत्रद्रव्येन तृतीयं स्थलं गतम् ॥

अथ सम्यग्दृष्टिजीवस्य संवरपूर्वकं निर्जरातत्त्वं कथयति ।

व्याख्या । ‘णेया’ इत्यादिव्याख्यानं कियेत—“‘णेया’ ज्ञातव्या का
“णिजरा” भावनिर्जरा । सा का निर्विकारपरमचैतन्यचिच्छमत्कारानुभूतिसञ्चा-
तसहजानन्दस्वभावसुखाभूतरसास्वादरूपो भाव इत्यध्याहारः । “जेण भावेण”
येन भावेन जीवपरिणामेन किं भवति “सङ्डदि” विशीर्यते पतति गलति
विनशयति किं कर्तु “कम्मपुगालं” कर्मारिविच्चंसकस्कीयशुद्धात्मनो विल-
क्षणं कर्मपुद्गलद्रव्यं कथंभूतं “भुत्तरसं” स्वोदयकालं प्राप्य सांसारिकसुख-
दुःखरूपेण भुत्तरसं दत्तफलं केन कारणभूतेन गलति “जह कालेण” स्वकाल-
पन्थमानाम्रफलवत्सविपाकनिर्जरापेक्षया, अभ्यन्तरे निजशुद्धात्मसंवित्तिपरि-
णामस्य बहिरङ्गसहकारिकारणभूतेन काललघिसंज्ञेन यथाकालेन न केवलं
यथाकालेन “तवेण य” अकालपन्थमानानामाम्रादिफलवदविपाकनिर्जरापेक्षया
अभ्यन्तरेण समस्तपरद्रव्येच्छानिरोधलक्षणेन बहिरङ्गान्तस्तत्त्वसंवित्तिसाधक-
संभूतेनानशनादिद्रादशविधेन तपसा चेति “तस्सङ्डणं” कर्मणो गलनं यच्च सा
द्रव्यनिर्जरा । ननु पूर्वं यदुक्तं ‘सङ्डदि’ तेनैव द्रव्यनिर्जरा लब्धा पुनरपि सङ्डनं
किमर्थं भणितम् ? तत्रोत्तरं—तेन सङ्डदिशब्देन निर्मलात्मानुभूतिग्रहणभाव-
निर्जराभिधानपरिणामस्य सामर्थ्यमुक्तं न च द्रव्यनिर्जरेति । “इदि” इति
द्रव्यभावरूपेण निर्जरा द्विविधा भवति ॥

अत्राह शिष्यः—सविपाकनिर्जरा नरकादिगतिष्वज्ञानिनामपि दृश्यते
सद्गानिनामेवेति नियमो नास्ति । तत्रोत्तरं—अत्रैव मोक्षकारणं या संवर-

पूर्विका निर्जरा सैव प्राह्णा । या पुनरज्ञानिनां निर्जरा सा गजस्नानवन्निष्फला । यतः स्तोकं कर्म निर्जरयति बहुतरं बध्नाति तेन कारणेन सा न प्राह्णा । यातु सरागसद्दृष्टेनां निर्जरा सा यद्यप्यशुभकर्मविनाशं करोति तथापि संसारस्थितिं स्तोकां कुरुते । तद्वे तीर्थकरप्रकृत्यादिविशिष्टपुण्यबन्धकारणं भवति पारम्पर्येण मुक्तिकारणं चेति । वीतरागसद्दृष्टीनां पुनः पुण्यपद्मद्वयविनाशे तद्वेऽपि मुक्तिकारणमिति । उक्तं च श्रीकृन्दकुन्दाचार्यदेवैः “जं अपणाणी कर्मं खवेदि भवसदसहस्रकोडोहिं । तं णाणी तिहिं गुत्तो खवेदि उस्सासमित्तेण । ” कश्चिदाह- सद्दृष्टीनां वीतरागविशेषणं किमर्थं रागादयो हेया मदीया न भवन्तीति भेदविज्ञाने जाते सति रागानुभवेऽपि ज्ञानमात्रेण मोक्षो भवतीति । तत्र परिहारः । अन्धकारे पुरुषद्वयम् एकः प्रदीपहस्तस्तिष्ठति । अन्यः पुनरेकः प्रदीपरहितस्तिष्ठति । स च कूपे पतनं सर्पादिकं वा न जानाति तस्य विनाशो देषो नास्ति । यस्तु प्रदीपहस्तस्तस्य कूपपतनादिविनाशो प्रदीपफलं नास्ति । यस्तु कूपपतनादिकं त्यजति तस्य प्रदीपफलमस्ति । तथा कोऽपि रागादयो हेया मदीया न भवन्तीति भेदविज्ञानं न जानाति स कर्मणा बध्यते तावत्, अन्यः कोऽपि रागादिभेदविज्ञाने जातेऽपि यावतांशेन रागादिकमनुभवति तावतांशेन सोऽपि बध्यत एव, तस्यापि रागादिभेदविज्ञानफलं नास्ति । यस्तु रागादिभेदविज्ञाने जाते सति रागादिकं त्यजति तस्य भेदविज्ञानफलमस्तीति ज्ञातव्यम् । तथा चोक्तं—“चक्षुस्स दंसणस्स य सारो सप्पादिदोसपरिहारो । चक्रवू होदि णिरत्यं दट्टण विलेपडंतस्स” ॥ ३६ ॥ एवं निर्जराव्याख्याने सूत्रेणैकेन चतुर्थस्थलं गतम् ।

अथ मोक्षतत्त्वमावेदयति ।

व्याख्या । यद्यपि सामान्येन निरवशेषनिराकृतकर्ममलकलङ्कस्याशरीरस्यात्मन आत्मन्तिकस्वाभाविकाचिन्त्याद्गुतानुपमसकलविमलकेवलज्ञानाद्यनन्तगुणास्पदमवस्थान्तरं मोक्षो भण्यते तथापि विशेषणं भावद्रव्यरूपेण द्रिधा भवतीति वार्तिकम् । तद्यथा—“णेऽग्रो स भावमोक्षवा” णेऽग्रो ज्ञातव्यः स भावमोक्षः । स कः “अप्पणो हु परिणामो” निश्चयरत्नत्रयात्मकाकारणसमयसारखपो “हु” सुट्टमात्मनः परिणामः । कथंभूतः “सव्वस्स कर्मणो जो खयहेदू” सर्वस्य द्रव्यभावरूपमो हनीयादिघातिचतुष्टयकर्मणे यः च्यहेतुरिति । इव्यमोक्षं

कथयति । “दव्विमोक्षो” अयोगिचरमसमये द्रव्यविमोक्षो भवति कोऽसौ
“कर्मपुधभावो” टडोत्कीर्णशुद्धवुद्धैकस्यभावपरमात्मन आयुरादिशेषाघाति-
कर्मणामपि य आत्मनितकपृथग्भावो विश्लेषो विघटनमिति ॥

तस्य मुक्तात्मनः सुखं कथयते । “आत्मोपादानसिद्धं स्वयमतिशयवद्वीत-
बाधं विशालं वृद्धिहासव्यपेतं विषयविरहितं निष्प्रतिद्वन्द्वभावम् । अन्यद्द्रव्या-
नपेत्तं निरूपममितं शाश्वतं सर्वकालमुक्तृष्टानन्तसारं परमसुखमतस्तस्य सिद्धस्य
जातम् । ” कथिदाह—इन्द्रियसुखमेव सुखं मुक्तात्मनामिन्द्रियशरीराभावे
पूर्वोक्तमतीन्द्रियसुखं कथं घटत इति । तत्रोत्तरं दीयते—सांसारिकसुखं तावत्
क्षीसेवादिपञ्चेन्द्रियविषयप्रभवमेव, यत्युनः पञ्चेन्द्रिय विषयव्यापाररहितानां
निव्याकुलचित्तानां पुरुषाणां सुखं तदतीन्द्रियसुखमत्रैव दृश्यते । पञ्चेन्द्रियम-
नोजनितविकल्पजालरहितानां निर्विकल्पसमाधिस्थानानां परमयोगिनां रागादि-
रहितत्वेन स्वसंवेद्यमात्मसुखं तद्रिशेषेणातीन्द्रियम् । यच्च भावकर्मद्रव्यकर्मरहि-
तानां सर्वप्रदेशाहृदैकपारमार्थिकपरमानन्दपरिणतानां मुक्तात्मनामतीन्द्रियसुखं
तदत्यन्तविशेषेण ज्ञातव्यम् । अत्राह शिष्यः—संसारिणां निरन्तरं कर्मवन्धो-
ऽस्ति, तथैवोदयोऽप्यस्ति, शुद्धात्मभावनाप्रस्तावो नास्ति, कथं मोक्षो भवतीति ?
तत्र प्रत्युत्तरं । यथा शत्रोः क्षीणावस्थां दृष्ट्वा कोऽपि धीमान् पर्यालोचयत्ययं
मम हनने प्रस्तावस्ततः पौरुषं कृत्वा शत्रुं हन्ति तथा कर्मणामप्येकरूपावस्था
नास्ति हीयमानशित्यनुभागत्वेन कृत्वा यदा लघुत्वं क्षीणत्वं भवति तदा धीमान्
भव्य आगमभाषया “रवयउवसमियविसोही देसण्या उग्गकरणलङ्घी य ।
चत्तारि वि सामणणकरणं सम्मतचारित्ते । ” इति गाथाकथितलञ्जिधपञ्च-
कसंज्ञे नाभ्यात्मभाषया निजशुद्धात्माभिसुखपरिणामसंज्ञेन च निर्मलभावना-
विशेषव्यङ्गेन पौरुषं कृत्वा कर्मशत्रुं हन्तीति । यत्पुनरन्तः कोटाकोटीप्रभितकर्म-
शितस्तपेण तथैव लतादारुस्थानीयानुभागलपेण च कर्मलघुत्वे जातेऽपि सतयं
जीव आगमभाषया अधःप्रवृत्तिकरणापूर्वकरणानिवृत्तिकरणसंज्ञामध्यात्मभाषया
स्वशुद्धात्माभिसुखपरिणतिरूपां कर्महननवुद्धिं कृत्वा क्षपि कालेन करिष्यतीति
तद्भव्यत्वगुणस्यैव लक्षणं ज्ञातव्यमिति । अन्यदपि दृष्टान्तनवकं मोक्षविषये
ज्ञातव्यम्—“रयणदीवदिण्यरदहित, दुद्धउ धाउपाहाणु । सुण्णुस्पंकलिहउ
अगणि, खव दिटुंता जाणि । ” नन्वनादिकाले मोक्षं गच्छतां जीवानां

जगच्छून्यं भविष्यतीति ? तत्र परिहारः यथा—भाविकालसमयानां क्रमेण
गच्छतां यद्यपि भाविकालसमयराशेः स्तोकत्वं भवति तथाप्यवसानं नास्ति ।
तथा मुक्तिं गच्छतां जीवानां यद्यपि जीवराशेः स्तोकत्वं भवति तथाप्यवसानं
नास्ति । इति चेत्तर्हि पूर्वकाले बहवोऽपि जीवा मोक्षं गता इदानीं जगतः शून्यत्वं
न दृश्यते । किञ्चामन्यानामभव्यसमानभव्यानां च मोक्षो नास्ति कथं शून्यत्वं
किं भविष्यतीति ॥ ३७ ॥ एवं संक्षेपेण मोक्षतत्त्वव्याख्यानैकस्त्रेण पञ्चमं
स्थलं गतम् ।

अत ऊर्ध्वं षष्ठ्यस्थले गाथापूर्वार्थेन पुण्यपापपदार्थद्वयस्वरूपमुत्तरार्थेन च
पुण्यपापप्रकृतिसंख्यां कथयामीत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा भगवान् सूत्रमिदं
प्रतिपादयति ।

व्याख्या । “पुण्णं पावं हवंति खलु जीवा” चिदानन्दैकसहजशुद्धस्वभाव-
त्वेन पुण्यपापबन्धमोक्षादिपर्यायस्त्विकल्परहिता अपि सन्तानागतानादिकर्म-
बन्धपर्यायेण पुण्यं पापं च भवन्ति खलु स्फुटं जीवाः । कथंभूताः सन्तः “सुह-
असुहभावजुत्ता” “उद्भूम मिष्यात्वविषं भावय दृष्टिं च कुरु परां भक्तिम् ।
भाव नमस्काररतो ज्ञाने युक्तो भव सदापि । पञ्चमहावतरच्चां कोपचतु-
ष्कस्य निग्रहं परमम् । दुर्दान्तेन्द्रियविजयं तपःसिद्धिविधौ कुरुद्योगम् । ”
इत्यार्थद्वयकथितलक्षणेन शुभोपयोगभावेन परिणामेन तद्विलक्षणेनाशुभोपयो-
गपरिणामेन च युक्ताः परिणाताः । इदानीं पुण्यपापमेदान् कथयति “सादं
सुहाउ णामं गोदं पुण्णं” सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यं भवति “पराणि
पावं च” तस्मादपराणि कर्माणि पापं चेति । तद्यथा—सद्वेद्यमेकं, तिर्यग्म-
नुष्यदेवायुक्तयं, सुभगयशःकीर्तितीर्थकरत्वादिनामप्रकृतीनां सप्तत्रिंशत्,
तथोच्चैर्गत्रमिति समुदायेन द्विचत्वारिंशत्संख्याः पुण्यप्रकृतयो विज्ञेयाः ।
शेषा द्वयशीतिपापमिति । तत्र “दर्शनविशुद्धिविनयसंपन्नता शीलत्रतेष्वनति-
चारोऽभीक्षणज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तिस्त्वागतपयसी साधुसमाधिवैयावृत्यकरण-
मर्हदाचार्यवहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्माग्रप्रभावना प्रवचनवत्सल-
त्वमिति तीर्थकरत्वस्य” इत्युक्तलक्षणेषोऽशाभावनोत्पन्नतीर्थकरनामकर्मेवं विशिष्टं
पुण्यम् । षोडशभावनासु मध्ये परमागमभाष्या “मूढत्रयं मदाश्चाष्टौ
तथानायतनानि षट् । अष्टौ शङ्खादयश्चेति द्वगदोषाः पञ्चविंशतिः । ”

इति श्लोककथितपञ्चविंशतिमलरहिता तथाध्यात्मभाषया निजशुद्धात्मोपादेयरुचिरूपा सम्यक्त्वभावनैव मुख्यंति विज्ञेयम् । सम्यग्वृष्टेर्जीवस्य पुण्यपापद्वयमपि हेयम् । कथं पुण्यं करोतीति ? तत्र युक्तिमाह । यथा कोऽपि देशान्तरस्यमनोहरखीसमीपादागतपुरुषाणां तदर्थे दानसन्मानादिकं करोति तथा सम्यग्वृष्टिरप्युपादेयरूपेण स्वशुद्धात्मानमेव भावयति चारित्रमोहोदयात्तत्रासमर्थः सन् निर्दोषपरमात्मस्वरूपाणामहस्तिद्वानां तदाराधकाचार्योपाध्यायसाधूनां च परमात्मपदप्राप्त्यर्थं विषयकषायवञ्चनार्थं च दानपूजादिना गुणस्तवनादिना वा परमभक्तिं करोति तेन भोगाकाङ्क्षादिनिदानरहितपरिणामेन कुदुम्बिनां पलालमिव अनीहितवृत्त्या विशिष्टपुण्यमास्त्रवति तेन च स्वर्गे देवेन्द्रलोकान्तिकादिवीभूतिं प्राप्य विमानपरीवारादिसंपदं जीर्णत्रृणमिव गणयन् पञ्चमहाविदेहेषु गत्वा पश्यति । किं पश्यतीति चेत्—तदिदं समवसरणं, त एते वीतरागसर्वज्ञाः, त एते भेदाभेदरक्तयाराधका गणधरदेवादयो ये पूर्वं श्रूयन्ते त इदानीं प्रत्यक्षेण दृष्टा इति मत्वा विशेषेण दृढर्थमतिभूत्वा चतुर्थगुणस्थानयोग्यामात्मनो विरतावस्थामपरित्यजन् भोगानुभवेऽपि सति धर्मध्यानेन कालं नीत्वा स्वर्गादागत्य तीर्थकरादिपदे प्राप्तेऽपि पूर्वभवभावितविशिष्टभेदज्ञानवासनाबलेन मोहं न करोति ततो जिनदीनां गृहीत्वा पुण्यपापरहितनिजपरमात्मध्यानेन मोक्षं गच्छतीति । मिथ्याद्वृष्टिस्तु तीव्रनिदानबन्धपुण्येन भोगं प्राप्य पञ्चादर्ढचक्रवर्त्तिरावणादिवन्नरकं गच्छतीति । एवमुक्तलक्षणपुण्यपापपदार्थद्वयेन सह पूर्वोक्तानि समतत्त्वान्येव नव पदार्था भवन्तीति ज्ञातव्यम् ।

इति श्रीनेमिचन्द्रसौद्धान्तकदेवविरचिते द्रव्यसङ्क्रमहन्ये “आसवबंधण्”

इत्याद्येका सूत्रगाथा तदनन्तरं गाथादशकेन स्थलषट्कंचेति समुदायेनैकादशसूत्रैः समतत्त्वनवपदार्थप्रतिपादकनामा

द्वितीयाधिकारः समाप्तः ॥ २ ॥

अत उर्ध्वं विंशतिगाथापर्यन्तं मोक्षमार्गं कथयति । तत्रादौ “सम्भदंसण्” इत्याद्यष्टगाथाभिनिश्चयमोक्षमार्गव्यवहारमोक्षमार्गं प्रतिपादकमुख्यत्वेन प्रथमोऽन्तराधिकारस्ततः परम् “दुविहं पि मोक्षवहेऽ” इति प्रभृतिद्वादशसूत्रैर्ध्यात्रुध्येयध्यानफलकथनमुख्यत्वेन द्वितीयोन्तराधिकारः ! चृतीयाधिकारे समुदायेन पातनिका ।

अथ प्रथमतः सूत्रपूर्वार्थेन व्यवहारमोक्षमार्गमुक्तरार्थेन च निश्चयमोक्षमार्गं निरूपयति ।

व्याख्या । “सम्महंसणणाणं चरणं मोक्षस्स कारणं जाणे ववहारा” सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रयं मोक्षस्य कारणं हे शिष्य जानीहि व्यवहारनयात् । “णिच्यदो तत्त्यमइओ णिओ अपा” निश्चयतस्तत्त्वितयमयो निजात्मेति । तथा हि—वीतरागसर्वज्ञप्रणीतषड्ड्रव्यपञ्चास्तिकायसप्ततत्त्वनवपदार्थसम्यक्-श्रद्धानज्ञानब्रताद्यनुष्ठानविकल्परूपे व्यवहारमोक्षमार्गः । निजनिरञ्जनशुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणैकाभ्यपरिणतिरूपे निश्चयमोक्षमार्गः । अथवा धातुपाषाणेऽप्निवत्साधको व्यवहारमोक्षमार्गः, सुवर्णस्थानीयनिर्विकारखोपल-विधसाध्यरूपे निश्चयमोक्षमार्गः । एवं संक्षेपेण व्यवहारनिश्चयमोक्षमार्गलक्षणं ज्ञातव्यमिति । ३६ ।

अथाभेदेन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि स्वशुद्धात्मैव तेन कारणेन निश्चयेनात्मैव निश्चयमोक्षमार्गं इत्याख्याति । अथवा पूर्वोक्तमेव निश्चयमोक्षमार्गं प्रकारान्तरेण दृढयति ।

व्याख्या । “रथणत्तयं ण वट्टइ अप्पाणं मुयतु अणणदवियमहि” रत्नत्रयं न वर्तते स्वकीयशुद्धात्मानं मुक्ता अन्याचेतने द्रव्ये । “तम्हा तत्त्यमइओ होदि हु मोक्षस्स कारणं आदा” तस्मात्तोत्त्रतयमयआत्मैव निश्चयेन मोक्षस्य कारणं भवतीति जानीहि । अथ विस्तारः—रागादिविकल्पोपाधिरहितचिच्चमत्कारभावनोत्पन्नमधुररसाखादसुखेऽहमिति । निश्चयरूपं सम्यग्दर्शनं तस्यैव सुखस्य समस्तविभावेभ्यः स्वसंवेदनज्ञानेन पृथक् परिच्छेदेन सम्यग्ज्ञानं, तथैव दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकाङ्क्षाप्रभृतिसमस्तापव्यानरूपमनोरथजनितसंकल्पविकल्पजालत्यागेन तत्रैव सुखेर तस्य सन्तुष्टस्य उप्तस्येकाकारपरपरमसमरसीभावेन द्रवीभूतचित्तस्य पुनः पुनः स्थिरीकरणं सम्यक्च रित्रकम् । इत्युक्तलक्षणं निश्चयरत्नत्रयं शुद्धात्मानं विहायान्यत्रघटपटादिबहिर्द्रव्ये न वर्तते यतस्ततः कारणादभेदेन येनानेकद्रव्यस्तमकैकप्रपानकवत्तदेव सम्यग्दर्शनं, तदेव सम्यग्ज्ञानं, तदेव चारित्रं तदेव स्वात्मतत्त्वमित्युक्तलक्षणं निजशुद्धात्मानमेव मुक्तिकारणं जानीहि ॥ ४० ॥

एवं प्रथमस्थले सूत्रद्रव्येन निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गस्वरूपं संक्षेपेण

व्याख्याय तदनन्तरं द्वितीयस्थले गाथाषट्कपर्यन्तं सम्यक्तादित्रयं क्रमेण विघृ-
णोति । तत्रादौ सम्यक्त्वमाह ।

व्याख्या । “जीवादीसद्वर्णं सम्मतं” वीतरागसर्वज्ञप्रणीतशुद्धजीवादितत्त्व-
विषये चलमलिनावगाढरहितत्वेन श्रद्धानं रुचिर्निश्चय इदमेवेत्यमेवेति निश्चय-
बुद्धिः सम्यग्दर्शनम् । “रूबमप्पणो तं तु” तज्जाभेदनयेन रूपं स्वरूपं तु पुनः
कस्यात्मन आत्मपरिणाम इत्यर्थः । तस्य सामर्थ्यमाहात्म्यं दर्शयति । “दुर-
भिणिवेसविमुक्तं णाणं सम्मं खु हेदि सदि जमृहि” यस्मिन् सम्यक्त्वे सति
ज्ञानं सम्यग् भवति स्फुटं कथम्भूतं सम्यग्भवति “दुरभिणिवेसविमुक्तं” चलि-
तप्रतिपत्तिगच्छत्तु णस्पर्शशुक्तिकाशकलरजतविज्ञानसदृशं संशयविभ्रमविमोहै-
मुक्तं रहितमित्यर्थः ।

इतो विस्तारः—सम्यक्त्वे सति ज्ञानं सम्यग्भवतीति यदुक्तं तस्य विवरणं
क्रियते । तथाहि—गौतमामिभूतिवायुभूतिनामानो विप्राः पञ्चपञ्चशतत्राह्वणोपा-
ध्याया वेदचतुष्टयं, ज्योतिष्कव्याकरणादिषडङ्गानि, मनुस्मृत्याद्यष्टादशस्मृतिशा-
खाणि तथा भारताद्यष्टादशपुराणानि भीमांसान्यायविस्तर इत्यादिलौकिकसर्व-
शास्त्राणि यद्यपि जानन्ति तथापि तेषां हि ज्ञानं सम्यक्त्वं विना मिथ्याज्ञानमे-
व । यदा पुनः प्रसिद्धकथान्यायेन श्रीवीरवर्ढमानस्वामितीर्थकरपरमदेवसम-
वसरणे मानसत्मभावलोकनभात्रादेवागमभाषया दर्शनचारित्रमोहनीयोपशमक्त-
यसंज्ञेनाध्यात्मभाषया स्वशुद्धात्माभिमुखपरिणामसंज्ञेन च कालादिलिघ्विशेषेण
मिथ्यात्मं विलयं गतं तदा तदेव मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानं जातम् । ततश्च “जयति
भगवान्” इत्यादि नमस्कारं कृत्वा जिनदीक्षां गृहीत्वा कच्चलोच्चानन्तरमेव
चतुर्ज्ञानसप्तर्द्धिसम्पन्नाख्योऽपि गणधरदेवाः संजाताः । गौतमस्वामी भव्योप-
कारार्थं द्वादशाङ्कश्रुतरचनां कृतवान् । पश्चात्रिश्चयरत्नत्रयभावनाबलेन त्रयोऽपि
मोक्षं गताः । शेषाः पञ्चदशाशतप्रभित्राह्वणा जिनदीक्षां गृहीत्वा यथासम्भवं
स्वर्गं मोक्षं च गताः । अभव्यसेनः पुनरेकादशाङ्कधारकोऽपि सम्यक्त्वं विना
मिथ्याज्ञानी सञ्जात इति । एवं सम्यक्त्वमाहात्म्येन ज्ञानतपश्चरणब्रतोपशम-
ध्यानादिकं मिथ्यारूपमपि सम्यग्भवति । तदभावे विषयुक्तदुर्धमिव सर्वं वृथेति
ज्ञातव्यम् ।

तच्च सम्यक्त्वं पञ्चविंशतिमलरहितं भवति । तद्यथा—देवतामूढलोकमूढ़-
समयमूढभेदेन मूढत्रयं भवति । तत्र कुधाद्यष्टादशदोषरहितमनन्तज्ञानाद्यनन्त-
गुणसहितं वीतरागसर्वज्ञदेवतास्वरूपमजानन् स्यातिपूजालाभरूपलावण्यसौभा-
ग्यपुत्रकलत्राज्यादिविभूतिनिमित्तं रागद्वेषोपहतार्त्तरौद्रपरिणत्तेत्रपालचण्डि-
कादिमिथ्यादेवानां यदाराधनं करोति जीवस्तदेवतामूढत्वं भण्यते । न च ते
देवाः किमपि फलं प्रयच्छन्ति । कथमिति चेत् ? रावणेन रामस्वामिलक्ष्मी-
धरविनाशार्थं बहुरूपणी विद्या साधिता, कौरवैस्तु पाण्डवनिर्मूलनार्थं कालायनी
विद्या साधिता, कस्तेन च नारायणविनाशार्थं बह्वोऽपि विद्याः समाराधिता-
स्तामिः कृतं न किमपि रामस्वामिपाण्डवनारायणानाम् । तैस्तु यद्यपि मिथ्या-
देवता नानुकूलितास्तथापि निर्मलसम्यक्त्वोपार्जितेन पूर्वकृतपुण्येन सर्वं निर्विघ्नं
जातमिति । अथ लोकमूढत्वं कथयति । गङ्गादिनदीर्तीर्थस्नानसमुद्रस्नानप्रातः-
स्नानजलप्रवेशमरणाभिप्रवेशमरणगोप्रहणादिमरणमूस्यभिवटवृक्षपूजादीनि पुण्य-
कारणानि भवन्तीति यद्यदन्ति तत्त्वोकमूढत्वं विज्ञेयम् । अथ समयमूढत्वमाह ।
अज्ञानिजनचित्तचमत्कारोत्पादकं ज्योतिष्कमन्त्रवादादिकं दृष्टा वीतरागसर्वज्ञप्र-
णीतसमयं विहाय कुदेवागमलिङ्गिनां भयाशास्नेहलोभैर्धर्मार्थं प्रणामविनयपूजा-
पुरस्कारादिकरणं समयमूढत्वमिति । एवमुक्तलक्षणं मूढत्रयं सरागसम्यग्दृष्ट्य-
वस्थायां परिहरणीयमिति । त्रिगुप्तावस्थालक्षणवीतरागसम्यक्त्वप्रस्तावे पुनर्निं-
जनिरञ्जननिर्देषपरमात्मैव देव इति निश्चयबुद्धिदेवतामूढरहितत्वं विज्ञेयम् ।
तथैव मिथ्यात्वरागादिरूपमूढभावत्यागेन स्वशुद्धात्मन्येवावस्थानं लोकमूढर-
हितत्वं विज्ञेयम् । तथैव च समस्तशुभाष्यमसङ्कल्पविकल्परूपपरभावत्यागेन निर्वि-
कारतात्त्विकपरमानन्दैकलक्षणपरमसमरसीभावेन तस्मिन्नेव सम्यग्रूपेणायनं
गमनं परिणमनं समयमूढरहितत्वं बोद्धव्यम् । इति मूढत्रयं व्याख्यातम् ।

अथ मदाष्टस्वरूपं कथयते । विज्ञानैर्वर्यज्ञानतपःकुलजातिरूपसंज्ञं मदाष्टकं
सरागसम्यग्दृष्टिभिस्याज्यमिति । वीतरागसम्यग्दृष्टीनां पुनर्मानकषायादुत्पन्न-
मदमात्सर्यादिसमस्तविकल्पजालपरिहारेण ममकाराहङ्काररहिते शुद्धात्मनि
भावनैव मदाष्टकत्याग इति । ममकाराहङ्कारलक्षणं कथयति । कर्मजनितदेहपु-
त्रकलत्रादौ ममेदमिति ममकारस्तत्रैवाभेदेन गौरस्थूलादिदेहोऽहं राजाहमित्य-
हङ्कारलक्षणमिति ।

अथानायतनषट्कं कथयति । मिथ्यादेवो, मिथ्यादेवाराधका, मिथ्यातपो, मिथ्यातपस्वी, मिथ्यागमो, मिथ्यागमधरा पुरुषाश्चेत्युक्तलक्षणमनायतनषट्कं सरागसम्यग्घटीनां त्यज्यं भवतीति । वीतरागसम्यग्घटीनां पुनः समस्तदोषाय-तनभूतानां मिथ्यात्वविषयकषायरूपायतनानां परिहारेण केवलज्ञानाद्यनन्तगु-णायतनभूते स्वशुद्धात्मनि निवास एवानायतनसेवापरिहार इति । अनायतन-शब्दस्यार्थः कथयते । सम्यक्त्वादिगुणानामायतनं गृहमावास आंश्रय आधार-करणं निमित्तमायतनं भण्यते तद्विपक्षभूतमनायतनमिति ।

अतः परं शङ्काद्यष्टमलत्यागं कथयति । निःशङ्काद्यष्टगुणप्रतिपालनमेव शङ्काद्यष्टमलत्यागो भण्यते । तद्यथा—रागादिदेषा अज्ञातं वाऽसत्यवच्चनका-रणं तदुभयमपि वीतरागसर्वज्ञानां नास्ति ततः कारणात्तप्रणीते हेयोपादेयतत्वे मोक्षे मोक्षमार्गे च भव्यैः संशयः सन्देहो न कर्त्तव्यः । तत्र शङ्कादिदेषपरि-हारविषये पुनरज्जनचौरकथा प्रसिद्धा । तत्रैव विभीषणकथा । तथाहि—सीता-हरणग्रहट्टके रावणस्य रामलक्ष्मणाभ्यां सह सङ्गमप्रस्तावे विभीषणेन विचारितं रामस्तावदष्टमवलदेवो लक्ष्मणश्चाष्टमे वासुदेवो रावणश्चाष्टमः प्रतिवासुदेव इति । तस्य च प्रतिवासुदेवस्य वासुदेवहस्तेन मरणमिति जैनागमे पठितमास्ते तन्मिथ्या न भवतीति निःशङ्को भूत्वा त्रैलोक्यकण्टकं रावणं स्वकीयज्येष्ठभ्रातरं लक्ष्मणं त्रिंशदचौहिणीप्रभितचतुरङ्गबलेन सह स रामस्वामिपाश्वे गत इति । तथैव देवकीवासुदेवद्वयं निःशङ्कं ज्ञातव्यम् । तथाहि—यदा देवकीबालकस्य मारणनिमित्तं कंसेन प्रार्थना कृता तदा ताभ्यां पर्यालोचितं मदीयः पुत्रो नवमो वासुदेवो भविष्यति तस्य हस्तेन जरासिन्धुनाम्नो नवमप्रतिवासुदेवस्य कंसस्यापि मरणं भविष्यतीति जैनागमे भणितं तिष्ठतीति, तथैवातिमुक्तभट्टारकैरपि कथि-तमिति निश्चित्य कंसाय स्वकीयं बालकं इत्तम् । तथा शेषभव्यैरपि जिनागमे शङ्का न कर्त्तव्येति । इदं व्यवहारेण सम्यक्त्वस्य व्याख्यानम् । निश्चयेन पुन-स्तस्यैव व्यवहारनिःशङ्कागुणस्य सहकारित्वेनेहलोकात्राणागुप्तिमरणव्याधिवेदना-कस्मिकाभिधानभयसम्पर्कं मुक्त्वा वोरोपसर्गपरीषहप्रस्तावेऽपि शुद्धोपयोगलक्ष-णनिश्चयरत्नत्रयभावनैव निःशङ्कागुणो ज्ञातव्य इति ।

अथ निष्काङ्क्वितागुणं कथयति । इहलोकपरलोकाशास्त्रपरोगाकाङ्क्षा-निदानलागेन केवलज्ञानाद्यनन्तगुणव्यक्तिरूपमोक्षार्थं ज्ञानपूजातपश्चरणाद्यनुष्ठान-

करणं निष्काङ्काण्डगुणो भण्यते । तथानन्तमतीकन्याकथा प्रसिद्धा । द्वितीया च सीतामहादेवीकथा । सा कथयते । सीता यदा लोकापवादपरिहारार्थं दिव्ये शुद्धा जाता तदा रामस्वामिना दत्तं पट्टमहादेवीविभूतिपदं त्यक्त्वा सकलभूषण-नगारकेवलिपादमूले कृतान्तवक्रादिराजभिस्तथा बहुराशीभिन्नं सह जिनदीक्षां गृहीत्वा शशिप्रभावार्मिकासमुदायेन सह प्रामपुरखेटकादिविहारेण भेदाभेदरत्न-त्रयभावनया द्विषट्ठिवर्षाणि जिनसमयप्रभावनां कृत्वा पश्चादवसाने त्रयस्त्रिंशदिव-सपर्यन्तं निर्विकारपरमात्मभावनासहितं संन्यासं कृत्वा अच्युताभिधानषेष्ठश-स्वर्गे प्रतीन्द्रतां याता ततश्च निर्मलासम्यक्त्वफलं दृष्ट्वा धर्मानुरागेण नरके राव-णलक्ष्मणयोः संबोधनं कृत्वेदानां स्वर्गे तिष्ठति । अप्रे स्वर्गादागत्य सकलचक्रवर्ती भविष्यति । तौ च रावणलक्ष्मीधरौ तस्य पुत्रौ भविष्यतः । ततश्च तीर्थकरपा-दमूले पूर्वभवान्तरं दृष्ट्वा पुत्रद्वयेन सह परिवारेण च सह जिनदीक्षां गृहीत्वा भेदाभेदरत्नत्रयभावनया पञ्चानुत्तरविमाने त्रयोऽप्यहमिन्द्रा भविष्यन्ति । तस्मा-दागत्य रावणस्तीर्थकरो भविष्यति, सीता च गणधर इति, लक्ष्मीधरो धातकी-खण्डद्वौपे तीर्थकरो भविष्यति । इति व्यवहारनिष्काङ्काण्डगुणस्य विज्ञातव्यः । निश्चयेन पुनस्तस्यैव व्यवहारनिष्काङ्काण्डगुणस्य सहकारित्वेन दृष्टश्रुतानुभूत-पञ्चेन्द्रियभेदागत्यागेन निश्चयरत्नत्रयभावनोत्पन्नपारमार्थिकस्वात्मोत्थसुखाभूतरसे चित्तसन्तोषः स एव निष्काङ्का गुण इति ।

अथ निर्विचिकित्सागुणं कथयति । भेदाभेदरत्नत्रयाराधकमव्यजीवानां दुर्गन्धबीभत्सादिकं दृष्ट्वा धर्मबुद्धया कारुण्यभावेन वा यथायोरयं विचिकित्सा-परिहरणं द्रव्यनिर्विचिकित्सागुणो भण्यते । यस्युन्जीनसमये सर्वं समीचीनं परं किन्तु वस्त्रप्रावरणं जलस्तनानादिकं च न कुर्वन्ति तदेव दूषणमित्यादिकुस्तिभावस्य विशिष्टविवेकवलेन परिहरणं सा निर्विचिकित्सा भण्यते । अस्य व्यवहारनिर्विचिकित्सागुणस्य विषय उद्दायनमहाराजकथा रुक्मणीमहादेवीकथा चागमप्रसिद्धा ज्ञातव्येति । निश्चयेन पुनस्तस्यैव व्यवहारनिर्विचिकित्सागुणस्य वलेन समस्तद्वेषादिविकल्परूपकल्पोलमालात्यागेन निर्मलात्मानुभूतिलक्षणे निजशुद्धात्मनि व्यवस्थानं निर्विचिकित्सागुण इति ।

इतः परममूढद्विष्टगुणकथां कथयति । वीतरागसर्वज्ञप्रणीतागमार्थाद्विभूतैः कुद्विष्टभिर्यत्प्रणीतं धातुवादखन्यवादहरमेखलक्षुद्रविद्याव्यन्तरविकुर्वणादिकमज्ञा-

निजनचित्तचमत्कारेत्पादकं दृष्टा श्रुता च योऽसौ मूढभावेन धर्मवुद्धया तत्र
सुचिं भक्तिं न कुरुते स एव व्यवहारेऽमूढदृष्टिरुच्यते । तत्र चोत्तरमशुरायां
उदुखलभट्टारकरेवतीश्राविकाचन्द्रप्रभनामविद्याधरत्रहृचारिसम्बन्धिनी कथा
प्रसिद्धेति । निश्चयेन पुनस्तस्यैव व्यवहारमूढदृष्टिरुणस्य प्रसादेनान्तस्तत्त्वबहिस्त-
त्वनिश्चये जाते सति समस्तमिथ्यात्वरागादिशुभाशुभसङ्कल्पविकल्पेष्टमवुद्धि-
मुपादेयवुद्धिं हितवुद्धिं ममत्वभावं लक्ष्या त्रिगुणिरूपेण विशुद्धज्ञानदर्शनस्व-
भावे निजात्मनि यन्निश्चलावस्थानं तदेवामूढदृष्टित्वमिति । सङ्कल्पविकल्पलक्षणं
कथ्यते । पुत्रकलत्रादौ बहिर्द्रव्ये ममेदमितिकल्पना सङ्कल्पः, अभ्यन्तरे सुख्यहं
दुःख्यहमिति हर्षविषादकारणं विकल्प इति । अथवा वस्तुवृत्त्या सङ्कल्प इति
कोऽर्थो विकल्प इति तस्यैव पर्यायः ॥

अथोपगूहनगुणं कथयति । भेदाभेदरत्रयभावनारूपो मोक्षमार्गः स्वभावेन
शुद्ध एव तावत्, तत्राज्ञानिजननिमित्तेन तस्यैवाशक्तजननिमित्तेन च धर्मस्य
पैशून्यं दूषणमपवादो दुष्प्रभावना यदा भवति तदागमाविरोधेन यथाशक्त्यार्थेन
धर्मोपदेशेन वा यद्वर्मार्थं दोषस्य भक्त्यनं निवारणं क्रियते तद्व्यवहारनयेनोप-
गूहनं भण्यते । तत्र मायात्रहृचारिणा पार्श्वभट्टारकप्रतिमालभरलहरणे कृते
सत्युपगूहनविषये जिनदत्तश्रेष्ठिकथा प्रसिद्धेति । अथवा रुद्रजनन्या ल्येष्टा-
संज्ञाया लोकापवादे जाते सति यदोषभक्त्यनं कृतं तत्र चेलिनीमहादेवीकथेति ।
तस्यैव निश्चयेन पुनस्तस्यैव व्यवहारोपगूहनगुणस्य सहकारित्वेन निजनिरब्जन-
निर्दोषपरमात्मनः प्रच्छादका ये भित्यात्वरागादिदोषास्तेषां तस्मिन्नेव परमात्मनि
सम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपं यद्वगानं तेन प्रच्छादनं विनाशनं गोपनं भक्त्यनं
तदेवोपगूहनमिति ॥

अथ स्थितीकरणं कथयति । भेदाभेदरत्रयधारकस्य चारुर्बण्णसङ्कल्पस्य मध्ये
यदा कोऽपि दर्शनचारित्रमोहोदयेन दर्शनं ज्ञानं चारित्रं वा परित्यकुं वाऽन्वति
तदागमाविरोधेन यथाशक्त्या धर्मश्रवणेन वा अर्थेन वा सामर्थ्येन वा केनाप्यु-
पायेन यद्वर्मे स्थिरत्वं क्रियते तद्व्यवहारेण स्थितीकरणमिति । तत्र च पुष्पडाल-
तपोधनस्य स्थिरीकरणप्रस्तावे वारिषेणकुमारकथागमप्रसिद्धेति । निश्चयेन पुनस्ते-
नैव व्यवहारेण स्थितीकरणगुणेन धर्मदृढत्वे जाते सति दर्शनचारित्रमोहोदय-
जनितसमस्तमिथ्यात्वरागादिविकल्पजालत्यागेन निजपरमात्मस्वभावनोत्प-

नपरमानन्दैकलच्छणसुखामृतरसास्वादेन तज्ज्ययतन्मयपरमसमरसीभावेन चित्त-
स्थितीकरणमेव स्थितीकरणमिति ।

अथ वात्सल्याभिधानं सप्तमाङ्गं प्रतिपादयति । बाह्याभ्यन्तररलत्रयाधारे
चतुर्विधसङ्के वत्से धेनुवत्पञ्चेन्द्रियविषयनिमित्तं पुत्रकलत्रसुवर्णादिस्तेहवद्वा
यदकृत्रिमस्तेहकरणं तद्व्यवहारेण वात्सल्यं भण्यते । तत्र च हस्तिनागपुराधिप-
तिपद्मराजसंबन्धिना बलिनामदुष्टमन्त्रिणा निश्चयव्यवहाररलत्रयाराधकाकम्प-
नाचार्यप्रभृतिसप्तशतयतीनामुपसर्गे क्रियमाणे सति विष्णुकुमारनाम्रा निश्चय-
व्यवहारमोक्षमार्गाराधकपरमयतिना विकुर्वणद्विप्रभावेण वामनरूपं कृत्वा बलि-
मन्त्रिपाशर्वे पादत्रयप्रमाणभूमिप्रार्थनं कृत्वा पश्चादेकः पादो मेरुमस्तके दत्तो
द्वितीयो मानुषोत्तरपर्वते तृतीयपादस्यावकाशो नास्तीति वचनच्छलेन मुनिवा-
त्सल्यनिमित्तं बलिमन्त्री बद्ध इत्येका तावदागमप्रसिद्धा कथा । द्वितीया च
दशपुरनगराधिपतेर्वज्रकर्णनाम्रः । उज्जयिनीनगराधिपतिना सिंहोदरमहाराजेन
जैनोऽयं मम नमस्कारं न करोतीति मत्त्वा दशपुरनगरं परिवेष्टय धोरोपसर्गे
क्रियमाणे भेदाभेदरलत्रयभावनाप्रियेण रामस्वामिना वज्रकर्णवात्सल्यनिमित्तं
सिंहोदरो बद्ध इति रामायणमध्ये प्रसिद्धेयं वात्सल्यकथेति । निश्चयवात्सल्यं
पुनस्तस्यैव व्यवहारवात्सल्यगुणस्य सहकारित्वेन धर्मे हृष्टते जाते सति मिथ्या-
त्वरागादिसमस्तशुभाशुभविहिर्विष्णु प्रीतिं लकृत्वा रागादिविकल्पोपाधिरहित-
परमस्वास्थ्यसंवित्तिसञ्जातसदानन्दैकलच्छणसुखामृतरसास्वादं प्रति प्रीतिकरण-
मेवेति सप्तमाङ्गं व्याख्यातम् ॥

अथाष्टमाङ्गं नाम प्रभावनागुणं कथयति । आवकेन दानपूजादिना तपोधनेन
च तपःश्रुतादिना जैनशासनप्रभावना कर्तव्येति व्यवहारेण प्रभावनागुणो
ज्ञातव्यः । तत्र पुनरुत्तरमयुरायां जिनसमयप्रभावनशीलाया उगविलामहा-
देव्याः प्रभावननिमित्तमुपसर्गे जाते सति वज्रकुमारनाम्रा विद्याधरश्रमणेनाकाशे
जैनरथश्रमणेन प्रभावना कृतेत्येका आगमप्रसिद्धा कथा । द्वितीया तु जिनस-
मयप्रभावनाशीलवप्रामहादेवीनामस्वकीयजनन्या निमित्तं स्वस्य धर्मानुरागेण
च हरिषेणनामदशमचक्रवर्तिना तद्वमोक्षगमामिना जिनसमयप्रभावनार्थमुतुङ्ग-
वेरणजिनचैलालयमण्डितं सर्वभूमितलं कृतमिति रामायणे प्रसिद्धेयं कथा ।
निश्चयेन पुनस्तस्यैव व्यवहारप्रभावनागुणस्य बलेन मिथ्यात्वविषयकषायप्रभृति-

समस्तविभावपरिणामरूपपरसमयानां प्रभावं हत्वा शुद्धोपयोगलक्षणसंवेदन-
ज्ञानेन विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजशुद्धात्मनः प्रकाशनमनुभवनमेव प्रभा-
वनेति ॥

एवमुक्तप्रकारेण मूढत्रयमदाष्टकषड्नायतनशङ्काद्यष्टमलरहितं शुद्धजीवा-
दितस्थार्थश्रद्धानलक्षणं सरागसम्यक्त्वाभिधानं व्यवहारसम्यक्त्वं विज्ञेयम् ।
तथैव तेनैव व्यवहारसम्यक्त्वेन पारम्पर्येण साध्यं शुद्धोपयोगलक्षणनिश्चयरक्ष-
त्रयभावनोत्पन्नपरमाहादैकरूपसुखामृतरसास्वादनमेवोपादेयमिन्द्रियसुखादिकं च
हेयमिति रुचिरूपं वीतरागचारित्राविनाभूतं वीतरागसम्यक्त्वाभिधानं निश्चय-
सम्यक्त्वं च ज्ञातव्यमिति । अत्र व्यवहारसम्यक्त्वमध्ये निश्चयसम्यक्त्वं
किमर्थं व्याख्यातमिति चेद् व्यवहारसम्यक्त्वेन निश्चयसम्यक्त्वं साध्यत इति
साध्यसाधकभावज्ञापनार्थमिति ॥

इदानीं येषां जीवानां सम्यग्दर्शनप्रहणात्पूर्वमायुर्बन्धो नास्ति तेषां ब्रताभा-
वेऽपि नरनारकादिकुत्सितस्थानेषु जन्म न भवतीति कथयति । “सम्यग्दर्श-
नशुद्धा नारकतिर्थङ्कनपुंसकस्तीत्वानि । दुष्कृतविकृताल्पायुर्दिद्रितां च ब्रजन्ति
नाब्रतिकाः । १ ।” इतः परं मनुष्यगतिसमुत्पन्नसम्यग्दृष्टेः प्रभावं कथयति ।
“ओजस्तेजोविद्यावीर्ययशोद्धिविजयविभवसनाथाः । उत्तमकुला महार्था मान-
वतिलका भवन्ति दर्शनपूताः ॥” अथ देवगतौ पुनः प्रकीर्णकदेववाहनदेव-
किलिषदेवनीचदेवत्रयं विहायान्येषु महर्षिकदेवेष्टपृथग्यते सम्यग्दृष्टिः । इदानीं
सम्यक्त्वप्रहणात्पूर्वदेवायुष्कं विहाय ये बद्धायुष्कस्तान् प्रति सम्यक्त्वमाहात्म्यं
कथयति । “हेद्विमछपुष्टवीणं जोइसवणभवणसव्वित्थीणं । पुणिणदरे णहि
सम्मो ण सासणो णारयापुणे ॥” तमेवार्थं प्रकारान्तरेण कथयति “ज्यो-
तिर्भावनमैमेषु षट्स्वघः शब्दभूमिषु । तिर्यक्तु नृसुरस्तीषु सदृष्टिनैव
जायते ॥” अथैपशमिकवेदक्षायिकाभिधानसम्यक्त्वत्रयमध्ये कस्यां गतौ
कस्य सम्यक्त्वस्य सम्भवोऽस्तीति कथयति “सौधर्मादिष्वसंख्याव्दायुष्कतिर्यक्तु
नृष्वपि । रत्नप्रभावनौ च स्यात्सम्यक्त्वत्रयमङ्गिनाम् ॥” कर्मभूमिजपुरुषे च
त्रयं सम्भवति बद्धायुष्के लब्धायुष्केऽपि । किन्त्वौपशमिकसपर्यापावस्थायां
महर्षिकदेवेष्टवे । “शेषेषु देवतिर्यक्तु षट्स्वघः शब्दभूमिषु । द्वौ वेदकोपश-

मकौ स्यातां पर्याप्तेहिनाम् । १।” इति निश्चयव्यवहारलक्ष्यात्मकमोक्षभार्ग-
वयविनः प्रथमावयवभूतस्य सम्यक्त्वस्य व्याख्यानेन गाथा गता ॥ ४१ ॥

अथ लक्ष्यात्मकमोक्षभार्गद्वितीयावयवरूपस्य सम्यग्ज्ञानस्य स्वरूपं प्रति-
पादयति ।

व्याख्या । “संसयविमोहविब्भमविवज्जियं” संशयः शुद्धात्मतत्त्वादि
प्रतिपादकमागमज्ञानं किं वीतरागसर्वज्ञप्रणीतं भविष्यति ? परसमयप्रणीतं वेति
संशयः । तत्र दृष्टान्तः—स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । विमोहः परस्परसापेक्षनयद्वयेन
द्रव्यगुणपर्यायादिपरिज्ञानाभावो विमोहः । तत्र दृष्टान्तः—गच्छत् एसपर्शव-
हिमोहवद्वा । विभ्रमोऽनेकान्तात्मकवस्तुनो नियक्षणिकैकान्तादिस्तुपेण प्रहणं
विभ्रमः । तत्र दृष्टान्तः—धुक्तिकायां रजतविज्ञानवत् । इत्युत्कलचणसंशय-
विमोहविभ्रमैर्वर्जितं “अप्परसरूपस्य गहणं” सहजशुद्धकेवलज्ञानदर्शनस्व-
भावस्वात्मरूपस्य प्रहणं परिच्छेदेन परिच्छित्तिस्तथा परद्रव्यस्य च भावकर्म-
द्रव्यकर्मनोकर्मरूपस्य जीवसम्बन्धिनस्तथैव पुद्गलादिपञ्चद्रव्यरूपस्य परकीय-
जीवरूपस्य च परिच्छेदेन यत्तत् “सम्मणणं” सम्यग्ज्ञानं भवति । तच्च कथं-
भूतं “सायारं” घटोऽयं पटोयऽमित्यादिप्रहणव्यापाररूपेण साकारं सविकल्पं
व्यवसायात्मकं निश्चयात्मकमित्यर्थः । पुनश्च किंविशिष्टं “अणेयमेयं च”
अनेकभेदं च पुनरिति ॥

तस्य भेदाः कथयन्ते । मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलज्ञानभेदेन पञ्चधा ।
अथवा श्रुतज्ञानाऽपेक्षया द्वादशाङ्गभङ्गभङ्गवाहो चेति द्विभेदम् । द्वादशाङ्गानां
नामानि कथयन्ते । आचारं, सूत्रकृतं, स्थानं, समवायनामधेयं, व्याख्याप्रज्ञसिः,,
ज्ञातुकथा, उपासकाव्ययनं, अन्तकृतदर्शं, अनुकृतेपपादिकदर्शं, प्रशनव्याकरणं,
विपाकसूत्रं, दृष्टिवादशर्चेति । दृष्टिवादस्य च परिकर्मसूत्रप्रथमानुयोगपूर्वगत-
चूलिकाभेदेन पञ्च भेदाः कथयन्ते । तत्र चन्द्रसूर्यजन्म्युद्दीपसागरव्याख्याप्रज्ञसि-
भेदेन परिकर्म पञ्चविधं भवति । सूत्रमेकभेदमेव । प्रथमानुयोगोऽप्येकभेदः ।
पूर्वगतं पुनरुत्पादपूर्वं, अग्रायणीयं, वीर्यानुप्रवादं, अस्तिनास्तिप्रवादं, ज्ञानप्रवादं,
सत्यप्रवादं, आत्मप्रवादं, कर्मप्रवादं, प्रत्याख्यानं, विद्यानुवादं, कल्याणनामधेयं,
प्राणानुवादं, क्रियाविशालं, लोकसंज्ञं, पूर्वं, चेति चतुर्दशभेदम् । जलगतस्थल-

गताकाशगतहरमेखलादिमायास्वरूपशाकिन्यादिरूपपरावर्तनभेदेन चूलिका
पञ्चविधा चेति संक्षेपेण द्वादशाङ्गव्याख्यानम् । अङ्गबाह्यं पुनः सामायिकं,
चतुर्विशतिसत्वं, वन्दना, प्रतिक्रमणं, वैनियिकं, कृतिकर्म, दशवैकालिकम्
उत्तराध्ययनं, कल्पव्यवहारः, कल्पाकल्पं, महाकल्पं, पुण्डरीकं, महापुण्डरीकं,
अशीतिकं चेति चतुर्दशप्रकीर्णकसंग्रहं वोद्धव्यमिति ।

अथवा वृषभादिचतुर्विशतिसीर्थङ्करभरताद्विद्वादशचक्रवर्त्तिविजयादिनव-
बलदेवत्रिपिष्ठादिनववासुदेवसुग्रीवादिनवप्रतिवासुदेवसम्बन्धिप्रिषष्ठिपुरुषपुरा-
णभेदभिन्नः प्रथमानुयोगे भण्यते । उपासकाव्ययनादौ श्रावकधर्मम्, आचारा-
राधनादौ यतिधर्मं च यत्र मुख्यत्वेन कथयति स चरणानुयोगे भण्यते ।
त्रिलोकसारजिनान्तरलोकविभागादिग्रन्थव्याख्यानं करणानुयोगे विज्ञेयः ।
प्राभृततत्त्वार्थसिद्धान्तादौ यत्र शुद्धशुद्धजीवादिष्ठद्रव्यादीनां मुख्यवृत्त्या
व्याख्यानं क्रियते स द्रव्यानुयोगे भण्यते । इत्युक्तलक्षणानुयोगचतुष्टयरूपेण
चतुर्विधं श्रुतज्ञानं ज्ञातव्यम् । अनुयोगाऽधिकारः परिच्छ्रेदः प्रकरणमित्याचे-
कोऽर्थः । अथवा षड्द्रव्यपञ्चास्तिकायसप्ततत्त्वनवपदार्थेषु मध्ये निश्चयनयेन
स्वकीयशुद्धात्मद्रव्यं, स्वशुद्धजीवास्तिकायो, निजशुद्धात्मतत्वं, निजशुद्धात्म-
पदार्थ उपादेयः । शेषं च हेयमिति संक्षेपेण हेयोपादेयभेदेन द्विधा व्यवहार-
ज्ञानमिति ॥

इदानीं तेनैव विकल्परूपत्व्यवहारज्ञानेन साध्यं निश्चयज्ञानं कथयते ।
तथाहि—रागात् परकलत्रादिवाङ्गारूपं, द्रेषात् परवधवन्धच्छेदादिवाङ्गा-
रूपं च मदीयापञ्चानं कोऽपि न जानातीति मत्वा स्वशुद्धात्मभावनासमुत्पन्न-
सदानन्दैकलक्षणसुखामृतरसनिर्मलजलेन चित्तशुद्धिमकुर्वाणः सन्नयं जीवो
वहिरङ्गुबक्वेषेण यज्ञोकरञ्जनां करोति तन्मायाशल्यं भण्यते । निजनिरञ्जन-
निर्दोषपरमात्मैवोपादेय इति रुचिरूपसम्यक्त्वाद्विलक्षणं मिथ्याशल्यं भण्यते ।

निर्विकारपरमचैतन्यभावनोत्पन्नपरमाहादैकरूपसुखामृतरसास्वादमलभमानेयं
जीवो दृष्टश्रुतानुभूतभोगेषु यश्चियतं निरन्तरं चित्तं ददाति तन्मिदानशल्यमभि-
धीयते । इत्युक्तलक्षणशल्यत्रयविभावपरिणामप्रदृष्टिसमस्तशुभाशुभसङ्कल्प-
विकलपरहितेन परमस्वास्थ्यसंविज्ञिसमुत्पन्नतात्त्विकपरमानन्दैकलक्षणसुखामृत-

रुप्तेन स्वेनात्मना स्वस्य सम्यग्निर्विकल्परूपेण वेदनं परिज्ञानमनुभवनमिति
निर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानमेव निश्चयज्ञानं भण्यते ॥

अत्राह शिष्यः । इत्युक्तप्रकारेण प्राभृतग्रन्थे यन्निर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानं
भण्यते, तत्र घटते । कस्मादिति चेत् तदुच्यते । सत्तावलोकरूपं चक्षुरादि-
दर्शनं यथा जैनमते निर्विकल्पं कथ्यते, तथा बौद्धमते ज्ञानं निर्विकल्पकं
भण्यते । परं किन्तु तन्निर्विकल्पमपि विकल्पजनकं भवति । जैनमते तु विकल्प-
स्योत्पादकं भवत्येव न । किन्तु स्वरूपेणैव सविकल्पमिति । तथैव स्वपरप्रका-
शकं चेति । तत्र परिहारः । कथंचित् सविकल्पकं निर्विकल्पकं च । तथाहि—
यथा विषयानन्दरूपं स्वसंवेदनं रागसंवित्तिविकल्परूपेण सविकल्पमपि शेषा-
नीहितसूक्ष्मविकल्पानां सद्गावेऽपि सति तेषां मुख्यत्वं नास्ति तेन कारणेन
निर्विकल्पमपि भण्यते । तथा स्वशुद्धात्मसंवित्तिरूपं वीतरागस्वसंवेदनज्ञान-
मपि स्वसंवित्त्याकारैकविकल्पेन सविकल्पमपि बहिर्विषयानीहितसूक्ष्मविकल्पानां
सद्गावेऽपि सति तेषां मुख्यत्वं नास्ति तेन कारणेन निर्विकल्पमपि भण्यते ।
यत् एवेहापूर्वस्वसंवित्त्याकारान्तसुखप्रतिभासेऽपि बहिर्विषयानीहितसूक्ष्मा-
विकल्पा अपि सन्ति तत् एव कारणात् स्वपरप्रकाशकं च सिद्धम् । इदं तु
सविकल्पकनिर्विकल्पकस्य तथैव स्वपरप्रकाशकस्य ज्ञानस्य च व्याख्यानं यद्या-
गमाध्यात्मतर्कशास्त्रानुसारेण विशेषेण व्याख्यायते तदा महात् विस्तारे
भवति । स चाध्यात्मशास्त्रत्वात् कृत इति ।

एवं रत्नयात्मकमोक्षमार्गावयविनो द्वितीयावयवभूतस्य ज्ञानस्य व्याख्या-
नेन गाथा गता ॥ ४२ ॥

अथ निर्विकल्पसत्ताप्राहकं दर्शनं कथयति ॥

व्याख्या । “जं सामण्णं गहणं भावाणं” यत् सामान्येन सत्तावलोकनेन
प्रहणं परिच्छेदनं भावानां पदार्थानां; किं कृत्वा “णेव कहुमाया” नैव कृत्वा
कं आकारं विकल्पं; तदपि किं कृत्वा ? “अविसेसिदूण अहृ” अविशेष्यावि-
भेदार्थान्; केन रूपेण ? शुक्लोऽयं, कृष्णोऽयं, दीर्घोऽयं, हस्तोऽयं, घटोऽयं,
पटोऽयमित्यादि “दंसणमिदि भण्णये समये” तत्सत्तावलोकं दर्शनमिति भण्यते
समये परमागमे । नेदमेव तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं सम्यग्दर्शनं वक्तव्यम् । कस्मा-

दिति चेत्—तत्र श्रद्धानं विकल्परूपमिदं तु निर्विकल्पं यतः । अयमत्र भावः—
यदा कोऽपि किमप्यवलोकयति पश्यति; तदा यावत् विकल्पं न करोति तावत्
सत्तामात्रप्रहणं दर्शनं भण्यते । पश्चाच्छुक्तादिविकल्पे जाते ज्ञानमिति ॥ ४३ ॥

अथ छद्मस्थानां ज्ञानं सत्तावलोकनदर्शनपूर्वकं भवति, मुक्तात्मानं युगप-
दिति प्रतिपादयति ॥

व्याख्या । “दंसणपुब्वं णाणं छद्मत्थाणं” सत्तावलोकनदर्शनपूर्वकं ज्ञानं
भवति छद्मस्थानां संसारिणाम् । कस्मात् “ण दुष्ण उवश्रोग जुगवं जम्हा”,
ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयं युगपन्न भवति यस्मात्, “केवलिणाहे जुगवं तु ते देवी”,
केवलिनाथे तु युगपत्तौ ज्ञानदर्शनोपयोगौ द्वौ भवत इति ।

अथ विस्तरः । चक्षुरादीन्द्रियाणां स्वकीयस्वकीयच्छयोपशमानुसारेण तद्योग्य-
देशस्थितस्वरूपादिविषयाणां प्रहणमेव सञ्चिपातः सम्बन्धः सञ्चिकर्षो भण्यते ।
न च नैयायिकमतवच्छुरादीन्द्रियाणां स्वरूपादिस्वकीयस्वकीयविषयपाश्वें
गमन इति सञ्चिकर्षो वक्तव्यः । स एव सम्बन्धो लक्षणं यस्य तद्वच्छणं यन्नि-
र्विकल्पं सत्तावलोकनदर्शनं तत्पूर्वं शुद्धमिदमित्यावृप्रहादिविकल्परूपमिन्द्रिया-
निन्द्रियजनितं मतिज्ञानं भवति । इत्युक्तलक्षणमतिज्ञानपूर्वकं तु धूमादग्निविज्ञान-
वदर्थादर्थान्तरप्रहणरूपं लिङ्गजं, तथैव घटादिशब्दश्रवणरूपं शब्दजं चेति
द्विविधं श्रुतज्ञानं भवति । अथावधिज्ञानं पुनरवधिदर्शनपूर्वकमिति । ईहामति-
ज्ञानपूर्वकं तु मनःपर्यज्ञानं भवति ।

अत्र श्रुतज्ञानमनःपर्यज्ञानजनकं यदवप्रहेहादिरूपं मतिज्ञानं भणितम्,
तदपि दर्शनपूर्वकत्वादुपचारेण दर्शनं भण्यते, यतस्तेन कारणेन श्रुतज्ञानमनः-
पर्यज्ञानद्वयमपि दर्शनपूर्वकं ज्ञातव्यमिति । एवं छद्मस्थानां सावरणच्छयोप-
शमिकज्ञानसहितत्वात् दर्शनपूर्वकं ज्ञानं भवति । केवलिनां तु भगवतां निर्वि-
कारस्वसंवेदनसमुत्पन्ननिरावरणच्छयिकज्ञानसहितत्वान्निर्मेधादित्ये युगपदातप-
प्रकाशवदर्शनं ज्ञानं च युगपदेवेति विज्ञेयम् । छद्मस्था इति कोऽर्थः ? छद्मश-
ब्देन ज्ञानदर्शनावरणद्वयं भण्यते, तत्र तिष्ठन्तीति छद्मस्थाः । एवं तर्काभिप्रा-
येण सत्तावलोकनदर्शनं व्याख्यातम् ।

अत ऊर्ध्वं सिद्धान्ताभिप्रायेण कथ्यते । तथाहि उत्तरज्ञानोत्पत्तिनिमित्तं

यत् प्रयत्नं तदूपं यत् स्वस्यात्मनः परिच्छेदनमवलोकनं तदर्शनं भण्यते । तदनन्तरं यद्विहिर्विषये विकल्परूपेण पदार्थग्रहणं तज्ज्ञानमिति वाचित्कम् । यथा कोऽपि पुरुषो घटविषयविकल्पं कुर्वन्नास्ते, पश्चात् पटपरिज्ञानार्थं चित्ते जाते सति घटविकल्पाद्व्यावर्त्य यत् स्वरूपे प्रयत्नमवलोकनं परिच्छेदनं करोति तदर्शनमिति । तदनन्तरं पटोयऽमिति निश्चयं यद्विहिर्विषयरूपेण पदार्थग्रहणविकल्पं करोति तद्ज्ञानं भण्यते ।

अत्राह शिष्यः—यद्यात्मग्राहकं दर्शनं, परग्राहकं ज्ञानं भण्यते; तर्हि यथा नैयायिकमते ज्ञानमात्मानं न जानाति; तथा जैनमतेऽपि ज्ञानमात्मानं न जानातीति दूषणं प्राप्नोति । अत्र परिहारः । नैयायिकमते ज्ञानं पृथग्दर्शनं पृथगिति गुणद्रव्यं नास्ति; तेन कारणेन तेषामात्मपरिज्ञानाभावदूषणं प्राप्नोति । जैनमते पुनर्ज्ञानगुणेन परद्रव्यं जानाति, दर्शनगुणेनात्मानं च जानातीत्यात्मपरिज्ञानाभावदूषणं न प्राप्नोति । कस्मादिति चेत् यथैकोऽप्यभिर्दहतीति दाहकः, पचतीति पाचको, विषयभेदेन द्रिधा भिद्यते । तथैवाभेदनयैनैकमपि चैतन्यं भेदनयविवक्षायां यदात्मग्राहकत्वेन प्रवृत्तं तदा तस्य दर्शनमिति संज्ञा, पश्चात् यच्च परद्रव्यग्राहकत्वेन प्रवृत्तं तस्य ज्ञानसंज्ञेति विषयभेदेन द्रिधा भिद्यते । किं च यदि सामान्यग्राहकं दर्शनं विशेषग्राहकं ज्ञानं भण्यते, तदा ज्ञानस्य प्रमाणत्वं न प्राप्नोति । कस्मादिति चेत् वस्तुग्राहकं प्रमाणं; वस्तु च सामान्यविशेषात्मकं; ज्ञानेन पुनर्वस्त्वेकदेशो विशेष एव गृहीतो; न च वस्तु । सिद्धान्तेन पुनर्निश्चयेन गुणगुणिनोरभिन्नत्वात् संशयविमोहविभ्रमरहितवस्तुज्ञानस्वरूपात्मैव प्रमाणम् । स च प्रदीपवत् स्वपरगतं सामान्यं विशेषं च जानाति । तेन कारणेनाभेदेन तस्यैव प्रमाणत्वमिति ।

अथ मतं—यदि दर्शनं बहिर्विषये न प्रवर्तते तदान्धवत् सर्वजनानामन्धत्वं प्राप्नोतीति । नैवं वक्तव्यम् । बहिर्विषये दर्शनाभावेऽपि ज्ञानेन विशेषेण सर्वं परिच्छेदनत्तीति । अयं तु विशेषः दर्शनेनात्मनि गृहीते सत्यात्माविनाभूतं ज्ञानमपि गृहीतं भवति; ज्ञाने च गृहीते सति ज्ञानविषयभूतं बहिर्वस्त्वपि गृहीतं भवतीति । यथोक्तं भवता यद्यात्मग्राहकं दर्शनं भण्यते, तर्हि “जं सामणणं गहणं भावाणं तदंसणमिति” गाथार्थः कथं घटते । तत्रोक्तरं सामान्यग्रहणमात्मग्रहणं तदर्शनम् । कस्मादिति चेत्—आत्मा वस्तुपरिच्छित्तिं कुर्वन्निदं जानामीदं न

ज्ञानामीति विशेषपक्षपातं न करोति; किन्तु सामान्येन वस्तु परिच्छन्नतिः ।
तेन कारणेन सामान्यशब्देनात्मा भण्यत इति गाथार्थः ।

किं बहुना यदि कोऽपि तर्कार्थं सिद्धान्तार्थं च ज्ञात्वैकान्तदुराप्रहत्यागेन नयवि-
भागेन मध्यस्थवृत्त्या व्याख्यानं करोति, तदा द्रव्यमपि घटत इति । कथमिति चेत्-
तर्के मुख्यवृत्त्या परसमयव्याख्यानं, तत्र यदा कोऽपि परसमयी पृच्छति जैना-
गमे दर्शनं ज्ञानं चेति गुणद्रव्यं जीवस्य कथयते तत्कथं घटत इति । तदा तेषामा-
त्मग्राहकं दर्शनमिति कथिते सति ते न जानन्ति । पश्चादाचार्यैस्तेषां प्रतीत्यर्थं
स्थूलव्याख्यानेन बहिर्विषये यत् सामान्यपरिच्छेदेन तस्य सत्तावलोकनदर्शन-
संज्ञा स्थापिता, यत्तु शुक्लमिदमित्यादिविशेषपरिच्छेदेन तस्य ज्ञानसंज्ञा स्थापि-
तेति देषो नास्ति । सिद्धान्ते पुनः स्वसमयव्याख्यानं मुख्यवृत्त्या । तत्र सूक्ष्म-
व्याख्याने क्रियमाणे सत्याचार्यैरात्मग्राहकं दर्शनं व्याख्यातमित्यत्रापि
देषो नास्ति ।

अत्राह शिष्यः—सत्तावलोकनदर्शनस्य ज्ञानेन सह भेदो ज्ञातस्तावदिदार्नीं
यत्तत्त्वार्थश्रद्धानरूपं सम्यगदर्शनं वस्तुविचाररूपं सम्यगज्ञानं तयोर्विशेषो न
ज्ञायते । कस्मादिति चेत् सम्यगदर्शने पदार्थनिश्चयोऽस्ति, तथैव सम्यगज्ञाने च को
विशेष इति । अत्र परिहारः । अर्थप्रहणपरिच्छन्नतिरूपः क्योपशमविशेषो ज्ञानं
भण्यते, तत्रैव भेदनयेन वीतरागसर्वज्ञप्रणीतशुद्धात्मादितत्वेष्विदमेवेत्यमेवेति
निश्चयसम्यक्त्वमिति । अविकल्परूपेणाभेदनयेन पुनर्यदेव सम्यगज्ञानं तदेव
सम्यक्त्वमिति । कस्मादिति चेत्—अतत्रे तत्त्वबुद्धिरदेवे देवबुद्धिरधर्मे धर्मबुद्धि-
रित्यादिविपरीताभिनिवेशरहितस्य ज्ञानस्यैव सम्यग्विशेषणाच्योऽवस्थाविशेषः
सम्यक्त्वं भण्यते यतः कारणात् ।

यदि भेदो नास्ति तर्हि कथमावरणद्रव्यमिति चेत्—तत्रोत्तरम् । येन कर्म-
र्णार्थपरिच्छन्नतिरूपः क्योपशमः प्रच्छाद्यते तस्य ज्ञानावरणसंज्ञा, तस्यैव क्यो-
पशमविशेषस्य यत् कर्म पूर्वोक्तलक्षणं विपरीताभिनिवेशमुत्पादयति तस्य मिथ्या-
त्वसंज्ञेति भेदनयेनावरणभेदः । निश्चयनयेन पुनरभेदविवक्षायां कर्मत्वं प्रत्यावर-
णद्रव्यमध्येकमेव विज्ञातव्यम् । एवं दर्शनपूर्वकं ज्ञानं भवतीति व्याख्यानरूपेण
गाथा गता ॥ ४४ ॥

अथ सम्यग्दर्शनज्ञानपूर्वकं रत्नत्रयात्मकमोक्षमार्गतृतीयावयवभूतं स्वशुद्धा-
त्मानुभूतिरूपशुद्धोपयोगलक्षणवीतरागचारित्रस्य पारम्पर्येण साधकं सरागचा-
रित्रं प्रतिपादयति ।

व्याख्या । अस्यैव सरागचारित्रस्यैकदेशावयवभूतं देशचारित्रं तावत्कथ्यते ।
तद्यथा—मिथ्यात्वादिसम्प्रकृत्युपशमक्षयोपशमक्षये सति, अध्यात्मभाषया निज-
शुद्धात्माभिमुखपरिणामे वा सति शुद्धात्मभावनोत्पन्ननिर्विकारवास्तवसुखामृतमु-
पादेयं कृत्वा संसारशरीरमोगेषु योऽसौ हेयबुद्धिः सम्यग्दर्शनशुद्धः स चतुर्थ-
मुण्डस्थानवर्ती ब्रतरहितो दर्शनिको भण्यते । यद्वा प्रत्याख्यानावरणसंज्ञितीय-
कषायक्षयोपशमे जाते सति पृथिव्यादिपञ्चश्चावरवधे प्रवृत्तोऽपि यथाशक्त्या
त्रसवधे निवृत्तः स पञ्चमगुणस्थानवर्ती श्रावको भण्यते ।

तस्यैकादशभेदाः कथ्यन्ते । तथाहि—सम्यक्त्वपूर्वकत्वेन मद्यमांसमधु-
लागोदुम्बरपञ्चकपरिहाररूपमूलगुणसहितः सन् संग्रामादिवृत्तोऽपि पापाद्वर्गा-
दिभिर्निष्प्रयोजनजीवधातादौ निवृत्तः प्रथमो दर्शनिकश्रावको भण्यते । स एव
सर्वथा त्रसवधे निवृत्तः सन् पञ्चाण्ड्रतगुणतत्रयशिक्षाब्रततचुतुष्टयसहितो
द्वितीयत्रिकासंज्ञो भवति । स एव त्रिकालसामायिके प्रवृत्तः तृतीयः, प्रोषधोप-
वांसे प्रवृत्तश्चतुर्थः, सचित्परिहारेण पञ्चमः, दिवा-ब्रह्मचर्येण षष्ठः, सर्वथा
ब्रह्मचर्येण सप्तमः, आरम्भादिसमस्तव्यापारनिवृत्तोऽष्टमः, वस्त्रप्रावरणं विहाया-
न्त्यसर्वपरिग्रहनिवृत्तो नवमः, प्रहव्यापारादिसर्वसावद्यानुमतनिवृत्तो दशमः,
उद्दिष्टाहारनिवृत्त एकादशम इति । एतेष्वेकादशश्रावकेषु मध्ये प्रथमषट्कं
तारतम्येन जघन्यम्, ततश्च त्रयं मध्यमम्, ततो द्वयमुत्तममिति सङ्क्षेपेण
दर्शनिकश्रावकाद्यकादशभेदाः ज्ञातव्याः ॥

अथैकदेशचारित्रव्याख्यानानन्तरं सकलचारित्रमुपदिशति । “असुहादो
विणिवित्ती सुहे पवित्री य जाण चारितं” अशुभान्निवृत्तिः शुभे प्रवृत्तिश्चापि
जानीहि चारित्रम् । तच्च कथम्भूतं—“वदसमिदिगुप्तिरूपं ववहारणया दु जिण-
भणियं” ब्रतसमितिगुप्तिरूपं व्यवहारनयाज्जनैरुक्तमिति । तथाहि—प्रत्याख्या-
नावरणसंज्ञतृतीयकषायक्षयोपशमे सति “विसयकसाग्रेणागोदुसुदिदुचित-
द्वृठगोठिजुदो । उगो उमगपरे उवश्रोगो जस्स सो असुहे ॥” इति

गाथाकथितलक्षणादशुभोपयोगान्निवृत्तिस्तद्विलक्षणे शुभोपयोगे प्रवृत्तिं है
शिष्य चारित्रं जानीहि । तज्ञाचाराराधनादिचरणशास्त्रोक्तप्रकारेण पञ्चमहाब्रत-
पञ्चसमितित्रिगुप्तिस्तद्विलक्षणे सरागचारित्राभि-
धानं भवति । तत्र योऽसौ बहिर्विषये पञ्चेन्द्रियविषयादिपरियागः स उपच-
रितासदूतव्यवहारेण, यद्वाभ्यन्तरे रागादिपरिहारः स पुनरशुद्धनिश्चयेनेति
निश्चयचारित्रसाधकं व्यवहारचारित्रं व्याख्या-
तमिति ॥ ४५ ॥

अथ तेनैव व्यवहारचारित्रेण साध्यं निश्चयचारित्रं निरूपयति ।

व्याख्या । “तं” तत् “परमं” परमोपेक्षालक्षणं निर्विकारसंवित्यात्मक-
शुद्धोपयोगाविनाभूतं परमं “सम्मचारित्तं” सम्यक्चारित्रं ज्ञातव्यम् । तत्किं-
“बहिरब्भंतरकिरियारोहो” निष्क्रियनित्यनिरञ्जनविशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावस्य
निजात्मनः प्रतिपक्षभूतस्य बहिर्विषये शुभाशुभवचनकायव्यापाररूपस्य तथैवा-
भ्यन्तरे शुभाशुभमनोविकल्परूपस्य च क्रियाव्यापारस्य योऽसौ निरोधस्यागः
स च किमर्थं “भवकारणपणसदृठं” पञ्चप्रकारभवातीतनिर्देषपरमात्मनो
विलक्षणस्य भवस्य संसारस्य व्यापारकारणभूतो योऽसौ शुभाशुभकर्मास्त्वस्त-
स्य प्रणाशार्थं विनाशार्थमिति । इत्युभयक्रियानिरोधलक्षणचारित्रं कस्य भवति ?
“णाणिस्स” निश्चयरत्नत्रयात्मकाभेदज्ञानिनः । पुनरपि किं विशिष्टं “जं जिणुत्तं”
यज्जिनेन वीतरागसर्वज्ञेनोक्तमिति ॥ ४६ ॥

एवं वीतरागसम्यक्त्वज्ञानाविनाभूतं निश्चयरत्नत्रयात्मकनिश्चयमोक्षमार्गं
रृतीयावयवरूपं वीतरागचारित्रं व्याख्यातम् ॥ इति द्वितीयस्थले गाथाषट्कं
गतम् ।

एवं मोक्षमार्गप्रतिपादकरृतीयाधिकारमध्ये निश्चयव्यवहारमोक्षमार्ग-
संक्षेपकथनेन सूत्रद्रुयम्, तदनन्तरं तस्यैव मोक्षमार्गस्यावयवभूतानां सम्यगदर्श-
नज्ञानचारित्राणां विशेषविवरणरूपेण सूत्रषट्कं चेति स्थलद्रुयसमुदायेनाष्ट-
गाथाभिः प्रथमोऽन्तराधिकारः समाप्तः ॥

आतःपरं ध्यानध्यानत्रव्ययव्ययानफलकथनमुख्यत्वेन प्रथमस्थले गाथात्रयम्,
ततः परं पञ्चपरमेष्ठिव्याख्यानरूपेण द्वितीयस्थले गाथापञ्चकम्, ततश्च तस्यैव

ध्यानस्योपसंहाररूपविशेषव्याख्यानेन त्रितीयस्थले सूत्रचतुष्यमिति स्थलत्रय-
समुदायेन द्वादशसूत्रेषु द्वितीयान्तराधिकारे समुदायपातनिका । तथा हि—नि-
श्चयव्यहारमोक्षमार्गसाधकध्यानाभ्यासं कुरुत यूयमित्युपदिशति ।

व्याख्या । “ दुविहं पि मोक्षहेऽ भाणे पाऊणदि जं मुणी णियमा ”
द्विविधमपि मोक्षहेतुं ध्यानेन प्राप्नोति यस्मात् मुनिर्नियमात् । तद्यथा—निश्च-
यरत्नत्रयात्मकं निश्चयमोक्षहेतुं निश्चयमोक्षमार्गं, तत्रैव व्यवहाररत्नत्रयात्मकं
व्यवहारमोक्षहेतुं व्यवहारमोक्षमार्गं च यं साध्यसाधकभावेन कथितवाच् पूर्व
तद्विविधमपि निर्विकारस्वसंवित्त्यात्मकपरमध्यानेन सुनिः प्राप्नोति यस्मात्का-
रणात् “ तम्हा पथत्तचित्ता जूयं भाणं समब्भसन्ह ” तस्मात् प्रयत्नचित्ताः सन्तो
हे भव्या यूयं ध्यानं सम्यगभ्यसत । तथा हि तस्मात्कारणाद्वृष्टश्रुतानुभूतना-
नामनोरथरूपसमस्तशुभाशुभरागादिविकल्पजालं त्यक्त्वा परमस्वास्थ्यसमुत्पन्न-
सहजानन्दैकलक्षणसुखामृतरसास्वादानुभवे स्थित्वा च ध्यानाभ्यासं कुरुत
यूयमिति ॥ ४७ ॥

अथ ध्यात्वपुरुषलक्षणं कथयति ।

व्याख्या । “ मा मुज्जकह मा रज्जह मा दुस्सह ” समस्तमोहरागद्वैषजनि-
तविकल्पजालरहितनिजपरमात्मतत्त्वभावनासमुत्पन्नपरमानन्दैकलक्षणसुखामृतर-
सात्सकाशाद्वृत्ता संजाता तत्रैव परमात्मसुखास्वादे लीना तन्मया या तु
परमकला परमसंवित्तिस्तत्र स्थित्वा हे भव्या मोहरागद्वैषान्मा कुरुत; केषु
विषयेषु “ इटुणिद्वृत्येषु ” स्वगवनिताचन्दनताम्बूलादय इष्टेन्द्रियार्थाः, अहि-
विषकण्ठकशत्रुव्याधिप्रभृतयः पुनरनिष्टेन्द्रियार्थस्तेषु यदि किं “ यिरमिच्छह
जइ चित्तं ” तत्रैव परमात्मानुभवे स्थिरं निश्चलं चित्तं यदीच्छत यूयं किमर्थं
“ विचित्तभाणप्पसिद्धोए ” विचित्रं नानाप्रकारं यद्यगानं तत्प्रसिद्ध्यै निमित्तं
अथवा विगतं चित्तं चित्तोद्भवशुभाशुभविकल्पजालं यत्र तद्विचित्तं ध्यातं
तदर्थमिति ।

इदानीं तस्यैव ध्यानस्य तावदागमभाषया विचित्रभेदाः कथयन्ते । तथा
हि—इष्टवियोगानिष्टसंयोगव्याधिप्रतीकारमोगनिदानेषु वाङ्घारुं चतुर्विध-
मार्त्तध्यानम् । तच्च तारतम्येन मिथ्यादृष्ट्यादिष्टगुणस्थानवर्त्तिजीवसम्बवम् ।
यद्यपि मिथ्यादृष्टीनां तिर्थगतिकारणं भवति तथापि बद्धायुष्कं विहाय सम्य-

मृष्टीनां न भवति । कस्मादिति चेत्—स्वशुद्धात्मैवोपादेय इति विशिष्टभावना-
बलेन तत्कारणभूतसंक्षेपाभावादिति ।

अथ रौद्रध्यानं कथयते । हिंसानन्दभृषानन्दस्तेयानन्दविषयसंरक्षणानन्द-
प्रभवं रौद्रं चतुर्विधम् । तारतम्येन मिथ्याहृष्टादिपञ्चमगुणस्थानवर्त्तिं जीव-
सम्भवम् । तच्च मिथ्याहृष्टीनां नरकगतिकारणमपि बद्धायुष्कं विहाय सम्यग्हृ-
ष्टीनां तत्कारणं न भवति । तदपि कस्मादिति चेत्—निजशुद्धात्मतत्त्वमेवोपादेयं
विशिष्टभेदज्ञानबलेन तत्कारणभूतीत्रसंक्षेपाभावादिति ॥

अतः परमार्थरौद्रपरित्यागलक्षणमाज्ञापायविपाक्संस्थानविच्यसंज्ञचतुर्भेद-
भिन्नं, तारतम्यवृद्धिक्रमेणासंयतसम्यग्वृष्टिदेशविरतप्रमत्तसंयताप्रमत्ताभिधानचतु-
र्गुणस्थानवर्त्तिं जीवसम्भवं, मुख्यवृत्त्या पुण्यवन्धकारणमपि परम्परया मुक्तिका-
रणं चेति धर्मध्यानं कथयते । तथाहि—स्वयं मन्दवृद्धित्वेऽपि विशिष्टोपाध्याया-
भावेऽपि शुद्धजीवादिपदार्थानां सूक्ष्मत्वेऽपि सति “सूक्ष्मं जिनोदितं वाक्यं
हेतुभिर्यन्ते हन्यते । आज्ञासिद्धं तु तद्ग्राह्यं नान्यथावादिनो जिनाः ॥”
इति श्लोककथितक्रमेण पदार्थनिश्चयकरणमाज्ञाविच्यव्यानं भण्यते । तथैव
भेदाभेदरत्नत्रयभावनाबलेनास्माकं परेषां वा कदा कर्मणमपायो विनाशो
भविष्यतीति चिन्तनमपायविच्ययं ज्ञातव्यम् । शुद्धनिश्चयेन शुभाशुभकर्मविपा-
करहितेऽप्ययं जीवः पश्चादनादिकर्मबन्धवशेन पापस्तोदयेन नारकादिदुःख-
विपाकफलमनुभवति, पुण्योदयेन देवादिसुखविपाकमनुभवतीति विचारणं
विपाकविच्ययं विज्ञेयम् । पूर्वोक्तलोकानुप्रेक्षाचिन्तनं संस्थानविच्ययम् । इति
चतुर्विधं धर्मध्यानं भवति ॥

अथ पृथक्त्ववितर्कवीचारं, एकत्ववितर्कवीचारं सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिसंज्ञं
व्युपरतक्रियानिवृत्तिसंज्ञं चेति भेदेन चतुर्विधं शुकुध्यानं कथयति । तद्यथा—
पृथक्त्ववितर्कवीचारं तावत्कथयते । द्रव्यगुणपर्यायाणां भिन्नत्वं पृथक्त्वं भण्यते,
स्वशुद्धात्मानुभूतिलक्षणं भावश्रुतं तद्वाचकमन्तर्जल्पवचनं वा वितर्को भण्यते,
अनीहितवृत्त्यार्थान्तरपरिणमनं वचनाद्वचनान्तरपरिणमनं मनोवचनकाययोगेषु
योगाद्योगान्तरपरिणमनं वीचारो भण्यते । अयमत्रार्थः—यद्यपि ध्याता पुरुषः
स्वशुद्धात्मसंवेदनं विहाय बहित्रिन्तां न करोति तथापि यावतांशेन स्वरूपे

स्थिरत्वं नास्ति तावतांशेनानीहितवृत्त्या विकल्पाः स्फुरन्ति, तेन कारणेन पृथक्त्ववितर्कवीचारं ध्यानं भण्यते । तचोपशमश्रेणिविवक्षायामपूर्वोपशमकानि-त्युपशमकसूक्ष्मसाम्परायकोपशमकोपशमान्तकषायपर्यन्तगुणस्थानचतुष्टये भवति । चक्रपक्षेण्यां पुनरपूर्वकरणचक्रपक्षानिवृत्तिकरणचक्रपक्षसूक्ष्मसाम्परायचक्रपक्षभिधा-नगुणस्थानत्रये चेति प्रथमं शुक्लध्यानं व्याख्यातम् ।

निजशुद्धात्मद्रव्ये वा निर्विकारात्मसुखसंवित्तिपर्याये वा निरुपाधिस्वसंवेदनगुणे वा यत्रैकस्मिन् प्रवृत्तं तत्रैव वितर्कसंज्ञेन स्वसंवित्तिलक्षणभावश्रुतबलेन स्थिरीभूय वीचारं गुणद्रव्यपर्यायपरावर्तनं करोति यत्तदेक्त्ववितर्कवीचारसंज्ञं क्षीणकषायगुणस्थानसम्भवं द्वितीयं शुक्लध्यानं भण्यते । तेनैव केवलज्ञानोत्पत्तिरिति । अथ सूक्ष्मकायक्रियाव्यापाररूपं च तदप्रतिपाति च सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिसंज्ञं तृतीयं शुक्लध्यानम् । तचोपचारेण सयोगिकेवलिजिने भवतीति । विशेषेणोपरता निवृत्ता क्रिया यत्र तद्व्युपरतक्रियं च तदनिवृत्तिं चानिवर्तकं च तद्व्युपरतक्रियानिवृत्तिसंज्ञं चतुर्थं शुक्लध्यानं व्याख्यातम् । अध्यात्मभासया पुनः सहजशुद्धपरमचैतन्यशालिनि निर्भरानन्दमालिनि भगवति निजात्मन्युपादेयबुद्धिं कृत्वा पश्चादनन्तज्ञानोऽहमनन्तसुखोऽहमितादिभावनारूपमभ्यन्तरघर्मध्यानमुच्यते । पञ्चपरमेष्ठिभक्त्यादितदनुकूलशुभानुष्ठानं पुनर्बहिरङ्गर्भमध्यानं भवति । तथैव स्वशुद्धात्मनि निर्विकल्पसमाधिलक्षणं शुक्लध्यानमिति । अथवा “पदस्थं मन्त्रवाक्यस्थं पिण्डस्थं स्वात्मचिन्तनम् । रूपस्थं सर्वचिद्रूपं रूपातीतं निरञ्जनम् ॥१॥” इति श्लोककथितक्रमेण विचित्रध्यानं ज्ञातव्यमिति ॥

अथ ध्यानप्रतिबन्धकानां मोहरागद्वेषाणां स्वरूपं कथयते । शुद्धात्मादितत्वेषु विपरीताभिनिवेशजनको मोहो दर्शनमोहो मिश्यात्वमिति यावत् । निर्विकारस्वसंवित्तिलक्षणवीतरागचारित्रप्रच्छादकचारित्रमोहो रागद्वेषौ भण्यते । चारित्रमोहो रागद्वेषौ कथं भण्यते ? इति चेत्-कषायमध्ये क्रोधमानद्वयं द्रेषाङ्गं, मायालोभद्रयं रागाङ्गं, नोकषायमध्ये तु स्त्रीपुनपुंसकवेदत्रयं हास्यरतिद्वयं च रागाङ्गं, अरतिशोकद्रयं भयजुग्मसाद्रयं च द्रेषाङ्गमिति ज्ञातव्यम् । अत्राह शिष्यः—रागद्वेषादयः किं कर्मजनिता: किं जीवजनिता इति । तत्रोत्तरं—ब्रीपुरुषसंयोगोत्पन्नपुनः इव सुधाहरिदासंयोगोत्पन्नवर्णनिशेष इवोभयं-संयोगजनिता इति । पश्चात्यविवक्षावशेन विवक्षितैकदेशाशुद्धनिश्चयेन कर्म-

जनिता भण्यन्ते । तथैवाशुद्धनिश्चयेन जीवजनिता इति । स चाशुद्धनिश्चयः
शुद्धनिश्चयापेक्षया व्यवहार एव । अथ मतं—साक्षाच्छुद्धनिश्चयनयेन कस्यैत
इति पृच्छामो वयम् । तत्रोत्तरं—साक्षाच्छुद्धनिश्चयेन खीपुरुषसंयोगरहित-
पुत्रस्येव, सुधाहरिदासंयोगरहितरङ्गविशेषस्येव तेषामुत्पत्तिरेव नास्ति कथमुत्तरं
प्रयच्छाम इति ॥४८॥ एवं ध्यातृव्याख्यानमुख्यत्वेन तद्वानेन विचित्रध्यान-
कथनेन च सूत्रं गतम् ॥

अत ऊद्धर्वं पदस्थं ध्यानं मन्त्रवाक्यस्थं यदुक्तं तस्य विवरणं कथयति ।

व्याख्या ।—“पण्टीस” “एमो अरिहंताणं, एमो सिद्धाणं, एमो आय-
रियाणं, एमो उवज्ञायाणं, एमो लोए सब्बसाहूणं” एतानि पञ्चत्रिंशदक्ष-
राणि सर्वपादानि भण्यन्ते । “सोल” “अरिहंत सिद्ध आचार्य उवज्ञाय साहू”
एतानि घोडशाक्षराणि नामपदानि भण्यन्ते । “छ” “अरिहन्तसिद्ध एतानि
षष्ठक्षराणि अर्हत्सिद्धयोर्नामिपदे द्वे भण्येते । “पण” “अ सि आ उ सा”
एतानि पञ्चाक्षराणि आदिपदानि भण्यन्ते । “चदु”, “अरिहंत” इदमक्षर-
चतुष्यमर्हतो नामपदम् । “दुगं” सिद्ध इत्यक्षरद्वयं सिद्धस्य नामपदम् । “एं
च” “अ” इत्येकाक्षररहभत आदिपदम् । अथवा ‘ओ’ एकाक्षरं पञ्चपरमेष्ठि-
नामादिपदम् । तत्कथमिति चेत् “अरिहंता असरीरा आयरिया तह उवज्ञया
मुणिणो । पठमक्षवरनिष्पण्णो उंकारो पंच परमेष्ठी । इति गाथाकथित-
प्रथमाक्षराणं ‘समानः सवर्णे दीर्घाभवति’ ‘परश्च लोषम्’ ‘उवर्णे ऊ’ इति
स्वरसन्धिविधानेन ओं—शब्दो निष्पद्यते । कस्मादिति—“जवह जभाएह”
एतेषां पदानां सर्वमन्त्रवादपदेषु मध्ये सारभूतानां इहलोकपरलोकेष्टफलप्रदान-
समर्थं ज्ञात्वा पश्चादनन्तज्ञानादिगुणस्मरणरूपेण वचनोच्चारणेन च जापं कुरुत ।
तथैव शुभोपयोगरूपत्रिगुप्तावस्थायां मौनेन ध्यायत । पुनरपि कथम्भूताम्
“परमेष्ठिवाचयाणं” “अरिहंत” इति पदवाचकमनन्तज्ञानादिगुणयुक्तोऽहंद्वाच्योऽ-
भिदेय इत्यादिरूपेण पञ्चपरमेष्ठिवाचकानां । “अणं च गुरुवएसेण” अन्यदपि
द्वादशसहस्रप्रमितपञ्चनमस्कारग्रन्थकथितक्रमेण लघुसिद्धचक्रं, बृहत्सिद्धचक्र-
मित्यादिवार्चनविधानं भेदाभेदरत्नयाराधकगुरुप्रसादेन ज्ञात्वा ध्यातव्यम् ।
इति पदस्थध्यानस्वरूपं व्याख्यातम् ॥४८॥

एवमनेन प्रकारेण “गुप्तेन्द्रियमनो ध्यात ध्येयं वस्तु यथास्थितम् ।

एकाग्रचिन्तनं ध्यानं फलं संवरनिर्जरौ ॥” इति श्लोककथितलक्षणानां ध्यात्-ध्येयध्यानफलानां संक्षेपव्याख्यानरूपेण गाथात्रयेण द्वितीयान्तराधिकारे प्रथमं स्थलं गतम् ।

अतः परं रागादिविकल्पोपाधिरहितनिजपरमात्मपदार्थभावनोत्पन्नसदानन्दैकलक्षणसुखाभृतरसाख्वाददृमिलुपस्य निश्चयध्यानस्य परम्परया कारणभूतं यच्छ्रुभोपयोगलक्षणं व्यवहारध्यानं तद्ध्येयभूतानां पंचपरमेष्ठीनां मध्ये तावदर्हत्स्वरूपं कथयामीत्येका पातनिका । द्वितीया तु पूर्वसूत्रोदितसर्वपदनामपदादिपदानां वाचकभूतानां वाच्या ये पञ्चपरमेष्ठिनस्तद्व्याख्याने क्रियमाणे प्रथमतस्तावज्जिनस्वरूपं निरूपयामि । अथवा तृतीया पातनिका पदस्थपिण्डस्थरूपस्थध्यानत्रयस्य ध्येयभूतमहत्सर्वज्ञस्वरूपं दर्शयामीति पातनिकात्रयं मनसि धृत्वा भगवान् सूत्रमिदं प्रतिपादयति ।

व्याख्या । “गृहुचुदुयाइकम्मो” निश्चयरब्लत्रयात्मकशुद्धोपयोगध्यानेन पूर्वघातिकर्ममुख्यभूतमोहनीयस्य विनाशनात्तदनन्तरं ज्ञानदर्शनावरणान्तराय-संज्ञयुगपद्धातित्रयविनाशकत्वाच्च प्रणष्टचतुर्धातिकर्मा । “दंसणसुहणाणवीरियमईओ” तेनैव घातिकर्मभावेन लब्धानन्तचतुष्टयत्वात् सहजशुद्धाविनश्वरदर्शनज्ञानसुखवीर्यमयः । “सुहदेहत्यो” निश्चयेनाशरीरोऽपि व्यवहारेण सप्तधातुरहितदिवाकरसहस्रमासुरपरमौदारिकशरीरत्वात् शुभदेहशः । “सुद्धो” “कुधा तृष्णा भयं द्रेषो रागो मोहश्च चिन्तनम् । जरा रुजा च मृत्युश्च खेदः स्वेदो मदोऽरतिः ॥१॥ विस्मयो जननं निदा विषादोऽष्टादश स्मृताः । एतैर्देवैर्विनिर्मुक्तः सोऽयमाप्नो निरञ्जनः ॥२॥” इति श्लोकद्वयकथिताष्टादशदोषरहितत्वात् शुद्धः । “अप्पा” एवं गुणविशिष्ट आत्मा । “अरिहो” अरिशब्दवाच्यमोहनीयस्य, रजःशब्दवाच्यज्ञानदर्शनावरणद्वयस्य, रहस्यशब्दवाच्यान्तरायस्य च हननाद्विनाशात्सकाशात् इन्द्रादिविनिर्मितां गर्भावतरणजन्माभिषेकनिः-क्रमणेकोवलज्ञानोत्पत्तिनिर्वार्णाभिधानपञ्चमहाकल्पाणरूपां पूजामहति योग्यो भवति तेन कारणेण अर्हन् भण्यन्ते । “विचिंतज्जो” इत्युक्तविशेषणैर्विशिष्टमाप्नागमप्रदृतिअन्थकथितवीतरागसर्वज्ञाद्यष्टोतरसहस्रनामानमर्हतं जिनभट्टारकं पदस्थपिण्डस्थरूपस्थध्याने स्थित्वा विशेषेण चिन्तयत ध्यायत हे भव्यायूच्यमिति ।

अन्नावसरे भट्टचार्वाकमतं गृहीत्वा शिष्यः पूर्वपञ्च करोति । नास्ति सर्वज्ञोऽनुपलब्धेः । खरविषाणवत् । तत्र प्रत्युत्तरं—किमत्र देशेऽत्र काले अनुपलब्धिः, सर्वदेशे काले वा । यद्यत्र देशेऽत्र काले नास्ति तदा सम्मत एव । अथ सर्वदेशकाले नास्तीति भण्यते तज्जगत्रयं कालत्रयं सर्वज्ञरहितं कथं ज्ञातं भवता । ज्ञातं चेत्तर्हि भवानेव सर्वज्ञः । अथ न ज्ञातं तर्हि निषेधः कथं क्रियते । तत्र दृष्टान्तः—यथा कोऽपि निषेधको घटस्याधारभूतं घटरहितं भूतलं चक्षुषा दृष्टा पश्चाद्वदत्यत्र भूतले घटो नास्तीति युक्तम् । यस्तु चक्षुरहितस्य पुनरिदं वचनमयुक्तम् । तथैव यस्तु जगत्रयं कालत्रयं सर्वज्ञरहितं जानाति तस्य जगत्रये कालत्रयेऽपि सर्वज्ञो नास्तीति वक्तुं युक्तं भवति, यस्तु जगत्रयं कालत्रयं न जानाति स सर्वस्वज्ञनिषेधं कथमपि न करोति । कस्मादिति चेत्—जगत्रयकालत्रयपरिज्ञानेन खयमेव सर्वज्ञत्वादिति ।

अथोक्तमनुपलब्धेरिति हेतुवचनं तदप्ययुक्तम् । कस्मादिति चेत्—किं भवतामनुपलब्धिः, किं जगत्रयकालत्रयवर्त्तिपुरुषाणां वा ? यदि भवतामनुपलब्धिस्तावता सर्वज्ञाभावो न सिद्ध्यति, भवद्विरनुपलभ्यमानानां परकीयचित्तवृत्तिपरमाणवादिसूक्ष्मपदार्थानामिव । अथवा जगत्रयकालत्रयवर्त्तिपुरुषाणामनुलब्धिस्तकथं ज्ञातं भवद्विः । ज्ञातं चेत्तर्हि भवन्त एव सर्वज्ञा इति पूर्वमेव भणितं तिष्ठति । इत्यादि हेतुदूषणं ज्ञातव्यम् । अथोक्तं खरविषाणवदिति दृष्टान्तवचनं तदप्यनुचितम् । खरे विषाणं नास्ति गवादौ तिष्ठतीयन्ताभावो नास्ति यथा तथा सर्वज्ञस्यापि नियतदेशकालादिष्वभावेऽपि सर्वथा नास्तित्वं न भवति इति दृष्टान्तदूषणं गतम् ।

अथ मतम्—सर्वज्ञविषये बाधकप्रमाणं निराकृतं भद्रिस्तर्हि सर्वज्ञसङ्कावसाधकं प्रमाणं किम् ? इति पृष्ठे प्रत्युत्तरमाह—कश्चित् पुरुषो धर्मी, सर्वज्ञो भवतीति साध्यते धर्मः, एवं मर्मिधर्मसमुदायेन पञ्चवचनम् । कस्मादिति चेत् पूर्वोक्तप्रकारेण बाधकप्रमाणाभावादिति हेतुवचनम् । किंवत् खयमानुभूयमानसुखदुःखादिवदिति दृष्टान्तवचनम् । एवं सर्वज्ञसङ्कावे पञ्चहेतुदृष्टान्तरूपेण त्र्यङ्गमनुमानं विज्ञेयम् । अथवा द्वितीयमनुमानं कथयते—रामरावणादयः कलान्तरिता, मर्वादियो देशान्तरिता, भूतादयः स्वभावान्तरिता, परचेतोवृत्तयः परमाणवादयश्च सूक्ष्मपदार्था, धर्मिणः कस्यापि पुरुषविशेषस्य प्रत्यक्षाः

भवन्तीति साध्यो धर्म इति धर्मिधर्मसमुदायेन पक्षवचनम् । कस्मादिति चेत्—अनुमानविषयत्वादिति हेतुवचनम् । किंत् यदनुमानविषयं तत्तत् कस्यापि प्रत्यक्षं भवति, यथाग्न्यादि, इत्यन्वयदृष्टान्तवचनम् । अनुमानेन विषयाशचेति, इत्युपनयवचनम् । तस्मात् कस्यापि प्रत्यक्षा भवन्तीति निगमनवचनम् ।

इदानीं व्यतिरेकदृष्टान्तः कथयते—यन्न कस्यापि प्रत्यक्षं तदनुमानविषयमपि न भवति यथा खपुष्यादि, इति व्यतिरेकदृष्टान्तवचनम् । अनुमानविषयाशचेति पुनरप्युपनयवचनम् । तस्मात् प्रत्यक्षा भवन्तीति पुनरपि निगमनवचनमिति । किन्त्वनुमानविषयत्वादित्ययं हेतुः सर्वज्ञस्वरूपे साध्ये सर्वप्रकारेण सम्भवति यतस्ततः कारणात्स्वरूपासिद्धभावासिद्धविशेषणाद्यसिद्धो न भवति । तथैव सर्वज्ञस्वरूपं स्वपक्षं विहाय सर्वज्ञाऽभावं विपक्षं न साधयति तेन कारणेन विरुद्धो न भवति । तथैव च यथा सर्वज्ञसद्भावे स्वपक्षे वर्तते तथा सर्वज्ञाभावेऽपि विपक्षेऽपि न वर्तते तेन कारणेनानैकान्तिको न भवति । अनैकान्तिकः कोऽर्थे व्यभिचारीति । तथैव प्रत्यक्षादिप्रमाणाबाधिते न भवति । तथैव च प्रतिवादिनां प्रत्यसिद्धं सर्वज्ञसद्भावं साधयति तेन कारणेनाकिञ्चित्करोऽपि न भवति । एवमसिद्धविरुद्धनैकान्तिकाकिञ्चित्करहेतुदोषरहितत्वात्सर्वज्ञसद्भावं साधयत्येव । इत्युक्तप्रकारेण सर्वज्ञसद्भावे पक्षहेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनरूपेण पञ्चाङ्गमनुमानं ज्ञातव्यमिति ।

किं च यथा लोचनहीनपुरुषस्यादर्थे विद्यमानेऽपि प्रतिबिम्बानां परिज्ञानं न भवति, तथा लोचनस्थानीयसर्वज्ञतागुणरहितपुरुषस्यादर्शस्थानीयवेदशास्त्रे कथितानां प्रतिबिम्बस्थानीयपरमाणवाद्यनन्तमूद्भवपदार्थानां व्यापि काले परिज्ञानं न भवति । तथाचोक्तं “यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् । लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥” इति संक्षेपेण सर्वज्ञसिद्धिरत्र वोद्धव्या । एवं पदस्थपिण्डस्थरूपस्थध्याने ध्येयभूतस्य सकलात्मनो जिनभट्टारकस्य व्याख्यानरूपेण गाथा गता ।

अथ सिद्धसद्वशनिजपरमात्मतत्त्वपरमसमरसीभावलक्षणस्य रूपातीतनिश्चयध्यानस्य पारम्पर्येण कारणभूतं मुक्तिगतसिद्धभक्तिरूपं ‘एमोसिद्धाणं’ इति पदेचारणलक्षणं यत्पदस्थं ध्यानं तस्य ध्येयभूतं सिद्धपरमेष्ठिस्तरूपं कथयति ।

न्याख्या । ‘णटुटकम्भदेहो’ शुभाशुभमनोवचनकायक्रियारूपस्य द्वैतशब्दाभिधेयकमैकाण्डस्य निर्मलनसमर्थेन स्वशुद्धात्मतत्वभावनोत्पन्नरागादिविकल्पे-पाधिरहितपरमालहादैकलचणसुन्दरमनोहरानन्दस्यंदिनःक्रियाद्वैतशब्दवाच्येन परमज्ञानकाण्डेन विनाशितज्ञानावरणाद्यष्टकमैदारिकादिपञ्चदेहत्वात् नष्टाष्टकमदेहः । ‘लोयालोयस्स जाणओ दट्टा’ पूर्वोक्तज्ञानकाण्डभावनाफलभूतेन सकलविमलकेवलज्ञानदर्शनद्वयेन लोकालोकगतत्रिकालवर्त्तिसमस्तवस्तुसंबन्धिविशेषसामान्यस्वभावनामेकसमयज्ञायकदर्शकत्वात् लोकालोकस्य ज्ञाता दृष्टा भवति । ‘पुरिसायारो’ निश्चयनयेनातीनिद्रियामूर्त्तं परमचिद्गुच्छलननिर्मर्शुद्धस्वभावेन निराकारेऽपि व्यवहारेण भूतपूर्वनयेन किञ्चिद्गुच्छलचरमशरीराकारेण गतसिकथमूषागर्भाकारवच्छायाप्रतिमावद्वा प्रुषाकारः । ‘अप्पा’ इत्युक्तलचण आत्मा किं भण्यते ‘सिद्धो’ अञ्जनसिद्धपाटुकासिद्धगुटिकासिद्धखड्गसिद्धमायासिद्धादितौकिकसिद्धविलचणः केवलज्ञानायनन्तरुणव्यक्तिलचणः सिद्धो भण्यते । ‘ज्ञाएह लोयसिहरत्यो’ तस्मित्यंभूतं सिद्धपरमेष्ठिनं लोकशिखरस्थं दृष्टश्रुतानुभूतपञ्चेन्द्रियमोगप्रभृतिसमस्तमनोरथरूपनानाविकल्पजालत्यागेन त्रिगुप्तिलचणरूपातीतध्याने थित्वा ध्यायत हे भव्या यूमिति ॥५१॥ एवं निष्कलसिद्धपरमेष्ठिव्याख्यानेन गाथा गता ।

अथ निरुपाधिशुद्धात्मभावनानुभूत्यविनाभूतनिश्चयपञ्चाचारलचणस्य निश्चयध्यानस्य परम्परया कारणभूतं निश्चयव्यवहारपञ्चाचारपरिणामार्थभक्तिरूपं ‘णमो आयरियाणं’ इति पदोच्चारणलचणं यत्पदस्थध्यानं तस्य ध्येयभूतमाचार्यपरमेष्ठिनं कथयति ।

‘दंसणणाणपहाणे वीरियचारित्तवरतवायारे’ सम्यगदर्शनज्ञानप्रधाने वीर्यचारित्रवरतपश्चरणाचारेऽधिकरणभूते ‘अप्पं परं च जुंजइ’ आत्मानं परं शिष्यजनं च योऽसौ योजयति संबन्धं करोति ‘सो आयरियो मुणी भग्नो’ सउक्तलचण आचार्यो मुनिस्तपोधनो ध्येयो भवति । तथा हि—भूतार्थनयविषयभूतः शुद्धसमयसारशब्दवाच्यो भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्मादिसमस्तपरद्रव्येभ्यो भिन्नः परमचैतन्यविलासलचणः स्वशुद्धात्मैवोपादेय इति रुचिरूपसम्यगदर्शनं, तत्राचरणं परिणमनं निश्चयदर्शनाचारः ॥ तस्यैव शुद्धात्मनो निरुपाधिस्वसंवेदनलचणभेदज्ञानेन मिथ्यात्वरागादिपरभावेभ्यः पृथक् परिच्छेदनं सम्यक्ज्ञानं,

तत्राचरणं परिणमनं निश्चयज्ञानाचारः । नत्रैव रागादिविकल्पोपाधिरहित-स्वाभाविकसुखास्वादेन निश्चलचित्तं वीतरागचारित्रं, तत्राचरणं परिणमनं निश्चयचारित्राचारः । समस्तपरद्रव्ये चक्षानिरोधेन तथैवानशनादिद्रादशतपञ्चरणबहिरङ्गुसहकारिकारणेन च स्वस्वरूपे प्रतपनं विजयनं निश्चयतपञ्चरणं, तत्राचरणं परिणमनं निश्चयतपञ्चरणाचारः । तस्यैव निश्चयचतुर्विधाचारस्य रक्षणार्थं स्वशक्तयनवगूहनं निश्चयवीर्याचारः । इत्युक्तलक्षणनिश्चयपञ्चाचारे तथैव “छत्तीसगुणसमग्रे पंचविहाचारकरणसङ्दरिसे । सिसाणुग्रहकुसले धर्मायरिए सदा वंदे ॥” इति गाथाकथितक्रमेणाचाराराधनादिचरणशास्त्रवित्तीर्णवहिरङ्गुसहकारिकारणभूते व्यवहारपञ्चाचारे च स्वं परं च योजयत्तुष्टानेन सम्बन्धं करोति स आचार्यो भवति । स च पदस्थध्याने ध्यातव्यः । इत्याचार्यपरमेष्ठिव्याख्यानेन सूत्रं गतम् ॥५२॥

अथ स्वशुद्धात्मनि शोभनमध्यायोऽभ्यासो निश्चयस्वाध्यायस्तत्त्वक्षणनिश्चयध्यानस्य पारम्पर्येण कारणभूतं भेदाभेदत्रयादितत्त्वोपदेशकं परमोपाध्यायभक्तिरूपं ‘एमो उवज्ञायाणं’ इति पदोचारणलक्षणं यत् पदस्थध्यानं, तस्य ध्येयभूतमुपाध्यायमुनीश्वरं कथयति ।

व्याख्या ।—‘जो रयणत्यजुतो’ योऽसौ बाह्याभ्यन्तररत्नत्रयानुष्टानेन युक्तः परिणतः । ‘णिच्चं धर्मोवाएसणे गिरदो’ षट्द्रव्यपञ्चासित्कायसमतत्त्वनवपदार्थेषु मध्ये स्वशुद्धात्मद्रव्यं स्वशुद्धजीवास्तिकायं स्वशुद्धात्मतत्त्वं स्वशुद्धात्मपदार्थमेवोपादेयं शेषं च हैयं, तथैवोत्तमत्त्वमादिधर्मं च नियमुपदिशति योऽसौ स नित्यं धर्मोपदेशने निरतो भण्यते । ‘सो उवभाग्नो ग्रप्पा’ स चेत्यम्भूतो आत्मा उपाध्याय इति । पुनरपि किं विशिष्टः ?—‘जदिवरवसहो’ पञ्चेन्द्रियविषयजयेन निजशुद्धात्मनि यत्पराणां यतिवराणां मध्ये वृषभः प्रधानो यतिवरवृषभः । ‘एमो तस्स’ तस्मै द्रव्यभावरूपो नमो नमस्कारोऽस्तु । इत्युपाध्यायपरमेष्ठिव्याख्यानरूपेण गाथा गता ॥ ५३ ॥

अथ निश्चयरत्नत्रयात्मकनिश्चयध्यानस्य परम्परया कारणभूतं बाह्याभ्यन्तरमोक्तमार्गसाधकं परमसाधुभक्तिरूपं ‘एमो लोए सब्बसाहूणं’ इति पदोचारणजपध्यानलक्षणं यत् पदस्थध्यानं तस्य ध्येयभूतं साधुपरमेष्ठिस्वरूपं कथयति ।

व्याख्या ।—‘साहू स मुणी’ स मुनिः साधुर्भवति । यः किं करोति—

‘जो हु साधयदि’ यः कर्ता हु स्फुटं साधयति । किं ‘चारित्त’ चारित्रं कथ-
म्भूतं ‘दंसणणाणसमग्ग’ वीतरागसम्यगदर्शनज्ञानाभ्यां समग्रं परिपूर्णम् ।
पुनरपि कथम्भूतं ‘मग्ग’ मोक्षस्स’ मार्गभूतं कस्य मोक्षस्य । पुनश्च किं रूपं
‘णिच्छुद्धे’ नित्यं सर्वकालं शुद्धं रागादिरहितम् । ‘एमो तस्स’ एवं गुणविशिष्टो
यस्तस्मै साधवे नमो नमस्कारोस्त्विति । तथाहि—“उद्योतनमुद्योगो निर्वहणं
साधनं च निस्तरणम् । दृगवगभवरणतपसामाख्याताराधना सद्द्विः ॥”
इत्यार्यकथितवहिरङ्गुच्चतुर्विधाराधनाबलेन, तथैव “सम्भत्त” सणणाणं सञ्चारित्तं
हि सन्तवो चेव । चउरो चिट्ठहि आदे तमहा आदा हु मे सरणं ॥” इति
गाथाकथिताभ्यन्तरनिश्चयचतुर्विधाराधनाबलेन च बाह्याभ्यन्तरमोक्षमार्ग-
द्वितीयनामाभिधेयेन कृत्वा यः कर्ता वीतरागचारित्राविनाभूतं स्वशुद्धात्मानं
साधयति भावयति स साधुर्भवति । तस्यैव सहजशुद्धसदानन्दैकानुभूतिलक्षणे
भावनमस्कारस्था ‘एमो लोए सब्बसाहूण’ द्रव्यनमस्कारश्च भवत्विति ॥५४॥

एवमुक्तप्रकारेण गाथापञ्चकेन भध्यमप्रतिपत्त्या पञ्चपरमेष्ठिस्वरूपं ज्ञात-
व्यम् । अथवा निश्चयेन “अरिहासिद्वायरियाउवज्ज्यासाहुपंचपरमेष्टोः
ते वि हु चिट्ठहि आदे तमहा आदा हु मे सरणं ॥” इति गाथाकथित-
क्रमेण संक्षेपेन, तथैव विस्तरेण पञ्चपरमेष्ठिग्रन्थकथितक्रमेण, अतिविस्तारेण तु
सिद्धचक्रादिवेवार्चनाविधिरूपमन्त्रवादसंबन्धिपञ्चनमस्कारग्रन्थे चेति । एवं-
गाथापञ्चकेन द्वितीयस्थलं गतम् ।

अथ तदेव ध्यानं विकल्पितनिश्चयेनाविकलिपतनिश्चयेन प्रकारान्तरेणोप-
संहारूपेण पुनरप्याह । तत्र प्रथमपादे ध्येयलक्षणं, द्वितीयपादे ध्यातुलक्षणं,
तृतीयपादे ध्यानलक्षणं, चतुर्थपादेन नयविभागं कथयामीत्यभिप्रायं मनसि
धुत्वा भगवान् सूत्रमिदं प्रतिपादयति ।

व्याख्या । ‘तदा’ तस्मिन् काले आहुत्र्यवन्ति ‘तं तस्स णिच्छयं भाणं’
तत्स्य निश्चयध्यानमिति । यदा किं ‘णिरीहवित्ती हवे जदा साहू’ निरीहवृत्ति-
र्निस्पृहवृत्तिर्यदा साधुर्भवति । किं कुर्वन् ‘जं किंचित्वि चिंततो’ यत् किमपि
ध्येयवस्तुरूपेण वस्तु चिन्तयन्त्रिति । किं कृत्वा पूर्वं ‘लद्धणय एयत्त’ तस्मिन्
ध्येये लब्ध्वा किं ? एकत्वं एकाप्रचिन्तानिरोधनमिति । अथ विस्तारः यत्
किञ्चिद् ध्येयमित्यनेन किमुक्तं भवति ? प्राथमिकापेक्षया सविकल्पावस्थायां

विषयकषायवचनार्थं चित्तस्थिरीकरणार्थं पञ्चपरमेष्ठादिपद्रव्यमपि ध्येयं भवति । पञ्चादभ्यासवशेन स्थिरीभूते चित्ते सति शुद्धबुद्धैकस्वभावनिजशुद्धात्मस्वरूपमेव ध्येयमित्युक्तं भवति । निष्पृहवचनेन पुनर्मिश्यत्वं वेदत्रयं हास्यादिष्टकक्रोधादिचतुष्टयरूपवतुर्दशाऽभ्यन्तरपरिग्रहेण तथैव क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनवान्यदासीदासकुप्यभाण्डाऽभिधानदशविधवहिरङ्गपरिग्रहेण च रहितं ध्यात्मस्वरूपमुक्तं भवति । एकाग्रचिन्तानिरोधेन च पूर्वोक्तविविधध्येयवस्तुनि स्थिरत्वं निश्चलत्वं ध्यानलक्षणं भणितमिति । निश्चयशब्देन तु प्राथमिकापेक्षया व्यवहारत्रयानुकूलनिश्चयो ग्राहः । निष्पन्नयोगपुरुषापेक्षया तु शुद्धोपयोगलक्षणविवित्तैकदेशशुद्धनिश्चयो ग्राहः । विशेषनिश्चयः पुनरग्रे वच्यमाणस्तिष्ठतीति सूत्रार्थः ॥ ५५ ॥

अथ शुभाशुभमनोवचनकायनिरोधे कृते सत्यात्मनि स्थिरो भवति तदेव परमध्यानमित्युपदिशति ।

व्याख्या । ‘मा चिटुह मा जंपह मा चिंतह किंवि’ नित्यनिरञ्जननिष्ठिक्यनिजशुद्धात्मानुभूतिप्रतिबन्धकं शुभाशुभचेष्टारूपं कायव्यापारं, तथैव शुभाशुभान्तर्बहिर्जलपरूपं वचनव्यापारं, तथैव शुभाशुभविकल्पजालरूपं चित्तव्यापारञ्च किमपि मा कुसुत हे विवेकिजनाः ! ‘जेण होइ घिरो’ येन योगत्रयनिरोधेन स्थिरो भवति । स कः ‘अप्पा’ आत्मा । कथम्भूतः स्थिरो भवति ‘अप्पमि रओ’ सहजशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावपरमात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपाभेदरत्रयात्मकपरमसमाधिसमुद्भूतसर्वप्रदेशालहादजनकसुखास्वादपरिणतिसहिते निजात्मनि रतः परिणतस्तत्त्वायमानस्त्रिचित्तस्तन्मयो भवति । ‘इणमेव परं हवे ज्ञाणं’ इदमेवात्मसुखरूपे तन्मयत्वं निश्चयेन परमुत्कृष्टं ध्यानं भवति ।

तस्मिन् ध्याने द्यितानां यद्वीतरागपरमानन्दसुखं प्रतिभाति, तदेव निश्चयमोक्षमार्गस्वरूपम् । तच पर्यायनामान्तरेण किं किं भण्यते तदभिधीयते । तदेव शुद्धात्मस्वरूपं, तदेव परमात्मस्वरूपं, तदेवैकदेशव्यक्तिरूपविवित्तैकदेशशुद्धनिश्चयेन स्वशुद्धात्मसंवित्तिसमुद्यन्नसुखामृतजलसरोवरे रागादिमलरहितत्वेन परमहंसस्वरूपम् । इदमेकदेशव्यक्तिरूपं शुद्धनयव्याख्यानमत्र परमात्मध्यानभावनानाममालायां यथासम्बवं सर्वत्र योजनीयमिति ।

तदेव परब्रह्मस्वरूपं, तदेव परमविष्णुस्वरूपं, तदेव परमशिवस्वरूपं, तदेव

परमवुद्धस्वरूपं, तदेव परमनिजस्वरूपं, तदेव परमस्वात्मोपलब्धिलक्षणं सिद्धस्व-
रूपं, तदेव निरञ्जनस्वरूपं, तदेव निर्मलस्वरूपं, तदेव स्वसंवेदनज्ञानं, तदेव
परमतत्त्वज्ञानं, तदेव शुद्धात्मदर्शनं, तदेव परमावस्थास्वरूपं, तदेव परमात्मनः
दर्शनं, तदेव परमतत्त्वज्ञानं, तदेव शुद्धात्मदर्शनं, तदेव ध्येयभूतशुद्धपारिणा-
मिकभावरूपं, तदेव ध्यानभावनास्वरूपं, तदेव शुद्धचारित्रं, तदेवान्तस्तत्त्वं,
तदेव परमतत्त्वं, तदेव शुद्धात्मदर्थं, तदेव परमज्योतिः, सैव शुद्धात्मानुभूतिः,
सैवात्मप्रतीतिः, सैवात्मसंवित्तिः, सैव स्वरूपेपलब्धिः, स एव नित्योपलब्धिः,
स एव परमसमाधिः, स एव परमानन्दः, स एव नित्यानन्दः, स एव सहजा-
नन्दः, स एव सदानन्दः, स एव शुद्धात्मपदार्थाध्ययनरूपः, स एव परमस्वा-
ध्यायः, स एव निश्चयमोक्षोपायः, स एव चैकाग्रचिन्तानिरोधः, स एव
परमबोधः, स एव शुद्धोपयोगः, स एव परमयोगः, स एव भूतार्थः, स एव
परमार्थः, स एव निश्चयपञ्चाचारः, स एव समयसारः, स एवाध्यात्मसारः,
तदेव समतादिनिश्चयषडावश्यकस्वरूपं, तदेवाभेदरत्नत्रयस्वरूपं, तदेव वीतराग-
सामायिकं, तदेव परमशरणोत्तममङ्गलं, तदेव केवलज्ञानोत्पत्तिकारणं, तदेव
सकलकर्मज्ञयकारणं, सैव निश्चयचतुर्विधाराधना, सैव परमात्मभावना, सैव
शुद्धात्मभावनोत्पन्नसुखानुभूतिरूपपरमकला, सैव दिव्यकला, तदेव परमाद्वैतं,
तदेव परमामृतपरमधर्मध्यानं, तदेव शुक्लध्यानं, तदेव रागादिविकल्पशून्यध्यानं,
तदेव निष्कलध्यानं, तदेव परमस्वास्थ्य, तदेव परमवीतरागत्वं, तदेव परमसाम्यं,
तदेव परमैकत्वं, तदेव परमभेदज्ञाने, स एव परमसमरसीभावः, इत्यादिसमस्त-
रागादिविकल्पोपाधिरहितपरमाल्हादैकसुखलक्षणध्यानरूपस्य निश्चयमोक्ष-
मार्गस्य बाचकान्यन्यन्यपि पर्यायनामानि विज्ञेयानि भवन्ति परमात्मतत्त्व-
विद्विरिति ॥ ५६ ॥

अतःपरं यद्यपि पूर्वं बहुधा भणितं ध्यात्पुरुषलक्षणं ध्यानसामग्री च
तथापि चूलिकोपसंहाररूपेण पुनरप्याख्याति ।

व्याख्या । ‘तवसुदवदवं चेदा ज्ञाणरहघुरंधरो हवे जम्हा’ तपश्रुतव्रतवा-
नात्मा चेतयिता ध्यानरथस्य धुरन्धरो समर्थो भवति ‘जम्हा’ यस्मात् ‘तम्हा
तपश्रुत्यणिरदा तल्लद्धीए सदा होह’ तस्मात् कारणात् तपश्रुतव्रतानां संबन्धेन
यन्त्रितयं तत् त्रितये रता सर्वकाले भवत हे भव्याः ! किमर्थं ? तस्य ध्यानस्य

जुषिधस्तल्लनिधस्तर्दर्थमिति । तथाहि—अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरस-
परित्यागविक्तशय्यासनकायक्षेशभेदेन बाह्यं षड्विधं, तथैव प्रायशिचत्तविनय-
वैय्यावृत्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानभेदेनाभ्यन्तरमपि षड्विधं चेति द्वादशविधं
तपः । तेनैव साध्यं शुद्धात्मस्वरूपे प्रतपत्नं विजयनं निश्चयतपश्च । तथैवाचा-
राराधनादिद्रव्यश्रुतं, तदाधारेणोत्पन्नं निर्विकारस्वसंवेदनज्ञानरूपं भावश्रुतं च ।
तथैव च हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिहरणं द्रव्यमावरूपाणां परिहरणं ब्रतपञ्चकं
चेति । एवमुक्तलक्षणतपःश्रुतब्रतसहितो ध्याता पुरुषो भवति । इयमेव ध्यान-
सामग्री चेति । तथाचोक्तं—“वैराग्यं तस्वविज्ञानं नैर्प्रन्थयं समचिन्तता ।
परीषहजयश्चेति पञ्चैते ध्यानहेतवः ॥”

भगवन्, ध्यानं तावन्मोक्षमार्गभूतम् । मोक्षार्थिना पुरुषेण पुण्यबन्धका-
रणत्वाद्वृतानि त्यज्यानि भवन्ति, भवद्द्विः पुनर्ध्यानसामग्रीकारणानि तपःश्रु-
तब्रतानि व्याख्यातानि, तत्कथं घटत इति । तत्रोत्तरं दीयते-त्रतान्येव केवला-
नि त्यज्यान्येव न किन्तु पापबन्धकारणानि हिंसादिविकल्परूपाणि यान्यत्र-
तानि तान्यपि त्यज्यानि । तथाचोक्तं पूज्यपादस्वामिभिः—“अपुण्यमत्रैः
पुण्यं ब्रतैर्मोक्षस्तयोर्व्ययः । अब्रतानीव मोक्षार्थी ब्रतान्यपि ततस्यजेत् ॥”
किंत्वब्रतानि पूर्वं परित्यज्य ततश्च ब्रतेषु तन्निष्ठो भूत्वा निर्विकल्पसमाधिरूपं
परमात्मपदं प्राप्य पश्चादेकदेशब्रतान्यपि त्यजति । तदप्युक्तं तैरेव—“अब्रतानि
परित्यज्य ब्रतेषु परिनिष्ठितः । त्यजेत्तान्यपि संप्राप्य परमं पदमात्मनः ॥”

अयं तु विशेषः—व्यवहाररूपाणि यानि प्रसिद्धान्येकदेशब्रतानि तानि
त्यक्तानि । यानि पुनः सर्वशुभाशुभनिवृत्तिरूपाणि निश्चयब्रतानि तानि त्रिगुसि-
लक्षणस्तुद्धात्मसंवित्तिरूपनिर्विकल्पव्याने स्वीकृतान्येव न च त्यक्तानि ।
प्रसिद्धमहाब्रतानि कथमेकदेशरूपाणि जातानि । इति चेत्तदुच्यते—जीवधा-
तानिवृत्तौ सत्यामपि जीवरक्षणे प्रवृत्तिरस्ति । तथैवासत्यवचनपरिहरणेऽपि सत्य-
वचनप्रवृत्तिरस्ति । तथैव चादत्तादानपरिहरणेऽपि दत्तादाने प्रवृत्तिरसीत्यादेक-
देशप्रवृत्यपेक्ष्या देशब्रतानि । तेषामेकदेशब्रतानां त्रिगुसिलक्षणनिर्विकल्पसमा-
धिकाले ल्यागः । न च समस्तशुभाशुभनिवृत्तिलक्षणस्य निश्चयब्रतस्येति । ल्यागः
कोऽर्थः । यथैव हिंसादिरूपात्रतेषु निवृत्तिस्तथैकदेशब्रतेष्वपि । कस्मादिति
चेत्—त्रिगुप्तावस्थायां प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपविकल्पस्य स्वयमेवावकाशो नास्ति ।

अथवा वसुतस्तदेव निश्चयत्रतम् । कस्मात्—सर्वनिवृत्तित्वादिति । योऽपि घटिकाद्वयेन मोक्षं गतो भरतश्चक्री सोऽपि जिनदीक्षां गृहीत्वा विषयकषाय-निवृत्तिरूपं चण्णमात्रं ब्रतपरिणामं कृत्वा पश्चाच्छुद्धोपयोगत्वरूपरत्नत्रयात्मके निश्चयत्रताभिधाने वीतरागसामायिकसंज्ञे निर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा केवलज्ञानं लब्धवानिति । परं किन्तु तस्य स्तोककालत्वाद्वोक्ता ब्रतपरिणामं न जानन्तीति । तदेव भरतस्य दीक्षाविधानं कथ्यते । हे भगवन् जिनदीक्षादानानन्तरं भरतचक्रिणः कियति काले केवलज्ञानं जातमिति श्रीवीरवर्ढमानस्वामितीर्थकरपरमदेव-समवसरणमध्ये श्रेणिकमहाराजेन पृष्ठे सति गौतमस्वामी आहू । “पञ्चमुष्टिभिरुत्पाद्य त्रोऽन्यन् बन्धस्थितीन् कचान् । लोचानन्तरमेवापद्राजत् श्रेणिक केवलम् ॥”

अत्राह शिष्यः । अद्य काले ध्यानं नास्ति । मादिति चेत्—उत्तमसंह-ननाभावाद्दशचतुर्दशपूर्वगतश्रुतज्ञानाभावाच्च । अत्र परिहारः । शुक्लव्यानं नास्ति धर्मव्यानमस्तीति । तथाचोक्तं मोक्षप्राभृते श्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवैः “भरहे दुस्समकाले धर्मजक्षाणं हवेइ णाणिस्स । तं अप्पसहावठि एणहुमण्णइ सो डु अणणाणी ॥ अज्जवि तिरयणसुद्धा अप्पा डक्काऊण लहइ इंदत्तं । लोयं-तियदेवत्तं तच्छुदु णिव्वुदिं जंति ॥” तथैव तत्त्वानुशासनग्रन्थे चोक्तं “अवेदानीं निषेधन्ति शुक्लव्यानं जिनोत्तमाः । धर्मव्यानं पुनः प्राहुः श्रेणीभ्यां प्राग्विवर्त्तिनाम् ॥” अथोक्तमुत्तमसंहननाभावात्तदुत्सर्गवचनम् । अपवाद-व्याख्यानेन पुनरुपशमक्षपकश्रेण्योः शुक्लव्यानं भवति, तच्चोत्तमसंहननेनैव । अपर्वगुणस्थानादधस्तनेषु गुणस्थानेषु धर्मव्यानं, तच्चादिमत्रिकोत्तमसंहननाभा-वेऽप्यन्तिमत्रिकसंहननेनापि भवति । तदप्युक्तं तत्रैव तत्त्वानुशासने “यत्पुनर्व-जकायस्य ध्यानमित्यागमे वचः । श्रेणयोर्ध्यानं प्रतीयोक्तं तत्रोऽधस्तानिषेध-कम् ॥” यथोक्तं दशचतुर्दशपूर्वगतश्रुतज्ञानेन ध्यानं भवति तदप्युत्सर्गव-चनम् । अपवादव्याख्यानेन पुनः पञ्चसमितित्रिगुप्तिप्रतिपादकसारभूतश्रुतेनापि ध्यानं भवति केवलज्ञानच्च । यद्येवमपवादव्याख्यानं नास्ति तर्हि “तुसमासं धोसप्ती सिवभूदी केवली जादो” इत्यादिगन्धवर्णराधनादिभणितं व्याख्यानं कथं घटते ।

अथ मतं—पञ्चसमितित्रिगुप्तिप्रतिपादकं द्रव्यश्रुतिमिति जानाति । इदं

भावश्रुतं पुनः सर्वमस्ति । नैवं वक्तव्यम् । यदि पञ्चसमितित्रिगुप्तिप्रतिपादकं
द्रव्यश्रुतं जानाति तर्हि 'मा रूसह मा तूसह' इत्येकं पदं किं न जानाति ।
तत एव ज्ञायते उप्रवचनमातृप्रमाणमेव भावश्रुतं, द्रव्यश्रुतं पुनः किमपि नास्ति ।
इदन्तु व्याख्यानमस्माभिर्न कलिपतमेव । तज्जारित्रसारादिग्रन्थेष्वपि भणितमा-
स्ते । तथाहि—अन्तर्मुहूर्तार्दूर्ध्वं ये केवलज्ञानमुत्पादयन्ति ते क्षीणकायगुण-
स्थानवर्त्तिनो निर्ग्रन्थसंज्ञा ऋषयो भण्यन्ते । तेषां चोत्कर्षेण चतुर्दशपूर्वादिश्रुतं
भवति, जघन्येन पुनः पञ्चसमितित्रिगुप्तिमात्रमेवेति ।

अथ मतं—मोक्षार्थं ध्यानं क्रियते न चाद्य काले मोक्षोऽस्ति; ध्यानेन किं
प्रयोजनम् । नैव—अद्य कालैऽपि परम्परया मोक्षोऽस्ति । कथमिति चेत् स्वशु-
द्धात्मभावनावलेन संसारस्थितिं स्तोकां कृत्वा देवलोकं गच्छति, तस्मादागत्य
मनुष्यभवे रत्नत्रयभावनां लब्ध्वा शीघ्रं मोक्षं गच्छतीति । येऽपि भरतसगरराम-
पाण्डवादयो मोक्षं गतास्तेषि पूर्वभवेऽभेदरक्षत्रयभावनया संसारस्थितिं स्तोकां
कृत्वा पञ्चान्मोक्षं गताः । तद्वत् सर्वेषां मोक्षो भवतीति नियमो नास्ति । एव-
मुक्तप्रकारेण अल्पश्रुतेनापि ध्यानं भवतीति ज्ञात्वा किं कर्तव्यम्—“वधबन्ध-
च्छेदादेहेषाद्रागाङ्गं परकलत्रादेः । आध्यानमपध्यानं शासति जिनशासने
विशदाः ॥ संकल्पकल्पतस्संश्रयणात्त्वदीयं चेतो निमज्जति मनोरथसागरे
ऽस्मिन् । तत्रार्थतस्तव चकास्ति न किं च नापि वक्ते परं भवति कलमषसंश्र-
यस्य ॥ दौर्विष्वदग्धमनसोऽन्तर्लुपात्तभुक्तेत्वित्तं यथोळासांत ते स्फुरितोत्तर-
ङ्गम् । धात्रि स्फुरेद्यति तथा परमात्मसंज्ञे कौतस्कुती तव भवेद्विफला प्रसूतिः ॥
कं खिद कलुसिदभूतो कामभोगे हि मुच्छदो जीवो । ए य भुजंतो भोगे
बन्धदि भावेण कम्माणि ॥” इत्याद्यपध्यानं तत्क्वा—“ममति” परिव-
ज्ञामि णिममतिमुवठिठिदो । आलंवणं च मे आदा अवसेसाइ बोसरे ॥
आदा क्खु मज्ज्म णाणे आदा मे दंसणे चरीत्ते थ । आदा पञ्चक्षणे आदा
मे संवरे जोगे ॥ एगो मे ससदो अप्पा णाणदसंणलक्खणो । सेसा मे
वाहिरा भावा सब्बे संजोयलक्खणो ॥” इत्यादिसारपदानि गृहीत्वा च
ध्यानं कर्तव्यमिति ।

अथ मोक्षविषये पुनरपि नयविचारः कछयते । तथाहि मोक्षस्तावत्
बन्धपूर्वकः ॥ तथाचोक्तं “मुक्तश्चेत् प्राक् भवेद्वन्धो नो बन्धो मोक्षनं कथम् ।

अबन्धे मोचनं नैव सुक्ष्मरथो निरर्थकः ॥” बन्धश्च शुद्धनिश्चयनयेन नास्ति । तथा बन्धपूर्वको मोक्षोऽपि । यदि पुनः शुद्धनिश्चयेन बन्धो भवति तदा सर्वदैव बन्ध एव मोक्षो नास्ति । किंच—यथा शृङ्खलाबद्धपुरुषस्य बन्ध-च्छेदकारणभूतभावमोक्षस्थानीयं बन्धच्छेदकारणभूतं पौरुषं पुरुषस्वरूपं न भवति, तथैव शृङ्खलापुरुषयोर्यद्द्रव्यमोक्षस्थानीयं पृथक्करणं तदपि पुरुषस्वरूपं न भवति । किन्तु ताभ्यां भिन्नं यद्दृष्टं हस्तपादादिरूपं तदेव पुरुषस्वरूपम् । तथैव शुद्धोपयोगलक्षणं भावमोक्षस्वरूपं शुद्धनिश्चयेन जीवस्वरूपं न भवति, तथैव तेन साध्यं यज्ञीवकर्मप्रदेशयोः पृथक्करणं द्रव्यमोक्षरूपं तदपि जीवस्वभावो न भवति । किन्तु ताभ्यां भिन्नं यदनन्तज्ञानादिगुणस्वभावं फलभूतं तदेव शुद्ध-जीवस्वरूपमिति । अथमत्रार्थः—यथा विवक्षितैकदेशशुद्धनिश्चयेन पूर्वं मोक्षमार्गो व्याख्यातस्तथा पर्यायमोक्षरूपो मोक्षोऽपि । न च शुद्धनिश्चयनयेनोति । यस्तु शुद्धद्रव्यशक्तिरूपः शुद्धपारिणामिकपरमभावलक्षणपरमनिश्चयमोक्षः स च पूर्वमेव जीवे तिष्ठतीदानां भविष्यतीत्येवं न । स एव रागादिविकल्परहिते मोक्षकारणभूते ध्यानभावनापर्याये ध्येयो भवति । न च ध्यानभावनापर्यायरूपः । यदि पुनरेकान्तेन द्रव्यार्थिकनयेनापि स एव मोक्षकारणभूतो ध्यानभावनापर्यायो भण्यते तर्हि द्रव्यपर्यायरूपधर्मद्रुयाधारभूतस्य जीवभर्मिणो मोक्षपर्याये जाते सति यथा ध्यानभावनापर्यायरूपेण विनाशो भवति, तथा ध्येयभूतस्य जीवस्य शुद्धपारिणामिकलक्षणभावद्रव्यरूपेणापि विनाशः प्राप्नोति । न च द्रव्यरूपेण विनाशोऽस्ति । ततः स्थितं शुद्धपारिणामिकभावेन बन्धमोक्षौ न भवत इति ।

अश्वात्मशब्दार्थः कथ्यते । अतधातुः सातत्यगमनेऽर्थे वर्तते । गमनशब्देनात्र ज्ञानं भण्यते ‘सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था, इति वचनात् । तेन कारणेन यथासंभवं ज्ञानसुखादिगुणेषु आ समन्तात् अतति वर्तते यः स आत्मा भण्यते । अथवा शुभमनोवचनकायव्यापारैर्यथासम्भवं तीव्रमन्दादिरूपेण आ समन्तादति-वर्तते यः स आत्मा । अथवा उत्पादव्ययग्रौच्यैरासमन्तादति वर्तते यः स आत्मा । किञ्च—यथैकोऽपि चन्द्रमा नानाजलघटेषु दृश्यते तथैकोऽपि जीवो नानाशरीरेषु तिष्ठतीति वदन्ति ततु न घटते । कस्मादिति चेत्—चन्द्रकिरणो-पाधिवशेन घटस्थजलपुद्ला एव नानाचन्द्राकारेण परिणता, न चैकरचन्द्रः ।

तत्र दृष्टान्तमाह—यथा देवदत्तमुखोपाधिवशेन नानादर्पणस्थपुद्गला एव नानामुखाकारेण परिणता, न चैकं देवदत्तमुखं नानारूपेण परिणतम् । परिणमतीति चेत्—तर्हि दर्पणस्थप्रतिविस्म्बं चैतन्यं प्राप्नोतीति । न च तथा । किन्तु यद्येक एव जीवो भवति, तदैकजीवस्य सुखदुःखजीवितमरणादिके प्राप्ते तस्मिन्नेव क्षणे सर्वेषां जीवितमरणादिकं प्राप्नोति न च तथा दृश्यते ।

अथवा ये वदन्ति यथैकोपि समुद्रः कापि क्षारजलः कापि मिष्ठजलस्त्-
थैकोपि जीवः सर्वदेहेषु तिष्ठतीति । तदपि न घटते । कथमितिचेत्—जलरा-
श्यपेक्षया तत्रैकत्वं, न च जलपुद्गलापेक्षया तत्रैकत्वम् । यदि जलपुद्गलापेक्षया
भवत्येकत्वं तर्हि स्तोकजले गृहीते शेषजलं सहैव किञ्चायाति । ततः स्थितं
षोडशर्विणिकासुवर्णराशिवदनन्तज्ञानादिलक्षणं प्रत्यंकं जीवराशिं प्रति न चैक-
जीवापेक्षयोति । अध्यात्मशब्दस्यार्थः कथयते । मिष्ठात्वरागादिसमस्तविकल्प-
जालरूपपरिहारेण स्वशुद्धात्मन्यथि यदनुष्ठानन्तदध्यात्ममिति । एवं ध्यानसा-
मग्रीव्याख्यानोपसंहाररूपेण गाथा गता ॥ ५७ ॥

अथैद्वयपरिहारं कथयति ।

व्याख्या । “सोधयन्तु” शुद्धं कुर्वन्तु । को कर्तारः ? “मुणिणाहा” मुनि-
नाथा मुनिप्रधानाः । किंविशिष्टाः ? “दोससंचयचुदा” निर्दोषपरमात्मनो
विलक्षणा ये रागादिदोषास्तथैव च निर्दोषपरमात्मादितत्वपरिज्ञानविषये संशय-
विमोहविभ्रमास्तश्चयुता रहिता दोषसंचयच्युताः । पुनरपि कथम्भूताः ? “सुद-
पुण्णा” वर्तमानपरमागमाभिधानद्रव्यश्रुतेन तथैव तदाधारोत्पन्ननिर्विकारस्व-
संवेदनज्ञानरूपभावश्रुतेन च पूर्णाः समग्राः श्रुतपूर्णाः । कं शोधयन्तु ? “दव्व-
संग्रहमिणं” शुद्धवुद्धैकस्वभावपरमात्मादिद्रव्याणां सङ्ग्रहो द्रव्यसङ्ग्रहत्तं
द्रव्यसङ्ग्रहभिधानं ग्रन्थमिमं प्रत्यक्षीभूतम् । किं विशिष्टं ? “भणियं जं”
भणितः प्रतिपादितो यो ग्रन्थः । केन कर्तुभूतेन ? “णेमिचंदमुणिणा” श्रीने-
मिचन्द्र-सिद्धान्तिदेवाभिधानेन मुनिना सम्यग्दर्शनादिनिश्चयव्यवहाररूपप-
व्याचारोपेताचार्येण । कथम्भूतेन “तणुसुत्तधरेण” ततुश्रुतधरेण ततुश्रुतं स्तोकं
श्रुतं तद्वरतीति ततुश्रुतधरस्तेन । इति क्रियाकारकसम्बन्धः । एवं ध्यानोपसंहा-
रगाथात्रयेण, औद्वयपरिहारार्थं प्राकृतवृत्तेन च द्वितीयान्तराधिकारे तृतीयं
स्थलं गतम् ॥ ५८ ॥

इत्यन्तराधिकारद्वयेन विंशतिगाथाभिर्मोक्षमार्गप्रतिपादकनामा तृतीयोऽधिकारः समाप्तः ।

अत्र ग्रन्थे ‘विवक्षितस्य सन्धिर्भवति’ इति वचनात्पदानां सन्धिनियमो नास्ति । वाक्यानि च स्तोकस्तोकानि कृतानि सुखबोधनार्थम् । तथैव लिङ्गवच्च-नक्रियाकारकसम्बन्धसमासविशेषणवाक्यसमाप्तादिदूषणं तथा च शुद्धात्मादितत्त्वप्रतिपादनविषये विस्मृतिदूषणं च विद्वद्विन्नं आहमिति ।

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण “जीवमजीवं दब्बं” इत्यादिसप्तविंशतिगाथाभिः षट्द्रव्यपञ्चास्तिकायप्रतिपादकनामा प्रथमोऽधिकारः । तदनन्तरं “आसवबन्धणं” इत्येकादशगाथाभिः सप्ततत्त्वनवपदार्थप्रतिपादकनामा द्वितीयोऽधिकारः । ततः परं “सम्महंसणं” इत्यादिविंशतिगाथाभिर्मोक्षमार्गप्रतिपादकनामा तृतीयोऽधिकारः ।

इत्यधिकारत्रयेनाष्टाधिकपञ्चाशतसूत्रैः श्रीनेमिचन्द्रसिद्धान्तदेवैर्विरचितस्य द्रव्यसंग्रहाभिधानग्रन्थस्य सम्बन्धिनी श्रीब्रह्मदेवकृतवृत्तिः समाप्ता ॥

APPENDIX OF IMPORTANT REFERENCES.

Verse I. Page 2.

A. *The Jinas and the Jineśvaras.*

The epithet "Ganadhara" or the leader of the assembly was first applied to Gautama of Brahmapura who became a disciple of the twenty-fourth Tīrthaṅkara Mahāvīra. There were other Ganadharas after Gautama. Ganadharas are also called Jinas, or the victors and the Jineśvaras or Lords of Jinas are the Tīrthaṅkaras themselves.

Gautama was called a Ganadhara when he became a desciple of Mahāvīra after the latter had attained omniscience. The attainment of omniscience (Kevala Jñāna) is preceded by complete eradication of the four Ghātiya Karmas, viz., Jñānāvaraṇiya, Darśanāvaraṇiya, Mohanīya and Antarāya. There is no Āsrava or influx of Karmas. Consequently there is no voluntary physical motion and therefore no speech which is the result of the motion of tongue, lips, etc. The voice of silence, the letterless speech, the Divya-vāṇī which proceeds from the Arhat is due to the good and strong Karmic energy of the audience. Therefore there must be an individual among the audience so learned as to be capable of interpreting this voice of silence. There was no such person present in the court (Samavasarana) of Mahāvīra when he attained omniscience. The Arch-angel of the first Empyrian then thought of the learned Brahmin Gautama of Brahmapura. He went to Gautama in the assumed form of a poor old Brahmin and asked him to explain to him the meaning of a Sloka. Gautama was quite perplexed when he heard the Sloka and being unable to understand its purport, proposed to go and discuss the meaning of it with Mahāvīra himself, the preceptor of that poor old Brahmin. With this object, he approached the court of Mahāvīra and at the sight of the Manastambha, the pillar at the entrance, his pride disappeared and he entered the court full of reverence and humility. It was then that the voice of silence was revealed to him and he discoursed upon it to the assembled audience and was called Ganadhara, the leader of the assembly. Such is the Digambar tradition about Gautama.

APPENDIX.

The Tīrthaṅkaras are twenty-four in number and their names with some details about each will be found in the following table.*

No.	NAME OF TIRTHANKARA.	FATHER.	MOTHER.	COMPLEXION.	EMBLEM.	BIRTH-PLACE.	PLACE OF NERVANA.
1	Riśabhadeva or Adinātha.	Nābhi-rāja.	Maru-devī.	Yellow or golden.	A bull.	Viñita-nagara or Ayodhyā.	Mount Astāpada or Kailasa.
2	Ajita-nātha ...	Jita-sātru.	Vijayā-devī.	Do.	An elephant.	Ayodhyā.	Mount Pārvyanātha or Sameṭa-sikhara.
3	Sambhava-nātha	Jitāri.	Sena.	Do.	A horse.	Śravasti.	" "
4	Abhinandana-nātha.	Sāṇvara.	Siddhārtha.	Do.	An ape.	Ayodhyā.	" "
5	Sumati-nātha ...	Megha-prabha.	Sunangalā or Maṅgalā (Svetāmbara).	Do.	A red goose or curlew (कृत्रि)	„	" "
6	Padma-prabha ...	Dharanā or Śrīdhara (Svetāmbara).	Susimā.	Red.	A red lotus.	Kauśambi.	" "
7	Supārṣva-nātha.	Prithivī.	Pratisthā (Svetāmbara).	Yellow or golden or green.	The Svastika Symbol (स्व)	Bārāhasī.	" "
8	Chandra-prabha	Lakṣmaṇā.	Pretiśha or Mahā-sena.	White.	Crescent.	Chanda-puri.	" "
9	Puspa-danta or Suvidhi-nātha.	Rāmā.	Sugrīva.	Do.	Crab or Dolphin or crocodile (शक्र)	Kākāndī-nagara	" "
10	Sītala-nātha ...	Dridha-ratha	Sunandā or Nanda (Svetāmbara).	Yellow or golden.	Ficus Religiosa or wishing tree or the Śivabava figure (Svetāmbara).	Bhadrikā-puri or Bhadlā-puri (Svetāmbara).	" "
11	Śreyāṁsa-nātha	Vīṇu.	Viśnudū or Viśnā (Svetāmbara).	Do.	A rhinoceros or Garuda. (Svetāmbara).	Siṁha-puri.	" "

APPENDIX.

				Red.	Vijaya or Jayā (Svet- tāmbara).	Vasu pūjā or Kṛita-vaman.	Vasu pūjā or Kṛita-vaman.	Champā-puri
12	Vāsu pūjā ...				Suramya or Svayamā (Sve- tāmbara).	Yellow or golden.	A boar.	Mount Pārvanātha or Sametā-Sikhara.
13	Vimala-nātha ...				Savva-Yasā, or Snyasā (Sve- tāmbara).	Do.	A bear or hawk (Sve- tāmbara).	Ayodhyā.
14	Ananta-nātha ...				Simha-sena.	Do.	A club or thunderbolt (अश्वर्ग)	" "
15	Dharma-nātha ...				Bhānu.	Do.	Ratna-puri.	" "
16	Sānti-nātha ...				Visva-sena.	Achirā.		Hastinā-pura.
17	Kunthu-nātha ...				Sīrya or Śūra (Svetāmbara).	Śri-devī.	"	" "
18	Ara-nātha ...				Sudarsana.	Mitrā or Devī (Svetāmbara).		" "
19	Malli-nātha (ac- cord to the Sve- tāmbara sect a woman).				Kumbha.	Rakṣitā or Prabhāvatī (Svetāmbara).	A fish or Nandyā-varita diagram (Svetāmbara) Water-pot.	Mithilā-puri or Mathurā (Sve- tāmbara).
20	Muni-suvarṇa ...				Sumitra.	Padmāvatī.		Kuśagranagara or Rajagrīha.
21	Nami-nātha ...				Vijaya.	Vapṛā or Vipṛā (Svetāmbara).	A tortoise.	Mithilā-puri or Mathurā (Sve- tāmbara).
22	Nemi-nātha ...				Samudra-vijaya	Sīvā-devī.	A blue lotus or Āsoka tree.	Śānipura or Dvarakā.
23	Pārvā-nātha ...				Āśra-sena.	Vāmā.	Black or black with inner tinge of red.	Bārhasī.
24	Mahāvīra or Var- dhamaṇa.				Siddhārtha.	Prīva-kārīni or Trisalā (Sve- tāmbara).	Blue.	Kundapura or Kuntiagrāma.

*Vide, The Heart of Jainism by Mrs. Sinclair Stevenson (Oxford University Press, 1915) Appendix II. Bühler—Indian Sects of the Jainas. Appendix by Burgess, page 66. J. L. Jaini—Outlines of Jainism (Cambridge University Press, 1916), page 6. D.P. Jain's Birthankara Chart (Central Jaina Publishing House, Arrah). Kalpa Sutra and Nava Tatva by J. Stevenson, D. D. Also Proceedings of the A. S. Bengal No. X Dec. 1879 pp. 277-8.

B. The Jaina Devas.

The Devas or gods according to the Jainas are of four kinds Bhavana-bâsi (*i.e.*, those who live in Bhavana, the Lower World), Vyantara (*i.e.*, those who live in mountains, forests, etc.), Jyotiṣa (*i.e.*, those moving in the heavens) and Vaimânika (*i.e.*, those who live in the Vimâna, the Upper World).¹ The Bhavanabâsi gods are divided into ten, the Vyantara gods into eight and the Jyotiṣa into five classes. Vaimânika gods are of two kinds Kalpopapanna and Kalpâtîta. Kalpopapanna are of twelve kinds.² The names of these sub-classes of gods will appear from the following table :—

¹ *Vide* :—

“देवाश्चतुर्णिकायाः ।”

[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् । ४ । १ ।]

“भावनश्चन्तरज्योतिष्मानिकविभेदतः ।

देवाश्चतुर्णिकायाः स्युर्नामकर्मविशेषतः ॥”

[तत्वार्थसारः । ३१३]

² “दशाष्टपंचद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ।”

“भवनवासिनोऽसुरनागविद्युतसुपर्णश्चिवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमारा,”

“व्यंतराः किञ्चरकिंपुरुषमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः ।”

“ज्योतिष्काः सूर्योचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ।”

“वैमानिकाः कल्पोपपन्नाः कल्पतीताश्च ।”

“सौधर्मेशानसानतकुमारमाहेन्द्रब्रह्महोत्तरलांतवकापिष्ठशुक्रमहाशुक्रशतारस-
हस्तारेष्वानतप्राणतयेरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयंतजयंतापराजितेषु
सर्वार्थसिद्धौ च ।”

[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् । ४ ॥ ३, १०, ११, १२, १६, १७, १९]

CHART No. VII.
DEVA.

Bhavana-bâsi.	Vyantara.	Jyotiṣa.	Vaimânika.	Kalpâti.
1. Asura-kumâra.	1. Kimuara.	1. Sûrya.	Kalpo-papanna.	[There are the following spheres in this division :—
2. Nâga-kumâra.	2. Kimpuruṣa.	2. Chandra.	There are sixteen Kalpas or spheres, viz.—	nine Graibeyaka,
3. Vidyut-kumâra.	3. Mahoraga.	3. Graha.		nine Anudiṣṭa, Vi-
4. Suparna-kumâra.	4. Gandharva.	4. Nakṣatra.		jaya, Vaijayantha,
5. Agni-kumâra.	5. Yâkṣa.	5. Prakîñaka.	1. Saudharma.	Jayanta, Aparâjita,
6. Bâta-kumâra.	6. Râksasa.	Târakâ.	2. Aisâna.	and Sarvârtha-
7. Stanita-kumâra.	7. Bhûta.		3. Sânat-kumâra.	siddhi.]
8. Udadhi-kumâra.	8. Piśâcha.		4. Mâhendra.	
9. Divpa-kumâra.			5. Brahma.	
10. Dik-kumâra.			6. Brahmottara.	
			7. Lântava.	
			8. Kâpistha.	
			9. Śukra.	
			10. Mañîśukra.	
			11. Śatâra.	
			12. Sahasrâra.	
			13. Ânata.	
			14. Prâñata.	
			15. Aranâ.	
			16. Achyuta.	[In these Kalpas there are twelve sets of Gods, the Kalpas bracketed together having one set only between them.]

All these gods are of various grades.* The highest among them are Indras who are possessed of superior powers and may be likened to kings in this world.¹ The next in order are Sāmānika gods who are to Indras as the preceptors are to kings.² The third grade consists of Trāyastrīśa gods who act for Indras as ministers and priests act for the benefit of kings.³ Pāriṣada gods are next in order and are to Indras like friends and courtiers to kings.⁴ Though the gods are not subject to injuries of any kind, yet to enhance their grandeur there is the fifth kind of gods known as Ātma-rakṣas who surround Indras like body-guards of kings.⁵ The Lokapāla gods the sixth in order, are officers of Indras and control the different Lokas.⁶ The Anīka gods are like soldiers of Indras.⁷ The Prakirṇaka gods are like the subjects⁸ and Ābhīyoga gods the servants of Indras.⁹ The Kilviṣaka gods being the tenth in grade cannot command the respect due to other gods belonging to the higher grades and these stand outside the circle of those of higher grades, like feudatories outside the kingdom of kings.¹⁰

Among the Vyantara and Jyotiṣa gods the classes known as Trāyastrīśa and Loka-pāla are absent.¹¹

There are a class of gods known as Laukāntika who reside in

* “इद्दसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषदात्मरक्षलोकपालानीकप्रकीर्णकाभियोग्यकिलिव-
षिकाइचैकशः ।”

[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् ४ । ४ ।]

- ¹ “परमैश्वर्यादिद्वयपदेशः ।”
- ² “तत्स्थानाहत्वात् सामानिकाः ।”
- ³ “मन्त्रिपुरोहितस्थानीयाद्यायस्त्रिंशः ।”
- ⁴ “वयस्यपीठमर्दसहशः पारिषदाः ।”
- ⁵ “आत्मरक्षाः द्विरोक्षोपमाः ।”
- ⁶ “आरक्षकार्थचरसमा लोकपालाः ।”
- ⁷ “दंडस्थानीयान्यनीकानि ।”
- ⁸ “प्रकीर्णकाः पौरजनपदकर्त्त्वाः ।”
- ⁹ “आभियोग्याः दाससमानाः ।”
- ¹⁰ “अंत्यवासिस्थानीयाः किलिवषकाः ।”

[तत्वार्थराजवाच्चिकम् । ४ । ४ । १—१० ।]

¹¹ “त्रायस्त्रिंशलोकपालवज्या व्यन्तरज्योतिष्काः ।”

[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् । ४ । ५ ।]

Brahma-loka (a sphere included in the Kalpas mentioned in the above table). These gods are of eight classes, viz., Sârasvat, Âditya, Banhi, Aruṇa, Gardatoya, Tuṣita, Avyâvâdha, and Arîṣṭa.¹

Verse 10. Page 30.

C. *The Story of Dvipâyana or Dvaipâyana.*

We have quoted an extract from Yaśastilaka-champû (the reading of which however appears to be incorrect) in the footnote on page 30, a translation of which is as follows :

"During the wanderings of Lord Aristanemi he was asked by Nârâyâna Gaṇadharadeva on Urjayana Hill 'Lord! will this prosperous city of Dvârikâ be destroyed from any cause?' The Gaṇadharma said 'What is the necessity of such a thought?' But in spite of having spoken thus, he being pressed by Hari said 'After twelve years, the city will be burnt by Kumâra Dvaipâyana.' Hearing this, Dvaipâyana intending to make this prophecy false, took a vow and passing twelve years in the eastern country without noticing (that the period had not expired on account of) an additional month approached the city of Dvârikâ and sat at the gates with the intention of giving up his life. At that time being struck on the head by Mâtaṅga who was drunk became Agni-kumâra through rage and burnt the city."

The story of Dvipâyana is thus narrated in Jaina Harivamśa Purâna by Jinasena. The Tirthâṅkar Neminâtha was on Girnar Hill, when Vasudeva, Baladeva, Kriṣṇa, etc., went to him and asked about the future state of the city of Dvârikâ. Neminâtha replied that after twelve years Dvârikâ will be burnt by Dvipâyana who will get angry on account of the assault by drunken young men of the city. Dvipâyana was the uncle of Baladeva. When he heard that it has been foretold that he himself will be instrumental in the destruction of the city with the people in it he became an ascetic belonging to the Digambara sect of the Jainas and going away to the eastern country, began to practise penances. After the lapse of twelve years according to his calculation (though really the period was not over) he returned to the city of Dvârikâ and remained absorbed in meditation on a hill outside the city. In the meantime the young

¹ "ब्रह्मलोकालया लौकान्तिकाः ।"

"सारस्वतादित्यवह्नरुणगर्दतोयतुषिताव्यावाधारिष्टाश्च ।"

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । ४ । २४—२५]

scions of Jadu race headed by Sâmba became drunk with wine and seeing Dvîpâyana in that posture said "This is that wretched Dvîpâyana who will destroy Dvârikâ. Let us kill him." Saying this they began to throw stones at Dvîpâyana. Then Dvîpâyana became enraged and destroyed the city of Dvârikâ by fire. [See Canto 61, Harivamsha Purâna by Jinasena.]

The reader will notice the similarity of this story with that in the Mahâbhârata and Harivamsha of the Hindus where it is said that Dvârikâ was depopulated by the curse of the angry sage Durbâsâ who was ridiculed by the young Jadus headed by Sâmba. The members of the Jadu race drank wine and killed one another in a quarrel, arising from a trifling cause while they were under the influence of wine.

Verse 16. Page 48.

D. Sound.

Dr. Brajendranath Seal writes in his "Positive Sciences of the Ancient Hindus:" Sounds may be classed as "loud or faint, bass (thick) or treble (hollow), clang or articulate speech." In a letter to us Dr. Seal has written "This differs widely from the traditional explanations of Ghana as sound of metallic instruments and Sušira (Sausira) as the sound of wind-instruments, etc." In page 48 we have followed the classification adopted by Akalaṅka Deva in Tattvârtha-râja-vârttika, Chapter V, Sûtra 24, Vârttikas 2—6. Dr. Seal is of opinion that Akalaṅka Deva has not interpreted the Sûtra of Umâsvâmi according to the earlier tradition. Dr. Seal writes "My interpretations are more primary than the traditional ones and are nearer to Umâsvâmi's meaning in this passage. The Amarkoṣa and the Râjavârttika (on Umâsvâmi) represent a later tradition."

Verse 17-18. Pages 52-56.

E. Dharma and Adharma Astikâyas.

In "Positive Sciences of the Ancient Hindus" by Dr. Brajendranath Seal, M.A., Ph.D., we find on page 93 the words "merit and demerit" used as equivalents for Dharma and Adharma. In a letter to us Dr. Seal writes that he had put down the words "Dharma and Adharma," but possibly his proof-reader thinking his retention of the Sanskrit terms to be a mere slip, put down what he thought to be their equivalents. This change escaped the notice of Dr. Seal when he hurried through the final proof.

Nothing could be farther from the idea conveyed by 'Dharma and Adharma' than 'merit and demerit.' In the aforesaid letter Dr. Seal writes "There is no English equivalent for the Jaina Dharmâstikâya or the Jaina Adharmâstikâya. (Merit and demerit are equivalents for Punya and Pâpa). Dharmâstikâya may be rendered as the cosmic principle which upholds (or simply conditions) the order of simultaneous (or consentaneous) movements in the world ("Sakrid-gati yugapad-vhâvi-gati"—Prabhâchandra) answering somewhat to Leibnitz's Pre-established harmony.....Dharmâstikâya is not simply the accompanying cause of movements—it is something more—it is the cause (or condition) of the system of movements the fact of an order in the movements of Jîva and Pudgala. This is my correction of the error."

Verse 48. Page 110.

F. Dhyâna.

The commentator Brahmadeva, in his explanation of this verse, has added a detailed account of Dhyâna, as recognised in Jainism. We give here an exposition of Dhyâna with quotations from a work named Jñânârñava by Śubha-Chandra Āchârya in which this subject has been treated in an exhaustive manner.

Dhyâna (contemplation or meditation) is of four kinds, Ārta, Raudra, Dharma and Śukla. The first two give rise to pain while the last ones lead to the destruction of Karmas. Each of these four kinds of Dhyâna are again sub-divided into four classes.¹

Ārta-dhyâna arises from the desire springing from Avidyâ (delusion) and is like the illusory belief of a person who has lost his way (and thinks the wrong way to be the right one).²

¹ “ आर्तरौद्रविकल्पेन दुर्ध्यानं देहिनां द्विधा ।
द्विधा प्रशस्तमप्युक्तं धर्मशुक्लविकल्पतः ॥
स्यातां तत्रार्तरौद्रे द्वे दुर्ध्यानेऽत्यन्तदुःखदे ।
धर्मशुक्ले ततोऽन्ये द्वे कर्मनिर्मूलनक्षमे ॥
प्रत्येकं च चतुर्भैश्चतुष्टयमिदं मतम् ।
अनेकवस्तुसाधर्म्यवैधर्म्यालम्बनं यतः ॥”

[ज्ञानार्णवः । २५ ॥ २०—२२]

² “ ऋते भवमथार्त्तं स्यादसद्ध्यानं शरीरिणाम् ।
दिङ्मोहानमत्ततातुल्यमविद्यावासनावशात् ॥”

[ज्ञानार्णवः । २५ ॥ २३]

Ârta-dhyâna is of four kinds : (1) that arising from the loss of what is desirable, (2) that arising from avoidance of what is harmful, (3) that arising from sickness and (4) that arising from a desire to possess objects of enjoyment.¹

Raudra-dhyâna is that which has reference to the external or internal activity of a being whose intention is cruel. Raudra-dhyâna is of four kinds : (1) that which arises from a delight in harming others, (2) that which arises from a delight in speaking a falsehood, (3) that which arises from a delight in theft and (4) that which arises from a delight in hoarding up and preserving things.²

Dharma-dhyâna arises when one controls his mind and desists from the enjoyment of worldly objects.

A person who being possessed of knowledge and indifferent to worldly objects is desirous of obtaining liberation, and being active to attain that end fixes his attention with an unruffled mind (is successful in having Dharma-dhyâna and) is praised by all.³

Dharma-dhyâna is of four kinds : Âjñâ-vichaya, Apâya-vichaya, Vipâka-vichaya and Samsthâna-vichaya.

Âjñâ-vichaya is the contemplation of the categories as laid down in the Jain scriptures according to the instruction of the

¹ “ अनिष्टयोगजन्माढ्यं तथेष्टर्थत्ययात् परं ।

रुक्प्रकोपात्तीयं स्यान्निदानात् तूर्यमङ्गिनाम् ॥”

[ज्ञानार्णवः । २५ ॥ २४]

² “ रुद्राशयस्वं भीममपि रौद्रं चतुर्विधम् ।

कीर्त्यमानं विद्वान्त्वार्याः सर्वसत्त्वाभयग्रदाः ॥

रुद्रः कूराशयः प्रणीतस्तत्त्वदर्शिभिः ।

रुद्रस्य कर्मभावो वा रौद्रमित्यभिधीयते ॥

हिंसानन्दान् मृषानन्दाचौर्यात् संरक्षणात्तथा ।

प्रभवत्यङ्गिनां शश्वदपि राद्रं चतुर्विधम् ॥

[ज्ञानार्णवः । २६ ॥ १—३]

³ “ अथ प्रशास्त्रमालम्ब्य विद्याय स्वबक्षं मनः ।

विरज्य कामभोगेषु धर्मध्यानं निरुपय ॥

ज्ञानवैराग्यसम्पन्नः संवृतात्मा स्थिराशयः ।

मुमुक्षुर्द्यमी शान्तो धाता धीरः प्रशस्यते ॥”

[ज्ञानार्णवः । २७ ॥ १—३]

omniscient Jinas.¹ These should be believed and accepted on the authority of the words of the Jinas as they never speak what is false.²

Apâya-vichaya is the contemplation of means by which the Karmas are destroyed. It should be contemplated that persons are lost if they do not attain the three jewels, viz., perfect faith, perfect knowledge and perfect conduct,³ as laid down by the omniscient.

Vipâka-vichaya is the contemplation that creatures enjoy pleasure and pain as fruits of their Karmas,⁴ and Samsthâna-vichaya is the contemplation of the arrangement of the universe.⁵

Śukla Dhyâna arises in a soul when it is void of action, beyond the influence of the senses and being meditative of itself is not conscious that it does so.⁶

¹ “ आज्ञापायविपाकानां क्रमशः संस्थितेस्तथा ।

विचयो यः पृथक् तद्वि धर्मध्यानं चतुर्विधम् ॥

वस्तुतत्वं स्वसिद्धान्तं प्रसिद्धं यत्र चिन्तयेत् ।

सर्वज्ञाज्ञाभियोगेन तदाज्ञाविचयो मतः ॥”

[ज्ञानार्णवः । ३३ ॥ ५—६]

² सूक्ष्मं जिनेन्द्रवचनं हेतुभिर्यज्ञ हन्यते ।

आज्ञासिद्धं च तद् प्राहां नान्यथावादिनो जिनाः ॥

[Verse quoted in Brahmadeva's commentary.]

³ “ अपायविचयं ध्यानं तद्वदन्ति मनीषिणः ।

अपायः कर्मणां यत्र सोपायः सर्यते बुधैः ॥

श्रीमत्सर्वज्ञनिर्दिष्टं मार्गं रत्ननन्दयात्मकम् ।

आसाद्य भवारप्ये चिरं नष्टाः शरीरिणः ॥”

[ज्ञानार्णवः । ३४ ॥ १—२]

⁴ “ स विपाक इति ज्ञेयो यः स्वकर्मफलोदयः ।

प्रतिक्षणसमुद्भूतश्चित्ररूपाः शरीरिणाम् ॥

कर्मजातं फलं दत्ते विचित्रमिह देहिनाम् ।

आसाद्य नियतं नाम द्रव्यादिकचतुष्यम् ॥”

[ज्ञानार्णवः । ३५ ॥ १—२]

“ समस्तोऽयमहो लोकः कैवलज्ञानगोचरः ।

तं व्यस्तं वा समस्तं वा स्वशक्त्या चिन्तयेद्यतिः ॥”

[ज्ञानार्णवः । ३५ ॥ १८४]

“ निष्क्रियं करणातीतं ध्यानधारणविज्जितम् ।

अन्तर्मुखं तु यच्चित्तं तच्छुक्लमिति पठ्यते ॥”

[ज्ञानार्णवः । ४२ ॥ ४]

Śukla Dhyāna is of four kinds : Prithaktva-vitarka-vichāra, Ekatva-vitarka-vichāra, Sūksmakriyā-pratipāti and Vyuparata-kriyā-nivritti. In the first there is a transition of contemplation while in the second the contemplation is in the same state. In the third there is action of the body in a very subtle state while in the fourth the same is absent altogether.¹

In Tattvārthādhigama Sūtra we have a similar description of Dhyāna.²

The commentator Brahmadeva says that Dhyāna can also be divided in another manner into four classes, viz., (1) Piṇḍastha, (2) Padastha, (3) Rūpastha and (4) Rūpātīta.³

1 “ सवितर्कं सवीचारं सपृथक्त्वं च कीर्तितम् ।
शुक्लमाद्यं द्वितीयं तु विपर्यस्तमतोऽ परम् ॥
सवितर्कमवीचारमेकत्वपदलाङ्घितम् ।
कीर्तितं मुनिभिः शुक्रं द्वितीयमतिनिर्मलम् ॥
सूक्ष्मक्रियाप्रतीपाति तृतीयं सार्थनामकम् ।
समुच्छिन्नक्रियं ध्यानं तुर्यमायैनिवेदितम् ॥ ”

[ज्ञानार्णवः । ४२ ॥ ९-११]

2 *Vide* “आर्तरौद्रधर्मशुक्लानि ।”
“परे मोक्षहेतु ।”
“आर्तमनोज्ञस्य सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय समृद्धिसमन्वाहारः ।”
“विपरीतं मनोज्ञस्य ।”
“वेदनायाश्च ।”
“निदानं च ।”
“हिंसानृतास्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ।”
“आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यम् ।”
“पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतीपातिव्युपरतक्रियानिवर्तीनि ।”

[तत्वार्थाधिगमसूत्रम् । ९ । २८-३३, ३५, ३६, ३७]

3 “पदस्थं मन्त्रवाक्यस्थं पिण्डस्थं स्वात्मचिन्तनम् ।
रूपस्थं सर्वचिद्रूपं रूपातीतं निरञ्जनम् ॥ ”

[Verse quoted in Brahmadeva's commentary.]

Compare also—

“पिण्डस्थं च पदस्थं च रूपस्थं रूपवर्जितम् ।
चतुर्द्वा ध्यानमाज्ञातं भव्यराजीवभास्करैः ॥ ”

[ज्ञानार्णवः । ३६ ॥ १]

Pindastha Dhyâna is the contemplation of oneself and has "five Dhârañâs, i.e., fixing the mind on five things. They are (1) Pârthivî, (2) Âgneyî, (3) Mârutî; (4) Vârunî and (5) Rûpavatî. The Yigin should imagine or place before his mind a vast ocean of milk, hushed and tranquil and without waves. He should then imagine a lotus with a thousand petals, as big as Jambudvipa and shining like gold, to be situated in the midst of it, and the lotus to have a celestial pericarp like a mountain of gold. He should conceive a lofty throne resembling the autumnal moon to be placed in that pericarp and should imagine himself as sitting at ease on that throne, serene, without desire, or hatred and prepared to conquer his enemy the Karman. Thus ends the first Dhârañâ.¹

The Yigin should then imagine a shining and beautiful lotus with sixteen petals jutting out, as existing in the hollow of his navel. He should contemplate the fourteen vowels (अ, आ, ह, ई, उ, ऊ, औ, ए, ओ, औौ) and श्री अः as marked on the sixteen petals and the great Mantra Arham with the dot over the line as shining on the pericarp. Then he should imagine a volume of smoke arising from the curvilinear *r* or *repha* of the Mantra, then

¹ “पिङ्गस्थं पञ्च विज्ञेया धारणा वीरवर्णिताः ।
संयमी यास्वसंमूढो जन्मपाशान्निकृत्तते ॥
पार्थिवी स्यात्तथाप्नेयी श्वसनावाथ वाहणी ।
तत्त्वरूपवती वेति विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ॥
तिर्यग्लोकसमं योगी स्मरति क्षीरसागरम् ।
निःशब्दं शान्तकल्पोलं हारनोहारसंनिमम् ॥
तस्य मध्ये सुनिर्माणं सहस्रदलमस्तुजम् ।
स्मरत्यमितभादीप्तं द्रुतहेमसमप्रभम् ॥
अवज्जरागसमुद्भूतं कैसरालिविराजितम् ।
जम्बूद्वीपप्रमाणं च चित्तम्रमरञ्जकम् ॥
स्वर्णचलमर्यां दिव्यां तत्र स्मरति कर्णिकाम्
स्फुरतपिङ्गप्रभाजालपिशङ्कितदिग्न्तराम् ॥
शरञ्जनिभं तस्यामुच्चतं हरिविष्टरम् ।
तत्रात्मानं सुखासीनं प्रशान्तमिति चिन्तयेत् ॥
रागद्वेषादिनिःशेषकलङ्कपणक्षमम् ।
उद्युक्तं च भवेद्भूतकर्मसन्तानशासने ॥”

[ज्ञानार्णवः । ३६ ॥ २-९]

a succession of sparks, and then a continuous flame. The flame increasing in intensity burns the lotus which exists in the heart, upside downwards and which is the product of eight Karmas and has eight petals. He should then imagine fire in a triangular shape with the Svastika on its apex away from his body blown by the wind and burning brightly with a golden flame. The fire from the Mantra burns the body in the inside, and this fire from outside, and being in flames the body is reduced to ashes and also the lotus in the navel. Thus far we have the Âgneyi Dhâranâ.¹

Then the man should imagine wind blowing with the violence of a tempest and scattering away the ashes, after which he should think of it as becoming still. This is the Mâruti Dhâranâ.²

¹ “ततोऽ सौ निश्चलाभ्यासात् कमलं नाभिमण्डले ।
स्मरत्यतिमनोहारि षोडशोन्नतपत्रकम् ॥
प्रतिपत्रसमासीनस्वरमालाविराजितम् ।
कर्णिकायां महामन्त्रं विस्फुरन्तं विचिन्तयेत् ॥
रेफरुद्धं कलाविन्दुलाजितं शूद्यमक्षरम् ।
लसदिन्दुच्छटाकोटिकान्तिव्यासहरिण्मुखम् ॥
तस्य रेफाद्विनिर्यात्तो शनैर्घूमशिखां स्मरेत् ।
स्फुलिङ्गसन्ततिं पश्चाज्ञालालालों तदनन्तरम् ॥
तेन ज्वालाकलापेन वर्द्धमानेन सन्ततम् ।
दहत्यविरतं धीरः पुण्डरीकं हृदि-स्थितम् ॥
तदष्टकर्मनिर्माणमधृष्टपत्रमधोमुखम् ।
दहत्येव महामन्त्रभ्यानेत्यप्रबलोऽ नलः ॥
ततो बहिः शरीरस्य त्रिकोणं बहिमण्डलम् ।
स्मरेज्ज्वालाकलापेन ज्वलन्तमिव वाढवम् ॥
बहिबीजसमाक्रान्तं पर्यन्ते स्वस्तिकाङ्क्षितम् ।
ऊर्द्धवायुपुरोद्भूतं निर्घूमं काजचनप्रभम् ॥
अन्तदर्हति मन्त्रार्चिर्बहिर्विहिपुरं पुरम् ।
धगद्विगितिविस्फूर्जज्ज्वालाप्रचयभासुरम् ॥
भस्मभावमसौ नोत्वा शरीरं तच पङ्कजम् ।
दाहगभावात् स्वयं शान्तिं याति वह्निः शनैः शनैः ॥”

[ज्ञानार्णवः । ३६ ॥ १०—१९]

² “विमानपथमापूर्य संचरन्तं समीरणम् ।
स्मरत्यविरतं योगी महावेगं महाबलम् ॥

Then he should contemplate a number of clouds pouring down rain in torrents accompanied by thunder and lightning. After that he should imagine a stream of water bearing the standard of Varuṇa, beautiful like the crescent of the moon and overflowing the sky. With this water, he should wash off, in imagination, all the ashes of his body. This is Vāruṇī Dhāraṇā.¹

Then he should contemplate himself to be in qualities like an all-knowing being free from the seven elements, sitting on the throne, adored by the gods possessing celestial excellences and shining like the full moon.”²

Padastha Dhyāna is the contemplation by using certain words or letters. The efficacy of prayer, examples of which are given in

चालयन्तं सुरानीकं खनन्तं त्रिदशालयम् ।

दारयन्तं घनव्रातं क्षोभयन्तं महार्णवम् ॥

व्रजन्तं भुवनाभेषणे संचरन्तं हरिन्मुखे ।

विसर्पन्तं जगत्कीडे निविशन्तं धरातले ॥

उद्धूय तद्रजः शीघ्रं तेन प्रबलवायुना ।

ततः स्थिरीकृताभ्यासः समीरं शान्तिमानयेत् ॥”

[ज्ञानार्णवः । ३६ ॥ २०-२१ ।]

¹ “वारुणां स हि पुण्यात्मा घनजालचितं नभः ।

इन्द्रायुधतटिदूर्गर्जचमत्काराकुलं स्मरेत् ॥

सुधाम्बुप्रभवैः सान्द्रैर्बिन्दुभिर्मौक्किकोज्जवलैः ।

वर्षन्तं तं स्मरेद्वीरः स्थूलस्थूलैर्निरन्तरम् ॥

ततोऽद्वेन्दुसमं कान्तं पुरं वरुणलाज्जितम् ।

ध्यायेत् सुधापयःपूरैः प्रावयन्तं नभस्तलम् ॥

तेनाचिन्त्यप्रभावेण दिव्यानोत्थिताम्बुना ।

प्रक्षालयति निःशेषं तद्रजः कायसंभवम् ॥”

[ज्ञानार्णवः । ३६ ॥ २४-२७ ।]

² “ समधातुविनिर्मुक्तं पूर्णचन्द्रामलत्विषम् ।

सर्वज्ञकल्पमात्मानं ततः स्मरति संयमी ॥

मृगेन्द्रविष्टराहृष्टं दिव्यातिशयसंयुतम् ।

कल्याणमहिमोपेतं देवदैत्योरगार्चितम् ॥

विलीनाशेषकर्माणं स्फुरन्तमतिनिर्मलम् ।

स्वं ततः पुरुषाकारं स्वाङ्गार्भगतं स्मरेत् ॥”

[ज्ञानार्णवः । ३६ ॥ २८-२० ।]

verse 49, Dravya-saṅgraha is laid down in connection with this kind of contemplation.¹

"Rūpastha Dhyāna is contemplating the Lord Jina, sitting on a throne of jewel in the assembly of men who are desirous of salvation, surrounded by the twelve Gaṇadharas and the eight door-keepers, possessing infinite greatness, a store of infinite, virtues, of a celestial body, shining more brilliantly than a Koti of suns, fanned by excellent *chowries*, attended on by the gods, free from the eighteen blemishes, endowed with all the excellences and expounding the Dharma.

Rūpātita Dhyāna consists in contemplating the highest form of one's own soul, as immaterial, a store of virtues, and resembling the Siddhas between whom and himself there is no specific difference."

¹ " पदान्यालम्बपुण्यानि योगिभिर्द्विधीयते ।
तत्पदस्थं मतं ध्यानं विचित्रनयपारगैः ॥ "

[शानार्णवः । ३८ ॥ १]

CHART—No. VIII.
TABLE I.

Dhyâna.		Raudra.		Dharma.		Śukla.	
Ârta.							
Iṣṭavî- yoga.	Anîsta- samyoga.	Vyâdhî- pratikâra.	Bhogâ- nidâna.	Prithaktya- vitarka- vichâra.	Ekatya- vitarka- vichâra.	Sûksma- kriyâ- prati- patti.	Vyuparata- kriyâ- nivitti.
Himsâ- nanda.	Mîśâ- nanda.	Steyâ- nanda.	Visaya-sam- rakṣapâna-nanda.				
Âjñâ- vichaya.		Apâya- vichaya.	Vipâka- vichaya.			Samsthâna- vichaya.	

TABLE II.

Pindastha.		Padastha.		Rupastha.		Rûpatîta.	
Pârthivî Dhâranâ.							
		Agneyî Dhâranâ.		Mâruti Dhâranâ.		Vârunî Dhâranâ.	Rûpavati Dhâranâ.

ALPHABETICAL INDEX OF THE PRÂKRIT GÂTHÂS.

[Figures within brackets indicate the number of verses].

	PAGE.
Ajjivo puṇa neyo (15) 44
Anugurudehapamâṇo (10) 28
Âsavabandhaṇasamvara (28) 70
Âsavadi jeṇa Kammam (29) 71
Asuhâdo vinivitti (45) 107
Atṭachaduṇṇâdâmaṇa (6) 20
Avagâsadâṇajoggam (19) 56
B.	
Bahirabbham̄tara (46) 108
Bajjhadi Kammam jeṇa (32) 80
C.	
Chedanaparinâmo jo (34) 84
D.	
Damsaṇaṇâṇapahâṇe (52) 116
Damsaṇaṇâṇasamaggam (54) 118
Damsaṇa-puvvam nâṇam (44) 106
Davvaparivatṭarûvo (21) 59
Davvasamgahamîṇam (58) 122
Dhammâdharmmâ kâlo (20) 58
Duyiham pi mokkhaheum (47) 109
E.	
Evam chhavbheyamidam (23) 63
Eyapadeso vi anū (26) 68
G.	
Gayiparinayâṇa dhammo (17) 52
H.	
Honti asamkhâ jîve (25) 66
J.	
Jahakâleṇa taveṇa (36) 93
Jam kiñchivi chintanto (55) 119
Jam sâmannam gahanam (43) 105
Jâvadiyam âyâsam (27) 69
Jivâdisaddhanam (41) 102
Jivamajivam (1) 1
Jîvo uvaogamao (2) 4
Jo rayanattayautto (53) 117

ALPHABETICAL INDEX OF THE SANSKRIT CHHĀYĀS.

[Figures within brackets indicate the number of verses.]

A.

						Page.
Ajīvah punah (15)	44
Anugurudehapramāṇah (10)	28
Asravabandhanasamvara (28)	70
Âsravati yena karma (29)	71
Aṣtachaturjñānadarsane (6)	20
Aśubhāt vinivrittih (45)	107
Avakâśadânayogyam (19)	56

B.

Badhyate karma yena (82)	80
Bahirabhyantara (46)	108
Bhavanti asaṁkhyāḥ (25)	66

C.

Chetanapariṇāmāḥ (34)	84
-----------------------	-----	-----	-----	-----	-----	----

D.

Darśanajñānapradhāne (52)	116
Darsana-jñānasamagram (54)	118
Darśana-pūrvam (44)	106
Dharmādharmau kālah (20)	58
Dravya-parivarttanarūpāḥ (21)	59
Dravya-saṅgrahamidam (58)	122
Dvividhamapi (47)	109

E.

Ekapradeśāḥ api (26)	68
Evaṁ ṣadbhedam (23)	63

G.

Gatipariṇatānāṁ (17)	52
----------------------	-----	-----	-----	-----	-----	----

J.

Jñānam aṣṭavikalpam (5)	10
Jñānāvaraṇādinām (31)	79
Jivādiśraddhānam (41)	102
Jīvah upayogamayah (2)	4
Jīvamajīvam dravyam (1)	1

L.

Lokākāśapradeśe (22)	62
----------------------	-----	-----	-----	-----	-----	----

	M.			Page.
Mā cheṣṭata mā (56)
Mā muhyata (48)	121
Mārgaṇā-guṇa-sthānaiḥ (13)	110
Mithyātvāvirati (30)	36
				74
	N.			
Naṣṭachaturghātikarmā (50)
Naṣṭāṣṭakarmadehāḥ (51)	113
Niṣkarmāpāḥ aṣṭagupāḥ (14)	115
				42
	P.			
Pañchattrimśat (49)
Prakritisthityanubhāga (33)	111
Prithivijalatejo (11)	81
Pudgala-karmmādīnām (8)	31
				24
	R.			
Ratnatrayam na varttate (40)
				101
	S.			
Śabdaḥ bandhaḥ (16)
Samanskāḥ amanaskāḥ (12)	47
Samśayavimoha (42)	33
Samyagdarśanam (39)	103
Santi yataḥ tena (24)	100
Sarvasya karmanāḥ (37)	64
Sthānayutānām (18)	96
Śubhāśubhabhāvayuktāḥ (38)	54
				98
	T.			
Tapaḥśruta-vrata (57)
Trikāle chatuḥ prāṇāḥ (3)	121
				7
	U.			
Upayogaḥ dvivikalpaḥ (4)
				8
	V.			
Varnāḥ rasāḥ pañcha (7)
Vrata-samiti-guptayāḥ (95)	22
Vyavahārāt sukhaduhkham (9)	85
				27
	Y.			
Yah ratnatrayayuktāḥ (53)
Yat kiñcidapi chintayan (55)	117
Yathākālena tapasā (36)	119
Yatsāmānyam grahanam (48)	93
Yāvanuṁātram ākāśam (27)	105
				69

Alphabetical Index to the Introduction.

A

Abhayachandra Traividya-chakravartti, xxiv, xxxix, xl, xli.
 Abhayadeva, xli.
 Abhayanandi, xliv.
 Abhavya, xlii.
 Âchâryas, xlii, xlvi.
 Adharma, xlvi.
 Âdi-purâna, xxxi.
 Ajîjina Rîśabhanâtha, xxviii.
 Ajitasena, xx, xxiii, xxxi, xxxiii, xxxviii.
 Ajîva, xlv.
 Akâsa, xlv.
 Amritas, xxxv.
 Anubhâga, xl.
 Arhats, xlii.
 Arrah, xxiv, xl, xli, xlii.
Asahâya-parâkrama, xxiv.
 Âsrama, xlvi.
 Âsvara, xlvi.
 Astikâyas, xlvi.

B

Badhyamâna, xl.
 Bâgalûr, xxiii.
 Bandha, xl, xlii,
 Bandhana, xlv.
 Bandha-bheda, xl.
 Bandha-hetu, xl.
 Bandhasvâmi, xl.
 Bandhodayasatva, xl.
 Bânkâpur, xx.
 Belgola, xxv.
 Belgula, xxxvi.
Beliya Gola, xxxv.
 Belliagola, xxxii.
 Bhadrabâhu xxv, (Svâmi), xxxi.
 Bhandârî Basti, xxiv.
 Bhandarkar (Dr), xlvi.
 Bharata, xxviii, xxix, xxx, xxxiv.
 Bhata, xxiii.
 Bhata-mâri, xxiii.
 Bhaṭṭarakâ, xxxiii.
 Bhavachâlikâ, xl.
 Bhavya, xlii.
 Bhoja, xlvi.
 Bhubana-kîrti, xlvi.
 Bhujavali, xxvi, xxix, xxviii, (Charitra) xxxii.
Bhu/a-Vikrama, xxiii.
 Brahmâdeva, xx, xlvi, xlii, xlvi.
 Brâhmî, xxviii.
 Braha-Kshatra, xx, xxi, xxii.

C

Canara, xxvi.
 Canarese, xxv, xxvii, xli
 Châmundarâja, or Châmundarâya, xx, xxii, xxiii, xxiv, xxv, xxvi, xxvii, xxviii, xxx, xxxi, xxxii, xxxiii, xxxiv, xxxv, xxxvi, xxxvii, xxxviii, xxxix.
 Châmupâda Bhâpa, xxiv,
 Châmupâda Râya Purâna, xxii, xxxvi.
 Chakra, xxix.

Chaitra, xxxvi, xxxvii, xl, xli, xlii.

Chaityâlaya, xxvii
 Chaladañka-gaṅga, xxi, xxiii,
 Champâpuri, xxxii
 Chandragiri (Hill), xix, xx, xxiii, xxv.
 Chandragupta, xxv
Chandra Prabha Charitam, xliv
 Channarayapatna, xxv
 Chattram, xxxii
 Cheras, xx
 Cholas, xx

D

Dakṣina Kukkuta Jina, xxxiv
 Dakṣina Madura, xxxiii
Davva-Samgaha, xxxvii
 Delhi, xxxii
 Deśa, xxx
 Desânâ, xlii
 Desîfyâ-Gana, xxx, xxxviii
 Deva-chandra, xxxi, xxxii
 Deva Kumar, xlii
 Devîramma, xxxiii
 Dhârâ, xlvi,
 Dharma, xlv
 Dharma-Mahârâjâdhirâja Satyavâkyâ, xx, xxiii, xxiv
Ihavala-sarasa, xxv
 Dhavala-sarovara, xxv
 Dhyâna, xlvi
 Digambara, xlvi
 Drâvida, xxv
 Dravyas, xlv
Dravya-saṅgraha, xxxvii, xxxviii, xxxix, xl, xlii, xliii, xliv, xlvi, xlvi.
 Dvârapâlaka, xxiv.

G

Gamgarâja, xxvii.
 Gândivi, xxiii.
 Gaṅga, xix, xx, xxiii, xxiv, xxviii.
 Gaṅga—Kula—Chûdâmani—Jagadekavîra
 Nolambakulântakadeva, xxii.
 Gomatesâ, xxxvi.
 Gommata, xxviii, xxx, xxxiv (Sâra), xxiv, xxxii, xxxiv, xxxix, xl, xli, xlii, xliii, xliv.
 Gomatesvara, xxiii, xxvi, xxvii, xxviii, xxix, xxxii, xxxiii, xxxv, xxxvi, xxxvii, xxxviii, xxxix.
 Gomatîśvara Svâmi, xxxi, xxxii.
 Gommât Râya, xxviv, xl.
 Gommât Svâmi, xxvi, xxxiii.
 Gonûr, xx, xxiii.
 Govinda, xxiii.
 Grantha, xxvii.
 Guṇanandi, xliv.
Guṇa-ratna-bhâṣaya, xxiv.
 Guṇasthânas, xl
Guṇavati Kâva, xxiii.
 Guru, xxxii, xlvi.

H

Hale Belgola, xxv.
 Harivamsa purâna, xxix.

Haraprasad Sâstrî, xlvi.
Hassan, xxv.
Heggade Kanna, xxii.
Hindi, xli.
Hoysala, xxviii.
Hulla, xxviii.

I

Indra, xxi.
Indranandi, xlvi, xlvi.

J

Jagadekavîra, xxi, xxii.
Jayanagara, xxxii.
Jinasena, xxix.
Jinendras, xlvi.
Jîva, xl, xlv.
Jîvakânda, xl, xli, xlvi.
Jñânabhûsana,
Jñânârñava, xlvi.

K

Kailâsa, xxix.
Kâla, xlvi.
Kaliyuga xxiii.
Kâlikâ, xxxi.
Kâlikâ Devî, xxx.
Kâma, xxiii.
Kalki, xxxvi, xxxvii.
Kanakâdri, xxxii.
Kanaknandi, xlvi.
Kannâda, xxxi.
Kavi, aia-Sekhîra, xxiii.
Karkala, xxvi, xxx.
Karma, xl.
Karma-kânda, xxxiv, xxxix, xl, xli, xlvi,
 xlvi.
Karma-sthitî-rachanâ, xl.
Karana, xlvi.
Karnâtaka, xxxiii, (*vritti*), xli.
Kasaya, xlvi.
Kathâkôsâ, xxix.
Keśâvavarahiya vritti, xli.
Kevalis, xxix.
Khedaga, xxiii.
Kodi Belgola, xxv.
Konigunivarman—Parmânađi Mârasimha, xx
Krîsha, xxi,
Krita Yuga, xxiii.
Kṣapañha, xlvi.
Kṣapânasâra, xxxix, xlvi.
Kṣatri Pându, xxxiii.
Kṣayopâsamika, xlvi.
Kṣatriya, xxxiii.
Kûge Brahmadeva Khambha, xx.
Kukkuta, xxxiv, (*sarpa*), xxix.
Kukkutesvara, xxix, xxxiv.
Kumbha Lagna, xxxvi.
Kuśmânâđi, xxxi.

L

Labdhî, xli, xlvi (Sâra), xxxix, xli, xlvi.
Laghû-dravyasaṅgraha, xlvi.
Lañkâ, xxi.
Leśyâ, xlvi.
Leumann (E), xlvi.

M

Madura, xxx, xxxiii.
Mâdhavachandra Traividya, xlvi, xlvi.
Magh, xi.
Madhura, xxx.
Mahâmâtya, xxiv.
Mahâvîra, xxxvii.
Maleyâr, xxxiii.
Mâlwa, xlvi.
Mandaprabodhikâ, xli.
Mandodari, xxxi.
Maṅgalâcharaṇa, xlvi.
Manu, xxviii.
Mârgaṇâs, xl.
Mârasimha II, xx, xxiii, xxxv, xxxvi.
Marâthî, xxvii.
Math, xxvii.
Maurya, xxv.
Meliṅgâni, xx.
Mrigasîra Nakṣatra, xxxvi.
Mokṣa, xxxii, xlvi.
Muni Nemichandra, xxxviii.
Mudu Râchayya, xxiii.
Muni Subrata, xlvi.

N

Nâgarî, xxvii.
Nagar Taluq, xxxviii.
Nâga-varmma, xxiii.
Nakṣatra, xxxvi.
Nandâ, xxviii.
Nandigana, xix.
Nandi-sangha, xxx.
Nemichandra, xxxi, xxxiii, xxxiv, xxxviii,
 xxxix, xl, xlii, xlii, xlvi, xlvi, xlvi,
 xlvi, xlvi.
Neminâtha, xxiii, xxv, xxxi.
Nirjara, xlvi.
Nirvâpa, xxxvii.
Nolambas, xxi, xxiii.
Nolambâdi, xx.
Nolambakulântaka-deva, xxii.
Nrîsimha-deva, xxviii.

P.

Padârthas, xlvi.
Padmanandi, xlvi.
Padmâvatî Devî, xxxi, xxxv, xxxvii.
Padanapura, xxxii.
Pallavas, xx.
Pañchaladeva, xxiii.
Pañchami Tithi, xxxvi, xxxvii.
Pañchâmrita Snâna, xxxv
Pañcha-Samgraha, xl.
Pândava-Purâṇa, xlvi, xlvi.
Pândits, xli.
Pândyas, xx.
Parmeśhis, xlvi.
Pâpa, xlvi.
Pâpâpuri, xxxii.
Paryâpti, xl.
Pârsvanâtha (Basti), xix, xxv.
Pâtâla-malla, xxi.
Pâtaliputra, xxv.
Pattâvali, xxxiii.
Paudanapurî, xxx, xxxi, xxxiv, xxxviii,

Pradesa, xl
Prakriti, xl
Pralaya, xl
Prakritisamutkirtana, xl
Prâna, xl
Pratipaka-râkshasa, xxiii,
Pratisthâpâtha, xlili,
Pudgala, xlvi
Punya, xlvi
Puru-Deva, xxix

R.

Râchamalla, xxiv, xxviii, xxxv
Râja, xxiii, xxiv
Râjamalla II, xxiv, xxx, xxxi, xxxv,
xxxvii,
Râjâvalikathe, xxxi, xxxii, xxxiii, xxxiv,
Rajendralal Mitra, xli, xlili
Râksasas, xxi, xxxi
Râma, xxiii, xxxi
Raña-raṅga-malla, xxiv
Raña-raṅga-simha, xxi, xxiii,
Raña-simha, xxi
Râvana, xxi, xxxi
Râya, xxiv, xxviii, xxxi
Râya Chandra, xli
Risabhadeva, xxviii
Riśabhanâtha, xxviii

S.

Sâdhus, xlii, xlvi,
Saiddhântika Sârvabhauma, xxxviii
Saka, xxii, xxxvi, xxxvii
Sakalakirti, xlvi
Sâkabâta-Pura, xlvi
Samaru-Dhurandhara, xxiii
Samara-parasurâma, xxiii
Sammida-giri, xxxii
Samvara, xl
Samvat, xxxvii,
Samyaklva-ratiñâkara, xxiii,
Samyaktva-ratna-nilaya, xxiv.
Saṅga, xl
Sañmukha, xxiii
Sañchârâna, xxiii
Sattvasthânabhaṅga, xl
Satyavâkyâ, xx
Satya-yudhiṣṭhira, xxxiii
Sena-gaṇa, xxxiii
Shimoga, xxxviii
Shubha Chandra, xlvi, xlvii,
Siddhas, xlii, xlvi
Siddhântas, xxxviii
Siddhânta Bhâskara, xxxiii, xlvi
Siddhanta Chakravarthî, xxxviii, xxxix
Siddhântâchârya, xxxii
Silâ-sasanas, xxxii,
Simhanandî, xix, xxiv, xxx, xxxi
Soma, xlvi
Sramanas, xxv
Sravana, xxv
Sravana Belgola, xix, xx, xxii, xxiii, xxiv.
Sthala-purâna, xxxii, xxxiii
Srîpâla, xlvi
Sthânasamutkirtana, xl

Sthiti, xl
Subhata-chûdamaṇi, xxiii
Sudhâpura, xxxii
Sukla Pakṣa, xxxvi, xxxvii
Sukla Pañchami, xxxvii
Sumanâgalâ, xxviii
Sundâri, xxviii
Sunândâ, xxviii
Svâmi-kârtikeyânuprekṣâ, xlvi, xlvii
Sveta-sarovara, xxv
Svitpura, xxxii

T.

Takṣa-Silâ, xxviii, xxix.
Tailanga, xxxiii.
Taluq, xxv.
Tamil, xxvii.
Tattvas, xl.
Taxila, xxviii.
Timmarâja, xxvi.
Tirthankaras, xxii, xxv, xxviii, xxxi, xlvi.
Todaramalla, xli.
Tretâyuga, xxiii.
Tribhuvana Vîra, xxiii.
Trichûlikâ, xl.
Trikarma-châlikâ, xl.
Trikûta, xxi.
Trîloku-Sâra, xxxvii, xxxviii, xxxix, xlii
xlii.
Tyâgada Brahma Deva-khambha, xxii.

U.

Uchehaṅgi, xx, xxiii.
Ujjayanta-giri, xxxii.
Upâdhyâyas, xlii, xlvi.
Upayoga, xl.

V.

Vâhuvali, xxvi, xxviii, xxix, xxx, xxxi,
xxxiii, xxxiv.
Vâhuvali Charitra, xix, xxiv, xxx, xxxii,
xxxvi, xxxvii, xxxviii, xxxix.
Vairikula Kâladaṇḍa, xxiii.
Vajjala-deva, xx, xxi, xxiii.
Vamsâ, xxii.
Vatteluttu, xxvii.
Vibhava, xxxvi, xxxvii.
Vijaya kirti, xl.
Vikrama, xlvi, xlvi.
Vindhayagiri, xxiii, xxv, xxvi, xxxi,
xxxviii.
Vîra, xxiii, xxxvii.
Vîra-mârtanda, xxiii, xli.
Viranandi, xliv.
Vîrnirvâna, xxxvii.
Vîra-Pândya, xxvi.
Viśnu, xxviii.
Viśnuvardhana, xxviii.
Viśuddhi, xlvi.
Vrihad-dravya-Samgraha, xlvi, xlvi, xlvi,
xlvi.
Vṛitti, xli.

Y.

Yaksinî, xxxi.
Yenur, xxvi, xxx,

General Index.

A

Abhâsâ-lakṣaṇa, 47.
 Abhâsâtmaka, 51.
 Abhavyatva Guṇa, 41.
 Abhayadeva,
 71, 72, 73, 85, (āchârya), 91.
 Abhinandana nâthâ, lii.
 Ābhinibodhika, 11.
 Ābhîyoga, ivi.
 Ābhyanṭara, 92, 122.
 Abrahma, 75, 78.
 Achaksu, 9, 10, 40.
 Āchâras, 116, 117.
 Āchâryas, 112, 116, 117.
 Achaurya, 86, 92.
 Achirâ, liii.
 Achyuta, iv.
 Adâna niksepa, 87, 92.
 Adarsâna, 92.
 Adarśanapariṣaha-Jaya, 89.
 Adhâra, 34.
 Adharma, 29, 44, 45, 46, 47, 49, 54, 55, 56, 57,
 58, 59, 64, 65, 66, 67, 70, lviii.
 Adharmâstikâya, lix.
 Adho Loka, 59.
 Adimat, 49, 59.
 Adinâtha, lii.
 Aditya, lvii.
 Āgama, 15, 18, 19.
 Aghâtiya, 97, (Karmas), 100.
 Āgneyî, lxiii., (Dhârana), lxiv., lxvii.
 Agni-Kumâra, iv, lvii.
 Agurulaghu, 43.
 Āhâra, 29, 34, 39, 41, (Samudghâtâ), 30.
 Āhâraka, 78.
 Āhârakamisra, 78.
 Ahimsâ, 86, 92.
 Aisâna, iv.
 Ajîva, 1, 2, 4, 26, 44, 45, 47, 63, 64, 71, 103.
 Ajîva-viṣaya, 51.
 Ajita-nâthâ, lii.
 Ajñânâ, 11, 18, 19, 74.
 Ajñâna Mithyâtvâ, 75, 78.
 Ajñâna-parîsaḥajaya, 89.
 Ājûḍâ-vichaya, ix., lxvii.
 Akalanka Bhattâ, 67.
 Akalanka Deva, lviii., 2, 57, 58.
 Akâma, 94.
 Akâsâ, 29, 44, 45, 46, 47, 49, 56, 57, 58, 64,
 65, 66, 67, 68, 70.
 Akâya, 45.
 Akroḍha, 92.
 Ākroṣa-parîsaḥajaya, 89.
 Aksaṇî-krîta, 51.
 Alâbha, 92.
 Alâbha-parîsaḥa-Jaya, 89.
 Alepana, 49, 51.
 Aloka, 115.

Alokâkâsâ, 29, 56, 57, 58, 59, 115.
 Amana, 35.
 Amarakoṣa, 2, 49, lviii.
 Amla, 28.
 Amritâ-chandra Sûri, 53, 73, 91.
 Anâddha, 48.
 Anadhyavasâya, 104, 105.
 Anâdi, 49.
 Anâdimat, 51.
 Ananta-nâjha, liii.
 Anantânuvandhi, 78.
 Āṇa-prâna, 7, 8, 34.
 Anâsana, 92.
 Ânata, iv.
 Arigas, 3, 4, 61, 75.
 Anîka, lvi.
 Anindriya-nivandhana, 13, 19.
 Anîṣṭa samyoga, lxvii.
 Anitya, 92.
 Anityâ nuprekṣâ, 88.
 Anivritta, 37.
 Anrita, 75, 78.
 Antaranga, 83
 Antârayâ, 39, 42, 49, 79, 82, 96, 100, 113, li.
 (Karma) 97, 114.
 Anubhâga, 82, 83.
 Anubhaya manoyoga, 78.
 Anubhaya vachanayoga, 78.
 Anudîsa, iv.
 Anumâna, 15, 16, 19.
 Anuprekṣâ, 57, 86, 88, 92.
 Anyatvânuprekṣâ, 88.
 Aparâjita, iv.
 Aparatva, 60.
 Aparigraha, 86, 92.
 Apâya-vichaya, ix, lxi, lxvii.
 Aparyâptâ, 33, 34, 35.
 Apramatta, 37.
 Apratyâkhyâna, 88.
 Apratyâkhyâna-varâṇa, 78.
 Apûrva, 37.
 Arâna, iv.
 Ara-nâthâ, liii.
 Arati, 77, 92.
 Aratiparisahajaya, 89.
 Arham, xlivi.
 Arhat, li, 112, 113, 114.
 Arhat Darsan, 6.
 Arihanta Siddha, 112.
 Aristanemi, lvii.
 Arta, lix., lxvii., (dhyâna), lix, ix.
 Arti, 65.
 Aruna, lvii.
 Asârîra, 112.
 Asatavedanîya, 100.
 Asatya manoyoga, 78.
 Asatya Vachanayoga, 79.
 Asana, 72.
 Asiatic Researches, 8.

Asista, lvii.
 Âsrava, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 84, 85,
 93, 97, 100, 103, li.
 Âsrivânaprekshā, 88.
 Astâpada, lii.
 Astéya, 86, 92.
 Astikâyas, 45, 46, 63, 64, 65, 66, lviii.
 Aśubha, 108, (Samudghâta), 29, 30, (Gotra),
 100, (Âyu), 100, (Nâma), 100.
 Aśuchitvânaprekshā, 88.
 Asurabhi, 23.
 Asura-kumâra, iv.
 Aśva-sena, liii.
 Âtapa, 50.
 Âtmâ, 26, 27.
 Âtma-rakṣas, lvi.
 Audârika, 78, 114.
 Audârika mîśra, 78.
 Avadhi, 9, 10, 11, 14, 16, 18, 19, 40.
 Avadhi Jñâna, 11, 12.
 Avadodârya, 92.
 Avagâha, 57.
 Avagâhana, 43.
 Avagraha, 12, 14, 15, 17, 19.
 Avamodârya, 87.
 Avâya, 12, 14, 15, 17, 19.
 Avidyâ, lix.
 Avipâka, 94.
 Avirata-samyaktva, 37.
 Avirati, 74, 75, 76, 77, 78.
 Avratas, 76, 91.
 Avyaya, 65.
 Âvyantara Tapa, 87.
 Avyavâdha, 48, lvii.
 Ayodhyâ, lii., liii.
 Ayogi, 37, 97.
 Ayu, 42, 49, 78, 99, 82, 97, 98, 100,

B.

Bâdara, 33, 34, 35.
 Badha-parîshahajaya, 89.
 Bala, 7, 8.
 Baladeva, lvii.
 Bandha, 48, 51, 71, 80, 82, 83, 100, 103.
 Banhi, lvii.
 Bârânaśi, lii., lli.
 Bâta-kumâra, iv.
 Baudhâ, 5.
 Benanîya, 49.
 Bhadrikâ-purî, lii.
 Bhânu, liii.
 Bhâsâ, 34, 87, 92, (lakṣaṇa), 47.
 Bhâsatmaka, 51.
 Bhâsyâ, 7.
 Bhatta, 5.
 Bhattâraka Sakalakirti, 45.
 Bhâvas, 26, 27, 73, 74, 77, 93, 99.
 Bhavabandha, 80, 81.
 Bhâva-mokṣa, 96, 97.
 Bhâva-karmas, 25, 26, 97.
 Bhâva-Leśyâ, 41.
 Bhavana, 2, 3, liv.
 Bhavana-bâsi, liv, lv.
 Bhâva-Nirjarâ, 93, 94.
 Bhâvasamvara, 84, 85, 86, 91, 92.
 Bhâvâsraya, 71, 73, 74, 77, 78, 79.
 Bhaya, 77.

Bhavya, 39, (mârgana) 41.
 Bhavyatva Guṇa, 41.
 Bheda, 50.
 Bhoganidâna, lxvii.
 Bhoja, 7.
 Bhojana-kathâ, 76, 78.
 Bhûta, iv.
 Bodhi durlabhânuprekshâ, 88.
 Brahma, 26, iv, (Ioka), lvii.
 Brahmacarya, 92.
 Brahmadeva, 5, 20, 21, 23, 26, 28, 30, 96,
 106, 107, 108, 109, 113, 114, 115, 116, 117,
 110, 120, lix., lxi, lxii.
 Brahmapura, li.
 Brahmin, li.
 Brahmottara, iv.
 Brihat siddha chakra, 118.
 Buddha, 2.
 Buddhism, 3, 72.
 Buddhists, 86.
 Bühler, liii.
 Burgess, liii.

C.

Champâ-purî, liii.
 Chaksu, 9, 10, 40, 78.
 Chandra, iv.
 Chandra-prabha, lii.
 Chandraprabha-Charitra Kâvya, 46, 55.
 Chandra-purî, lii.
 Châritra, 86, 90, 91, 92, 108, 109, 116.
 Châritrâchâra, 116.
 Chârvâka, 5, 6, 24, 26.
 Charyâ, 92.
 Charyâparîshahajaya, 89.
 Chaurya, 71, 78.
 Chûrnika, 50.
 Chhâya, 50.
 Chhedopasthâpanâ, 90, 92.
 Chowries, lxvi.
 Christianity, 86.
 Chûrṇa, 50.
 Cowell, 6.

D.

Damśamaśaka, 92, (Parîshahajaya), 89.
 Dandas, 40.
 Darsâna, 5, 6, 9, 10, 32, 39, 40, 42, 43, 82,
 96, 97, 100, 106, 107, 108.
 Darsanâchâra, 116.
 Darsanâvarniya Karmas, 16, 39, 42, 49, 79,
 82, 118, 114, li.
 Davârikâ, lviii.
 Desavirata, 37.
 Devas, iv.
 Devî, liii.
 Dhâraṇâ, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, lii., lxiii.
 Dharma, 29, 44, 45, 46, 47, 49, 52, 53, 54, 56,
 57, 58, 59, 64, 65, 66, 67, 70, 86, 87, 92,
 lxvi., lxvii., lviii., lix.
 Dharmâchârya, 117.
 Dharmâ-nâtha, liii.
 Dharmânuprekshâ, 88, 91.
 Dharmâśarmâbhuyudaya Kâvya, 46, 55, 59.
 Dharmâstikâya, lix.

Dhyâna, 88, 92, 110, 121, lix., lxii., lxvii.
 Digambaras, 3, 4, li., lvii.
 Dik-kumâra, lv.
 Divya-vâñî, li.
 Dravyas, 1, 2, 4, 44, 46, 63, 64.
 Dravyâsvara, 73, 74, 78, 79, 80, 84.
 Dravyabandha, 80, 81.
 Dravyakarmas, 25.
 Dravya-Lesyâ, 41.
 Dravya-moksha, 96, 97.
 Dravya Nirjarâ, 93, 94.
 Dravyânuyogatarkâna, 7, 46.
 Dravya-Samvara, 84, 85, 91, 92.
 Durbâsâ, lviii.
 Dvârakâ, lii., lvii.
 Dvaiपायana, lvii.
 Dvesha, 2.
 Dvîpa-Kumâra, lv.
 Dvîpâyana, lvii., lviii.
 Dwârikâ, 29.

E.

Ekânta, 74.
 Ekânta Mithyâtva, 75, 78.
 Ekatvânuprekṣâ, 88
 Ekatvavitaraka vîchâra, lxii., lxvii.
 Eṣanâ, 87, 92.

G.

Ganadhara, li., lvii., lxvii. 2, 3, 12.
 Ganadharadeva, lvii.
 Gandharva, lv.
 Gandhi (V. R.), 9.
 Gardatoya, lvii.
 Garuda, lii.
 Gati, 39.
 Gautama, li.
 Ghana, 48, 51, lviii.
 Ghâtiya Dravya, 97.
 Ghâtiya Karnas, li., 96, 100, 113, 114.
 Girnâr, lii., lvii.
 Gommatasâra, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 43,
 77, 80.
 Gotra, 42, 49, 79, 82, 97, 98, 100.
 Graha, lv.
 Graiveyaka, lv.
 Gunasthâna, 36, 37, 41.
 Gupti, 86, 87, 91, 92, 108.
 Guru, 24.

H.

Hari, lvii.
 Harichandra, 83.
 Harivamsha, lviii.
 Harivamsha-Purâna, Ivii., lviii.
 Hastinâ-pura, lii.
 Hasya, 77.
 Herbert Warren, 9, 22.
 Himsa, 75, 78.
 Himsânanda, lxvii.

I.

I'ha, 12, 14, 15, 17, 19.
 Indras, 1, 2, 3, 114, lii.

Indriya, 7, 8, 34, 39, 40, 76, 77, 78.
 Indriyanivandhana, 19.
 Îryâ, 87, 92.
 Îryâpathâ, 76.
 Istavi yoga, lxvii.
 Itara, 37.

J.

Jacobi (H), 72.
 Jadu, lviii.
 Jaina Gazette, 14.
 Jaina Nyâya, 104.
 Jambu Svâmi, 4.
 Jambudvîpa, lxiii.
 Jaya, liii.
 Jayanta, iv.
 Jitârî, lii.
 Jita-S'atrû, lii.
 Jinasena, 1, 2, 66, 67, 79, 87, 108, 109, li., lxi.,
 lxvi.
 Jinasena, lvii., lviii.
 Jinendras, 2.
 Jines'varas, 2, li.
 Jîva, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 21, 22, 23,
 24, 25, 28, 29, 30, 31, 34, 36, 39, 40, 41, 43,
 45, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 63, 64, 65,
 71, 74, 76, 79, 81, 85, 99, 103, lix.
 Jîvâjiva Visaya, 48, 51, (Bandha), 48.
 Jîva-Kânda, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 48.
 Jîva-Samâsa, 33.
 Jñâna, 5, 6, 9, 10, 11, 20, 21, 32, 39, 40, 42,
 43, 82, 103, 106, 107, 109.
 Jñânâchâra, 116.
 Jñânârnava, lix.
 Jñânavaranîya, 49, 79, 82, 96, 97, 100, 107,
 113, li. (Karmas), 16, 39, 42, 114.
 Jñâgupsâ, 77.
 Jyotiша, 2, 3, lii., iv.

K.

Kailâsa, lii.
 Kâla, 29, 44, 45, 46, 47, 57, 58, 59, 60, 61,
 64, 66, 68, 69, 70.
 Kalpa, 2, lv., lvii.
 Kalpa-Sâtra, lii.
 Kalpâtita, 2, liv., lv.
 Kâmpilya-pura, lii.
 Kâkandî-nagara, lii.
 Kalpo-papanna, lv.
 Kâpishtâ, lv.
 Kapopapanna, lii.
 Kâraṇa, 61.
 Karma, 2, 5, 6, 7, 10, 16, 22, 24, 30, 40, 42, 43,
 49, 39, 71, 72, 73, 74, 79, 80, 81, 82, 83, 84,
 85, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 107, 109,
 113, 114, 115, li., lxi., lxiv.
 Karma-bandha, 51.
 Karmakanda, 77, 80.
 Karman, 78, lxiii.
 Karnâta, 15.
 Kasâya, 23, 29, 39, 40, 76, 77, 78, 81, 82, 83.
 Kathina, 24.
 Katu, 23.

Kauśāmbī, lii.
 Kávyas, 45, 53, 77.
 Kávyavyápára, 78.
 Káya, 39, 45, 64, 65, 66, 68, 69.
 Káya-gupti, 87, 92.
 Káyaklesa, 87, 92.
 Kevala, 9, 10, 11, 14, 16, 40, 47, 107.
 Kevali, 29, 30, (Samudgháta), 30.
 Kevala Jñána, 11, 12, 14, 18, 19, 97, li.
 Khanda, 50.
 Kilviśaka, lvi.
 Klesa, 72.
 Koti, lxvi.
 Kriśna, 23, lvii.
 Kríta-varman, liii.
 Kriyá, 60, 76.
 Krodhá, 38, 76, 78.
 Kṣaya, 107.
 Kṣudháparísaḥajaya, 89.
 Kumára Dvaipáyana, lvii.
 Kumárlila Bhatta, 5, 24.
 Kumati, 11, 18, 19, 40.
 Kumbha, liii.
 Kumpuruṣa, lv.
 Kuṇḍagráma, liii.
Kunda-kundáclúrya, 6, 11.
 Kuṇḍapura, liii.
 Kunthu-nátha, liii.
 Kuśágranaṅgara, liii.
 Ku-śruta, 11, 18, 19, 40.

L.

Laghu, 24.
 Laghu Siddha Chakra, 113.
 Lakṣmaṇá, liii.
 Lántava, lv.
 Láta, 15.
 Laukántika, lvi.
Leibnitz's, lix.
 Lesyá, 39, 41.
 Lobha, 38, 76, 78.
 Lahita, 23.
 Loka, 7, 42, 43, 58, 59, 115, lvi.
 Lokákáśa, 29, 30, 31, 54, 55, 56, 58, 59, 62,
 63, 67, 68, 115.
 Lokánuprekṣā, 88.
 Lokapála, lvi.

M.

Mádhaváchárya, 6.
 Madhura, 23.
 Madhya Loka, 59.
 Mahábhárata, lviii.
 Mahá-sukra, lv.
 Mahávíra, 2, 3, 4, 45, li., liii.
 Mahoraga, lv
 Mala, 92.
 Mala-prísaḥajaya, 89.
 Malli-nátha, liii.
 Mána, 38, 76.
 Manah-paryaya, 11, 12, 14, 16, 18, 19, 40.
 Manas, 13, 34, 77, 78.
 Manastambha, li.
 Mangalácharan, 2.

Manogupti, 87, 92.
 Manovýápára, 78.
 Mantrá, 111, 112, 113, lxiii, lxiv.
 Mára, 2.
 Maranántika, 29.
 Márgeñás, 36, 39, 41.
 Máruti, lxiii.
 Márutí Dhárapá, lxiv., lxvii.
 Mátáṅga, lviii.
 Mati Jñána, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 40.
 Mathura, liii.
 Mâyá, 58, 76, 78.
 Megha-prabha, lli.
 Mimámśa, 5, 6, 16.
 Mithilá-puri, llii.
 Mithyátvá, 37, 38, 74, 76, 77, 78.
 Mithyátvá Guṇasthána, 37.
 Mitrá, llii.
 Moha-karma, 73.
 Mohaniyá, 39, 42, 49, 79, 82, 96, 100 113, li.
 Mohoniya Karmas, 97, 114.
 Mokṣa, 71, 97, 100, 102, 103.
 Mṛidu, 23.
 Mṛiṣhánanda, lxvii.
 Mukta, 20, 21, 31, 32, 35.
 Muni, 112.
 Muni-suvarata, liii.
 Mūrttah, 46.
 Mūrtti, 46.

N.

Nábhi-rája, lii.
 Nága-kumára, iv.
 Nágánanda, 2.
 Nagnatá, 92.
 Nágnyaparísaḥajaya, 89.
 Náma, 49, 79, 97, 98, 82, 100.
 Nakṣatra, lv.
 Nandá, lii.
 Nandyá-vartta, liii.
 Napumsaka-veda, 77.
 Náráyana, lvii.
 Násika, 78.
 Nemichandra, *Siddhanta Chakravarti*, 4,
 128.
 Nemi-nátha, liii., lvii.
 Nidrá, 10, 76, 77, 78.
 Nidrá-nidra, 16.
 Nigoda, 36.
 Nilá, 23.
 Nimitta, 24, 25.
 Nirjará, 71, 93, 98, 100, 103.
 Nirjaránuprekṣa, 88.
 Nirváṇa, 3, 4, 114, lii.
 Niśadyá, 92.
 Niśadyáparísaḥajaya, 89.
 Niśchaya, 110.
 Niśchaya Kála, 61.
 Niśchaya Naya, 7, 9, 22, 23, 24, 25, 26, 27,
 28, 31.
 Nityatva, 44.
 No-indriya, 13.
 No-karma, 49.
 No-karma-bandha, 51.
 No-kasyas, 77.
 Nyáya, 2, 5, 6, 13, (philosophy) 16, 17, 21

P.

Padastha, lxii., lxvii., (Dhyâna) lxv.
 Padma-prabha, liii.
 Padmâvatî, liii.
 Pali, 72.
 Pañcha-mahâkalyâna, 114.
 Pañcha-namaskâra, 113.
 Pañcha Paramesthis, 112.
 Pañcha Silas, 86.
 Pañchâstikâyas, 45.
 Pañchâstikâyasa mayasâra, 6, 8, 9, 21, 26,
 32, 46, 48, 52, 57, 59, 89, 98.
 Pâpa, 71, 99, 100, lix.
 Pâramârthika, 13, 19, 60. (Pratyaksha), 14.
 Paramesthis, 111, 119, 120.
 Parâtha, 16, 19.
 Paratya, 60.
 Parigrahâkanâkha, 75, 78.
 Parihâravîsuuddhi, 90, 92.
 Parîksâmukha Sûtra, 2, 13, 16.
 Parinâma, 60.
 Parîsada, lvi.
 Parîsahajaya, 86, 88, 89, 91, 92.
 Paroksha, 11, 13, 15, 17, 18, 19.
 Pârvyanâtha, lii., liii.
 Pârthivî, lxiii., (Dhârañâ), lxvii.
 Paryâpta, 33, 34, 35.
 Pâvâ-puri, liii.
 Pindastha, lxvii., (Dhyâna), lxiii.
 Pipâsâ, 92.
 Pipâsâ-parîsaha-jaya, 89.
 Piśâcha, lv.
 Pîta, 23.
 Prachalâ-prachalâ, 10.
 Prabhâkundra, lix.
 Prabhâvati, liii.
 Pradesas, 28, 29, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69,
 70, 82, 83.
 Prajñâ, 92.
 Prajñâ-parîsaha-jaya, 89.
 Pramâna Mîmâmsâ, 13, 14, 15, 16.
 Pramâna-Naya-tattvâlokâlankâra, 13, 14,
 15, 16.
 Pramatta, 37.
 Prameyakamalamârtanda, 6.
 Prakîrnaka, lvi, (Târakâ), lv.
 Prakriti, 82, 83.
 Pramâda, 74, 76, 77, 78.
 Pramâna, 11, 13, 19.
 Prânas, 7, 8.
 Prânata, lv.
 Prâśnavydîkaraṇa, 4, 72, 75, 84, 86.
 Pratara, 50.
 Pratyabhijñâna, 15, 19.
 Pratyâkhyâna, 38.
 Pratyâkhyâna-varana, 78.
 Pratyaksha, 6, 11, 13, 14, 15, 17, 18, 19.
 Prâyaśchitta, 87.
 Prâyogika, 48, 51.
 Prithaktva vîtarika vîchâra, lxii., lxvii.
 Prithivî, lii.
 Priya-kârini, liii.
 Prâyaśchitta, 92.
 Pudgala, 22, 23, 26, 29, (Karmas), 24, 25,
 49, 50, 52, 54, 45, 46, 48, 50, 52, 53, 54, 55,
 57, 58, 59, 64, 65, 66, 68, 70, lix.
 Punya, 71, 99, 100, lix.
 Purânas, 12, 45.

Purusa, 6, 26, (Veda), 77.
 Puṣpa-danta, liii.

R.

Râga, 2, 73, 76, 77, 78.
 Rajagriha, liii.
 Râja-kathâ, 76, 78.
 Râvârttika, lviii.
 Râksasa, lv.
 Râksitâ, liii.
 Râmâ, liii.
 Rasaparityâga, 87, 92.
 Rasânâ, 78.
 Râstra-kathâ, 76, 78.
 Rati, 77.
 Rutuñkarâvatârikâ, 6, 15.
 Ratnapurî, liii.
 Raudra, lix, lxvii.
 Raudra-dhyâna, ix.
 Repha, lxiii.
 Rîshabhadena, liii.
 Roga, 92.
 Roga-parîsaha-jaya, 89.
 Rûkṣa, 24.
 Rûpa, 44.
 Rûpastha, lxii., lxvii.
 Rûpastha Dhyâna, lxvi.
 Rûpâtîta, lxvii. lxii.
 Rûpâtîta Dhyâna, lxvi.
 Rûpavati, lxiii.
 Rûpavati Dhârañâ, lxvii.

S.

Sabda, 47, 51.
 Sadâsiva, 5.
 Sadhu, 112, 118, 120.
 Sahasrâra, lv.
 Sakala, 14, 19.
 Sakalakiritti, 47, 57.
 Sakâma, 94.
 Sakatâyana, 112.
 Samana, 35.
 Sâmânika, lvi.
 Sâmânya, 20.
 Samâropa, 104.
 Samavasarana, li.
 Samaya, 60, 61.
 Sâmâyika, 92.
 Sâmâyika charitra, 90, 108, 109.
 Sambhava-nâtha, liii.
 Sameta sikhara lli, liii.
 Samiti, 40, 86, 87, 91, 92, 108.
 Samjñi, 39, (Jivas), 41.
 Samjñi Mârganâ, 41.
 Samjvalana, 38, 78.
 Sâpsâra, 5, 109.
 Samslesa, 49, 51.
 Samsâranuprekshâ, 88.
 Samsâri, 20, 31, 34, 35, (Jivas) 36, 43, 107.
 Samasya, 74, 104.
 Samasya Mithyâtva, 75, 78.
 Samsthâna-vichaya, lx., lxi., lxvii.
 Samudghâta, 28, 29.
 Samparayika, 76.

- Sāmparāyika Āśrava, 76.
 Samsthāna, 49.
 Samudra-vijaya, liv.
 Samvara, 71, 75, 84, 85, 86, 88, 91., 92, 98,
 97, 98, 100, 103, lii.
 Samvarāhuprekṣā, 88.
 Samyak Darsana, 106.
 Samyak Jñāna, 103, 104.
 Samyaktva, 37, 38, 39, 41, 43, 103.
 Samyama, 39, 40.
 Sānt-Kumāra, iv.
 Saṅgā, 33, 34.
 Sañjī, 34.
 Saṅkarācharya, 30.
 Saṅkhyā, 5, 6, 16, 26.
 Santi-nātha, liii.
 Sāṇvyavahārika, 13, 14, (Pratyakṣa) 17, 19
 Sārasvat, lvii.
 Sarīra, 34, 49, 51.
 Sarīri, 49, 51.
 Sarvadarsaṇaṅgraha, 6.
 Sarvajña, 12, 114.
 Sarvārtha siddhi, iv.
 Sarva-Yaśā, liii.
 Sāśādana, 37.
 Sāstras, 46, 122, 123.
 Sat, 44.
 Satāra, iv.
 Sātāvedanīya, 99, 100.
 Satkāra-puraskāra, 92 (Parīṣahajaya), 89.
 Satya, 86, 92.
 Satyamano-yoga, 78.
 Satyavachanayoga, 78.
 Savipāka, 94.
 Saudharma, iv.
 Sauksmya, 49.
 Sauripura, liii.
 Sausira, 48, 51, lviii.
 Sayyā, 92.
 Sayogi-Kevali-Jina, 37.
 Sayyā-parīṣahajaya, 89.
 Siddha, 5, 42, 112, 115, lxvi.
 Siddhārtha, liii.
 Siddha-sīla, 115.
 Simha-purī, lii.
 Simha-sena, liii.
 Sinclair Stevenson (Mrs.), liii.
 Siita, 24, 92.
 Sitala-nātha, liii.
 Sīta-parīṣahajaya, 89.
 Sīvā-devī, liii.
 Skandhas, 48, 68, 69.
 Sloka, 77, li.
 Smaraṇa, 15, 19.
 Snigdha, 24.
 Somadena Sūri, 30.
 Sparsa, 78.
 Srāvasti, liii.
 Sreyāmsa-nātha, liii.
 Sri-devī, liii.
 Sridhara, liii.
 Sriharṣa, 2.
 Srivatsa, liii.
 Srotra, 78.
 Sruta, 40.
 Sruta Jñāna, 11, 12, 16, 17, 18, 19.
 Srutasāgara Sūri, 30.
 Stanita-Kumāra, iv.
- Stevenson (J.), liii.
 Steyānanda, lxvii.
 Sthānīuga, 71, 84, 85, 91.
 Sthanuya, 49.
 Sthāvara, 31, 34, 35, 39.
 Sthiti, 82, 83.
 Strī, 92.
 Strīkathā, 76, 78.
 Strīparīṣahajaya, 89.
 Strīveda, 77.
 Subha, 29, 108.
 Subha Āyu, 99, 100.
 Subha-Chandra-Achārya, lix.
 Subha Gotra, 99, 100.
 Subha Nāma, 99, 100.
 Subha Samudghāṭa, 30.
 Sudarśana, liii.
 Suddha, 114.
 Suddha Bhāvas, 24.
 Suddha Naya, 20, 24, 25.
 Sudharma Svāmi, 3, 4.
 Sukla, 23, lxx., lxvii.
 Sukla Dhyanā, lxi., ixii.
 Sukra, iv.
 Sūkṣma, 33, 34, 35, 37, 43.
 Sūkṣmakriyāpratipāti, lxii., lxvii.
 Sūkṣma-Sāmparāya, 90, 92, 99.
 Sumati Nātha, liii.
 Sunandā, liii.
 Suparna-kumāra, iv.
 Supārśva-nātha, liii.
 Sūra, liii.
 Surabhi, 23.
 Suramyā, liii.
 Sū-ya liii., iv.
 Samittra, liii.
 Susīmā, liii.
 Susīra, lviii.
 Sūtra, 45, lviii.
 Suvidhinātha, liii.
 Suvarata, liii.
 Suryaśi, liii.
 Svādhya, 87, 92.
 Svāmī, 57.
 Svāmī Kārtikēya, 73, 76, 91.
 Svārtha, 16, 19.
 Svastika, lii., lxiv.
 Svetāmbaras, 3, lli., llii.
 Syiduvādamanjari, 6.
 Syāmā, liii.

T.

- Tamah, 50.
 Tapa, 116, 122.
 Tapāchāra, 116.
 Tarka, 15, 19.
 Tark-sāstra, 17.
 Tata, 48, 51.
 Tattvas, 53, 71, 100, 103.
 Tattvārthādhigama Sūtra, 11, 12, 16, 17,
 18, 3, 10, 19, 23, 32, 34, 43, 44, 45, 46, 47,
 57, 99, 106, lxii.
 Tattvārtha-rāja-vārttika, 2, 23, 24, 34, 44,
 46, 48, 49, 56, 57, 58, lviii.
 Tattvārthaśāra, 53, 55, 63, 73.

- Teja, 29.
 Tikta, 23.
 Tirthankara, 2, 3, 12, 90, li., lii., liii., lvii.
 Tiryaks, 3.
 Trasa, 31, 32, 35, (Jinas), 32, 39.
 Trāyastrinśa, lvi.
 Trikāladarsī, 12.
 Trīpa-sparsa, 92.
 Trīpa-sprāsa-parīsaḥjaya, 89.
 Trisalā, liii.
 Tuṣita, lvii.
- U.**
- Ubhaya Manoyoga, 78.
 Ubhayavachanayoga, 79.
 Ucchēhāsa, 8.
 Udāśīna, 26.
 Udadhi-Kumāra, lv.
 Uha, 15.
 Umā, 57.
Umūsvami, 3, 10, 11, 16, 17, 19, 72, 76, 83,
 86, 91, 97, 106, lviii.
 Upādāna, 24, 26, 61.
 Upādhyāyas, 112, 118.
 Upamāna Pramāṇa, 15.
 Upasama, 107.
 Upasānta-kṣīnamoha, 37.
 Upayoga, 5, 9, 21, 107.
 Urduha Loka, 58.
 Urjayana Hill, lvii.
 Usna, 24, 92.
 Uṣṇaparīsaḥjaya, 89.
 Utikara, 50.
 Utpāda, 42, 43, 44.
 Utsarga, 87, 92.
 Uttama Ākiñchanaya, 87, 92.
 Uttama Ārjava, 87, 92.
 Uttama Brahmcharya, 87, 92.
 Uttama Mārdava, 87, 92.
 Uttama Kṣamā, 87, 92.
 Uttama Samyama, 87, 92.
 Uttama Satya, 87, 92.
 Uttama Saucha, 87, 92.
 Uttama Tapa, 87, 92.
 Uttama, Tyāga, 87, 92.
- V.**
- Vachanavyāpāra, 78.
 Vadha, 92.
 Vāggupti, 87, 92.
 Vahirang, 83.
 Vāhya, 87, 92, 122.
 Vāhya Tapa, 87.
 Vaimānika, 2, liv., lv.
 Vaiāvṛitya, 87.
 Vaijayantha, lv.
 Vaikriyaka, 78.
 Vaikriyaka misra, 78.
 Vaiāvṛitya, 92.
 Vaisrasika, 48, 51.
 Vaisrasika Bandha, 49.
 Vāmā, liii.
 Vaprā, liii.
 Vardhamāna, liii.
Vardhamān Purāna, 45, 46, 53, 55, 57, 59,
 63, 73, 80, 81, 83, 85, 97.
- Vartanā, 61, 62.
 Vārttikas, 47, lviii.
 Varuṇa, lxv.
 Vāruṇī, lxiii.
 Vārunī Dhāraṇā, lxv., lxviii.
 Vāsūpūjya, liii.
 Vasudeva, lvii.
 Veda, 39, 40.
 Vedanā, (samudghāta), 29.
 Vedaniya, 42, 79, 82, 98, 100.
 Vedaniya Karmaś, 97.
 Vedānta, 16, 26, 30, Sutras 5, 36.
 Vibhangāvadhi, 11, 18, 19, 40.
 Vibhrama, 104, 105.
 Viḍyut-Kumāra, iv.
 Vijayā, liii, lv.
 Vikala, 14, 19.
 Vikathā, 76, 78.
 Vikriyā, 29.
 Vimalanātha, liii.
 Vimāna, liv.
 Vimoha, 104.
 Vinaya, 74, 87, 92.
 Vinaya Mithyātva, 75, 78.
 Vinita-nagara, lii.
 Vipāka Sutrāṅga, 3.
 Vipāka-Vichaya, lx., lxi., lxvii.
 Viparīta, 74.
 Viparīta Mithyātva, 75, 78.
 Viparyaya, 104.
 Viprā, liii.
 Viranandi, 83.
 Virata, 37.
 Virya, 43, 116.
 Viryāchāra, 116, 117.
 Viṣaya-samrakṣaṇānanda, lxvii.
 Viṣeśāvāsyaka-bhāṣya, 7.
 Viṣṇu, lii.
 Viṣṇudri, lii.
 Viśva-sena, liii.
 Vitata, 48, 51.
 Vitrōgā, 114.
 Viviktā-savyāsana, 87, 92.
 Vratas, 40, 86, 91, 92, 108, 122.
 Vrittiparisaṅkhyanā, 87, 92.
 Vyādhipratikāra, lxvii.
 Vyantara, 2, 3, liv., iv.
 Vyāpti-Jñāna, 16.
 Vyavahāra, 110.
 Vyavahāra Kāla, 60, 61.
 Vyavahāra Naya, 7, 8, 20, 21, 23, 24, 25, 26,
 27, 28, 31, 108.
 Vyavahārika Kāla, 62.
 Vyaya, 42, 43, 44.
 Vyuparatakriyānivritti, lxii., lxvii.
 Vyutsarga, 87, 92.
- Y.**
- Yāchāna, 92.
 Yāchanaparīṣaha-Jaya, 89.
 Yakṣa, lv.
 Yaśastilaka Champus, 30, lvii.
 Yathākhyāta, 90, 92.
 Yoga, 39, 40, 41, 74, 76, 77, 78, 82.
 Yogin, lxiii.
 Yogīs, 12, 85.
 Yojanas, 29.

This index is the work of Srikanta Kumari Devi, wife of Kumar Devendra Prasad.

ADDENDA ET CORRIGENDA.

Page	Line	For	Bibliography	Read	Bibliography
xvi	1	"	चातिश्ल	"	चातिश्ल
xix	15	"	ii	"	lii
ii top page		"	lxii	"	lxiii
lxii top page		"	Punya and Pāpa	"	Jīva and Ajīva.
xlv	23	"	Jīva and Ajīva	"	Punya and Pāpa.
xlv	24	"	Mangalācharan	"	Maṅgalācharaṇa
2	7	"	Tīrthankara	"	Tīrthaṅkara
2	9 and 18	"	Akalanka	"	Akalaṅka
2	25	"	जेषास्तिर्थग्	"	जेषास्तिर्थग्
3	35	"	Umasvāmi	"	Umāsvāmi
3	36	"	Gñātri—	"	Jñātri—
3	38	"	-varanīya	"	-varaṇīya
10	27	"	Karnāta	"	Karṇāta
15	4	"	Uha	"	Ūha
15	30	"	expension	"	expansion
29	19	"	Dwaipāyana	"	Dvīpāyana
29	31	"	Dwārikā	"	Dvārikā
30	26	"	sills	"	fill
30	35	"	गृहीतदृक्ः	"	गृहीतद्रक्तः
30	36	"	पाणि	"	पान
33	2	"	या	"	य
57	22	"	Adharama	"	Adharma
66	13	"	तिव्रह	"	तिव्रह
67	7	"	Âkāsa	"	Âkāsa
71	Headline	"	26	"	29
71	8	After	Nirjarā	Insert	Mokṣa.
71	8	For	These seven	Read	The first five together with Jīva and Ajīva.
71	9	For	Jīva and Ajīva	Read	Punya and Pāpa.
71	10	"	Tattvas	"	Padārthas
80	12	"	वज्ञभदि	"	वज्ञन्दि
80	14	"	अप्पोस्मा	"	अप्पोस्मा
89	21	"	Dissatisfaction	"	Disappointment.
112	32	"	representing	"	representing.
113	22	"	Jñānāvaraṇīya	"	Jñānāvaraṇīya
115	16	"	siddha	"	Siddha
118	4	"	Uvajhāya	"	Uvajhāyo
२८	10	After	इद्विरिति ॥२२॥	Insert	एवं कालद्रव्यं—व्याख्यानमुख्यतया पञ्चमस्थले सूत्रद्वयं गतम् । इत्यष्ट- गायात्रेशुद्धयेन पञ्चमिः स्थलै— रजोवद्रव्यव्याख्यानेन द्वितीयान्तरा- विकारः सप्तसः ।

Bibliotheca Jainica

Works Already Published.

		Rs. a. p.
1.	Dravya-Samgraha, edited by Sarat Chandra Ghoshal, M.A., B.L.	5 8 0
2.	The Key of Knowledge by C. R. Jain, Esq., Bar-at-Law	10 0 0
3.	The Practical Path, by C. R. Jain, Esq., Bar-at-Law,	2 0 0
4.	The Science of Thought, by C. R. Jain, Esq., Bar-at-Law	0 8 0
5.	The Parmatma Prakasa, edited by R. D. Jain, Esq., B.A.	2 0 0
6.	The Jaina Law, by Justice J. L. Jaini Esq., M.A., ...	1 4 0
7.	Outlines of Jainism (Oxford), by Justice J. L. Jaini, Esq., M.A., ...	3 0 0
8.	Nayakarnika, by M. D. Desai Esq., B.A., LL.B.	0 8 0
9.	Nyayavatara, by Dr. S. C. Vidyabhusana, M. A., Ph. D.	0 8 0
10.	Husn-i-avval (حسن اول), by Jineshwar Dass Jain ...	1 8 0
11.	The Jaina Gem Dictionary, by Justice J. L. Jaini ...	1 0 0
12.	Dictionary of Jaina Biography, Part I--A by U. S. Tank, Esq., B.A., LL.B.	1 0 0
13.	Ratna-Karanda Sravakachara, edited by C. R. Jain, Esq., Bar-at-Law	0 12 0
14.	An Insight into Jainism, by R. D. Jain, Esq., B.A....	0 4 0
15.	Warren's Jainism (New Edition)	1 0 0
16.	Jainism not Atheism, and the Six Dravyas of Jaina Philosophy, by Warren ...	0 2 0
17.	Pure Thoughts, by Ajit Prasada, Esq., M.A., ... LL.B.	0 2 0

WORKS IN THE PRESS.

1. Tattvarthadhigama Sutra of Sri Umasvami Acharya, edited by Justice J. L. Jaini, M. A.
2. Atmanusasana of Sri Gunabhadrā Svami, edited by Justice J. L. Jaini, M.A.
3. Purushartha Siddhupaya, edited by Ajit Prasada, Esq., M.A. LL.B.
4. The Jaina Chronology, by U. S. Tank, Esq., B.A., LL.B.

 Besides these, many other important works have been undertaken.

PUBLISHER.

KUMAR DEVENDRA PRASAD

THE CENTRAL JAINA PUBLISHING HOUSE, ARRAH(India.)